

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

توسعه و تکامل

شیراز، چاپخانه

سایه امام

امیرالمؤمنین

خطیب

۱۳۵۱

چاپخانه

کتابخانه

توسعه و تکامل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیام امام امیرالمومنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه

نویسنده:

آیت الله العظمی ناصر مکارم شیرازی

ناشر چاپی:

مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۳	پیام امام امیرالمومنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه جلد ۸
۲۳	مشخصات کتاب
۲۴	اشاره
۴۴	خطبه ۲۰۱: اعتماد به راه حق، رضایت به اعمال دیگران، خودداری از گام نهادن در جاده های تاریک و مبهم
۴۴	اشاره
۴۴	خطبه در یک نگاه
۴۶	ترجمه
۴۷	شرح و تفسیر: راه نجات
۵۲	خطبه ۲۰۲: هنگام دفن سیده زنان جهان، فاطمه علیها السلام خطاب به رسول الله صلی الله علیه و اله
۵۲	اشاره
۵۳	خطبه در یک نگاه
۵۴	ترجمه
۵۵	شرح و تفسیر: آه سوزان علی علیه السلام در کنار قبر زهرا علیها السلام
۶۳	نکته ها
۶۳	اشاره
۶۳	۱- حضرت زهرا علیها السلام در لسان رسول خدا صلی الله علیه و اله
۶۴	۲- احترام خانه آن حضرت در قرآن و سنت
۶۵	۳- هتک حرمت خانه آن حضرت!
۶۵	اشاره
۶۶	الف) ابن ابی شیبیه، محدث معروف اهل سنت، در کتاب «المصتف»
۶۷	ب) بلاذری، محدث بزرگ دیگر اهل سنت، در کتاب «انساب الاشراف»
۶۷	ج) ابن قتیبه و کتاب «الإمامه و السیاسه»
۶۹	د) طبری و تاریخ او

- ه) ابن عبد ربه و کتاب «العقد الفريد» ۷۰
- یورش انجام گرفت! ۷۱
- و) ابو عبید و کتاب «الاموال» ۷۱
- ز) طبرانی و «معجم کبیر» ۷۲
- ح) باز هم ابن عبد ربه و «عقد الفريد» ۷۲
- ط) سخن نظام در کتاب «الوافی بالوفیات» ۷۳
- ی) میز در کتاب «کامل» ۷۳
- ک) مسعودی و «مروج الذهب» ۷۴
- ل) ذهبی و کتاب «میزان الاعتدال» ۷۴
- م) عبد الفتاح عبد المقصود و کتاب «الإمام علی» ۷۴
- نتیجه: ۷۶
- ۴- مدفن پاک فاطمه زهرا علیها السلام ۷۶
- ۵- زمان شهادت بانوی اسلام ۷۷
- خطبه ۲۰۳: زهد در دنیا و تشویق به آخرت ۸۰
- اشاره ۸۰
- خطبه در یک نگاه ۸۰
- ترجمه ۸۲
- شرح و تفسیر: دنیا گذرگاه است ۸۲
- نکته: هر صبح و شام این جمله ها را بخوانید ۸۸
- خطبه ۲۰۴: قبر، برزخ و قیامت ۹۰
- اشاره ۹۰
- خطبه در یک نگاه ۹۰
- ترجمه ۹۲
- شرح و تفسیر: از دنیا پرستان فاصله بگیرد ۹۲
- خطبه ۲۰۵: هنگامی که طلحه و زبیر بعد از بیعت با امام به او اعتراض کردند که چرا در کارها با آنها مشورت نکرده ۱۰۰
- اشاره ۱۰۰

- خطبه در یک نگاه ۱۰۰
- بخش اول ۱۰۲
- اشاره ۱۰۲
- ترجمه ۱۰۲
- شرح و تفسیر: بهانه جویی طلحه و زبیر ۱۰۳
- بخش دوم ۱۰۸
- اشاره ۱۰۸
- ترجمه ۱۰۸
- شرح و تفسیر: این حکم حکم خداست ۱۰۹
- نکته ها ۱۱۱
- ۱- چرا اموال بیت المال به طور مساوی تقسیم می شود؟ ۱۱۱
- ۲- جایگاه واقعی مشورت ۱۱۶
- ۳- طلحه و رؤیای خلافت ۱۱۷
- خطبه ۲۰۶: وقتی امام شنید عده ای از اصحابش در صفین شامیان را دشنام می دادند ۱۲۰
- اشاره ۱۲۰
- خطبه در یک نگاه ۱۲۰
- ترجمه ۱۲۲
- شرح و تفسیر: دشنام نه، دعا کنید! ۱۲۲
- نکته: سب و لعن ۱۲۴
- خطبه ۲۰۷: سخنان امام در جنگ صفین هنگامی که فرزندش امام حسن علیه السلام شتاب برای جنگ داشتند ۱۲۸
- اشاره ۱۲۸
- خطبه در یک نگاه ۱۲۸
- ترجمه ۱۳۰
- شرح و تفسیر: حفظ نسل پیامبر صلی الله علیه و اله ۱۳۰
- نکته: پاسخ به چند سؤال ۱۳۲
- خطبه ۲۰۸: هنگام اضطراب و شورش اصحابش در مورد حکمت ۱۳۴

- ۱۳۴ اشاره
- ۱۳۴ خطبه در یک نگاه
- ۱۳۶ ترجمه
- ۱۳۶ شرح و تفسیر: همزمان سست و نادان
- ۱۳۸ نکته: از دست دادن فرصتی بزرگ!
- ۱۴۲ خطبه ۲۰۹: هنگامی که حضرت در بصره به عیادت علاء بن زیاد حارثی رفت و خانه وسیع او را دیدند
- ۱۴۲ اشاره
- ۱۴۲ خطبه در یک نگاه
- ۱۴۴ بخش اول
- ۱۴۴ اشاره
- ۱۴۴ ترجمه
- ۱۴۴ شرح و تفسیر: این خانه وسیع برای چیست؟
- ۱۴۶ نکته: خانه های وسیع در روایات اسلامی
- ۱۴۸ بخش دوم
- ۱۴۸ اشاره
- ۱۴۸ ترجمه
- ۱۴۹ شرح و تفسیر: نکوهش از دنیا گریزی
- ۱۵۲ نکته ها
- ۱۵۲ ۱- افراط و تفریط در همه چیز نکوهیده است
- ۱۵۴ ۲- داستان صوفی گری و پیامدهای آن
- ۱۵۸ ۳- بهره گیری از طئیبات
- ۱۶۲ خطبه ۲۱۰: پرسش در مورد احادیث بدعت زا و روایات مختلفی که در بین مردم است
- ۱۶۲ اشاره
- ۱۶۲ خطبه در یک نگاه
- ۱۶۴ بخش اول
- ۱۶۴ اشاره

۱۶۴	ترجمه
۱۶۴	شرح و تفسیر: نقادی روایات
۱۶۸	بخش دوم
۱۶۸	اشاره
۱۶۸	ترجمه
۱۶۹	شرح و تفسیر: جعل احادیث از سوی منافقان
۱۷۳	نکته ها
۱۷۳	۱-منافقان در عصر رسول خدا صلی الله علیه و اله
۱۷۴	۲-منافقان بعد از رسول خدا
۱۷۵	۳-آیا همه صحابه عادل بودند؟
۱۷۸	بخش سوم
۱۷۸	اشاره
۱۷۸	ترجمه
۱۷۹	شرح و تفسیر: احادیث ناسخ و منسوخ
۱۸۳	نکته: نسخ در احکام شرع
۱۸۶	بخش چهارم
۱۸۶	اشاره
۱۸۶	ترجمه
۱۸۷	شرح و تفسیر: حافظان واقعی حدیث
۱۹۴	خطبه ۲۱۱: شگفتی جهان آفرینش
۱۹۴	اشاره
۱۹۴	خطبه در یک نگاه
۱۹۶	بخش اول
۱۹۶	اشاره
۱۹۶	ترجمه
۱۹۶	شرح و تفسیر: آغاز آفرینش جهان

۲۰۰	بخش دوم
۲۰۰	اشاره
۲۰۰	ترجمه
۲۰۱	شرح و تفسیر: آفرینش کوهها
۲۰۶	خطبه ۲۱۲: بسیج یاران خویش برای جهاد با شامیان
۲۰۶	اشاره
۲۰۶	خطبه در یک نگاه
۲۰۸	ترجمه
۲۰۸	شرح و تفسیر: سزای متخلفان
۲۱۲	خطبه ۲۱۳: مجد و عظمت خداوند
۲۱۲	اشاره
۲۱۲	خطبه در یک نگاه
۲۱۴	ترجمه
۲۱۵	شرح و تفسیر: بخشی از اوصاف خداوند و پیامبرش
۲۲۲	خطبه ۲۱۴: صفات درونی پیامبر اکرم و اوصاف دانشمندان و اندرز به تقوا
۲۲۲	اشاره
۲۲۲	خطبه در یک نگاه
۲۲۴	بخش اول
۲۲۴	اشاره
۲۲۴	ترجمه
۲۲۵	شرح و تفسیر: نسب پاک پیامبر صلی الله علیه و اله
۲۳۰	بخش دوم
۲۳۰	اشاره
۲۳۰	ترجمه
۲۳۱	شرح و تفسیر: حافظان علم الهی چنین هستند
۲۳۶	بخش سوم

- ۲۳۶ اشاره
- ۲۳۶ ترجمه
- ۲۳۷ شرح و تفسیر: هدایت یافتگان
- ۲۳۹ نکته: نیاز به راهنما در پیمودن مقامات معنوی
- ۲۴۴ خطبة ۲۱۵: دعاهای امام که غالباً پروردگار را با آن می خواند
- ۲۴۴ اشاره
- ۲۴۴ خطبه در یک نگاه
- ۲۴۶ بخش اول
- ۲۴۶ اشاره
- ۲۴۶ ترجمه
- ۲۴۶ شرح و تفسیر: خداوندا همه چیز از سوی توست
- ۲۵۰ بخش دوم
- ۲۵۰ اشاره
- ۲۵۰ ترجمه
- ۲۵۰ شرح و تفسیر: تقاضای نعمت
- ۲۵۴ خطبة ۲۱۶: از خطبه های امام که در صفین ایراد فرمود
- ۲۵۴ اشاره
- ۲۵۴ خطبه در یک نگاه
- ۲۵۶ بخش اول
- ۲۵۶ اشاره
- ۲۵۶ ترجمه
- ۲۵۷ شرح و تفسیر: گسترش دامنه حقوق
- ۲۶۰ نکته: ثواب، استحقاق است یا تفضّل؟
- ۲۶۴ بخش دوم
- ۲۶۴ اشاره
- ۲۶۴ ترجمه

- ۲۶۵ شرح و تفسیر: مهم ترین حق، حق والی و رعیت است -
- ۲۷۲ بخش سوم
- ۲۷۲ اشاره
- ۲۷۲ ترجمه
- ۲۷۳ شرح و تفسیر: لزوم همکاری در ادای حقوق
- ۲۷۷ نکته: حکومت‌های مردمی
- ۲۸۰ بخش چهارم
- ۲۸۰ اشاره
- ۲۸۰ ترجمه
- ۲۸۱ شرح و تفسیر: در برابر انجام وظیفه مرا ستایش نکنید!
- ۲۸۵ نکته‌ها
- ۲۸۵ ۱-مدح و ثناخوانی
- ۲۸۷ ۲-زیانهای تملق گویی
- ۲۸۹ بخش پنجم
- ۲۸۹ اشاره
- ۲۸۹ ترجمه
- ۲۹۰ شرح و تفسیر: در برابر من نه غلق نه چاپلوسی!
- ۲۹۷ خطبة ۲۱۷: در شکایت از قریش
- ۲۹۷ اشاره
- ۲۹۷ خطبه در یک نگاه
- ۲۹۹ ترجمه
- ۳۰۰ شرح و تفسیر: انواع ناملايمات را تحمل کردم
- ۳۰۵ خطبة ۲۱۸: درباره کسانی که برای جنگ با امام به سوی بصره حرکت کردند
- ۳۰۵ اشاره
- ۳۰۵ خطبه در یک نگاه
- ۳۰۷ ترجمه

- ۳۰۷ شرح و تفسیر: جنایات آتش افروزان جنگ جمل در بصره
- ۳۱۱ خطبه ۲۱۹: در روز جنگ جمل وقتی کنار کشته طلحه بن عبد الله و عبد الرحمن بن عتاب بن اسید عبور کرد
- ۳۱۱ اشاره
- ۳۱۱ خطبه در یک نگاه
- ۳۱۳ ترجمه
- ۳۱۳ شرح و تفسیر: صحنه ای دردناک بعد از جنگ جمل
- ۳۱۷ نکته ها
- ۳۱۷ ۱- حَبّ دنیا و عواقب شوم آن
- ۳۱۸ ۲- شایستگی شرط اول هر کار است
- ۳۱۹ خطبه ۲۲۰: در بیان اوصاف پوینده راه خدا
- ۳۱۹ اشاره
- ۳۱۹ خطبه در یک نگاه
- ۳۲۱ ترجمه
- ۳۲۱ شرح و تفسیر: پوینده راه حق
- ۳۲۴ نکته: مقامات سیر و سلوک
- ۳۲۹ خطبه ۲۲۱: هنگام تلاوت آیات «أَلِهَاتِكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ»
- ۳۲۹ اشاره
- ۳۲۹ خطبه در یک نگاه
- ۳۳۱ بخش اول
- ۳۳۱ اشاره
- ۳۳۱ ترجمه
- ۳۳۲ شرح و تفسیر: تفاخر بی معنا به جای عبرت گرفتن!
- ۳۴۱ بخش دوم
- ۳۴۱ اشاره
- ۳۴۱ ترجمه
- ۳۴۲ شرح و تفسیر: عالم عجیب پس از مرگ

بخش سوم ۳۴۹

اشاره ۳۴۹

ترجمه ۳۴۹

شرح و تفسیر: شرح حال خفتگان در خاک! ۳۵۰

بخش چهارم ۳۵۵

اشاره ۳۵۵

ترجمه ۳۵۵

شرح و تفسیر: دشواری های مرگ که در قالب الفاظ نمی گنجد ۳۵۷

نکته: گذرگاهی که همه از آن عبور می کنند ۳۶۳

خطبه ۲۲۲: هنگام تلاوت آیات «يَسْبِخُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ * رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» ۳۶۷

اشاره ۳۶۷

خطبه در یک نگاه ۳۶۷

بخش اول ۳۶۹

اشاره ۳۶۹

ترجمه ۳۶۹

شرح و تفسیر: راهنمایان ره پویان راه حق ۳۷۰

نکته ها ۳۷۳

۱- منظور از ایام الله چیست؟ ۳۷۳

۲- الهامات الهی ۳۷۴

بخش دوم ۳۷۷

اشاره ۳۷۷

ترجمه ۳۷۷

شرح و تفسیر: مردان الهی و اهل ذکر ۳۷۸

بخش سوم ۳۸۲

اشاره ۳۸۲

ترجمه ۳۸۲

۳۸۴ شرح و تفسیر: عاقبت کار رهروان راه حق

۳۸۹ نکته: ذکر خدا و ذاکران

۳۹۳ خطبة ۲۲۳: هنگام تلاوت آیه شریفه «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ ما عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ»

۳۹۳ اشاره

۳۹۳ خطبه در یک نگاه

۳۹۵ بخش اول

۳۹۵ اشاره

۳۹۵ ترجمه

۳۹۶ شرح و تفسیر: چرا بر خود رحم نمی کنی؟

۴۰۱ بخش دوم

۴۰۱ اشاره

۴۰۱ ترجمه

۴۰۲ شرح و تفسیر: از او رحمت و از تو عصیان؟!

۴۰۷ بخش سوم

۴۰۷ اشاره

۴۰۷ ترجمه

۴۰۸ شرح و تفسیر: دنیا بهترین واعظ

۴۱۰ نکته: دنیای ممدوح و مذموم

۴۱۵ بخش چهارم

۴۱۵ اشاره

۴۱۵ ترجمه

۴۱۶ شرح و تفسیر: آمادگی برای سفر آخرت

۴۲۱ خطبة ۲۲۴: تیزی از ظلم و ستم

۴۲۱ اشاره

۴۲۱ خطبه در یک نگاه

۴۲۳ بخش اول

- ۴۲۳ اشاره
- ۴۲۳ ترجمه
- ۴۲۳ شرح و تفسیر: چرا دست به ظلم بیالایم؟
- ۴۲۷ بخش دوم
- ۴۲۷ اشاره
- ۴۲۷ ترجمه
- ۴۲۸ شرح و تفسیر: داستان حدیده محماه
- ۴۳۵ نکته ها
- ۴۳۵ ۱-زندگی و شخصیت عقیل در یک نگاه
- ۴۳۷ ۲-مساوات مسلمانان در بیت المال
- ۴۳۹ بخش سوم
- ۴۳۹ اشاره
- ۴۳۹ ترجمه
- ۴۴۰ شرح و تفسیر: داستان اشعث بن قیس منافق
- ۴۴۷ نکته: اشعث بن قیس کیست؟
- ۴۴۹ خطبه ۲۲۵: دعای امام در بی نیازی از همگان
- ۴۴۹ اشاره
- ۴۴۹ خطبه(دعا)در یک نگاه
- ۴۵۱ ترجمه
- ۴۵۱ شرح و تفسیر: از خلق شرور بی نیازم کن!
- ۴۵۲ نکته: آثار زیانبار فقر
- ۴۵۹ خطبه ۲۲۶: تنفّر از زرق و برق دنیا
- ۴۵۹ اشاره
- ۴۵۹ خطبه در یک نگاه
- ۴۶۱ بخش اول
- ۴۶۱ اشاره

- ۴۶۱ ترجمه
- ۴۶۱ شرح و تفسیر: ناپایداری احوال جهان
- ۴۶۵ نکته: سرای پیچیده با بلاها
- ۴۶۷ بخش دوم
- ۴۶۷ اشاره
- ۴۶۷ ترجمه
- ۴۶۸ شرح و تفسیر: همسایگان دور از هم!
- ۴۷۳ نکته: سرنوشت انسان پس از مرگ
- ۴۷۵ بخش سوم
- ۴۷۵ اشاره
- ۴۷۵ ترجمه
- ۴۷۵ شرح و تفسیر: سرنوشت حتمی شما
- ۴۷۹ خطبة ۲۲۷: تقاضای هدایت به خیر و صلاح
- ۴۷۹ اشاره
- ۴۷۹ خطبه(دعا)در یک نگاه
- ۴۸۱ بخش اول
- ۴۸۱ اشاره
- ۴۸۱ ترجمه
- ۴۸۱ شرح و تفسیر: ای حل کننده مشکلات!
- ۴۸۵ بخش دوم
- ۴۸۵ اشاره
- ۴۸۵ ترجمه
- ۴۸۵ شرح و تفسیر: خدایا تو پناه منی
- ۴۸۷ نکته: دعاهای روح پرور معصومین علیهم السلام
- ۴۸۹ خطبة ۲۲۸: اشاره به بعضی از یاران
- ۴۸۹ اشاره

۴۸۹	خطبه در یک نگاه
۴۹۳	ترجمه
۴۹۳	شرح و تفسیر: آن یار پاک(مالک اشتر)
۴۹۷	خطبه ۲۲۹: پیرامون بیعت مردم با او در امر خلافت
۴۹۷	اشاره
۴۹۷	خطبه در یک نگاه
۴۹۹	ترجمه
۴۹۹	شرح و تفسیر: شور و هیجان بی سابقه برای بیعت با امام علیه السلام
۵۰۲	نکته: بیعت بی سابقه و تمام عیار
۵۰۵	خطبه ۲۳۰: تقوا، پایان زندگی، آمادگی برای سفر آخرت و صفات زاهدان
۵۰۵	اشاره
۵۰۵	خطبه در یک نگاه
۵۰۷	بخش اول
۵۰۷	اشاره
۵۰۷	ترجمه
۵۰۷	شرح و تفسیر: راز خوشبختی و نجات
۵۱۱	بخش دوم
۵۱۱	اشاره
۵۱۱	ترجمه
۵۱۲	شرح و تفسیر: سرنوشتی که راه فرار از آن نیست
۵۲۱	بخش سوم
۵۲۱	اشاره
۵۲۱	ترجمه
۵۲۲	شرح و تفسیر: دنیای حيله گرا!
۵۲۹	بخش چهارم
۵۲۹	اشاره

۵۲۹	ترجمه
۵۲۹	شرح و تفسیر: زاهدان واقعی
۵۳۳	خطبه ۲۳۱: خطبه امام علیه السلام در ذی قار
۵۳۳	اشاره
۵۳۳	خطبه در یک نگاه
۵۳۵	ترجمه
۵۳۵	شرح و تفسیر: پیامبر صلی الله علیه و اله کینه ها را از سینه ها شست
۵۳۹	خطبه ۲۳۲: سخنان امام به عبد الله زمعه
۵۳۹	اشاره
۵۳۹	خطبه در یک نگاه
۵۴۱	ترجمه
۵۴۱	شرح و تفسیر: غنائم جنگجویان
۵۴۵	خطبه ۲۳۳: درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام و وضع نابسامان مردم در آن عصر
۵۴۵	اشاره
۵۴۵	خطبه در یک نگاه
۵۴۷	بخش اول
۵۴۷	اشاره
۵۴۷	ترجمه
۵۴۷	شرح و تفسیر: ما فرمانروایان سخنیم!
۵۴۹	نکته ها
۵۴۹	۱- شگفتی های زبان
۵۵۲	۲- امیران سخن
۵۵۵	بخش دوم
۵۵۵	اشاره
۵۵۵	ترجمه
۵۵۵	شرح و تفسیر: ویژگی های محیط فاسد

- خطبة ۲۳۴: اختلاف و تفاوت های مردم با یکدیگر ۵۶۱
- اشاره ۵۶۱
- خطبه در یک نگاه ۵۶۱
- ترجمه ۵۶۳
- شرح و تفسیر: سرچشمه تفاوتها ۵۶۳
- نکته ها ۵۶۸
- ۱- رابطه عجیب روح و جسم ۵۶۸
- ۲- آیا این رابطه، با اصل اختیار سازگار است؟ ۵۷۰
- خطبة ۲۳۵: هنگامی که مشغول غسل رسول خدا و آماده کردن او برای دفن بود ۵۷۱
- اشاره ۵۷۱
- خطبه در یک نگاه ۵۷۱
- ترجمه ۵۷۳
- شرح و تفسیر: مصیبت عظیم و جانکاه رحلت پیامبر خدا ۵۷۴
- نکته ها ۵۷۸
- ۱- گریه در مصیبت عزیزان ۵۷۸
- ۲- تجهیز پیامبر صلی الله علیه و اله ۵۷۹
- خطبة ۲۳۶: پیرامون حوادث بعد از هجرت پیامبر صلی الله علیه و اله ۵۸۱
- اشاره ۵۸۱
- خطبه در یک نگاه ۵۸۱
- ترجمه ۵۸۳
- شرح و تفسیر: گذرگاه یاد محبوب! ۵۸۳
- نکته: داستان هجرت ۵۸۵
- خطبة ۲۳۷: درباره لزوم سرعت در اعمال خیر ۵۸۷
- اشاره ۵۸۷
- خطبه در یک نگاه ۵۸۷
- بخش اول ۵۸۹

۵۸۹ اشاره

۵۸۹ ترجمه

۵۸۹ شرح و تفسیر: فرصت را غنیمت شمردید

۵۹۳ بخش دوم

۵۹۳ اشاره

۵۹۳ ترجمه

۵۹۳ شرح و تفسیر: چگونه از این فرصت استفاده کنیم؟

۵۹۷ خطبه ۲۳۸: درباره حکمین و نکوهش شامیان (پیروان معاویه)

۵۹۷ اشاره

۵۹۷ خطبه در یک نگاه

۵۹۹ بخش اول

۵۹۹ اشاره

۵۹۹ ترجمه

۵۹۹ شرح و تفسیر: پیروان معاویه

۶۰۱ نکته: ناآگاهی شامیان

۶۰۳ بخش دوم

۶۰۳ اشاره

۶۰۳ ترجمه

۶۰۴ شرح و تفسیر: بهترین و بدترین انتخاب

۶۰۹ خطبه ۲۳۹: درباره (فضائل) خاندان پیغمبر صلی الله علیه و اله

۶۰۹ اشاره

۶۰۹ خطبه در یک نگاه

۶۱۱ ترجمه

۶۱۱ شرح و تفسیر: آل محمد عليهم السلام ارکان دین اند

۶۱۷ خطبه ۲۴۰: سخنان امام به ابن عباس هنگامی که عثمان در محاصره بود

۶۱۷ اشاره

- خطبه در یک نگاه ۶۱۸
- ترجمه ۶۱۹
- شرح و تفسیر: یکی دیگر از اشتباهات عثمان ۶۱۹
- خطبه ۲۴۱: تشویق به جهاد ۶۲۳
- اشاره ۶۲۳
- خطبه در یک نگاه ۶۲۳
- ترجمه ۶۲۵
- شرح و تفسیر: کمربندها را محکم ببندید و آماده جهاد شوید! ۶۲۵
- نکته: زیانهای خوشگذرانی و پرخوری ۶۲۸
- درباره مرکز ۶۳۳

پیام امام امیرالمومنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه جلد ۸

مشخصات کتاب

سرشناسه: مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ -

عنوان و نام پدیدآور: پیام امام امیرالمومنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه / مکارم شیرازی؛ با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان.

مشخصات نشر: قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۹۰ -

مشخصات ظاهری: ۱۵ ج.

شابک: ۴۰۰۰۰ ریال: ج. ۸: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۰۳۷-۶ ؛ ۶۰۰۰۰ ریال: ج. ۱۱: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۱۱۳-۷ ؛ ۸۰۰۰۰ ریال: ج. ۱۲: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۱۴۳-۴ ؛ ۸۰۰۰۰ ریال: ج. ۱۳: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۱۶۰-۱ ؛ ۱۴۰۰۰۰ ریال: ج. ۱۴: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۱۶۲-۵ ؛ ۱۴۰۰۰۰ ریال: ج. ۱۵: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۳-۱۷۴-۸

وضعیت فهرست نویسی: برون سپاری

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد هشتم، ۱۳۸۶.

یادداشت: چاپ قبلی: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵.

یادداشت: ج. ۱۰ (چاپ اول: ۱۳۸۹).

یادداشت: ج. ۱۱ (چاپ اول: ۱۳۸۹).

یادداشت: ج. ۱۲ (چاپ اول: ۱۳۹۰).

یادداشت: ج. ۱۳ (چاپ اول: ۱۳۹۰).

یادداشت: ج. ۱۵ (چاپ اول: ۱۳۹۱).

یادداشت: ج. ۱۴ (چاپ اول: ۱۳۹۵) (فپا).

یادداشت: ناشر جلد نهم، دهم الی دوازدهم و چهاردهم و پانزدهم انتشارات امام علی بن ابیطالب (ع) میباشد.

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج ۸. خطبه ۲۰۱-۲۴۱-ج. ۱۰. نامه های تاریخی امام علی (ع) ۳۲-۵۳-ج. ۱۱. نامه های تاریخی امام علی (ع) ۵۴-۷۹-ج. ۱۲. گفتار حکیمانه ۱-۱۲۰

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق -- خطبه ها

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق. -- کلمات قصار

موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق. . نهج البلاغه -- نقد و تفسیر

شناسه افزوده: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق. . نهج البلاغه. شرح

رده بندی کنگره: BP۳۸/۰۴۲۲/م۷پ۹ ۱۳۹۰

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۱۵

شماره کتابشناسی ملی: ۱۳۰۵۴۵۷

ص: ۱

اشاره

پیام امام امیرالمومنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه

مکارم شیرازی

با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان

ص: ۲

فهرست مطالب

مقدمه	۱۷
بخش دوم نهج البلاغه: نامه‌های امام امیر مؤمنان <small>علیه السلام</small> / ۱۹	
نامه ۱	۲۱
نامه در یک نگاه	۲۱
بخش اول	۲۳
شرح و تفسیر: حقیقت ماجرای قتل عثمان	۲۴
نکته‌ها	۲۶
۱. ماجرای ابوموسی و بسیج مردم کوفه برای حمایت امام <small>علیه السلام</small>	۲۶
۲. خوش بُود گر محک تجربه آید به میان	۲۸
بخش دوم	۳۱
شرح و تفسیر	۳۱
نکته: سرنوشت شورشیان جمل	۳۳
نامه ۲	۳۵
نامه در یک نگاه	۳۵
شرح و تفسیر: رضایت امام <small>علیه السلام</small> از مردم کوفه	۳۷
نکته: متن کامل نامه امام <small>علیه السلام</small> به اهل کوفه	۳۸
نامه ۳	۴۱
نامه در یک نگاه	۴۱
بخش اول	۴۳
شرح و تفسیر: این خانه را از کجا آورده‌ای؟!	۴۴

۴۷	بخش دوم.....
۴۸	شرح و تفسیر: قباله‌ای بی نظیر.....
۵۴	نکته‌ها.....
۵۴	۱. انگیزه تنظیم این قباله.....
۵۵	۲. شریح کیست؟.....
۵۹	نامه ۴
۵۹	نامه در یک نگاه.....
۶۱	شرح و تفسیر: افراد سست را کنار بزن.....
۶۴	نکته‌ها.....
۶۴	۱. جنایات شورشیان جمل.....
۶۵	۲. به چه کسانی می‌توان اعتماد کرد؟.....
۶۷	نامه ۵
۶۷	نامه در یک نگاه.....
۶۹	شرح و تفسیر: مقامات کشور اسلام امانت الهی است.....
۷۲	نکته‌ها.....
۷۲	۱. دستور العملی کامل.....
۷۴	۲. اشعث بن قیس کیست؟.....
۷۵	۳. آذربایجان در نقشه‌های پیشین اسلامی.....
۷۷	نامه ۶
۷۷	نامه در یک نگاه.....
۸۰	شرح و تفسیر.....
۸۳	نکته: چرا استدلال به شورا و بیعت.....
۸۷	نامه ۷
۸۷	نامه در یک نگاه.....
۹۰	شرح و تفسیر: موعظه گمراهان!.....
۹۳	نکته: نامه معاویه به امیر مؤمنان امام علی <small>علیه السلام</small>

۹۹.....	نامه ۸
۹۹.....	نامه در یک نگاه
۱۰۱.....	شرح و تفسیر: در مسیر حل مشکل از طریق مسالمت آمیز
۱۰۲.....	نکته: جریر بن عبدالله کیست؟
۱۰۵.....	نامه ۹
۱۰۵.....	نامه در یک نگاه
۱۰۹.....	بخش اول
۱۱۰.....	شرح و تفسیر: بنی هاشم نخستین حامیان اسلام
۱۱۵.....	بخش دوم
۱۱۶.....	شرح و تفسیر: آنها که اسلام را یاری دادند
۱۲۵.....	بخش سوم
۱۲۵.....	شرح و تفسیر: تو را با قاتلان عثمان چکار؟!
۱۲۹.....	نکته: باز هم درباره قتل عثمان
۱۳۳.....	نامه ۱۰
۱۳۳.....	نامه در یک نگاه
۱۳۵.....	بخش اول
۱۳۶.....	شرح و تفسیر: نگاهی به آینده تاریک
۱۳۹.....	بخش دوم
۱۳۹.....	شرح و تفسیر: از غفلت برحذر باش
۱۴۳.....	بخش سوم
۱۴۳.....	شرح و تفسیر: همواره بر طریق هدایت گام بر می دارم
۱۴۶.....	نکته ها
۱۴۶.....	۱. مقایسه شجاعت امام <small>علیه السلام</small> با دشمنانش
۱۴۸.....	۲. آیا معاویه در جنگ بدر حضور داشت؟
۱۴۹.....	بخش چهارم
۱۴۹.....	شرح و تفسیر: آینده شوم و تاریک دشمن!

نکته: پیش‌بینی‌هایی که انجام شد.....	۱۵۱
نامه ۱۱	۱۵۵
نامه در یک نگاه.....	۱۵۵
شرح و تفسیر: آرایش صحیح لشکر.....	۱۵۸
نامه ۱۲	۱۶۳
نامه در یک نگاه.....	۱۶۳
شرح و تفسیر: دستورات لازم برای حرکت به سوی میدان نبرد.....	۱۶۶
نکته: معقل بن قیس کیست؟.....	۱۶۹
نامه ۱۳	۱۷۱
نامه در یک نگاه.....	۱۷۱
شرح و تفسیر: مالک فرماندهی لایق.....	۱۷۳
نکته‌ها.....	۱۷۵
۱. اشتر مردی شجاع، مدیر و مدبر.....	۱۷۵
۲. شریح بن هانی حارثی و زیاد بن نضر.....	۱۷۶
نامه ۱۴	۱۷۹
نامه در یک نگاه.....	۱۷۹
شرح و تفسیر: بخش دیگری از آداب اخلاقی در جنگ.....	۱۸۲
نکته‌ها.....	۱۸۶
۱. موقعیت زنان در نهج‌البلاغه.....	۱۸۶
۲. اخلاق اسلامی در برابر دشمنان.....	۱۸۸
نامه ۱۵	۱۹۱
نامه در یک نگاه.....	۱۹۱
شرح و تفسیر: دعای جامعی برای میدان نبرد.....	۱۹۳
نامه ۱۶	۱۹۷
نامه در یک نگاه.....	۱۹۷
شرح و تفسیر: تقویت عزم و اراده لشکر.....	۱۹۹

نکته‌ها.....	۲۰۴
۱. شواهد زنده‌ای از اعتقادات واقعی بنی‌امیه.....	۲۰۴
۲. فضائل امام علیؑ از زبان دشمنش.....	۲۰۹
نامه ۱۷.....	۲۱۱
نامه در یک نگاه.....	۲۱۱
بخش اول.....	۲۱۳
شرح و تفسیر: بدهکارانی در چهره طلبکار.....	۲۱۴
بخش دوم.....	۲۲۱
شرح و تفسیر: نبوت افتخار برتر.....	۲۲۱
نکته: پیروان رسول خدا ﷺ.....	۲۲۴
نامه ۱۸.....	۲۲۷
نامه در یک نگاه.....	۲۲۷
شرح و تفسیر: آتش فتنه را با مدارا خاموش کن.....	۲۳۰
نکته: ویژگی‌های اهل بصره.....	۲۳۴
نامه ۱۹.....	۲۳۷
نامه در یک نگاه.....	۲۳۷
شرح و تفسیر: شمول رأفت اسلامی نسبت به همه شهر و ندان.....	۲۳۹
نکته: اسلام و اهل ذمه.....	۲۴۳
نامه ۲۰.....	۲۴۵
نامه در یک نگاه.....	۲۴۵
شرح و تفسیر: هشدار شدید به متخلفان.....	۲۴۷
نکته: چرا «زیاد» به این منصب گماشته شد.....	۲۴۹
نامه ۲۱.....	۲۵۱
نامه در یک نگاه.....	۲۵۱
شرح و تفسیر: امام علیؑ باز هم «زیاد» را اندرز می‌دهد.....	۲۵۳
نکته‌ها.....	۲۵۸

۲۵۸	۱. رابطه اعمال و پاداش ها
۲۵۹	۲. «زیاد» مرد نمک شناس
۲۶۱	نامه ۲۲
۲۶۱	نامه در یک نگاه
۲۶۳	شرح و تفسیر: خوشحالی و تأسف بیجا
۲۶۶	نکته ها
۲۶۶	۱. پاسخ به یک سؤال
۲۶۶	۲. انسان فاعل مختار است
۲۶۹	نامه ۲۳
۲۶۹	گفتار امام <small>علیه السلام</small> در یک نگاه
۲۷۲	شرح و تفسیر: چند وصیت پرارزش
۲۷۷	نکته ها
۲۷۷	۱. قصاص یا عفو؟
۲۷۸	۲. معنای «لَا تُضَيِّعُوا سُنَّتَهُ»
۲۸۱	نامه ۲۴
۲۸۱	وصیت نامه در یک نگاه
۲۸۴	شرح و تفسیر: دستور حساب شده ای برای سرپرستی موقوفه
۲۹۲	نکته ها
۲۹۲	۱. پاسخ به دو سؤال
۲۹۴	۲. اهمیت وقف در اسلام
۲۹۷	نامه ۲۵
۲۹۸	وصیت نامه در یک نگاه
۳۰۱	بخش اول
۳۰۲	شرح و تفسیر: اعتماد به مردم در گردآوری مالیات اسلامی
۳۰۷	نکته: آداب گردآوری زکات و حقوق بیت المال
۳۱۱	بخش دوم

۳۱۲	شرح و تفسیر: نهایت احترام به خواسته‌های زکات‌دهندگان.....
۳۱۷	بخش سوم.....
۳۱۸	شرح و تفسیر: رأفت اسلامی حتی درباره حیوانات.....
۳۲۳	نکته‌ها.....
۳۲۳	۱. تأکید بر رساندن اموال زکات به نیازمندان.....
۳۲۳	۲. حمایت از حیوانات در اسلام.....
۳۲۷	نامه ۲۶
۳۲۷	نامه در یک نگاه.....
۳۲۹	بخش اول.....
۳۲۹	شرح و تفسیر: برخورد خوب با مؤدیان مالیاتی اسلامی.....
۳۳۳	بخش دوم.....
۳۳۴	شرح و تفسیر: کاری کن که نیازمندان در قیامت شاکی تو نباشند.....
۳۳۷	نکته‌ها.....
۳۳۷	۱. اصناف هشت‌گانه مستحقین زکات.....
۳۳۹	۲. امانت، اصولی‌ترین اصل اخلاقی در اسلام.....
۳۴۱	نامه ۲۷
۳۴۱	نامه در یک نگاه.....
۳۴۵	بخش اول.....
۳۴۵	شرح و تفسیر: برخورد خوب با همه.....
۳۴۹	بخش دوم.....
۳۵۰	شرح و تفسیر: ساده زیست‌ها هم دنیا را دارند و هم آخرت را.....
۳۵۳	بخش سوم.....
۳۵۴	شرح و تفسیر: هشدارهای پی در پی.....
۳۶۲	نکته: تعادل دو بال خوف و رجا.....
۳۶۵	بخش چهارم.....
۳۶۶	شرح و تفسیر: مأمورین سنگین و پراهمیت.....

۳۷۱	بخش پنجم
۳۷۱	شرح و تفسیر: تنها از این گروه بترسید.....
۳۷۴	نکته‌ها.....
۳۷۴	۱. خطر منافقان.....
۳۷۴	۲. نامه‌ای عجیب از معتضد عباسی
۳۸۱	نامه ۲۸
۳۸۱	نامه در یک نگاه
۳۸۵	بخش اول.....
۳۸۶	شرح و تفسیر: چگونه محکوم به داوری می‌نشیند؟.....
۳۹۳	بخش دوم
۳۹۴	شرح و تفسیر: امتیازهای بی‌نظیر.....
۳۹۸	نکته‌ها.....
۳۹۸	فضایل حمزه سیدالشهدا
۴۰۱	مقام والای جعفر بن ابی‌طالب
۴۰۵	بخش سوم
۴۰۶	شرح و تفسیر: نکات مهم دیگر از فضایل اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۴۱۳	نکته‌ها.....
۴۱۳	۱. داستان پرغوغای سقیفه!.....
۴۱۴	۲. فضایل بنی‌هاشم در عصر جاهلیت و اسلام
۴۱۷	بخش چهارم
۴۱۸	شرح و تفسیر: این امور به تو مربوط نیست!.....
۴۲۳	بخش پنجم
۴۲۴	شرح و تفسیر: مقصران اصلی در قتل عثمان
۴۳۱	بخش ششم
۴۳۲	شرح و تفسیر: مرا به جنگ تهدید می‌کنی
۴۳۶	نکته: بدهکاری در لباس طلبکار!.....

فهرست مطالب	۱۳
نامه ۲۹.....	۴۳۹
نامه در یک نگاه.....	۴۳۹
شرح و تفسیر: خاموش کردن آتش فتنه در بصره.....	۴۴۲
نامه ۳۰.....	۴۴۷
نامه در یک نگاه.....	۴۴۷
شرح و تفسیر: به فکر عاقبت کار خود باش!.....	۴۵۰
نامه ۳۱.....	۴۵۷
نامه در یک نگاه.....	۴۵۸
بخش اول.....	۴۶۱
شرح و تفسیر: این نامه از سوی چه کسی، و به چه کسی است؟.....	۴۶۱
بخش دوم.....	۴۶۹
شرح و تفسیر: سبب نگاشتن این نامه.....	۴۷۰
بخش سوم.....	۴۷۵
شرح و تفسیر: محکم‌ترین وسیله نجات.....	۴۷۵
بخش چهارم.....	۴۷۹
شرح و تفسیر: دل را با اندرز زنده کن.....	۴۸۰
نکته‌ها.....	۴۸۴
۱. حیات و آبادی قلب.....	۴۸۴
۲. واعظان و اندرزگویان بی‌شمار.....	۴۸۶
بخش پنجم.....	۴۹۱
شرح و تفسیر: رمز پیروزی استقامت است.....	۴۹۲
نکته‌ها.....	۴۹۸
۱. رعایت احتیاط به هنگام احساس خطر.....	۴۹۸
۲. راه دستیابی به فضایل اخلاقی.....	۴۹۹
بخش ششم.....	۵۰۱
شرح و تفسیر: وصیتم را سرسری مگیر.....	۵۰۱

نکته: علوم نافع و غیر نافع	۵۰۵
بخش هفتم	۵۰۷
شرح و تفسیر: انگیزه من برای نوشتن این وصیت نامه	۵۰۸
نکته: آثار تربیت در جوانی	۵۱۳
بخش هشتم	۵۱۵
شرح و تفسیر: سایه استفاده از عمر طولانی در تجارب دیگران	۵۱۶
نکته‌ها	۵۱۸
۱. مجموعه پراز اسراری به نام تاریخ	۵۱۸
۲. چگونگی دسترسی امام <small>علیه السلام</small> به تاریخ گذشتگان	۵۲۰
بخش نهم	۵۲۱
شرح و تفسیر	۵۲۱
بخش دهم	۵۲۷
شرح و تفسیر: از پیمودن راه‌های مشکوک بپرهیز	۵۲۸
بخش یازدهم	۵۳۵
شرح و تفسیر: همه چیز از سوی اوست	۵۳۶
نکته: مقایسه علم و جهل بشر	۵۳۹
بخش دوازدهم	۵۴۱
شرح و تفسیر: پیامبر اسلام <small>صلی الله علیه و آله</small> را راهنمای خود قرار ده	۵۴۱
بخش سیزدهم	۵۴۵
شرح و تفسیر: ایمان به یکتایی او	۵۴۶
نکته‌ها	۵۵۰
۱. رابطه جهان بینی و ایدئولوژی	۵۵۰
۲. آغاز خلقت و دوام فیض	۵۵۲
بخش چهاردهم	۵۵۵
شرح و تفسیر: راهیان جهان دیگر دو گروهند	۵۵۶
بخش پانزدهم	۵۶۱

۵۶۱	شرح و تفسیر: یکسان‌نگری منافع خویش و دیگران.....
۵۶۷	بخش شانزدهم.....
۵۶۷	شرح و تفسیر: خزانه‌دار دیگران مباش.....
۵۷۱	بخش هفدهم.....
۵۷۲	شرح و تفسیر: زاد و توشه آخرت را با دیگران بفرست!.....
۵۷۷	بخش هجدهم.....
۵۷۷	شرح و تفسیر: امروز بار خود را سبک کن!.....
۵۸۱	بخش نوزدهم.....
۵۸۳	شرح و تفسیر: درهای توبه و دعا به روی تو گشوده است.....
۵۹۶	نکته: شرایط استجاب دعا.....
۵۹۹	بخش بیستم.....
۶۰۰	شرح و تفسیر: هدف آفرینش.....
۶۰۵	بخش بیست و یکم.....
۶۰۶	شرح و تفسیر: دنیای فریبکار و اهل آن.....
۶۱۵	بخش بیست و دوم.....
۶۱۵	شرح و تفسیر: آنها که بر مرکب شب و روز سوارند.....
۶۱۸	نکته: مسافران جهان دیگر!.....
۶۱۹	بخش بیست و سوم.....
۶۲۰	شرح و تفسیر: هرگز تن به پستی مده.....
۶۲۹	بخش بیست و چهارم.....
۶۳۱	شرح و تفسیر: بیست و هفت اندرز گرانها.....
۶۴۷	بخش بیست و پنجم.....
۶۴۸	شرح و تفسیر: در برابر بدی‌ها نیکی کن!.....
۶۵۷	بخش بیست و ششم.....
۶۵۷	شرح و تفسیر: حق دوست را ضایع مکن.....
۶۶۳	بخش بیست و هفتم.....

۶۶۵.....	شرح و تفسیر: بیست و هشت اندرز دیگر.....
۶۸۹.....	بخش بیست و هشتم.....
۶۹۰.....	شرح و تفسیر: رفتار حکیمانه و عادلانه با زن.....
۶۹۴.....	نکته: موقعیت اجتماعی زنان.....
۶۹۹.....	بخش بیست و نهم.....
۶۹۹.....	شرح و تفسیر: تقسیم مسئولیت‌ها.....
۷۰۳.....	بخش سی‌ام (بخش آخر).....
۷۰۳.....	شرح و تفسیر: همه چیز خود را به خدا بسپار.....

۵۰۵	بخش چهارم.....
۵۰۵	شرح و تفسیر: زاهدان واقعی.....
	* * *
۵۰۹	خطبه ۲۳۱.....
۵۰۹	خطبه در یک نگاه.....
۵۱۱	شرح و تفسیر: پیامبر ﷺ کینه‌ها را از سینه‌ها شست.....
	* * *
۵۱۵	خطبه ۲۳۲.....
۵۱۵	خطبه در یک نگاه.....
۵۱۷	شرح و تفسیر: غنائم جنگجویان.....
	* * *
۵۲۱	خطبه ۲۳۳.....
۵۲۱	خطبه در یک نگاه.....
۵۲۳	بخش اول.....
۵۲۳	شرح و تفسیر: ما فرمانروایان سخنییم!.....
۵۲۵	نکته‌ها.....
۵۲۵	۱. شگفتی‌های زبان.....
۵۲۸	۲. امیران سخن.....
۵۳۱	بخش دوم.....
۵۳۱	شرح و تفسیر: ویژگی‌های محیط فاسد.....
	* * *
۵۳۷	خطبه ۲۳۴.....
۵۳۷	خطبه در یک نگاه.....

۵۳۹	شرح و تفسیر: سرچشمه تفاوتها
۵۴۴	نکته‌ها
۵۴۴	۱. رابطه عجیب روح و جسم
۵۴۶	۲. آیا این رابطه، با اصل اختیار سازگار است؟
	* * *
۵۴۷	خطبه ۲۳۵
۵۴۷	خطبه در یک نگاه
۵۵۰	شرح و تفسیر: مصیبت عظیم و جانکاه رحلت پیامبر خدا
۵۵۴	نکته‌ها
۵۵۴	۱. گریه در مصیبت عزیزان
۵۵۵	۲. تجهیز پیامبر (علیه السلام)
	* * *
۵۵۷	خطبه ۲۳۶
۵۵۷	خطبه در یک نگاه
۵۵۹	شرح و تفسیر: گذرگاه یاد محبوب!
۵۶۱	نکته
۵۶۱	داستان هجرت
	* * *
۵۶۳	خطبه ۲۳۷
۵۶۳	خطبه در یک نگاه
۵۶۵	بخش اول
۵۶۵	شرح و تفسیر: فرصت را غنیمت شمرد
۵۶۹	بخش دوم

۵۶۹ شرح و تفسیر: چگونه از این فرصت استفاده کنیم؟

* * *

۵۷۳ خطبه ۲۳۸

۵۷۳ خطبه در یک نگاه

۵۷۵ بخش اول

۵۷۵ شرح و تفسیر: پیروان معاویه

۵۷۷ نکته

۵۷۷ ناآگاهی شامیان

۵۷۹ بخش دوم

۵۸۰ شرح و تفسیر: بهترین و بدترین انتخاب

* * *

۵۸۵ خطبه ۲۳۹

۵۸۵ خطبه در یک نگاه

۵۸۷ شرح و تفسیر: آل محمد: ارکان دین اند

* * *

۵۹۳ خطبه ۲۴۰

۵۹۴ خطبه در یک نگاه

۵۹۵ شرح و تفسیر: یکی دیگر از اشتباهات عثمان

* * *

۵۹۹ خطبه ۲۴۱

۵۹۹ خطبه در یک نگاه

۶۰۱ شرح و تفسیر: کمربندها را محکم ببندید و آماده جهاد شوید!

۶۰۴ نکته

۶۰۴ زیانهای خوشگذرانی و پرخوری

۶۰۷ ویژگیهای این شرح

خطبه ۲۰۱: اعتماد به راه حق، رضایت به اعمال دیگران، خودداری از گام نهادن در جاده های تاریک و مبهم

اشاره

و من کلام له علیه السلام یعظ بسلوک الطریق الواضح

از سخنان امام علیه السلام است که در آن به انتخاب راه روشن توصیه فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

امام علیه السلام در این کلام کوتاه به سه نکته مهم اشاره فرموده که هر یک بخشی از این کلام را تشکیل می دهند:

۱. رهروان راه حق را به اعتماد به نفس دعوت می کند که هرگز از کمی پویندگان این راه وحشتی به خود راه ندهند.

۲. به یک اصل مهم اسلامی اشاره فرموده و آن اینکه رضایت به اعمال

ص: ۲۱

۱- ۱). سند خطبه: این خطبه را جمع کثیری از دانشمندان و علمای اسلام که قبل یا بعد از سید رضی می زیستند به صورت مرسل یا مسند نقل کرده اند. از کسانی که قبل از سید رضی می زیستند می توان این چهار نفر را نام برد: الف) احمد بن محمد بن خالد برقی در کتاب محاسن بخشی از این خطبه را نقل کرده است. ب) نعمانی در کتاب غیبت آن را با دو سند آورده است. ج) طبری که از علمای امامیه است در کتاب مسترشد آن را ذکر کرده است. د) مرحوم شیخ مفید در کتاب ارشاد آن را آورده است.

دیگران انسان را در سرنوشت آنها شریک می سازد، هرچه عملاً دخالتی نداشته باشد.

۳. توصیه می فرماید که راه واضح و شفاف و روشن را برگزینید تا به مقصد برسید و از گام نهادن در جاده های تاریک و مبهم خودداری کنید که در بیراهه می افتید.

ص: ۲۲

أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَسْتَوْحِشُوا فِي طَرِيقِ الْهَدْيِ لِقَلَّةِ أَهْلِهِ، فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ اجْتَمَعُوا عَلَيَّ مَائِدَةً شَبَعَهَا قَصِيرٌ، وَجُوعَهَا طَوِيلٌ.

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسَ الرَّضَىٰ وَالسَّيْخُطُ. وَإِنَّمَا عَقَرَ نَاقَهُ ثَمُودٌ رَجُلًا وَاحِدًا فَعَمَّهِمُ اللَّهُ بِالْعَذَابِ لَمَّا عَمَّوهُ بِالرَّضَىٰ، فَقَالَ سَبْحَانَهُ:

«فَعَقَّرُوهَا فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ» فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ خَارَتْ أَرْضُهُمْ بِالْخَسْفَةِ خَوَارِ السَّكَّةِ الْمَحْمَاهِ فِي الْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ.

أَيُّهَا النَّاسُ، مِنْ سَلَكِ الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ وَرَدَ الْمَاءُ، وَمَنْ خَالَفَ وَقَعَ فِي التَّيِّهِ!

ترجمه

ای مردم! در طریق هدایت از کمی پویندگان و وحشت نکنید، زیرا مردم گرد سفره ای اجتماع کرده اند که سیری آن کوتاه و گرسنگی آن بس طولانی است. ای مردم! رضایت و نارضایتی (نسبت به عملی از اعمال) موجب وحدت مردم (در کیفر و پاداش) می شود (مگر نمی دانید) ناقه ثمود را تنها یک نفر پی کرد؛ اما کیفر و عذاب الهی آن، همه قوم ثمود را فرا گرفت، زیرا همگی به عمل آن یک نفر راضی بودند. خداوند سبحان می فرماید: «فَعَقَّرُوهَا فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ»؛ آن قوم ناقه را پی کردند و سرانجام (هنگام نزول بلای فراگیر) پشیمان شدند و طولی نکشید سرزمین آنان همچون آهن گداخته ای که در زمین نرمی فرورود با صدای وحشتناکی فرورفت. ای مردم! آن کس که راه واضح و آشکار را بپوید به آب می رسد؛ اما کسی که مخالفت کند در بیابان سرگردان خواهد شد (و تشنه کام جان می دهد).

امام علیه السّلام در نخستین نکته از این گفتار پرمعنا به پویندگان راه حق دلداری می دهد که هرگز به جهت کمی نفرات تزلزل به دل راه ندهند، می فرماید: «ای مردم! در طریق هدایت از کمی پویندگان وحشت نکنید»؛ (أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَسْتَوْحِشُوا فِي طَرِيقِ الْهَدَى لِقَلَّةِ أَهْلِهِ).

سپس به دلیل آن اشاره کرده، می فرماید: «زیرا مردم گرد سفره ای اجتماع کرده اند که سیری آن کوتاه و گرسنگی آن بس طولانی است»؛ (فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ اجْتَمَعُوا عَلَى مَائِدَةٍ شَبَعَهَا (۱) قَصِيرٌ، وَ جَوْعَهَا طَوِيلٌ).

اشاره به اینکه اگر رهروان جاده هدایت کم هستند به جهت جاذبه های دنیاست. امام علیه السّلام در این کلام پرمعنا دنیا را به سفره رنگینی تشبیه می کند که مواد کم ارزش یا بی ارزشی از نظر تغذیه در آن گذارده شده؛ ولی آنها را با زرق و برق آراسته اند. دنیا طلبان اطراف آن را می گیرند غافل از اینکه مواد غذایی آن تنها در مدتی آنها را سیر می کند و به دنبال آن گرسنگی طولانی در پیش است.

این «جوع طویل» ممکن است اشاره به اندوه و حسرت طولانی باشد که به هنگام مرگ و بعد از آن و در صحنه قیامت به دنیا پرستان دست می دهد و پیوسته بر تقصیرات خود در دنیا تأسف می خورند.

این عبارت پر معنای امام علیه السّلام در حقیقت برگرفته از آیات قرآن است. در آیه ۱۰۰ سوره مائده می خوانیم: «قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَ لَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ»؛ بگو هیچگاه ناپاک و پاک مساوی نیستند، هرچند فزونی ناپاکان تو را به شگفتی اندازد».

همچنین آیات دیگری که سخن از اکثریت جاهل، بی ایمان، غیر عاقل، فاسق،

آنگاه دومین نکته را یادآور می‌شود؛ نکته‌ای که می‌تواند بسیاری از مسائل اعتقادی و اجتماعی را حل کند و آن اینکه آنچه گروه‌های اجتماعی را از یکدیگر جدا می‌سازد، هم بستگی افکار و دلهاست، هرچند روی صحنه افراد خاصی باشند؛ تمام کسانی که با آن افراد هم بستگی فکری و رضایت قلبی دارند در یک گروه جای می‌گیرند.

می‌فرماید: «ای مردم! رضایت و نارضایتی (نسبت به عملی از اعمال) موجب وحدت مردم (در کیفر و پاداش) می‌شود»؛ «أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسَ الرَّضَىٰ وَالسَّخَطُ» (۱).

بنابراین نه تنها شرکت در عمل یا تهیه مقدمات و اعانت بر اثم سبب شرکت در نتیجه می‌شود؛ بلکه رضایت قلبی نیز همین کار را می‌کند، لذا در زیارتنامه‌ها با صراحت این تعبیر آمده است: «و لعن الله امه سمعت بذلك فرضيت به؛ خداوند لعنت کند گروهی را که جنایات جانیان را در کربلا شنیدند و به آن رضایت دادند» (۲)، هرچند بعد از آن جانیان در عرصه زندگی دنیا ظاهر شدند.

در خطبه دوازدهم که شرح آن در جلد اول گذشت، خواندیم که علی علیه السلام هنگام سخن یکی از اصحاب خود را بعد از جنگ جمل شنید که آرزوی حضور برادرش را در این میدان و سهم شدن در این پیروزی می‌کرد، فرمود: نه تنها او با ما بود؛ بلکه گروههایی که هنوز از مادر متولد نشده‌اند و بعد از تولد، هم عقیده با ما خواهند بود نیز در این میدان حضور داشتند و در این پیروزی سهم بودند.

این سخن افق تازه‌ای را در مطالعات اسلامی در برابر چشم ما می‌گشاید و به همگان هشدار می‌دهد که مراقب پیوندهای قلبی و رضا و سخط باطنی باشند.

ص: ۲۵

۱- ۱). «سخط» ضدّ رضایت به معنای ناخشنودی و خشم است.

۲- ۲). زیارت اربعین امام حسین علیه السلام.

این مطلب به قدری اهمیّت دارد که در روایات متعددی از معصومان به آن اشاره شده است؛ مرحوم شیخ حر عاملی در کتاب وسائل در ابواب امر به معروف و نهی از منکر بابی تحت عنوان «وجوب إنکار المنکر بالقلب علی کلّ حال و تحریم الرضا به و وجوب الرضا بالمعروف» ذکر کرده است و در آن باب هفده حدیث در این زمینه آورده است؛ از جمله در حدیث مفصّلی از امام علی بن موسی الرضا علیه السّلام نقل کرده که فرمود: «لو أنّ رجلاً قتل بالمشرق فرضی بقتله رجل بالمغرب لکان الرّاضی عند الله عزّ و جلّ شریک القاتل؛ اگر کسی در شرق عالم قتلی انجام دهد و دیگری در غرب جهان راضی به آن قتل باشد، در پیشگاه خدا شریک قاتل خواهد بود». (۱)

کوتاه سخن اینکه در فرهنگ اسلام نه تنها شرکت در عمل یا معاونت در مقدمات، سبب شرکت در نتیجه ها می شود؛ بلکه رضایت قلبی نیز این اثر را دارد.

در ادامه این سخن، امام علیه السّلام به دلیل محکمی از قرآن مجید برای اثبات این حقیقت تمسّک می جوید، می فرماید: «ناقه نمود را تنها یک نفر پی کرد؛ امّا کیفر و عذاب الهی آن همه قوم نمود را فراگرفت، زیرا همگی به عمل آن یک نفر راضی بودند. خداوند سبحان می فرماید: «فَعَقَرُوهَا فَأَصَبِحُوا نَادِمِينَ» آن قوم ناقه را پی کردند و سرانجام (هنگام نزول بلائی فراگیر) پشیمان شدند و طولی نکشید سرزمین آنان همچون آهن گداخته ای که در زمین نرمی فرورود با فریاد وحشتناکی فرورفت»؛ (و إنّما عقر (۲) ناقه نمود رجل واحد فعتمهم الله بالعذاب لما عمّوه بالرّضی، فقال سبحانه: «فَعَقَرُوهَا فَأَصَبِحُوا نَادِمِينَ» (۳) فما كان إلا أن خارت (۴)

ص: ۲۶

۱- ۱). وسائل الشیعه، ج ۱۱.

۲- ۲). «عقر» از ریشه «عقر» بر وزن «قفل» در اصل به معنای اساس و ریشه چیزی است و هنگامی که در مورد حیوان به کار می رود، به معنای پی کردن (پایین پای او را قطع کردن و به زمین افکندن) است. یکی دیگر از معانی آن کشتن و نحر کردن شتر است.

۳- ۳). شعرا، آیه ۱۵۷.

۴- ۴). «خارت» از ریشه «خوار» بر وزن «غبار» به معنای صدای گاو و گوساله و شتر و مانند آن است و خواره صیغه مبالغه آن است.

أرضهم بالخسفه خوار السَّكَّة (۱) المحماه (۲) فی الأرض الخوّاره) .

سخن مولا- اشاره ای به معجزه حضرت صالح پیامبر قوم ثمود دارد که وقتی از آن حضرت معجزه خواستند، به فرمان خدا ناگهان شتر ماده ای از دل سنگهای کوه بیرون آمد! همگی دیدند، گروهی ایمان آوردند و گروه بیشتری راه عناد و انکار را پیش گرفتند. حضرت صالح توصیه کرد که به این شتر کمترین آزاری نرسانید که عذاب الهی به سراغ شما خواهد آمد، آنها به این سخن اعتنا نکردند و آن شتر را با ضرباتی بر پای او کشتند و زلزله عظیمی آمد. زمین آنها را شکافت و کافران و خانه هایشان در دل زمین فرورفت.

معروف این است که قاتل این شتر مرد سنگدلی به نام «غدار بن سالف» بود؛ ولی در آیه قرآن جمله «فَعَقَرُواها» (آن شتر را از پای در آوردند) به صورت صیغه جمع آمده است، زیرا همگی به عمل او راضی بودند و این رضایت خود را با دعوت کردن و تشویق او به انجام دادن این عمل زشت، ابراز کردند، همان گونه که در آیه ۲۹ سوره قمر آمده است: «فَنَادُوا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَهَا»؛ آنها یکی از یاران خود را صدا زدند، او به سراغ این کار آمد و (ناقه را) پی کرد».

جمله «خارت أرضهم بالخسفه خوار السَّكَّة المحماه» اشاره به این است:

هنگامی که میخ آهنین در آتش گداخته شود با سرعت بیشتری در زمین فرو می رود آن هم در زمین نرم. آری! شهر و آبادی آنها به همین سرعت در درون زمین بر اثر زلزله ای وحشتناک فرورفت.

سپس امام علیه السَّلام در بخش سوم این خطبه به همه انسانها هشدار می دهد و می فرماید: «ای مردم! آن کس که راه واضح و آشکار را بپوید به آب می رسد؛ اما کسی که مخالفت کند در بیابان سرگردان خواهد شد (و تشنه کام جان می دهد)»؛

ص: ۲۷

۱- ۱). «سکّه» به معنای میخ و گاو آهن است.

۲- ۲). «محماه» اسم مفعول از ریشه «احماء» به معنای داغ کردن و گداختن گرفته شده، بنابراین «محماه» به چیزی می گویند که در آتش گداخته شده باشد.

(أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ سَلَكَ الطَّرِيقَ الْوَاضِحَ وَرَدَ الْمَاءَ، وَ مَنْ خَالَفَ وَقَعَ فِي التَّيِّهِ (۱)!) .

منظور از «طریق واضح» راهی است که قرآن و سنت و دلیل عقل ارائه داده، که انسانها را به آب حیات معنوی رهنمون می شود و آنها که به بیراهه روند از آن محروم شده در کفر و بی ایمانی جان می دهند.

بی شک راه و روش امام علیه السلام یکی از مصادیق روشن «الطریق الواضح» است، زیرا او به منزله نفس نبی و آگاه ترین امت به راه و روش آن حضرت بود، همان گونه که امام علیه السلام در خطبه ۹۷ فرمود: «من نشانہ روشنی بر حقانیت خویش از پروردگارم دارم و بر طریق پیامبرم گام برمی دارم و در راهی پیش می روم»؛ (و إني لعلی بينه من ربّي و منهج من نبیّ و إني لعلی الطريق الواضح) .

بدیهی است کسی که از جاده اصلی برود در اثنای راه به منزلگاههایی می رسد، دارای آب کافی و آن کس که از بیراهه می رود غالباً گرفتار بیابانهای خشک و بی آب می شود و از تشنگی هلاک می گردد.

ص: ۲۸

۱- ۱). «تیه» به معنای وادی خشک و بی آب است و به معنای مصدری (سرگردانی) نیز آمده است.

و من کلام له علیه السلام

روی عنه أنه قاله عند دفن سیده النساء فاطمه علیها السلام، کالمناجی به رسول الله صلی الله علیه و اله عند قبره

از سخنان امام علیه السلام است که به هنگام دفن سیده زنان جهان، فاطمه علیها السلام خطاب به رسول الله صلی الله علیه و اله در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و اله بیان کرد. (۱) و (۲)

ص: ۲۹

۱- ۱). سند خطبه: به گفته ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه تعبیر سید رضی از فاطمه زهرا به «سیده نساء العالمین» برگرفته از خبر متواتری است که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل شده، به عین این تعبیر یا تعبیر دیگری که مفهومش همان است. نویسندگان مصادرات نهج البلاغه بعد از نقل مطلب بالا می گویند: این حدیث (حدیث سیده نساء العالمین) نزد علمای امامیه نیز متواتر است؛ بلکه جزء اعتقادات آنها محسوب می شود. سپس روایات متعددی نیز از کتب اهل سنت در این زمینه نقل می کنند. اما بزرگانی که قبل از سید رضی، این خطبه (کلام) را نقل کرده اند عبارتند از مرحوم کلینی در جلد اول کتاب کافی (با جمله هایی افزون بر آنچه سید رضی آورده است) و شیخ مفید در کتاب مجالس و گروه دیگری نیز بعد از سید رضی در کتابهای خود با تفاوتهایی این خطبه را نقل کرده اند که نشان می دهد آن را از مدرکی غیر از نهج البلاغه گرفته اند؛ مانند طبری در دلائل الامامه و شیخ طوسی در امالی و سبط ابن جوزی در تذکره الخواص ماجرای دفن آن حضرت را نقل کرده و اشعاری را که علی علیه السلام در فراق آن حضرت سروده ذکر می کند. سپس کلام فوق را با اضافاتی می آورد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۹۳-۹۸).

۲- ۲). نکته قابل توجه اینکه ضمیر در «عند قبره» به صورت مذکر آمده که مرجع آن، پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله است و در عین حال می گویند این سخن را به هنگام دفن فاطمه زهرا علیها السلام بیان کرد، این نشان می دهد که به اعتقاد سید رضی قبر حضرت زهرا علیها السلام در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و اله است.

این گفتار امام علیه السّلام به قدر کافی گویاست؛ سخنی است که از سوز دل مولا علیه السّلام به هنگام دفن حضرت فاطمه زهرا علیها السّلام حکایت می کند. درد دلی است پر سوز و گداز که مولا علیه السّلام با پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله درباره مصائب زهرا علیها السّلام از یک سو و مصیبت خودش به سبب فراق زهرا علیها السّلام از سوی دیگر، حکایت دارد و بخشی از حقایق مهم تاریخی صدر اسلام را به صورت غیرمستقیم؛ اما گویا و پرمعنا منعکس می کند که شرح آن در پایان تفسیر این کلام خواهد آمد.

السَّلام عليك يا رسول الله عني، و عن ابنتك النَّازله في جوارك، و السَّريع اللِّحاق بك، قلّ، يا رسول الله، عن صفيتك صبري، ورقّ عنها تجلدي، إلا أنّ في التَّأسي لي بعظيم فرقتك، و فادح مصيبتك، موضع تعزّ، فلقد و سدتك في ملحوده قبرك، و فاضت بين نحري و صدري نفسك، ف «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ» فلقد استرجعت الوديعه، و أخذت الزَّهينه! أمّا حزني فسرمد، و أمّا ليلي فمسهد، إلى أن يختار الله لي دارك التي أنت بها مقيم. و ستبئك ابنتك بتضافر أمّتك على هضمها، فأحفها السَّؤال، و استخبرها الحال؛ هذا و لم يطل العهد، و لم يخل منك الذِّكر، و السَّلام عليكما سلام مودّع، لا قال و لا سئم، فإنّ أنصرف فلا عن ملاله، و إن أقم فلا عن سوء ظنّ بما وعد الله الصَّابرين.

ترجمه

سلام و درود بر تو ای رسول خدا از سوی خودم و از سوی دخترت (زهره) که هم اکنون در جوار تو فرود آمده و به سرعت به تو ملحق شده است. ای رسول خدا! از فراق دختر برگزیده و پاکت پیمانه صبرم لبریز شده و طاقتم از دست رفته است، هرچند پس از روبه رو شدن با غم بزرگ فراق و مصیبت دردناک تو، این مصیبت برای من قابل تحمیل شده است. (فراموش نمی کنم) من تو را با دست خود در میان قبر نهادم و هنگام رحلت، روح تو در میان گلو و سینه من روان شد «ف «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ» (۱)؛ ما از خداییم و به سوی او باز می گردیم» (ای رسول خدا) امانتی که به من سپرده بودی هم اکنون بازپس داده شده و گروگانی

ص: ۳۱

که نزد من بود گرفته شد؛ ولی اندوهم جاودانی است و شبهایم همراه بیداری و بی قراری؛ تا آن زمان که خداوند منزلگاهی را که تو در آن اقامت گزیده ای برآیم برگزیند (و به تو ملحق شوم) (ای رسول خدا) به زودی دختری تو را آگاه خواهد ساخت که امت تو در ستم کردن به وی دست به دست هم داده بودند.

سرگذشت دردناک او را بی پرده از او بپرس و خبر این حوادث را از وی بگیر.

این حوادث دردناک در زمانی رخ داد که هنوز مدّت زیادی از رحلت تو نگذشته و یادت فراموش نگشته بود. درود خدا بر شما هر دو باد، درود و سلام و دعای کننده؛ نه سلام (و وداع) ناخشنود خسته دل، اگر از کنار قبرت باز گردم به سبب ملالت نیست و اگر اقامت گزینم و گریه و زاری سر دهم هرگز به جهت سوءظن به وعده نیک خداوند در مورد صابران و شکیبایان نمی باشد.

شرح و تفسیر: آه سوزان علی علیه السلام در کنار قبر زهرا علیها السلام

آه سوزان علی علیه السلام در کنار قبر زهرا علیها السلام

همان گونه که در بالا آمد، امام علیه السلام این سخنان پر سوز و گداز را هنگامی می گوید که جسم پاک زهرا را مرضیه علیها السلام را با دست خود در قبر می گذارد، سخنانی که از یک سو دلیل بر عظمت بانوی اسلام فاطمه زهرا علیها السلام و از سوی دیگر نشانه شدت ناراحتی علی علیه السلام از فراق جانگداز اوست.

امام علیه السلام در بیان این عبارات، بهترین و مناسب ترین مخاطب؛ یعنی رسول خدا صلی الله علیه و اله را انتخاب کرده و با او درد دل می کند و سخن خود را از اینجا شروع می کند: «سلام و درود بر تو ای رسول خدا صلی الله علیه و اله از سوی خودم، و از سوی دختری (زهرا) که هم اکنون در جوار تو فرود آمده، و به سرعت به تو ملحق شده است»؛ (السلام علیک یا رسول الله عتی، و عن ابنتک التّازله فی جوارک، و السّریعه اللّحاق بک).

با اینکه محتوای سخنان امام علیه السّلام، شکوائیه دردناکی است؛ ولی ادب کلام ایجاب می کند که از سلام و درود بر پیامبر صلی الله علیه و اله شروع کند.

جمله (التّأزله فی جوارک) نشان می دهد که قبر بانوی اسلام در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و اله بود و نظریه کسانی که قبر مقدّس آن حضرت را در خانه اش می دانند، تقویت می کند.

البته ممکن است دفن در بقیع را نیز در جوار پیامبر صلی الله علیه و اله محسوب کنیم یا جوار را به معنای همسایگی روحانی و معنوی در بهشت بدانیم؛ ولی معنای اوّل با ظاهر عبارت سازگارتر است و روایات متعددی نیز آن را تأیید می کند.

در روایتی که مرحوم کلینی در کافی آورده است می خوانیم: یکی از بزرگان اصحاب به نام احمد بن محمد بن ابی نصر می گوید: از امام علی بن موسی الرضا علیه السّلام در مورد مکان قبر حضرت فاطمه علیها السّلام سؤال کردم، فرمود: «دفنت فی بیتها فلما زادت بنو امیه فی المسجد صارت فی المسجد؛ آن حضرت را در خانه اش دفن کردند و هنگامی که بنی امیه مسجد پیامبر صلی الله علیه و اله را توسعه دادند خانه آن حضرت در مسجد قرار گرفت» (۱).

جمله (الشّریعه اللّحاق بک) اشاره پر معنایی به مصائب شدید حضرت فاطمه زهرا علیها السّلام دارد که او را در بهترین سالهای جوانی به دیار باقی منتقل ساخت و فاصله آن با رحلت پیامبر صلی الله علیه و اله طبق بعضی روایات ۴۵ روز و مطابق برخی ۷۵ روز و طبق روایت دیگری ۹۵ روز بوده است و در روایات غیر مشهوری ۴ ماه و ۶ ماه نیز گفته شده است که در بحث نکات درباره آن و درباره محل دفن آن حضرت، سخن خواهیم گفت.

سپس امام علیه السّلام در ادامه، خطاب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله عرض می کند: «ای رسول خدا! از فراق دختر برگزیده و پاکت، پیمانانه صبرم لبریز شده و طاقتم از دست

ص: ۳۳

رفته است، هر چند پس از روبه رو شدن با غم بزرگ فراق و مصیبت دردناک تو، این مصیبت برای من قابل تحمل شده است؛ (قل، یا رسول الله، عن صفیتک (۱) صبری، و رقّ عنها تجلّدی (۲)، إلاّ أنّ فی التأسّی (۳) لی بعظیم فرقتک، و فادح (۴) مصیبتک، موضع تعزّی (۵)).

اشاره به اینکه گرچه مصیبت زهرا علیها السّلام فوق العاده جانکاه است؛ ولی درد مصیبت تو از آن، سنگین تر و جانکاه تر بود و تحمل آن، راه را برای تحمل این، هموار ساخت. به یقین مصیبتی بزرگ تر از مصیبت رحلت پیامبر برای علی علیه السّلام، هر چند فاطمه زهرا همسری بسیار گرانقدر و بی مانند بود؛ پیامبر به منزله پدر علی علیه السّلام و افزون بر آن، رهبر، راهنما، معلم، استاد و خلاصه، همه چیز آن حضرت بود، لذا در حدیثی آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله خطاب به علی علیه السّلام فرمود: «یا أبا الریحانین... عن قلیل ینهدّ رکنک؛ ای پدر دو گل خوشبو... به زودی دو ستون حیاتت درهم می شکند» و هنگامی پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله رحلت فرمود علی علیه السّلام فرمود: «هذا أحد رکنی الذی قال لی رسول الله؛ این یکی از آن دو ستونی است که پیامبر فرمود» و چون فاطمه زهرا علیها السّلام شربت شهادت نوشید، فرمود: «هذا الرکن الثانی الذی قال رسول الله؛ این ستون دیگری است که رسول الله فرمود». (۶)

ص: ۳۴

۱- ۱). «صفیّه» از ریشه «صفو» بر وزن «عفو» به معنای صاف و پاک گرفته شده و صفیّ به معنای برگزیده است. در اینجا امام علیه السّلام از دختر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به عنوان صفیه او یاد می کند تا علوّ شأن او را نشان دهد.

۲- ۲). «تجلّد» از ریشه «جلد»، بر وزن «بلد» و «جلاده» گرفته شده که به معنای صبر و استقامت کردن است و «تجلّد» در اینجا اشاره به طاقت و صبر بر مصیبت است.

۳- ۳). «تأسّی» گاه به معنای اقتدار کردن آمده و گاه به معنای غمگین شدن و در اینجا معنای دوم مناسب است، زیرا سخن از غم و اندوه است، نه اقتدا کردن، هر چند جمعی از شارحان یا مترجمان به دنبال معنای اوّل رفته اند و ظاهراً سبب اشتباه آنها، معروف بودن آن در استعمالات متعارف است.

۴- ۴). «فادح» از ریشه «فدح»، بر وزن «فتح» به معنای سنگین بار کردن گرفته شده و در اینجا به معنای مصیبت سنگین است.

۵- ۵). «تعزّی» یا «تعزّی» به معنای صبر بر مصیبت است و از ریشه «عزاء» گرفته شده است.

۶- ۶). بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۳. این حدیث در منابع اهل سنّت نیز آمده است؛ مانند کتاب فضائل الصحابه احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۶۲۳، ح ۱۰۶۷.

آنگاه امام علیه السلام در شرح این سخن می افزاید: «فراموش نمی کنم) من تو را با دست خود در میان قبر نهادم و هنگام رحلت روح تو در میان گلو و سینه من روان شد» ف «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»؛ ما از خداییم و به سوی او باز می گردیم؛ (فلقد وسدتك (۱) فی ملحوده (۲) قبرك، و فاضت بین نحری و صدری نفسك، ف «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» .

بعضی از شارحان نهج البلاغه «نفس» را در اینجا به معنای خون گرفته اند (زیرا یکی از معانی «نفس» خون است) و گفته اند: به هنگام رحلت پیامبر خون مختصری از دهان آن حضرت بیرون پرید و بر سینه علی علیه السلام نشست؛ ولی این تفسیر، بعید به نظر می رسد.

به هر حال قرائن نشان می دهد (و خطبه ۱۹۷ نیز دلالت دارد) که سر مبارک پیامبر به هنگام رحلت بر سینه پاک علی علیه السلام بود و در همان حال روح پاکش به عالم بقا شتافت و از میان سینه و گلوی علی علیه السلام گذشت، هر چند بعضی از راویان اهل سنت نقل کرده اند که عایشه می گوید: «سر مبارک پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در حال رحلت بر سینه من بود»؛ ولی این سخن دلیل معتبری ندارد و شاید از قبیل روایات فراوانی است که ضمن آن کوشیده اند فضائل علی علیه السلام را یک به یک به نام دیگری ثبت کنند.

آنگاه امام بار دیگر به شرح مصیبت حضرت زهرا باز می گردد و خطاب به پیامبر عرضه می دارد: «ای رسول خدا) امانتی را که به من سپرده بودی هم اکنون باز پس داده شد و گروگانی که نزد من بود گرفته شد؛ ولی اندوهم جاودانی است و شبهایم همراه بیداری و بی قراری؛ تا آن زمان که خداوند منزلگاهی را که تو در آن اقامت گزیده ای برایم برگزیند (و به تو ملحق شوم)»؛ (فلقد استرجعت

ص: ۳۵

۱- ۱). «وسد» از «وساده»؛ یعنی بالش گرفته شده و این واژه به معنای بالش زیر سر نهادن است.

۲- ۲). «ملحوده» از ریشه «لحد» بر وزن «عهد» به معنای شکافی است که در داخل قبر در یک سمت آن ایجاد می کنند و میت را در آن قرار می دهند تا هنگام پر کردن قبر، خاکها بر روی میت ریخته نشود.

الودیعه، و أخذت الرّهینه! أمّا حزنی فرسمد (۱)، و أمّا لیلی فمسهد (۲)، إلی أنّ یختار الله لی دارک التی أنت بها مقیم).

این عبارت که از شدت اندوه علی علیه السّلام در برابر حادثه غم انگیز شهادت حضرت زهرا علیها السّلام حکایت می کند به خوبی نشان می دهد که تا چه حد این بانوی عزیز در نظر علی علیه السّلام گرامی بود و پیوند عاطفی و روحانی و معنوی آن دو به یکدیگر عمیق و ریشه دار.

تعبیر به «ودیعه» اشاره به همان چیزی است که پیامبر صلی الله علیه و اله در آستانه رحلتش دست فاطمه را گرفت و در دست علی علیه السّلام گذارد و فرمود: «یا ابا الحسن هذه ودیعه الله و ودیعه رسوله عندک فاحفظ الله و احفظنی فیها و إنک لفاعله؛ ای ابو الحسن این ودیعه خدا و ودیعه رسولش محمد نزد توست؛ حق خداوند و حق مرا در مورد آن رعایت کن و می دانم رعایت خواهی کرد». (۳)

بعضی معتقدند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله این سخن را در شب زفاف زهرا فرمود.

جمعی از شارحان نهج البلاغه تعبیر به ودیعه را در اینجا اشاره به این دانسته اند که ارواح انسانی در بدنها شبیه ودیعه و امانت است که هنگام وفات بازپس گرفته می شود؛ ولی این تفسیر در اینجا بسیار بعید به نظر می رسد.

تعبیر «رهینه» (گروگان) ممکن است اشاره به این باشد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله از علی علیه السّلام پیمان خلافت و وصایت و وفاداری گرفته بود و دخترش زهرا علیها السّلام گویی در برابر آن گروگان بود.

با توجه به اینکه یکی از معانی «رهینه» نعمت بزرگ است و حضرت زهرا بزرگترین نعمتی بود که خدا به علی علیه السّلام داده بود، تعبیر بالا در این باره به کار رفته است.

ص: ۳۶

۱- ۱). «سرمد» به معنای دائم و طولانی است و گاه به چیزی که آغاز و انجامی ندارد «سرمدی» گفته می شود.

۲- ۲). «مسهد» از ریشه «سهد» بر وزن «صمد» به معنای بیدار ماندن و بی خوابی کشیدن گرفته شده است. قابل توجه اینکه در اینجا «مسهد» به عنوان وصف (خبر) برای «لیل» آمده است و امام علیه السّلام می فرماید: شبهای من بیدار و بی تاب است به جای اینکه بگوید خودم چنین هستم و این در واقع نوعی تأکید را می رساند.

۳- ۳). بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۴۸۴.

جمله «حزنی فسرمد» تفسیرش روشن است، زیرا هر زمان علی علیه السلام به یاد فاطمه زهرا می افتاد غم و اندوهش تجدید می شد و این اندوه بزرگی بود که سراسر زندگی علی علیه السلام را دربر گرفته بود.

جمله «و أمّا لیلی فمسهد» کنایه از این است که بسیار شبها به یاد آن بانوی عزیز می افتم و خاطره او خواب را از چشم من می رباید. گواه این سخن اشعار معروفی است که از آن حضرت در فراق حضرت زهرا علیها السلام انشاء فرمود:

نفسی علی زفراتها محبوسه یا لیتها خرجت مع الزّفرات

لا خیر بعدک فی الحیاه و إنّما أبکی مخافه أن تطول حیاتی

جانم گرفتار مصیبت دردناک اوست و ای کاش با آه و ناله از این تن بیرون می آمد

بعد از تو زندگی در نظرم بی ارزش است و اگر اشک می ریزم برای این است که می ترسم بعد از تو عمرم طولانی شود (و همواره گرفتار درد فراق تو باشم). (۱)

آنگاه امام علیه السلام به گوشه ای از مصائب دردناک حضرت زهرا علیها السلام اشاره کرده، عرضه می دارد: «ای رسول خدا! به زودی دختری تو را آگاه خواهد ساخت که امت تو در ستم کردن به وی دست به دست هم داده بودند، سرگذشت دردناک او را بی پرده از او بپرس و خبر این حوادث را از وی بگیر. این حوادث دردناک در زمانی رخ داد که هنوز مدّت زیادی از رحلت تو نگذشته و یادت فراموش نگشته بود»؛ (و سَتَبَّئُكَ ابْنُكَ بِتَضَافِرِ أُمَّتِكَ عَلَي هَضْمِهَا، فَأَحْفَهَا (۲) السَّوَال، و استخبرها الحال؛ هذا و لم یطل العهد، و لم یخل منك الذّکر).

ظاهر این است که این عبارات سربسته که امیر مؤمنان علی علیه السلام برای رعایت ادب در پیشگاه پیامبر آن را زیاد نمی شکافد و شرح نمی دهد اشاره به حوادث بسیار اسف انگیزی است که پس از مدّت کوتاهی از رحلت پیامبر رخ داد؛ هجوم

ص: ۳۷

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۱۳.

۲- ۲. «احفها» از ریشه «احفاء» به معنای اصرار در سؤال و خبر گرفتن گرفته شده است.

به خانه زهرا علیها السلام، آتش زدن در خانه، اسقاط جنین آن حضرت و بردن امام را به زور به سوی مسجد برای بیعت، حوادثی است که نه تنها به صورت پررنگ در تاریخ شیعه آمده؛ بلکه همان گونه که در پایان این بحث خواهیم گفت- در منابع اهل سنت هم، با کمال تعجب صریحا ذکر شده است.

واژه «تضافر» که از ریشه «ضفر» (بر وزن ضعف) گرفته شده و به معنای تعاون و همکاری بر انجام چیزی است، اشاره به این است که گروهی از امت در انجام این جرائم شرکت داشتند و از آنجا که بسیاری با سکوتشان، این کار را تأیید کردند، نسبت به همه امت داده شد و «هضم» در اصل به معنای ظلم کردن و شکستن است و واژه «عهد» در اینجا به معنای زمان است و معانی دیگری نیز دارد.

این احتمال نیز داده شده است که عهد، اشاره به پیمانهایی باشد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در مورد خلافت علی علیه السلام و حفظ احترام اهل بیت علیهم السلام مخصوصا دخترش زهرا و قرار دادن آنها در کنار قرآن به مقتضای حدیث ثقلین و امثال آن گرفته بود؛ یعنی مدت طولانی از این پیمانها نگذشته بود که گروهی از امت همه را به فراموشی سپردند و دست به جنایاتی زدند که عقل را حیران می کند.

سرانجام امام در آخرین سخن خود خطاب به پیامبر و بانوی اسلام، زهرا را مرضیه چنین می گوید: «درود خدا بر شما هر دو باد، درود و سلام و داع کننده؛ نه وداع ناخشنود خسته دل، اگر از کنار قبرت باز گردم به خاطر سبب ملالت نیست، و اگر اقامت گزینم (و گریه و زاری) سر دهم هرگز به جهت سوءظن به وعده نیک خداوند در مورد صابران و شکیبایان نمی باشد»؛ (و السلام علیکما سلام مودع، لا قال (۱) و لا سئم (۲)، فإن أنصرف فلا عن ملاله، و إن أقم فلا عن سوء ظنّ

ص: ۳۸

۱- ۱). «قال» از ریشه «قلاء» بر وزن «سلام» به معنای بیزار بودن گرفته شده و «قال» به کسی می گویند که از چیزی بیزار باشد.
۲- ۲). «سئم» از ریشه «سئامت» بر وزن «فلاحت» به معنای ملال و کسل شدن گرفته شده و «سئم» به کسی گفته می شود که چنین حالتی دارد.

بما وعد الله الصّابرين).

در روایت کافی در ذیل این سخن چنین آمده است: «واه واهها و الصّبر أیمن و أجمل و لولا غلبه المستولین لجعلت المقام و اللبث لزاما معكوفاً و لأعولت إعوالم التّكلی علی جلیل الرّزیه فبعین الله تدفن ابتكك سرّاً و تهضم حقّها و تمنع إرثها و لم يتباعد العهد و لم یخلق منك الذّكر و إلی الله یا رسول الله المشتكى و فیک یا رسول الله أحسن العزاء و صلّى الله علیك و علیها السّلام و الرّضوان؛ آه! اولی شکیبایی می کنم که شکیبایی بهتر و زیباتر است و اگر بیم آن نبود که نظام حاکم از جایگاه قبر تو آگاه شوند پیوسته در کنار قبر تو می ماندم و ناله هایی همچون ناله های مادری که به داغ فرزندش گرفتار شده، برای این مصیبت بزرگ سر می دادم. (ای رسول گرامی) خدا می بیند که دختری پنهان به خاک سپرده می شود و حقش (آشکارا) بر باد می رود و او را از ارثش محروم می کنند حال آنکه زمان زیادی نگذشته و نامت فراموش نشده است. ای رسول خدا این شکایت را به درگاه حق و به نزد تو می آورم. ای رسول خدا تسلیت مرا بپذیر! درود و سلام و رضوان خدا بر تو و بر دختری زهرا باد». (۱)

از این تعبیرات و آنچه در نهج البلاغه آمده به خوبی روشن می شود که حق شناسان در زمان کوتاهی بعد از رحلت پیامبر چه مصائبی بر اهل بیت علیهم السّلام او و عزیزترین عزیزانش وارد کردند مصائبی که علی علیه السّلام را که کوه شکیبایی و استقامت بود به لرزه درآورد و همچون مادر جوان مرده به گریه و ناله واداشت و عجب اینکه مدارک این تهاجم بی رحمانه بر بیت وحی، در کتب اهل سنت نیز به صورت گسترده آمده است.

ص: ۳۹

۱- ۱). کافی، ج ۱، ص ۴۵۹، باب مولد الزهرا علیها السّلام.

با اینکه زندگانی بانوی اسلام، حضرت زهرا، سیده نساء العالمین بسیار کوتاه بود؛ ولی شرح حال او و فضایل و مناقب و مصائبش بسیار طولانی است. جمعی از شارحان نهج البلاغه به این خطبه که رسیده اند به گوشه هایی از آن اشاره کرده اند. لازم است ما هم به طور فشرده چند نکته را یادآور شویم:

۱- حضرت زهرا علیها السلام در لسان رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ

دخت گرامی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و اله از مقام والایی برخوردار بود. سخنان رسول گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در حق دخترش حاکی از عصمت و پیراستگی او از گناه است، آنجا که درباره او می فرماید:

«فاطمه بضعه منی فمن أغضبها أغضبني (۱)؛ فاطمه پاره تن من است، هر کس او را به خشم آورد مرا خشمگین کرده است.» ناگفته پیداست که خشم رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و اله مایه اذیت و ناراحتی اوست و سزای چنان شخصی در قرآن کریم چنین بیان شده است:

«وَ الَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (۲)؛ آنان که رسول خدا را آزار دهند، برای آنان عذاب دردناکی است.»

چه دلیلی استوارتر بر فضیلت و عصمت او که در حدیث دیگری رضای وی در گفتار پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و اله مایه رضای خدا، و خشم او مایه خشم خدا معرفی گردیده است، می فرماید:

«يا فاطمه إنَّ الله يغضب لغضبك و يرضى لرضاك (۳)؛ دخترم فاطمه! خدا با خشم

ص: ۴۰

۱- ۱. فتح الباری در شرح صحیح بخاری، ج ۷، ص ۸۴ و نیز بخاری این حدیث را در بخش علامات نبوت، ج ۶، ص ۴۹۱، و در اواخر مغازی، ج ۸، ص ۱۱۰ آورده است.

۲- ۲. توبه، آیه ۶۱.

۳- ۳. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۵۴؛ مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۲۰۳ و حاکم در کتاب مستدرک احادیثی می آورد که جامع شرایطی است که بخاری و مسلم در صحت حدیث، آنها را لازم دانسته اند.

تو خشمگین، و با خشنودی تو، خشنود می شود».

به سبب داشتن چنین مقامی والا، او سرور زنان جهان است، و پیامبر در حق او چنین فرموده:

«یا فاطمه! ألا ترضین أن تكون سَيِّدَةَ نَسَاءِ الْعَالَمِينَ، و سَيِّدَةَ نَسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ (۱)؛ دخترم فاطمه! آیا به این کرامتی که خدا به تو داده راضی نمی شوی که تو، سرور زنان جهان و سرور زنان این امت و سرور زنان با ایمان باشی».

۲- احترام خانه آن حضرت در قرآن و سنت

محدثان یادآور می شوند، هنگامی که آیه مبارکه «فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تَرْفَعَهُ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ» (۲) بر پیامبر نازل شد، پیامبر این آیه را در مسجد تلاوت کرد، در این هنگام شخصی برخاست و گفت:

ای رسول گرامی! مقصود از این بیوت با این اهمیت کدام است؟

پیامبر فرمود:

خانه های پیامبران!

ابو بکر برخاست، در حالی که به خانه علی و فاطمه علیها السلام اشاره می کرد، گفت:

آیا این خانه از همان خانه هاست؟

پیامبر صلی الله علیه و اله در پاسخ فرمود:

بلی از برجسته ترین آنهاست. (۳)

ص: ۴۱

۱- ۱). مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۵۶.

۲- ۲). نور، آیه ۳۶. (نور خدا) در خانه هایی است که خدا رخصت داده که قدر و منزلت آنان رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود.

۳- ۳). قرأ رسول الله هذه الآية «فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تَرْفَعَهُ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ» فقام إليه رجل فقال: أي بيوت هذه يا رسول الله صلی الله علیه و اله؟ قال: بيوت الأنبياء، فقام إليه أبو بكر، فقال يا رسول الله صلی الله علیه و اله: أهذا البيت منها، -مشيرا-

پیامبر گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مدت نه ماه به در خانه دخترش می آمد، بر او و همسر عزیزش سلام می کرد (۱) و این آیه را می خواند: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً» (۲).

خانه ای که مرکز نور الهی است و خدا به ترفیع آن امر فرموده از احترام بسیار بالایی برخوردار است.

آری! خانه ای که اصحاب کسا را در بر می گیرد و خدا از آن با جلالت و عظمت یاد می کند، باید مورد احترام قاطبه مسلمانان باشد.

اکنون باید دید پس از درگذشت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ تا چه اندازه حرمت این خانه ملحوظ گشت؟ چگونه احترام آن خانه را شکستند، و خودشان صریحاً به آن اعتراف دارند؟ این حرمت شکنان چه کسانی بودند، و هدفشان چه بود؟

۳- هتک حرمت خانه آن حضرت!

اشاره

با این همه سفارشهای مؤکد، متأسفانه برخی حرمت آن را نادیده گرفته، و به هتک آن پرداختند، و این مسئله ای نیست که بتوان بر آن پرده پوشی گذاشت.

در این مورد نصوصی را از کتاب اهل سنت نقل می کنیم، تا روشن شود مسئله هتک حرمت خانه زهرا علیها السلام و رویدادهای بعدی، امری تاریخی و مسلم است؛ نه یک افسانه! و با اینکه در عصر خلفا گرفتگی فوق العاده ای نسبت به نگارش فضایل و مناقب اهل بیت علیهم السلام در کار بود ولی به حکم اینکه «حقیقت شیء نگهبان آن است» این حقیقت به طور زنده در کتابهای تاریخی و حدیثی محفوظ مانده است. در نقل مدارک، ترتیب زمانی را از قرنهای نخستین در نظر می گیریم، تا برسد به نویسندگان عصر حاضر.

ص: ۴۲

۱- ۱. در المنثور، ج ۶، ص ۶۰۶.

۲- ۲. احزاب، آیه ۳۳.

ابو بکر ابن ابی شیبہ (۱۵۹-۲۳۵) مؤلف کتاب المصنّف به سندی صحیح چنین نقل می کند:

«إنّه حين بويع لأبي بكر بعد رسول الله صلى الله عليه و اله كان علي و الزبير يداخلان علي فاطمه بنت رسول الله، فيشاورونها و يرتجعون في أمرهم. فلما بلغ ذلك عمر بن الخطاب خرج و دخل علي فاطمه، فقال: يا بنت رسول الله صلى الله عليه و اله و الله ما أحد أحب إلينا من أبيك و ما من أحد أحب إلينا بعد أبيك منك، و أيم الله ما ذاك بمانعي إن اجتمع هؤلاء التفر عندك أن أمرتهم أن يحرق عليهم البيت.

قال: فلما خرج عمر جاؤوها، فقالت: تعلمون أنّ عمر قد جاءني، و قد حلف بالله لئن عدتم ليحرقنّ عليكم البيت، و أيم الله ليمضينّ لما حلف عليه.

هنگامی که مردم با ابی بکر بیعت کردند، علی و زبیر در خانه فاطمه به گفتگو و مشاوره می پرداختند، و این مطلب به عمر بن خطّاب رسید. او به خانه فاطمه آمد، و گفت: ای دختر رسول خدا، محبوب ترین فرد برای ما پدر تو و بعد از پدرت تو هستی؛ ولی سوگند به خدا این محبت مانع از آن نیست که اگر این افراد در خانه تو جمع شوند من دستور دهم خانه را بر آنها بسوزانند.

این جمله را گفت و بیرون رفت، وقتی علی علیه السلام و زبیر به خانه بازگشتند، دخت گرامی پیامبر به علی علیه السلام و زبیر گفت: عمر نزد من آمد و سوگند یاد کرد که اگر اجتماع شما تکرار شود، خانه را هنگامی که شما در آن هستید آتش می زنم، به خدا سوگند! آنچه را که قسم خورده است انجام می دهد!». (۱)

تکرار می کنیم که این رویداد در کتاب المصنّف با سند صحیح نقل شده است.

ص: ۴۳

ب) بلاذری، محدث بزرگ دیگر اهل سنت، در کتاب «انساب الاشراف»

احمد بن یحیی جابر بغدادی بلاذری (م ۲۷۰) نویسنده معروف و صاحب تاریخ بزرگ، این رویداد تاریخی را در کتاب انساب الاشراف به نحو یاد شده در زیر نقل می کند.

«إِنَّ أبا بكر أرسل إلى عليّ يريد البيعه فلم يبايع، فجاء عمر و معه فتيله! فتلقته فاطمه عليّ الباب.

فقلت فاطمه: يا بن الخطاب، أتراك محرقا عليّ بابي؟ قال: نعم، و ذلك أقوى فيما جاء به أبو بكر... (۱).

ابو بكر به دنبال علی علیه السلام فرستاد تا بیعت کند؛ ولی علی علیه السلام از بیعت امتناع ورزید. سپس عمر همراه با فتیله (آتش ز) حرکت کرد، و با فاطمه در مقابل باب خانه روبه رو شد، فاطمه گفت: ای فرزند خطاب، می بینم در صدد سوزاندن خانه من هستی؟! عمر گفت: بلی، این کار کمک به چیزی است که پدرت برای آن مبعوث شده است!.

ج) ابن قتیبه و کتاب «الإمامه و السياسة»

مورخ شهیر عبد الله بن مسلم بن قتیبه دینوری (۲۱۲-۲۷۶) از پیشوایان ادب، نویسنده گان پرکار حوزه تاریخ اسلامی و مؤلف کتاب تأویل مختلف الحدیث، و ادب الکاتب و... است. (۲) وی در کتاب الامامه و السياسة چنین می نویسد:

«إِنَّ أبا بكر (رض) تفقّد قوما تخلّفوا عن بیعته عند علیّ کرم الله وجهه فبعث إلیهم عمر فجاء فناداهم و هم فی دار علیّ، فأبوا أن یخرجوا فدعا بالحطب و قال:

و الذی نفس عمر بیده لتخرجنّ أو لأحرقنّها علی من فیها، فقیل له: یا أبا حفص إنّ

ص: ۴۴

۱- ۱). انساب الأشراف، ج ۱، ص ۵۸۶، چاپ دار معارف، قاهره.

۲- ۲). الاعلام زرکلی، ج ۴، ص ۱۳۷.

ابو بکر از کسانی که از بیعت با او سر برتافتند و در خانه علی گرد آمده بودند، سراغ گرفت و عمر را به دنبال آنان فرستاد، او به در خانه علی علیه السلام آمد و همگان را صدا زد که بیرون بیایند و آنان از خروج از خانه امتناع ورزیدند در این موقع عمر هیزم طلبید و گفت: به خدایی که جان عمر در دست اوست بیرون بیایید یا خانه را با شما آتش می زنم. مردی به عمر گفت: ای ابا حفص (کنیه عمر) در این خانه، فاطمه، دختر پیامبر است، گفت: باشد!.

ابن قتیبه دنباله این داستان را سوزناک تر و دردناک تر نوشته است، او می گوید:

«ثم قام عمر فمشى معه جماعه حتى أتوا فاطمه فدقوا الباب فلما سمعت أصواتهم نادت بأعلى صوتها يا أبتاه يا رسول الله ماذا لقينا بعدك من ابن الخطأب و ابن أبي القحافه فلمّا سمع القوم صوتها و بكائها انصرفوا و بقى عمر و معه قوم فأخرجوا علياً فمضوا به إلى أبي بكر فقالوا له بايع، فقال: إن أنا لم أفعل فمه؟ فقالوا:

إذا والله الذی لا إله إلا هو نضرب عنقك!... (۲).

عمر همراه گروهی به در خانه فاطمه آمدند، در خانه را زدند، هنگامی که فاطمه صدای آنان را شنید، با صدای بلند گفت: ای رسول خدا پس از تو چه مصیتهایی به ما از فرزند خطاب و فرزند ابی قحافه رسید، افرادی که همراه عمر بودند هنگامی که صدای زهرا و گریه او را شنیدند برگشتند؛ ولی عمر با گروهی باقی ماند و علی را از خانه بیرون آوردند، نزد ابی بکر بردند و به او گفتند: بیعت کن، علی علیه السلام گفت: اگر بیعت نکنم چه می شود؟ گفتند: به خدایی که جز او خدایی نیست، گردن تو را می زنیم...».

این بخش از تاریخ برای علاقه مندان به شیخین قطعا بسیار سنگین و ناگوار

۱- ۱). الامامه و السياسه ابن قتیبه، ص ۱۲، چاپ مکتبه تجاریه کبری، مصر.

۲- ۲). همان مدرک، ص ۱۳.

است، لذا برخی در صدد برآمدند در نسبت کتاب به ابن قتیبہ تردید کنند، در حالی که ابن ابی الحدید استاد فن تاریخ، این کتاب را از آثار او می‌داند و پیوسته از آن مطالبی نقل می‌کند، متأسفانه این کتاب به سرنوشت تحریف دچار شده و بخشی از مطالب آن به هنگام چاپ حذف شده است، در حالی که همان مطالب در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید آمده است.

زرکلی در کتاب الأعلام این کتاب را از آثار ابن قتیبہ می‌داند و می‌افزاید:

برخی از علما در این نسبت نظری دارند؛ یعنی شک و تردید را به دیگران نسبت می‌دهد؛ نه به خویش. الیاس سرکیس نیز این کتاب را از آثار ابن قتیبہ می‌شمارد. (۱)

د) طبری و تاریخ او

محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰) در تاریخ خود رویداد هتک حرمت خانه وحی را چنین بیان می‌کند:

«أتی عمر بن الخطّاب منزل علیّ و فیہ طلحه و الزّبیر و رجال من المهاجرین، فقال و اللّٰه لأحرقنّ علیکم أو لتخرجنّ إلیّ البیعه، فخرج علیه الزّبیر مصلتاً بالسّیف فعثر فسقط السّیف من یده، فوثبوا علیه فأخذوه. (۲)

عمر بن خطّاب به خانه علی آمد در حالی که گروهی از مهاجران در آنجا گرد آمده بودند. وی رو به آنان کرد و گفت: به خدا سوگند خانه را به آتش می‌کشم مگر اینکه برای بیعت بیرون بیاید. زبیر از خانه بیرون آمد در حالی که شمشیر کشیده بود، ناگهان پای او لغزید، شمشیر از دستش افتاد و دیگران بر او هجوم آوردند و او را گرفتند.

این بخش از تاریخ حاکی از آن است که اخذ بیعت برای خلیفه با تهدید و

ص: ۴۶

۱- ۱. معجم المطبوعات العربیه، ج ۱، ص ۲۱۲.

۲- ۲. تاریخ طبری، ج ۲، ص ۴۴۳، چاپ بیروت.

ارباب صورت می پذیرفت اما اینکه این گونه بیعت چه ارزشی دارد؟ قضاوت آن با خوانندگان است.

ه) ابن عبد ربه و کتاب «العقد الفرید»

شهاب الدین احمد معروف به ابن عبد ربه اندلسی مؤلف کتاب العقد الفرید (م ۴۶۳ ه) در کتاب خود بحثی مشروح درباره تاریخ سقیفه آورده است. وی تحت عنوان کسانی که از بیعت ابی بکر تخلف جستند، می نویسد:

«فَأَمَّا عَلِيٌّ وَالْعَبَّاسُ وَالزُّبَيْرُ فَقَعَدُوا فِي بَيْتِ فَاطِمَةَ حَتَّى بَعَثَ إِلَيْهِمْ أَبُو بَكْرٍ، عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ لِيُخْرِجَهُمْ مِنْ بَيْتِ فَاطِمَةَ وَ قَالَ لَهُ: إِنَّ أَبَا فَقَاتِلَهُمْ، فَأَقْبَلَ بِقَبْسٍ مِنْ نَارٍ أَنْ يَضْرِبَ عَلَيْهِمُ الدَّارَ، فَلَقِيْتَهُ فَاطِمَةَ فَقَالَ: يَا ابْنَ الْخَطَّابِ أَجِئْتَ لِتَحْرُقَ دَارَنَا؟ قَالَ: نَعَمْ، أَوْ تَدْخُلُوا فِيمَا دَخَلَتْ فِيهِ الْأُمَّةُ!». (۱)

علی و عباس و زبیر در خانه فاطمه نشسته بودند که ابو بکر عمر بن خطاب را فرستاد تا آنان را از خانه فاطمه بیرون کند و به او گفت: اگر بیرون نیامدند، با آنان نبرد کن! عمر بن خطاب با مقداری آتش به سوی خانه فاطمه رهسپار شد تا خانه را بسوزاند، ناگاه با فاطمه روبه رو شد. دختر پیامبر گفت: ای فرزند خطاب آمده ای خانه ما را بسوزانی؟ او در پاسخ گفت: بلی مگر اینکه در آنچه امت وارد شدند، شما نیز وارد شوید!».

تا اینجا بخشی که در آن تصریح به تصمیم به هتک حرمت شده است پایان پذیرفت، اکنون به بخش دوم که حاکی از جامه عمل پوشاندن به این نیت شوم است، می پردازیم! مبادا تصور شود که قصد آنها تنها ارباب و تهدید بود تا علی علیه السلام و یارانش را مجبور به بیعت کنند، و هدف عملی ساختن چنین تهدیدی را نداشتند.

ص: ۴۷

تا اینجا سخنان آن گروه که فقط به سوءتیت خلیفه و یاران او اشاره کرده اند به پایان رسید. گروهی که نخواستند و یا نتوانستند دنباله فاجعه را به طور روشن منعکس کنند، در حالی که برخی دیگر به اصل فاجعه یعنی یورش به خانه و...

اشاره نموده اند و اینک مدارک یورش و هتک حرمت به خانه حضرت فاطمه علیها السلام: (در این بخش نیز در نقل مصادر، غالباً ترتیب زمانی را در نظر می گیریم).

(و) ابو عبید و کتاب «الاموال»

ابو عبید، قاسم بن سلام (م ۲۲۴) در کتاب الاموال که مورد اعتماد فقهای اهل سنت است، می نویسد:

«عبد الرحمن بن عوف می گوید: در بیماری ابو بکر برای عیادتش به خانه او رفتم. پس از گفتگوی زیاد گفت: ای کاش سه چیز را که انجام داده ام، انجام نمی دادم، ای کاش سه چیز را که انجام نداده ام، انجام می دادم. همچنین آرزو می کنم سه چیز را از پیامبر سؤال می کردم؛ یکی از آن سه چیزی که انجام داده ام و آرزو می کنم ای کاش انجام نمی دادم این است که: «وددت انی لم اکشف بیت فاطمه و ترکته و ان اُغلق علی الحرب؛ ای کاش پرده حرمت خانه فاطمه را نمی گشودم و آن را به حال خود وامی گذاشتم، هرچند برای جنگ بسته شده بود». (۱)

ابو عبید هنگامی که به اینجا می رسد به جای جمله: «لم اکشف بیت فاطمه و ترکته...» می گوید: «کذا و کذا» و اضافه می کند که من مایل به ذکر آن نیستم!

ابو عبید، هرچند روی تعصب مذهبی یا علت دیگر از نقل حقیقت سر برتافته؛ ولی محققان کتاب الاموال در پاورقی می گویند: جمله های حذف شده

ص: ۴۸

۱- ۱). الاموال، پاورقی ۴، چاپ نشر کلیات ازهریه، نیز ص ۱۴۴، چاپ بیروت، نیز ابن عبد ربّه در عقد الفرید، ج ۴، ص ۹۳ نقل کرده است، چنان که خواهد آمد.

در کتاب میزان الاعتدال-به نحوی که بیان گردید-وارد شده است، افزون بر آن، طبرانی در معجم خود و ابن عبد ربّه در عقد الفرید و افراد دیگر جمله های حذف شده را آورده اند. (دقت کنید!)

ز) طبرانی و «معجم کبیر»

ابو القاسم سلیمان بن احمد طبرانی (۲۶۰-۳۶۰) که ذهبی در میزان الاعتدال وی را معتبر می داند. (۱) در کتاب المعجم الکبیر که کرا را چاپ شده، آنجا که درباره ابو بکر و خطبه ها و وفات او سخن می گوید، یادآور می شود:

ابو بکر به هنگام مرگ، اموری را تمنا کرد و گفت: ای کاش سه چیز را انجام نمی دادم، سه چیز را انجام می دادم و سه چیز را از رسول خدا سؤال می کردم:

«أما الثلاث اللّائی وددت أنّی لم أفعلهنّ، فوددت أنّی لم أکن أکشف بیت فاطمه و ترکته...؛ آن سه چیزی که آرزو می کنم که ای کاش انجام نمی دادم، آرزو می کنم ای کاش حرمت خانه فاطمه را هتک نمی کردم و آن را به حال خود واگذار می کردم!» (۲).

این تعبیرات به خوبی نشان می دهد که تهدیدهای عمر عملی شد و در خانه را به زور (یا با آتش زدن) گشودند.

ح) باز هم ابن عبد ربّه و «عقد الفرید»

ابن عبد ربّه اندلسی مؤلف کتاب العقد الفرید (م ۴۶۳) در کتاب خود از عبد الرحمن بن عوف نقل می کند:

«من در بیماری ابی بکر بر او وارد شدم تا از او عیادت کنم، او گفت: آرزو

ص: ۴۹

۱- ۱). میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۱۹۵.

۲- ۲). معجم کبیر طبرانی، ج ۱، ص ۶۲، ح ۳۴، تحقیق حمدی عبد المجید سلفی.

می‌کنم که ای کاش سه چیز را انجام نمی‌دادم و یکی از آن سه چیز این است:

«وددت أني لم أكشف بيت فاطمه عن شيء و إن كانوا أغلقوه على الحرب؛ ای کاش خانه فاطمه را نمی‌گشودم، هرچند آنان برای نبرد در خانه را بسته بودند». (۱)

در بحثهای آینده نیز اسامی و عبارات شخصیت‌های دیگری که این بخش از گفتار خلیفه را نقل کرده‌اند، خواهد آمد.

ط) سخن نظام در کتاب «الوافی بالوفیات»

ابراهیم بن سیار نظام معتزلی (۱۶۰-۲۳۱) که به دلیل زیبایی کلامش در نظم و نثر به نظام معروف شده است در کتابهای متعددی، واقعه بعد از حضور در خانه فاطمه علیها السلام را نقل می‌کند. او می‌گوید:

«إنَّ عمر ضرب بطن فاطمه يوم البيعة حتَّى أُلقت المحسن من بطنها؛ عمر در روز اخذ بیعت برای ابی بکر بر شکم فاطمه زد، او فرزندی که در رحم داشت و نام او را محسن نهاده بودند، سقط کرد!». (۲)

ی) مبرز در کتاب «کامل»

ابن ابی الحدید می‌نویسد: محمد بن یزید بن عبد ال-کبر بغدادی (۲۱۰-۲۸۵) ادیب، و نویسنده معروف و صاحب آثار مشهور، در کتاب الکامل، از عبد الرحمن بن عوف داستان آرزوهای خلیفه را می‌نویسد، و چنین یادآور می‌شود:

«وددت أني لم أكن كسفت عن بيت فاطمه و تركته و لو أغلق على الحرب». (۳)

ص: ۵۰

۱- ۱). عقد الفرید، ج ۴، ص ۹۳، چاپ مکتبه الهلال.

۲- ۲). الوافی بالوفیات، ج ۶، ص ۱۷، شماره ۲۴۴۴؛ ملل و نحل شهرستانی، ج ۱، ص ۵۷، چاپ دار المعرفه، بیروت و در ترجمه نظام به کتاب «بحوث فی الملل و النحل»، ج ۳، ص ۲۴۸-۲۵۵ مراجعه شود.

۳- ۳). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۴۶ و ۴۷، چاپ مصر.

مسعودی (م ۳۲۵) در مروج الذهب می نویسد: «آنگاه که ابو بکر در حال احتضار بود چنین گفت:

سه چیز انجام دادم و تمنا می کردم که ای کاش انجام نمی دادم؛ یکی از آن سه چیز این بود: فوددت ائی لم أکن قُتشت بیت فاطمه و ذکر فی ذلک کلاما کثیرا!؛ آرزو می کردم که ای کاش حرمت خانه زهرا را هتک نمی کردم. وی در این مورد سخن زیادی گفته است!!» (۱).

مسعودی با اینکه نسبت به اهل بیت گرایشهای موافقی دارد؛ ولی اینجا از بازگویی سخن خلیفه خودداری کرده و با کنایه رد شده است. البته سبب را خدا می داند، بندگان خدا هم اجمالا می دانند!

ل) ذهبی و کتاب «میزان الاعتدال»

ذهبی در کتاب میزان الاعتدال از محمد بن احمد کوفی حافظ نقل می کند که در محضر احمد بن محمد معروف به ابن ابی دارم، محدث کوفی (م ۳۵۷)، این خبر خوانده شد:

«إن عمر رفس فاطمه حتى أسقطت بمحسن؛ عمر لگدی بر فاطمه زد و او فرزندی که در رحم به نام محسن داشت سقط کرد!» (۲).

م) عبد الفتاح عبد المقصود و کتاب «الإمام علی»

وی هجوم به خانه وحی را در دو مورد از کتاب خود آورده است و ما به نقل یکی از آنها بسنده می کنیم:

ص: ۵۱

۱-۱. مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۰۱، چاپ دار الاندلس، بیروت.

۲-۲. میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۱۳۹، شماره ۵۵۲.

«عمر گفت: و الّذی نفس عمر بیده، لیخرجنّ أو لأحرقنّها علی من فیها...! قالت له طائفه خافت الله و رعت الرسول فی عقبه: یا ابا حفص، إنّ فیها فاطمه...! فصاح لا یبالی: و إن...! و اقترب و قرع الباب، ثمّ ضربه و اقتحمه... و بداله علی...»

و رنّ حینذاك صوت الزّهراء عند مدخل الدّار... فإنّ هی إلاّ طنین استغاثه... (۱)؛

قسم به کسی که جان عمر در دست اوست یا باید بیرون بیاید یا خانه را بر ساکنانش آتش می زرم.

عده ای که از خدا می ترسیدند و پس از پیامبر صلی الله علیه و اله رعایت منزلت او را می کردند، گفتند:

ابا حفص، فاطمه در این خانه است. بی پروا فریاد زد: باشد! نزدیک شد، در زد، سپس بر در کوبید و وارد خانه شد.

علی علیه السّلام پیدا شد...

طنین صدای زهرا در نزدیکی مدخل خانه بلند شد... این ناله استغاثه او بود...!

*** این بحث را با حدیث دیگری از مقاتل ابن عطیه در کتاب الامامه و الخلافه پایان می دهیم (هرچند هنوز ناگفته ها بسیار است!).

او در این کتاب چنین می نویسد:

«إنّ ابا بکر بعد ما أخذ البیعه لنفسه من النّاس بالإرهاب و السّیف و القوّه أرسل عمر و قنفذا و جماعه إلی دار علیّ و فاطمه علیهما السّلام و جمع عمر الحطب علی دار فاطمه و أحرق باب الدّار!...؛ هنگامی که ابو بکر از مردم با تهدید و شمشیر و زور بیعت گرفت، عمر و قنفذ و جماعتی را به سوی خانه علی و فاطمه علیهما السّلام فرستاد.

عمر هیزم جمع کرد و در خانه را آتش زد...» (۲).

ص: ۵۲

۱-۱). عبد الفتاح عبد المقصود، علی بن ابی طالب، ج ۴، ص ۲۷۶-۲۷۷.

۲-۲). الامامه و الخلافه، ص ۱۶۰-۱۶۱، تألیف مقاتل بن عطیه که با مقدمه ای از دکتر حامد داود استاد دانشگاه عین الشمس قاهره به چاپ رسیده (چاپ بیروت، مؤسسه البلاغ).

در ذیل این روایت، تعبیرات دیگری است که قلم از بیان آن عاجز است.

نتیجه:

با این همه مدارک روشن که عموماً از منابع اهل سنت نقل شده، باز بعضی از آنان تعبیر «افسانه شهادت» را به کار می‌برند و این حادثه تلخ را ساختگی می‌پندارند! اگر اصرار آنها بر نفی این حقایق نبود ما نیز بحث را این مقدار گسترش نمی‌دادیم.

۴-مدفن پاک فاطمه زهرا علیها السلام

یکی از مصائب دختر والا مقام پیامبر اکرم این است که جایگاه قبر شریفش هنوز نامعلوم است؛ بعضی آن را مطابق پاره ای از روایات در بقیع و برخی در داخل خانه اش در کنار مسجد پیامبر و بعضی در روضه (آن مقدار از مسجد که میان قبر پیامبر و منبر آن حضرت قرار دارد) می‌دانند.

این مطلب هر محقق را در فکر فرومی‌برد که چه طوفانی پس از رسول الله صلی الله علیه و اله در میان امت برخاست که مرقد پاک تنها دخترش، در هاله ای از ابهام فرو رفت؟ هرچند بیشترین قرائن دلالت بر دفن آن حضرت در خانه اش دارد، زیرا دفن در روضه در آن زمان کار آسانی نبود و بسیار بعید است علی علیه السلام رضایت به چنین کاری داده باشد و دفن در بقیع با آنچه در خطبه مورد بحث آمده چندان سازگار نیست، زیرا جمله «النَّازِلَةُ فِي جَوَارِكِ» نشان می‌دهد که قبر آن بانو در کنار قبر پیامبر بوده است.

مرحوم علامه مجلسی از ابراهیم بن محمد همدانی نقل می‌کند که می‌گوید:

برای امام هادی (علی بن محمد النقی علیهما السلام) نامه ای نوشتم که مرا از قبر فاطمه علیها السلام باخبر ساز! حضرت در جواب چنین مرقوم داشت: «هی مع جدی صلوات الله علیه و آله؛ او با جدم پیغمبر صلی الله علیه و اله است». (۱)

ص: ۵۳

مرحوم صدوق نیز می گوید: صحیح در نزد من این است که آن حضرت در خانه اش دفن شده است که پس از توسعه بنی امیه، الآن جزء مسجد قرار گرفته است. (۱)

در وضع فعلی گرچه قبر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و قبور دیگری در داخل مسجد قرار گرفته؛ ولی آن را به وسیله دیوارها و شباک از مسجد جدا کرده اند.

در کتاب عیون الاخبار الرضا از بزندی نقل شده است که می گوید: «سألت الرضا عن قبر فاطمه؛ من از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام از محل قبر فاطمه علیها السلام سؤال کردم، فرمود: دفنت فی بیتها فلما زادت بنو امیه فی المسجد صارت فی المسجد». (۲)

بنابراین هر کس نزدیک قبر پیامبر صلی الله علیه و اله در روزه مقدسه بایستد و حضرت زهرا علیها السلام را زیارت کند إن شاء الله فضیلت زیارت آن حضرت از نزدیک را به دست آورده است. در بقیع نیز به قصد رجا می توان آن حضرت را زیارت کرد.

۵- زمان شهادت بانوی اسلام

نه تنها در مکان دفن آن یادگار پیامبر گفتگوست، در تاریخ وفات آن حضرت نیز اختلاف است.

طبق روایت معروفی (۳) از امام صادق علیه السلام آن حضرت در سال یازدهم هجری با گذشت ۷۵ روز از رحلت پدر بزرگوارش دیده از جهان فروبست: (إن فاطمه علیها السلام مکثت بعد رسول الله صلی الله علیه و اله خمس و سبعین یوما). با توجه به اینکه رحلت پیامبر اکرم در ۲۸ صفر واقع شده باید شهادت آن بانوی عزیز در یکی از سه روز

ص: ۵۴

۱- ۱. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۲.

۲- ۲. عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۱۱ (مطابق نقل بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۱۹۱).

۳- ۳. کافی، ج ۱، ص ۴۵۸، ح ۱؛ و بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۱۵. مرحوم علامه مجلسی در شرحی که بعد از حدیث ۴۷ نگاشته، می نویسد: «فی الخبر الصحیح أنها عاشت بعد أبیها خمس و سبعین یوما».

سیزدهم، چهاردهم و پانزدهم ماه جمادی الاولی واقع شده باشد (با در نظر گرفتن احتمال تمام یا ناقص بودن ماههای وسط).

در حدیث دیگری آمده است که آن بانوی گرامی در روز سه شنبه سوم جمادی الآخر سنه یازدهم هجرت چشم از جهان بر بست (۱) و این حدیث مطابق عقیده کسانی است که می گویند فاصله میان رحلت پیامبر و شهادت حضرت زهرا علیها السلام ۹۵ روز بود.

در ذیل این حدیث آمده است: «و كان سبب فوتها أنّ قنفذ مولى عمر لكرها بنعل السيف بأمره فأسقطت محسنا و مرضت من ذلك مرضا شديدا؛ سبب وفات آن حضرت دین بود که قنفذ غلام عمر به دستور وی حضرت را به غلاف شمشیر مضروب ساخت و به دنبال آن محسنش را سقط کرد و بیماری شدید پیدا کرد (و سرانجام به شهادت رسید)». (۲)

مرحوم علامه مجلسی در زاد المعاد از این قول درباره زمان وفات آن حضرت به عنوان روایتی معتبر نقل کرده است. سپس اضافه می کند: شیخ طوسی و سید بن طاووس و دیگران نیز همین را پذیرفته اند و گرچه این روایت با روایت ۷۵ روز منافات دارد؛ ولی چون مشهور و روایتی معتبر، پشتوانه آن است، باید روز سوم جمادی الثانی به مراسم تعزیت آن حضرت قیام کرد. (۳)

در حدیث غیر مشهوری نیز فاصله وفات رسول خدا صلی الله علیه و اله تا شهادت حضرت زهرا علیها السلام ۴۰ روز ذکر شده است. (۴)

ص: ۵۵

۱-۱. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۰، ح ۱۱.

۲-۲. همان مدرک.

۳-۳. زاد المعاد، ص ۴۵۶.

۴-۴. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۷.

اشاره

و من کلام له علیه السلام

فی التزهید من الدنیا و الترغیب فی الآخرة

از سخنان امام علیه السلام است درباره زهد در دنیا و تشویق به آخرت. (۱)

خطبه در یک نگاه

در این خطبه کوتاه و پرمعنا امام علیه السلام به چند نکته اشاره می کند:

۱. دنیا گذرگاهی بیش نیست و جایگاه اصلی انسان سرای آخرت است و باید از این گذرگاه برای منزلگاه حقیقی بهره گیری کرد.

۲. انسان باید روح خود را از دنیا بیرون فرستد پیش از آنکه جسم او بیرون می رود.

ص: ۵۷

۱- ۱). سند خطبه: جمعی از بزرگان علما پیش و بعد از سید رضی، این خطبه را در کتابهای خود ذکر فرموده اند؛ از کسانی که قبل از سید رضی آن را نقل کرده مرحوم صدوق در امالی و عیون اخبار الرضا و مرحوم شیخ مفید در کتاب ارشاد است و از جمله کسانی که بعد از سید رضی آن را در کتب خود (بدون استناد به نهج البلاغه) آورده اند. مرحوم طبرسی در مشکاه الانوار و ورام بن ابی فراس در مجموعه ورام است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۹۸).

۳. دنیا دار امتحان و صحنه آزمون است.

۴. هنگام خروج انسان از دنیا مردم به اموالی که از خود باقی گذاشته می نگرند و فرشتگان به اعمالی که از پیش فرستاده اند.

ص: ۵۸

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارٌ مَجَازٌ، وَالْآخِرَةُ دَارٌ قَرَارٌ، فَخُذُوا مِنْ مَمَرِّكُمْ لِمَقَرِّكُمْ، وَلَا تَهْتَكُوا أَسْرَارَكُمْ عِنْدَ مَنْ يَعْلَمُ أَسْرَارَكُمْ، وَآخِرُ جَوَانِ الدُّنْيَا قُلُوبِكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ مِنْهَا أَبْدَانُكُمْ، فَفِيهَا أُخْتَبِرْتُمْ، وَلِغَيْرِهَا خُلِقْتُمْ. إِنَّ الْمَرْءَ إِذَا هَلَكَ قَالَ النَّاسُ: مَا تَرَكَ؟ وَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا قَدَّمَ؟ اللَّهُ آبَاؤُكُمْ! فَقَدِّمُوا بَعْضًا يَكُنْ لَكُمْ قَرْضًا، وَلَا تَخْلِفُوا كَلًّا فَيَكُونَ فَرَضًا عَلَيْكُمْ.

ترجمه

ای مردم! دنیا تنها سرای عبور است و آخرت خانه جاودانه، حال که چنین است از این گذرگاه خود برای محل استقرار خویش (در آخرت)، توشه بگیرید و پرده های خویش را در پیش کسی که از اسرارتان آگاه است ندرید و قلوبتان را از دنیا خارج کنید پیش از آنکه بدنهایتان از آن خارج شود، چرا که شما در دنیا آزمایش می شوید و برای غیر آن، آفریده شده اید. هنگامی که انسان می میرد، مردم می گویند چه چیز باقی گذاشت؟ ولی فرشتگان می گویند چه چیز پیش از خود فرستاد؟ خدا پدرتان را رحمت کند بخشی از ثروت خود را از پیش بفرستید تا به عنوان قرض (نزد خدا) برای شما باقی بماند و همه را برای بعد از خود نگذارید که مسئولیت سنگینی بر دوش شما خواهد گذارد.

شرح و تفسیر: دنیا گذرگاه است

دنیا گذرگاه است

امام علیه السلام در آغاز این خطبه به مسئله مهمی درباره حقیقت دنیا و آخرت اشاره می کند که غفلت از آن خمیرمایه اکثر بدبختیهای انسان است، می فرماید: «ای

مردم، دنیا تنها سرای عبور و آخرت خانه جاودانه است، حال که چنین است از این گذرگاه خود برای محل استقرار خویش، توشه بگیرید؛ (أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارٌ مَّجَازٌ (۱))، و الآخره دار قرار، فخذوا من ممرکم لمقرکم).

بسیاری از مشکلات از اینجا ناشی می شود که انسان دنیا را سرای باقی می نگیرد، از این رو به اندوختن مال و ثروت، از هر طریق و به هر قیمت می پردازد و در صرف آن برای مقاصد خیر بخل می ورزد و بر این اساس مرتکب اعمال خلاف فراوانی می شود و توبه را به تأخیر می اندازد.

همین حقیقت با تعبیرهای مختلف در روایات دیگر آمده است، گاه دنیا به عنوان یک پل: «الدنيا قنطرة» (۲) و گاه به عنوان یک تجارتخانه: «متجر أولياء الله» (۳) و گاه به عنوان مزرعه «الدنيا مزرعة الآخره» (۴) قلمداد شده است که همگی حکایت از یک چیز می کند.

سپس به دنبال این سخن به نکته دیگری اشاره کرده، می فرماید: «پرده های خویش را نزد کسی که از اسرار تان آگاه است ندرید»؛ (و لا تهتكوا أستارکم عند من يعلم أسرارکم).

به اعتقاد بسیاری از شارحان، این جمله اشاره به عدم تجاهر به گناه است، زیرا گناه پنهانی، در واقع یک گناه است و گناه آشکار، به جهت پرده دری و آلوده ساختن محیط اجتماع چند گناه محسوب می شود؛ ولی بعضی از شارحان آن را اشاره به اعمال خیر دانسته اند که اگر در پنهانی انجام شود بهتر است، در حالی که تعبیر به هتک (و لا تهتكوا) تناسبی با این معنا ندارد.

ص: ۶۰

۱- ۱). «مجاز» از ریشه «جواز» به معنای عبور گرفته شده و در اینجا به معنای گذرگاه است (هرچند معنای مصدری نیز دارد). مجاز در کلام را از آن رو مجاز گویند که متکلم از معنای حقیقی می گذرد و به معنای دیگری که مناسب آن است، دست می یابد.

۲- ۲). بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۳۱۹.

۳- ۳). نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۳۱.

۴- ۴). این حدیث در عوالی اللثالی، ج ۱، ص ۲۶۷ از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل شده است.

به هر حال خداوند، ستار العیوب و غفّار الذنوب است؛ تا بندگان پرده دری نکنند او عیوب و گناهان آنها را می پوشاند، چنان که در حدیثی از امیر مؤمنان علی علیه السّلام می خوانیم: «ما من عبد إلاّ و علیه أربعون جنّه حتّیّ يعمل أربعین کبیره فإذا عمل أربعین کبیره انکشف عنه الجنّ؛ هر بنده ای چهل پرده ساتر الهی بر اعمال او وجود دارد تا چهل گناه کبیره انجام دهد، در این حالت تمام آن پرده ها کنار می رود». سپس امام علیه السّلام در ادامه این حدیث می فرماید: «در این موقع خداوند به فرشتگانش وحی می فرستد که بنده ام را با بال و پر خود بپوشانید و آنها چنین می کنند؛ ولی این بنده گنهکار به هر گناهی دست می زند فرشتگان عرضه می دارند: پروردگارا این بنده ات هیچ گناهی نیست مگر اینکه انجام داده و ما از اعمال او شرم داریم، به آنها وحی می شود که پر و بال خود را از او بردارند، در این هنگام نسبت به ما اهل بیت علیهم السّلام دشمنی می ورزد و در نتیجه پرده او در آسمان و زمین کنار می رود و آبروی او نزد همگان می ریزد» (۱).

ارتباط این جمله با جمله های قبل ممکن است از این نظر باشد که یکی از بدترین گناهان که سرای آخرت انسان را تیره و تار می کند، تجاهر به معصیت است.

آنگاه امام علیه السّلام در تکمیل سخنان پیشین در مورد زهد در دنیا به نکته سوم اشاره کرده، می فرماید: «قلوبتان را از دنیا خارج کنید پیش از آنکه بدنهایتان از آن خارج شود»؛ (و أخرجوا من الدّنيا قلوبکم من قبل أن تخرج منها أبدانکم).

خارج ساختن قلوب، کنایه لطیفی از ترک تعلّقات دنیوی و وابستگیها به زرق و برق دنیاست و تعبیر «من قبل أن تخرج...» هشدار است بر ناپایداری این جهان؛ یعنی به هوش باشید به زودی بدنها به خاک سپرده می شود، بکوشید پیش از آن، دلها را از این جهان خارج سازید، چرا که حبّ دنیا سرچشمه همه گناهان است.

ص: ۶۱

بدیهی است منظور از این سخن این نیست که مسلمانان از نیازهای زندگی بی بهره باشند و یا جوامع اسلامی از نظر پیشرفتهای اقتصادی از دیگران عقب بمانند و نیازمند به نان شوند؛ بلکه منظور وابستگی شدیدی است که انسان را وادار به هر گونه قانون شکنی می کند، لذا بعضی از شارحان نهج البلاغه این جمله را اشاره به ترک اموال حرام دانسته اند.

سپس در چهارمین نکته و در تکمیل آنچه گذشت می فرماید: «چرا که شما در دنیا آزمایش می شوید و برای غیر آن، آفریده شده اید»؛ (فیهما اختبرتم، و لغيرها خلقتم).

این دو جمله کوتاه همه چیز را روشن می سازد و توجه به آن مسیر زندگی سعادت بخش انسانها را نشان می دهد، آری دنیا سرای امتحان است و جایگاه جاودانه انسان سرای آخرت است. قرآن مجید می گوید: «أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ»؛ آیا مردم چنین پنداشته اند که چون بگویند: ایمان آورده ایم، آنها به حال خود رها می شوند و آزمایش نخواهند شد، ما همه پیشینیان آنها را آزمایش کرده ایم» (۱)، بنابراین آزمایشهای الهی که وسیله تکامل و پرورش انسانهاست امری قطعی و اجتناب ناپذیر و به تعبیر دیگر از اهداف آفرینش انسان است که استثنایی در آن وجود ندارد و همه باید شب و روز، در خلوت و جلوت، جوانی و پیری در انتظار این آزمونها باشند.

حضرت، در ادامه این سخن به نکته مهم دیگری اشاره می کند و می فرماید:

«هنگامی که انسان می میرد، مردم می گویند چه چیز باقی گذاشت؟ ولی فرشتگان می گویند چه چیز پیش از خود فرستاد؟»؛ (إِنَّ الْمَرْءَ إِذَا هَلَكَ قَالَ النَّاسُ: مَا تَرَكَ؟ وَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا قَدَّمَ؟).

ص: ۶۲

منظور از ناس در اینجا دنیاپرستانند که همیشه سؤالشان از مال و اموال و ثروتهای افرادی است که می‌میرند، در حالی که رابطه آنان با آن اموال به کلی بریده شده و فقط فردای قیامت باید در مقابل طرق این درآمدها پاسخگو باشند و جالب اینکه نقطه مقابل آنها را فرشتگان الهی قرار داده است که تمام توجه آنها به مسائل معنوی و الهی است.

سرانجام در آخرین نکته می‌فرماید: «خدا پدرتان را رحمت کند بخشی از ثروت خود را از پیش بفرستید تا به عنوان قرض (نزد خدا) برای شما باقی بماند و همه را برای بعد از خود نگذارید که مسئولیت سنگینی بر دوش شما خواهد گذارد؛ (لله آباؤکم ائققدموا بعضا یکن لکم قرضاً، و لا تخلفوا کلاً فیکون فرضاً علیکم) .

جمله «لله آباؤکم!» معمولاً در مقام تعجب توأم با احترام ذکر می‌شود و معادل آن در فارسی «درود بر پدرانتان» یا «رحمت خدا بر پدرانتان» است (۱) و منظور از جمله «فقدموا بعضاً...» این است که انسان تا زنده است با دست خود بخشی از اموال خویش را در راه خدا به محرومین یا برای کارهای خیر پردازد که به مقتضای «و ما عند الله باقی»؛ آنچه نزد خداست باقی می‌ماند (۲) و «من ذالذی یقرض الله قرضاً حسناً»؛ کیست که به خدا قرض حسن دهد (۳) نزد خداوند برای یوم المعاد ذخیره می‌شود و تعبیر به «بعض» برای این است که انسان نباید وارثان خود را که غالباً نیازمند هستند محروم کند، زیرا این کار دور از انصاف است و در روایات اسلامی از کسانی که همه اموال خود را در حیات خود انفاق می‌کنند و برای ورثه چیزی نمی‌گذارند، نکوهش شده است. رسول خدا صلی الله علیه و اله

ص: ۶۳

۱- ۱). ظاهر این جمله به صورت مبتدا و خبر است با این مفهوم که پدران شما از آن خدا هستند و لازمه آن، این است که درود و رحمت بر آنها باد.

۲- ۲). نحل، آیه ۹۶.

۳- ۳). بقره، آیه ۲۴۵.

درباره یکی از انصار که به هنگام مرگ همه اموال خود را در راه خدا انفاق کرده بود و چیزی برای فرزندانش نگذاشته بود، فرمود: «لو أعلمتمونی أمره ما ترکتم تدفونه مع المسلمین یترک صبیته صغارا یتکفون الناس؛ اگر قبلاً به من گفته بودید اجازه نمی دادم او را در قبرستان مسلمانان دفن کنید، زیرا فرزندان صغیری به یادگار گذاشته که دست نیاز به سوی مردم دراز کنند.» (۱) البته این نهی در مورد کسانی است که ورثه نیازمندی دارند.

از سوی دیگر شدیداً نکوهش شده که انسان چیزی از اموال خود را در راه خدا انفاق نکند و تمام آن را برای ورثه بگذارد. امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه «كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ»؛ این گونه خداوند اعمال آنها را به آنان نشان می دهد که مایه حسرت او هستند» (۲) فرمود: «هو الرَّجُلُ يَدْعُ مَالَهُ لَا يَنْفِقُهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ بَخْلًا ثُمَّ يَمُوتُ فَيَدْعُهُ لِمَنْ يَعْمَلُ فِيهِ بِطَاعَةِ اللَّهِ أَوْ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ فَإِنْ عَمِلَ بِهِ فِي طَاعَةِ اللَّهِ رَأَى فِي مِيزَانٍ غَيْرِهِ فَرَأَى حَسْرَةً وَقَدْ كَانَ الْمَالُ لَهُ وَإِنْ كَانَ عَمِلَ بِهِ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ قَوَّاهُ بِذَلِكَ الْمَالِ حَتَّى عَمِلَ بِهِ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ این آیه اشاره به کسی است که اموالی دارد که از روی بخل، چیزی از آن را در راه خدا انفاق نمی کند. سپس می میرد و آن را برای کسی باقی می گذارد که با آن، اطاعت یا معصیت پروردگار را انجام می دهد. هرگاه با آن مال، اطاعت خدا کند، صاحب اصلی مال، نتیجه آن را در ترازوی عمل بازماندگان می بیند در حالی که آن مال، متعلق به او بوده و اگر با آن معصیت خدا کند در واقع، کمک به معصیت کرده و او را تقویت نموده تا نافرمانی خدا کند.» (۳)

جمله «فرضا علیکم» اشاره به این است که اگر تمام اموال خود را برای وارثان بگذارید روز قیامت حسابش بر شماست و منافعی در دنیا برای دیگران.

ص: ۶۴

۱-۱. کافی، ج ۵، ص ۶۷، ح ۱.

۲-۲. بقره، آیه ۱۶۷.

۳-۳. کافی، ج ۴، ص ۴۲.

در ضمن توجه به این نکته لطیف ادبی بجاست که امام علیه السّلام در این دو جمله از چهار چیز که در مقابل هم قرار گرفته اند، استفاده کرده است. «قدّموا» در مقابل «لا تخلفوا» و «بعض» در برابر «كلّ» و «قرض» در مقابل «فرض» و «لکم» در مقابل «علیکم» که خود از نشانه های فصاحت و بلاغت کلام امام علیه السّلام است.

نکته: هر صبح و شام این جمله ها را بخوانید

هر صبح و شام این جمله ها را بخوانید

سزاوار است هر انسانی جمله های بیدار کننده و تکان دهنده بالا را همه روز صبحگاهان تلاوت کند، زیرا طبیعت دنیا سرگرم کننده و غفلت زاست؛ غفلتی که غالباً به گناه منجر می شود؛ گناهایی که انسان را از خدا دور می سازد.

در عبارات بالا- هم موقعیت دنیا و آخرت روشن شده و هم دستوراتی درباره آمادگی برای این سفر سرنوشت ساز صادر گردیده است.

بی شک مفهوم سخنان امام این نیست که انسانها دست از تلاش و کوشش برای زندگی مادی بردارند، زیرا این امر سبب فقر و نیازمندی است، همان فقری که منشأ انواع گناهان و سبب وابستگی به بیگانگان از اسلام است همان وابستگی که عزّت و شوکت اسلام و مسلمین را درهم می شکند؛ بلکه منظور این است که دید خود را نسبت به دنیا تغییر دهند؛ از همه مواهب بهره گیرند؛ ولی در مسیر سعادت برای سرای جاویدان از اموال خود برای نجات نیازمندان استفاده کنند و بر زخم های جانکاه دردمندان مرهم نهند. از ثروت اندوزی و ذخیره کردن اموال پرهیزند و تا زنده هستند بخش مهمی از اموال خویش را در راه خیر صرف کنند و ذخیره یوم المعاد خویش سازند.

اشاره

و من کلام له علیه السلام

کان کثیرا ما ینادی به أصحابه

از سخنان امام علیه السلام است که همواره اصحاب خویش را با آن مخاطب می ساخت. (۱)

خطبه در یک نگاه

از عنوانی که مرحوم سید رضی به خطبه داده استفاده می شود که امام علیه السلام کرارا اصحاب خود را مخاطب ساخته و این سخن را تکرار می فرمود. نیز از روایتی که در مصادر نهج البلاغه آمده استفاده می شود که آن حضرت بعد از نماز عشا سه بار مردم را صدا می زد تا همه بشنوند و این سخن را به گوش آنها می رساند.

ص: ۶۷

۱- ۱). سند خطبه: گروهی از بزرگان-چه از کسانی که قبل از مرحوم سید رضی می زیستند و چه کسانی که بعد از او در عرصه علوم اسلامی گام نهادند-این خطبه را در کتابهای خود نقل کرده اند؛ از جمله مرحوم صدوق در کتاب امالی، در مجلس هفتاد و پنج، آن را به طور مستند آورده است. همچنین شیخ مفید در کتاب مجالس مسندا از امام باقر علیه السلام و در کتاب ارشاد با اضافاتی آورده است؛ بعد از مرحوم سید رضی، مرحوم طبرسی در مشکلات آن را ذکر کرده و با توجه به تفاوتی که با نقل سید رضی دارد، معلوم می شود که از طرق دیگری نقل شده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۹۹).

این خطبه در واقع هشرداری است به همه انسانها که زندگی دنیا کوتاه است و منازل وحشتناکی از قبر، برزخ و قیامت در پیش رو است که باید آماده آن شوند.

هشرداری است به قطع وابستگیهای بی حدّ و حساب به دنیا و اینکه عمر دنیا کوتاه است و پایان عمر نزدیک؛ هشرداری است برای فراهم کردن زاد و توشه تقوا جهت سفر طولانی و خطرناکی که در پیش است.

ص: ۶۸

تَجَهَّزُوا، رَحِمَكُمُ اللَّهُ، فَقَدْ نُوذِيَ فِيكُمْ بِالرَّحِيلِ، وَأَقْلُوا الْعُرْجَةَ عَلَى الدُّنْيَا، وَانْقَلَبُوا بِصَالِحٍ مَا بَحَضَرَتْكُمْ مِنَ الزَّادِ، فَإِنَّ أَمَامَكُمْ عَقِبَهُ كَوْوَدًا، وَمَنَازِلَ مَخُوفَةٍ مَهُولَةٍ، لَا بَدَّ مِنَ الْوُرُودِ عَلَيْهَا، وَالْوُقُوفِ عِنْدَهَا. وَاعْلَمُوا أَنَّ مَلَاظِمَ الْمَتِيَّةِ نَحْوَكُمْ دَانِيَةً، وَكَأَنَّكُمْ بِمَخَالِبِهَا وَقَدْ نَشِبَتْ فِيكُمْ، وَوَقَدْ دَهَمَتْكُمْ فِيهَا مَفْطَعَاتُ الْأُمُورِ، وَمَعْضَلَاتُ الْمَحْذُورِ. فَقَطِّعُوا عِلَاقَةَ الدُّنْيَا وَاسْتَظْهِرُوا بِرِزَادِ التَّقْوَى.

ترجمه

خداوند شما را رحمت کند، آماده کوچ (از این جهان) شوید، چرا که ندای رحیل در میان شما داده شده است، علاقه و تکیه خود را بر دنیا کم کنید و با تهیه زاد و توشه از اعمال صالحی که در قدرت دارید (به سوی آخرت) باز گردید، زیرا گردنه ای سخت و منزلگاههای مخوف و هولناکی در پیش دارید که باید در آنها وارد شوید و نزد هر یک توقف کنید (و پاسخگوی اعمال خود باشید).

بدانید فاصله نگاههای مرگ به شما کوتاه و نزدیک است. گویی در چنگال مرگ گرفتارید، در حالی که پنجه هایش را در جان شما فرو برده، و حوادث هولناک و مشکلات شدید شما را غافلگیر ساخته، حال که چنین است وابستگیهای دنیا را به خود قطع کنید (از دنیا پرستان فاصله بگیرید) و بر توشه تقوا تکیه کنید.

شرح و تفسیر: از دنیا پرستان فاصله بگیرید

از دنیا پرستان فاصله بگیرید

این خطبه شبیه خطبه گذشته و در حال و هوای آن است و هشدار اکیدی

است به دنیاپرستان که موقعیت خود را در دنیا فراموش نکنند و روزهایی را که در پیش دارند به خاطر بیاورند و آماده آن شوند.

نخست می فرماید: «خداوند شما را رحمت کند، آماده کوچ (از این جهان) شوید، چرا که ندای رحیل در میان شما داده شده است و علاقه و تکیه خود را بر دنیا کم کنید؛ (تجهّزوا، رحمکم الله، فقد نودی فیکم بالرحیل، و اقلّوا العرجه علی الدنیا) .

امام علیه السلام در این سخن، جامعه بشری را به کاروانی تشبیه کرده که مقصد مهمی در پیش دارد و او به عنوان رهبر کاروان به همه کاروانیان فریاد می زند که برخیزید و آماده حرکت شوید.

«رحیل» به معنای کوچ کردن است و در اینکه مراد از آن حرکت به سوی آخرت است یا سیر و سلوک الی الله، هر دو تفسیر در کلام شارحان آمده است و مانعی ندارد که توده مردم مخاطب به آمادگی برای حرکت به سوی قیامت باشند و خواص برای سیر و سلوک الی الله.

در بعضی از روایات به جای مجهّز شدن برای سفر آخرت، تعبیر به «استعداد للموت» آمده است. شخصی از امیر مؤمنان علیه السلام پرسید: «ما الاستعداد للموت؟» آماده شدن برای مرگ و سفر آخرت چگونه است؟ فرمود: أداء الفرائض و اجتناب المحارم و الاشتغال علی المکارم ثم لا- یبالی أوقع علی الموت أم وقع الموت علیه؛ انجام واجبات و پرهیز از محرمات و دارا بودن فضایل اخلاقی است. سپس تفاوتی نمی کند او به سراغ مرگ برود (مانند استقبال از شهادت در میدان جهاد) و یا مرگ به سراغ او آید. [\(۱\)](#)

در اینکه ندا دهنده چه کسی و یا چه چیزی است، احتمالات متعددی داده شده نخست اینکه فرشته ای از فرشتگان خدا باشد آن گونه که در یکی از کلمات

ص: ۷۰

قصار نهج البلاغه (۱) آمده است و بعضی از شعرا آن را به شعر در آورده اند:

له ملك ینادی كلّ یوم لدوا للموت و ابنوا للخراب

خداوند فرشته ای دارد که هر روز ندا می دهد برای مردن بزایید و برای ویرانی بسازید.

یا اینکه ندا دهنده حوادث و آفاتی است که همچون طوفان همه روزه صحنه زندگی انسانها را در می نوردد و یا اشاره به آثار پیری است که به صورت پژمرده شدن چهره، سفید شدن موها و خمیدگی قامت ظاهر می شود و به زبان حال ندای رحیل را سر می دهد.

اگر رحیل را به معنای سیر و سلوک الی الله و تهذیب نفوس بدانیم، ندا دهنده خداوند در قرآن مجید و معصومان در روایات اسلامی هستند که ندای مرگ و مسافرت از دنیا در این کلمات به گوش می خورد.

تعبیر به «عرجه» با توجه به اینکه به معنای اقامت است مفهومی این است که علاقه به اقامت در دنیا را کم کند و همچون دنیاپرستان دنیا را عملاً جاودان نیندازد.

سپس به دنبال این سخن برنامه آمادگی برای سفر آخرت را به این صورت بیان می فرماید: «با تهیه زاد و توشه از اعمال صالحی که در قدرت دارید (به سوی آخرت) بازگردید»؛ (و انقلبوا بصالح ما بحضرتکم (۲) من الزاد).

تعبیر به «انقلبوا» تعبیر لطیفی است که اشاره به تحولی درونی دارد؛ یعنی توجه خود را از دنیاپرستی به تهیه زاد و توشه آخرت باز گردانید.

تعبیر «بحضرتکم» اشاره به توانایی ها و فرصتهاست که انسانها در اختیار دارند.

ص: ۷۱

۱- ۱. نهج البلاغه، کلمات قصار ۱۳۲.

۲- ۲. «حضرت» به معنای «حضور» است و در جمله بالا اشاره به فرصتهایی است که در پیش روی انسان وجود دارد. استعمال این واژه درباره بزرگان برای این است که نمی خواهند خود آنها را خطاب کنند، بلکه محضرشان را مورد توجه قرار می دهند.

آنگاه امام علیه السلام به ذکر دلیلی برای لزوم تحصیل زاد و توشه جهت سفر آخرت، پرداخته می فرماید: «زیرا گردنه سخت و منزلگاههای مخوف و هولناکی در پیش دارید که باید در آنها وارد شوید و نزد هر یک توقف کنید (و پاسخگوی اعمال خود باشید)؛ «فَإِنَّ أَمَامَكُمْ عَقَبَهُ كَوْوَدًا (۱)»، و منازل مخوفه مهوله (۲)، لا بَدَّ مِنَ الْوُرُودِ عَلَيْهَا، وَ الْوُقُوفِ عِنْدَهَا) .

این گردنه سخت و منزلگاههای خوفناک، اشاره به مرگ و منزلگاههای آخرت است، زیرا در روایتی امام صادق علیه السلام می فرماید: «در قیامت پنجاه موقف است و هر موقفی به اندازه هزار سال از سال های دنیا به طول می انجامد؛ إِنَّ فِي الْقِيَامَةِ خَمْسِينَ مَوْقِفًا كُلُّ مَوْقِفٍ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعْدُونَ» (۳) شبیه همین معنا به صورت مشروح تری از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل شده است (۴) و احتمالاً در هر موقفی از این مواقف یکی از اعمال واجبه مانند نماز و روزه و امر به معروف و نهی از منکر و یا گناهان کبیره مورد سؤال قرار می گیرد که صاحبان آنها باید در شرایط سخت و هول انگیزی پاسخگو باشند. اگر از آنها به سلامت بگذرند راهی کانون رحمت خدا، بهشت برین می شوند و گرنه گرفتار خواهند شد.

به تعبیر دیگر، همان گونه که مرحوم شیخ مفید فرموده است: منظور از این عقبات (گردنه ها) اعمال واجب است که هر کدام تشبیه به گردنه ای شده است و همان گونه که عبور از گردنه ها سخت و طاقت فرساست، جواب گویی از این اعمال نیز دشوار است.

قرآن مجید در سوره «بلد» می فرماید: «فَلَا- اُقْتَحِمَ الْعَقَبَةَ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكُّ رَقَبَةٍ أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْئَلَةٍ يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ أَوْ مَسْكِينًا ذَا»

ص: ۷۲

۱- ۱). «کنود» از ریشه «کأد» به معنای شدت و صعوبت گرفته شده و عقبه «کنود»، گردنه سخت و صعب العبور است.

۲- ۲). «مهوله» از ریشه «هول» به معنای ترس است و «مهول» اسم مفعول؛ یعنی خوفناک.

۳- ۳). بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۲۶، ح ۳.

۴- ۴). همان مدرک، ص ۱۱۱، ح ۴۲.

«مَتْرَبِيَه» ولی او از آن گرده مهم نگذشت و تو چه می دانی آن گرده چیست؟ آزاد کردن برده ای است، یا غذا دادن در روز گرسنگی به یتیمی از خویشاوندان یا مستمندی خاک نشین». (۱)

البته دنیا و آخرت از این نظر تفاوتی نمی کند که منظور از عقبات چه باشد؟ به ویژه که درباره عرصه قیامت آمده است: «و يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا»؛ از تو درباره کوهها سؤال می کنند بگو پروردگارم آنها را (در قیامت متلاشی کرده) بر باد می دهد. سپس زمین را صاف و هموار می سازد، به گونه ای که در آن هیچ پستی و بلندی نمی بینی». (۲)

بنابراین، اعتراض مرحوم علامه مجلسی بر شیخ مفید که نباید الفاظ را از معانی اصلی به معانی مجازی برد، به نظر وارد نمی رسد، زیرا این ایراد هنگامی وارد است که قرائنی در کار نباشد و با وجود قرینه مشکلی ندارد. (۳)

در مورد وحشت قیامت همین بس که قرآن مجید می گوید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهِلُ كُلُّ مَرْضَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَ مَا هُمْ بِسُكَارَى وَ لَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ»؛ ای مردم از عذاب پروردگارتان بترسید که زلزله رستاخیز امر عظیمی است. روزی که آن را می بینید (آن چنان وحشت سراپای همه را فرامی گیرد که) هر مادر شیردهی کودک شیرخوارش را فراموش می کند و هربارداری جنین خود را بر زمین می نهد و مردم را مست می بینی در حالی که مست نیستند؛ ولی عذاب خدا شدید است». (۴)

سپس امام علیه السلام به شرح بیشتری در این زمینه پرداخته و به همگان هشدار

ص: ۷۳

۱-۱. بلد، آیات ۱۱-۱۶.

۲-۲. طه، آیات ۱۰۵-۱۰۷.

۳-۳. برای آگاهی از کلام مرحوم شیخ مفید و علامه مجلسی به کتاب بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۲۹ مراجعه فرمایید.

۴-۴. حج، آیه ۱ و ۲.

می دهد که: «بدانید فاصله نگاههای مرگ به شما کوتاه و نزدیک است. گویی در چنگال مرگ گرفتارید، در حالی که پنجه هایش را در جان شما فروبرده، و حوادث هولناک و مشکلات شدید شما را غافلگیر ساخته است»؛ (و اعلموا أن ملاحظ (۱) المتیة (۲) نحوکم دانیة (۳)، و کأنکم بمخالبا (۴) و قد نسبت (۵) فیکم، و قد دهمتکم (۶) فیها مفضعات (۷) الأُمور، و معضلات (۸) المحذور). .

این سخن، اشاره به این است که میان انسان و مرگ در هیچ سن و سالی فاصله ای وجود ندارد. هر لحظه ممکن است حادثه ناگهانی روی دهد و هر زمان ممکن است بیماری خطرناکی به سراغ انسان بیاید و یا دشمنی او را به طور ناگهانی از پای درآورد. گلوگیر شدن یک لقمه ممکن است به زندگی انسان پایان دهد و گرفتگی رگهای قلب یا مغز با چند لخته بسیار کوچک خون، وی را در کام مرگ فروبرد و یا با ضربه ای ناگهانی، نخاع انسان قطع شود و برای همیشه زمین گیر گردد.

حضرت در پایان، در یک نتیجه گیری روشن و گویا می فرماید: «حال که چنین است وابستگیهای دنیا را به خود قطع کنید (از دنیاپرستان فاصله بگیرید) و بر توشه تقوا تکیه کنید»؛ (فقطّعوا علائق الدّنيا و استظهِروا (۹) بزاد التّقوی).

ص: ۷۴

- ۱- ۱. «ملاحظ» جمع «ملحظ» مصدر میمی، به معنای نگاه کردن یا با گوشه چشم نگاه کردن است.
- ۲- ۲. «متیة» از ریشه «منی» بر وزن «سعی» به معنای تقدیر گرفته شده و از آنجا که مرگ در سرنوشت انسان مقدر است، این واژه به مرگ اطلاق می شود.
- ۳- ۳. «دانیة» به معنای نزدیک از ریشه «دنوّ» بر وزن «علوّ».
- ۴- ۴. «مخالبا» جمع «مخلب» ناخن و چنگال حیوانات یا پرندگان است.
- ۵- ۵. «نسبت» از ریشه «نشب» بر وزن «غصب» به معنای فرورفتن است.
- ۶- ۶. «دهمت» از ریشه «دهم» به معنای غافلگیر ساختن است.
- ۷- ۷. «مفضعات» جمع «مفضعه» به معنای حادثه ای است که بیش از حد شدید باشد.
- ۸- ۸. «معضلات» جمع «معضله»؛ یعنی چیزی که فوق العاده انسان را در تنگنا قرار دهد. به جاده تنگ نیز معضله گویند.
- ۹- ۹. «استظهِروا» از ریشه «استظهار» به معنای کمک گرفتن از شخص یا چیزی است و ریشه اصلی آن «ظهر» به معنای پشت است. واژه پشتیبانی به معنای تقویت می آید.

منظور از قطع علائق دنیا وابستگی شدید به مال و مقام و همسر و فرزند است؛ آن گونه وابستگی که انسان را از خدا غافل می کند و ارتکاب گناه را برای رسیدن به دنیا آسان می سازد و زرق و برقها را در نظر جلوه می دهد.

تعبیر به «استظهار به زاد تقوا» اشاره به این است که در این سفر پر خوف و خطر آخرت انسان نیاز به تکیه گاهی دارد که پیمودن این راه را برای او آسان می سازد، تکیه گاهی بهتر از زاد و توشه تقوا نیست.

*** مرحوم سید رضی به اینجا که می رسد، می گوید: «بخشی از این کلام با تفاوتیایی پیش از این گذشت»؛ (و قد مضی شیء من هذا الکلام فیما تقدّم بخلاف هذه الروایه).

ظاهراً منظور او خطبه ۸۵ است که در چند جمله با گفتار بالا مشترک است.

ص: ۷۵

خطبه ۲۰۵: هنگامی که طلحه و زبیر بعد از بیعت با امام به او اعتراض کردند که چرا در کارها با آنها مشورت نکرده

اشاره

و من کلام له علیه السلام

کلم به طلحه و الزبیر بعد بیعتهم بالخلافه و قد عتبا علیه من ترک

مشورتهما، و الاستعانه فی الأمور بهما

از سخنان امام علیه السلام است هنگامی که طلحه و زبیر بعد از بیعت با امام به او اعتراض کردند که چرا در کارها با آنها مشورت نکرده و از آنها کمک نگرفته است (امام این سخن را در پاسخ آنها بیان فرمود). (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در عنوان خطبه آمد، این سخن پاسخی است به پاره ای از ایرادهای طلحه و زبیر که انتظار داشتند امام علیه السلام در حکومت سهم عظیمی برای

ص: ۷۷

۱- ۱). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه، تنها منبعی را که برای این خطبه قبل از سید رضی ذکر کرده، کتاب نقض العثمانیه نوشته ابو جعفر اسکافی (م ۲۴۰) است و از سخن او برمی آید که این کتاب را خودش مشاهده نکرده؛ بلکه از گفتار ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۶-۴۱ استفاده کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۲) مرحوم علامه مجلسی نیز آن را در بحار الانوار، ج ۳۲، ص ۲۱ از شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید نقل کرده است.

آنها قائل شود و در همه امور با آنها مشورت نماید. امام علیه السّلام نکاتی را به آنها یاد آور شد؛ نکاتی که مسیر حکومت امام را روشن می ساخت و به انتظارات نابجای آنها پایان می داد:

نخست اینکه آنها را بر این امر سرزنش می کند که چرا به جهت امور ظاهراً مختصری خشمگین شده اید و خوبیهای فراوانی را به فراموشی سپرده اید.

در بخش دیگری از این بیان به آنها یاد آور می شود که مشکلی در امر حکومت پیدا نشده تا با آنها مشورت کند؛ بلکه بر اساس کتاب خدا و سنّت رسول الله صلی الله علیه و اله، امر حکومت را سامان می بخشد و البتّه اگر مطلبی که نیاز به مشورت داشته باشد پیش آید هیچ گاه از مشورت خودداری نخواهد کرد.

در بخش سوم این خطبه به این ایراد که چرا در تقسیم بیت المال مساوات میان مسلمانان را رعایت کرده، پاسخ می دهد که این همان سنّت رسول خداست.

سرانجام در آخرین قسمت این خطبه به دعای پرمعنایی می پردازد و برای کسانی که هرگاه حق را ببینند یاری می کنند و با ظلم به مبارزه برمی خیزند رحمت الهی را تقاضا می کند.

لقد نعمتتا يسيرا، و أرجأتما كثيرا. ألا تخبراني، أي شيء كان لكما فيه حقّ دفعتمكما عنه؟ أم أيّ قسم استأثرت عليكما به؟ أم أيّ حقّ رفعه إليّ أحد من المسلمين ضعف عنّه، أم جهلته، أم أخطأت بابه!

والله ما كانت لي في الخلافه رغبه، و لا في الولايه إربه، و لكنكم دعوتموني إليها، و حملتموني عليها، فلما أفضت إليّ نظرت إلى كتاب الله و ما وضع لنا، و أمرنا بالحكم به فاتبعته، و ما استنّ النبيّ صلّى الله عليه و اله، فاقتديته، فلم أحتج في ذلك إلى رأيكما، و لا رأي غيركما، و لا وقع حكم جهلته؛ فأستشيركما و إخواني من المسلمين؛ و لو كان ذلك لم أرغب عنكما، و لا عن غيركما.

شما (طلحه و زبير) برای امور ناچیزی خشم گرفتید؛ ولی وظایف مهمی را که داشتید به تأخیر انداختید. به من بگویید: چه حقی داشته اید که شما را از آن باز داشته ام یا کدام سهم متعلق به شما بوده که آن را متصرف شده ام یا کدام شکایت و حقی را یکی از مسلمانان پیش من آورده و من نسبت به آن ضعف نشان داده یا از حکم آن بی خبر بوده و یا راه حلّ آن را به خطا پیموده ام. به خدا سوگند! من به خلافت (ظاهری) رغبتی نداشتم و نسبت به زمامداری شما علاقه ای نشان ندادم. این شما بودید که مرا به آن دعوت کردید و به اصرار مرا به آن واداشتید و آنگاه که حکومت به من رسید به کتاب خدا و دستوراتی که برای ما قرار داده و فرمان به اجرای آن صادر کرده، نظر افکندم و از آن پیروی نمودم و نیز به سنت و

روش پیغمبر صلی الله علیه و اله توجه نموده و به آن اقتدا کردم (به یقین) در این امر (عمل به کتاب و سنت) نیازی به رأی شما و رأی دیگران نداشتم (چون حکم خدا و رسول الله صراحت داشت) و مسئله ای پیش نیامده که آن را ندانم تا با شما و برادران مسلمانم به مشورت بنشینم به یقین اگر چنین چیزی پیش می آمد (یا بیاید) از مشورت با شما و دیگران روی گردان نبودم (و نخواهم بود).

شرح و تفسیر: بهانه جویی طلحه و زبیر

بهانه جویی طلحه و زبیر

هنگامی که مشکلات مسلمانان در حکومت عثمان بالا گرفت و مردم بر او شوریدند که چرا مقامهای حساس حکومت اسلامی و بیت المال را در میان بستگان و خویشاوندان خود تقسیم کرده و توده های مردم نیازمند را نادیده گرفته است؛ گروهی از صحابه معروف نیز به حمایت از شورشیان برخاستند که در صف مقدم طلحه و زبیر بودند، همانها که اصرار داشتند امام حکومت را بپذیرد. آنها از نخستین بیعت کنندگان با امام بودند؛ ولی این گونه افراد همانند همه کسانی که سیاسی فکر می کنند؛ نه الهی و رحمانی، همواره انتظار دارند سهم مهمی در حکومت داشته باشند؛ گاه آن را صریحا بر زبان می آورند و گاه متوسل به بهانه های واهی می شوند تا هدف خود را به طور کنایی بیان کرده باشند.

طلحه و زبیر نیز چنین انتظاری را از امام داشتند؛ طلحه می خواست حکومت بصره به او واگذار شود و به زبیر حکومت کوفه و بعضی گفته اند: طلحه انتظار حکومت یمن را داشت و زبیر انتظار حکومت عراق را؛ ولی از آنجا که این گونه رشوه های سیاسی علامه بر اینکه مخالف روح عدالتخواهی اسلامی است، گاه منجر به تجزیه حکومت می شود و از همه اینها گذشته مخالف چیزی است که مردم به سبب آن بر عثمان شوریدند، امام به این پیشنهادها تن در نداد.

هنگامی که طلحه و زبیر از رسیدن به مقصود خود مأیوس شدند نخست زبان به انتقاد و خرده گیری بر امام گشودند. سپس آتش جنگ جمل را برافروختند؛ آتشی که هر دو در کام آن سوختند. می فرماید: «شما (طلحه و زبیر) برای امور ناچیزی خشم گرفتید؛ ولی وظایف مهمی را که داشتید به تأخیر انداختید»؛ (لقد نقتما (۱) یسیرا، و أرجأتما (۲) کثیرا).

منظور از ناچیز، ترک مشورت با آنهاست و منظور از امور مهم و فراوان مصالح مسلمان است، زیرا طلحه و زبیر برای رسیدن به اهداف خود به بهانه های واهی متوسل شدند و مصالح مسلمین را که از وحدت و یکپارچگی صفوف و ایستادن پشت سر رهبر نشأت می گرفت به فراموشی سپردند و این راه و رسم همه عیب جوین کوتاه بین است که مصالح جامعه را برای رسیدن به منافع شخصی فدا می کنند.

سپس در ادامه سخن می فرماید: «به من بگوئید: چه حقی داشته اید که شما را از آن باز داشته ام یا کدام سهم متعلق به شما بوده که آن را متصرف شده ام یا کدام شکایت و حقی را یکی از مسلمانان پیش من آورده و من نسبت به آن ضعف نشان داده یا از حکم آن بی خبر بوده و یا راه آن را به خطا پیموده ام»؛ (ألا تخیرانی، أئی شیء کان لکما فیه حقّ دفعتکما عنه؟ أم أئی قسم استأثرت (۳) علیکما به؟ أم أئی حقّ رفعه إلی أحد من المسلمین ضعف عنه، أم جهلته، أم أخطأت بابه!).

در واقع امام علیه السلام می خواهد با این سخن همه راههای خرده گیری و انتقاد را بر

ص: ۸۱

۱ - ۱). «نقتما» از ریشه «نقم» بر وزن «قلم» یا بر وزن «نقب» در اصل به معنای انکار کردن یا ایراد گرفتن بر شخص یا چیزی است؛ خواه با زبان باشد یا با عمل (از طریق مجازات) انتقام نیز همین ریشه است و در جمله بالا به معنای ایراد گرفتن لفظی است.

۲ - ۲). «أرجأتما» از ریشه «ارجاء» به معنای به تأخیر انداختن گرفته شده است و ریشه اصلی آن «رجاء» به معنای امیدواری است و از آنجا که انسان در بسیاری از مواقع کاری را به امید رسیدن به هدفی به تأخیر می اندازد، این واژه در این معنا استعمال شده است.

۳ - ۳). «استأثرت» از ریشه «استیثار» یعنی چیز خوبی را به خود اختصاص دادن. گاه نیز به معنای استبداد و انحصار طلبی تفسیر شده و ریشه اصلی آن «اثر» به معنای علامت است.

طلحه و زبیر ببندد، زیرا انتقاد یا مربوط به حقوق شخصی آنان است یا مربوط به سایر مسلمین، و مطالبات شخصی آنان یا مربوط به ضایع شدن حقی است یا تصرف کردن سهمی و آنچه مربوط به سایر مسلمین است یا مربوط به کوتاهی در احقاق حقوق است یا ناآگاهی نسبت به حق و یا خطا در مسیر اجرا.

امام علیه السلام می فرماید: درباره هر یک از این امور ایراد دارید آشکارا به من بگویید و چون آنها نمی توانستند انگشت روی نقطه خاصی بگذارند، از دادن جواب در مانده شدند.

این راه و رسم همه خرده گیران زیادت خواه است که به جای اینکه انگشت روی جزئیات بگذارند به کلی گویی قناعت کرده و جنجال به راه می اندازند.

سپس امام علیه السلام به پاسخ شفاف و روشنی از ایراد آنها درباره ترک مشورت سخن گفته با مقدمه چینی دقیق و روشن به آن می پردازد و می فرماید: «به خدا سوگند! من به خلافت (ظاهری) رغبتی نداشتم و به زمامداری شما علاقه ای نشان ندادم. این شما بودید که مرا به آن دعوت کردید و به اصرار مرا به آن واداشتید و چون حکومت به من رسید به کتاب خدا و دستوراتی که برای ما قرار داده و فرمان به اجرای آن صادر کرده، نظر افکندم و از آن پیروی نمودم و نیز به سنت و روش پیغمبر صلی الله علیه و اله توجه نمودم و به اقتدا کردم (به یقین) در این امر (عمل به کتاب و سنت) نیازی به رأی شما و رأی دیگران نداشتم (چون حکم خدا و رسول الله صراحت داشت) و مسئله ای پیش نیامده که آن را ندانم تا با شما و برادران مسلمانم به مشورت بنشینم به یقین اگر چنین چیزی پیش می آمد از مشورت با شما و دیگران روی گردان نبودم»؛ (و الله ما کانت لی فی الخلافه رغبه، و لا فی الولایه اربه (1))، و لکنکم دعوتمونى إلیها، و حملتمونى علیها، فلما

ص: ۸۲

۱- ۱). «إربه» از ریشه «أرب» بر وزن «عرب» در اصل به معنای شدت احتیاج است که انسان برای برطرف ساختن آن چاره جویی می کند.

أفضت إليّ نظرت إلى كتاب الله و ما وضع لنا، و أمرنا بالحكم به فاتبعته، و ما استنّ النّبىّ صلّى الله عليه و اله، فاقتديته، فلم أحتج في ذلك إلى رأيكما، و لا رأى غيركما، و لا وقع حكم جهلته؛ فأستشيركما و إخوانى من المسلمين؛ و لو كان ذلك لم أرغب عنكما، و لا عن غيركما).

در واقع امام عليه السّلام در این عبارت به دو نکته اشاره می کند؛ نخست اینکه او پیش دستی در قبول خلافت ظاهری نکرده و اصرار مردم، به ویژه افرادی مانند طلحه و زبیر حجّت را بر وی تمام کرده و پذیرای این مقام شده است، بنابراین هرگونه انتظاری از آن حضرت داشتن غیر از رعایت حقوق مردم نابجاست.

البته دنیاپرستان طالب مقام قبل از رسیدن به آن افرادی را به حمایت خویش دعوت می کنند و به آنها وعده هایی در زمینه پیروزی خود می دهند؛ ولی این سخن درباره مردان الهی که جز به اصرار مردم تکیه بر مقامات ظاهری نمی زنند، مفهومی ندارد.

دیگر اینکه مسئله مشورت صحیح است؛ ولی «هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد» به یقین، مشورت در مسائل قطعی اسلام و فرمانهای صریح خدا و پیامبر، مفهومی ندارد. البته در مسائل اجرایی که گونه های مختلفی بر آن تصوّر می شود دامنه مشورت باز است. امام علیه السّلام می فرماید: انتظار نداشته باشید که در مسائل مهمی مانند اجرای عدل، برگرداندن اموال مغصوبه در زمان عثمان به بیت المال و تقسیم عادلانه بیت المال با شما مشورت کنم. هر زمان موردی برای مشورت پیدا شد به یقین کوتاهی نخواهم کرد.

و أما ما ذكرتما من أمر الأسوه، فإن ذلك أمر لم أحكم أنا فيه برأبي، ولا وليته هوى مني، بل وجدت أنا و أنتما ما جاء به رسول الله صلى الله عليه و اله قد فرغ منه، فلم أحتج إليكما فيما قد فرغ الله من قسمه، و أمضى فيه حكمه، فليس لكما، و الله، عندي و لا لغيركما في هذا عتبي. أخذ الله بقلوبنا و قلوبكم إلى الحق، و ألهمنا و إياكم الصبر.

ثم قال عليه السلام: رحم الله رجلا رأى حقا فأعان عليه، أو رأى جورا فردّه، و كان عوننا بالحق على صاحبه.

این حکم، حکم خداست

امریا اعتراضی که شما در امر «تقسیم بیت المال به طور مساوی» (بر من) داشتید این حکمی نبوده که به رأی خود صادر کرده باشم یا مطابق خواسته دلم باشد؛ بلکه من و شما می دانیم این همان دستوری است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله آورده و انجام داده است، بنابراین من در چیزی که خداوند آن را روشن ساخته و حکمش را صادر فرموده نیازی به مشورت با شما نداشتم. به خدا سوگند! نه شما و نه غیر شما نمی توانند در این موضوع اعتراضی به من داشته باشند (تا لازم باشد رضایتتان را جلب کنم) خداوند دل‌های ما و شما را به حق متوجه سازد و شکیبایی و استقامت را (برای تحمل حق) به ما الهام کند.

سپس امام علیه السلام فرمود: خدا رحمت کند کسی را که هرگاه حقی را ببیند آن را یاری کند و اگر ستمی را مشاهده کرد آن را دفع نماید و به یاری صاحب حق برخیزد (و برضد ستمگر قیام کند).

این حکم حکم خداست

امام علیه السلام در این بخش از خطبه بر یکی از خرده های عمده طلحه و زبیر و امثال آنها که در مورد تقسیم مساوی بیت المال بر آن حضرت می گرفتند، انگشت گذارده و می فرماید: «أما اعتراضی که شما در امر «تقسیم بیت المال به طور مساوی» (بر من) داشتید این حکمی نبوده که به رأی خود صادر کرده باشم و یا مطابق خواسته دلم باشد؛ بلکه من و شما می دانیم این همان دستوری است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله آورده و انجام داده است»؛ (و أمّا ما ذکرتما من أمر الأسوه، فإنّ ذلك أمر لم أحکم أنا فیه برأیی، و لا ولیته هوی منی، بل وجدت أنا و أنتما ما جاء به رسول الله صلی الله علیه و اله قد فرغ منه) .

واژه «أسوه» گر چه غالباً به معنای اقتدا و پیروی به کار می رود و در بعضی از منابع لغت غیر از این، معنای دیگری برای آن ذکر نکرده اند؛ ولی جمعی از اهل لغت تصریح دارند که یکی از معانی آن مساوات است، لذا در مورد کسانی که ورشکست شده اند، گفته می شود: «المال أسوه بین الغرماء؛ مال را باید به طور مساوی (بر حسب سهام) در میان طلبکاران تقسیم کرد».

اگر «أسوه» را مطابق معنای معروفش (اقتدا کردن) بدانیم مفهوم عبارت بالا این می شود که طلحه و زبیر و امثال آنها اعتراض بر امام داشتند که چرا اقتدا به سیره عمر و عثمان نکردی؟ آنها در تقسیم بیت المال شئون و شخصیت و اسم و رسم افراد را ملاحظه می کردند و هرگز بیت المال را مساوی بین مسلمانان

تقسیم نمی نمودند.

لذا امام علیه السلام در پاسخ آنها می گوید: من به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله اقتدا کردم و سیره او را عمل نمودم.

در ادامه این سخن می فرماید: «در چیزی که خداوند آن را روشن ساخته و حکمش را صادر فرموده نیازی به مشورت با شما نداشتم. به خدا سوگند! نه شما و نه غیر شما نمی توانید در این موضوع اعتراضی به من داشته باشید (تا لازم باشد رضایتتان را جلب کنم)؛ (فلم أحتج إليكم فيما قد فرغ الله من قسمه، و أمضى فيه حكمه، فليس لكم، والله، عندي و لا لغيركم في هذا عتبي (۱)).»

در پایان این سخن امام به خودش و آنها دعا می کند که همیشه طرفدار حق و در برابر آن شکیبا باشند و عرضه می دارد: «خداوند دل‌های ما و شما را به حق متوجه سازد و شکیبایی و استقامت را (برای تحمّل حق) به ما الهام کند؛ (أخذ الله بقلوبنا و قلوبكم إلى الحق، و ألهمنا و إياكم الصبر) .»

روشن است که در بسیاری از مواقع، حق تلخ است و تحمّل آن مشکل، و همین امر گاه سبب می شود که انسان حق را نبیند و اگر آن را دید تحمّل نکند، لذا امام علیه السلام از خدا دو چیز می طلبد؛ یکی اینکه حق را آنچنان که هست به او و سایرین ارائه دهد و پس از آن تحمّل و شکیبایی در برابر تلخی حق، عنایت فرماید.

در یکی از کلمات قصار نهج البلاغه مولا علیه السلام می فرماید: «إِنَّ الْحَقَّ ثَقِيلٌ مَرِيءٌ و إِنَّ الْبَاطِلَ خَفِيفٌ و بِيءٌ؛ حق، سنگین اما گواراست و باطل، سبک ولی بیماری زاست». (۲)

ص: ۸۷

۱- ۱). «عتبی» از ریشه «عتب» بر وزن «خطب» در اصل به معنای ناراحتی باطنی است و هنگامی که به باب افعال برده شود به معنای زایل کردن این ناراحتی است و چون سرزنش کردن طرف مقابل یکی از اسباب فرونشاندن خشم درونی است، عتبی به معنای سرزنش کردن می آید و در جمله بالا منظور همین است. امام علیه السلام به طلحه و زبیر می فرماید: شما حق ایراد و سرزنش نسبت به من ندارید.

۲- ۲). نهج البلاغه، کلمات قصار، ۳۷۶.

سپس امام علیه السلام در تأیید و تکمیل این سخن فرمود: «خدا رحمت کند کسی را که هرگاه حقی را ببیند آن را یاری کند و اگر ستمی را مشاهده کرد آن را دفع نماید و به یاری صاحب حق برخیزد (و برضد ستمگر قیام کند)»؛ (ثم قال علیه السلام: رحم الله رجلا رأى حقاً فأعان عليه، أو رأى جوراً فرده، و كان عوناً بالحق على صاحبه).

نکته ها

۱- چرا اموال بیت المال به طور مساوی تقسیم می شود؟

هرگاه خلافت ظاهری امیر مؤمنان علی علیه السلام بلافاصله بعد از پیامبر اکرم صورت گرفته بود مشکلی در کار نبود، زیرا آن حضرت دقیقاً همان برنامه عصر رسول الله صلی الله علیه و اله را ادامه می داد؛ ولی مشکل بزرگ این بود که امام، زمانی روی کار آمد که مردم به انواع تبعیضهای دوران خلیفه دوم و از آن بیشتر دوران عثمان، خو گرفته بودند و تغییر این عادت بسیار مشکل می نمود و قسمت عمده تلاش آن حضرت متوجه از بین بردن تبعیضات نابجا بود و عامل اصلی جنگهایی همچون جمل و صفین همان طرفداران تبعیض بودند.

بی شک طلحه و زبیر از پیشگامان اسلام بودند و سهم مهمی در پیروزیهای مسلمین در جنگها داشتند و دفاع آنها از پیامبر اکرم در غالب جنگهای اسلامی محرز و مسلم است؛ ولی انحرافی که از مسیر پیامبر اکرم در دوران خلیفه دوم و سوم به وجود آمد و سهم مهمی برای این دو امثال آنها از بیت المال قائل شدند، آنها را به ویژه خواری و رانت خواری عادت داد، لذا در همان گام نخست که علی علیه السلام برضد این تبعیضها برداشت فریاد اعتراضشان بلند شد، درست همان گونه که مردم عصر جاهلیت از تبدیل بتهای متعدد به خدای واحد قادر متعال، تعجب می کردند آنها نیز از این تغییر روش شگفت زده شدند و به امام

ایراد گرفتند که چرا با آنها در این امر مشورت نشده است. نه تنها در تقسیم اموال بیت المال، بلکه در تقسیم پستها و مقامهای مهم نیز منتظر مشورت و در نهایت خواهان سهمی بودند و باور نمی کردند امام با این قاطعیت مردم را به روش پیامبر اکرم بازگرداند. هنگامی که رؤیاهای خود را بدون تعبیر یافتند، آتش خشم در دل آنها شعله ور شد و افکار شیطانی همه وجودشان را فراگرفت و دست به آتش افروزی و جنگ زدند و سرانجام خودشان در آن آتش سوختند.

این نیز حائز اهمیت است که اموال بیت المال دو گونه بود؛ بخشی از آن مانند زکات مصارف مختلفی داشت و ممکن بود بعضی بر بعضی دیگر (متناسب با زحماتشان) در آن ترجیح یابند؛ مثلاً «مؤلفه قلوبهم» (کسانی را که می خواستند با محبت به اسلام وارد کنند) و همچنین «عاملین علیها» (آنها که برای گردآوری زکات تلاش می کردند) و یا قضات و مانند آنها، هر یک متناسب زحمات و موقعیتشان، سهمی از زکات را دریافت می داشتند و نیز در غنائم جنگی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله میان پیاده و سواره تفاوت قائل می شد؛ ولی بخش مهمی از درآمد بیت المال؛ مانند خراجی که از اراضی خراجیه (۱) گرفته می شد و رقم بسیار مهمی را در مجموع تشکیل می داد، می بایست میان همه مسلمانان به طور مساوی تقسیم شود.

درست مانند چیزی که وقف بر اولاد است که همه فرزندان در هر مقام و رتبه ای باشند به طور مساوی می برند و مانند یارانه هایی که در عصر ما از بیت المال پرداخت می شود که رئیس جمهور و افراد عادی در آن یکسانند و هرگونه تبعیض را به عنوان رانت خواری و امتیاز ویژه محکوم می کنند.

در عصر خلیفه اول همان روش پیامبر در این گونه موارد دنبال می شد و همه

ص: ۸۹

۱- ۱). «اراضی خراجیه» زمینهایی بود که در فتوحات اسلامی به دست مسلمین افتاد و آنها را در اختیار کشاورزان می گذاشتند و در مقابل، مالیاتی به نام «خراج» از آنها می گرفتند که با توجه به گستردگی آن اراضی، مالیات مزبور رقم مهمی را تشکیل می داد.

یکسان بودند؛ ولی تبعیضها از زمان عمر- به شهادت تواریخ معتبر- آغاز شد و در زمان عثمان به اوج خود رسید و ۲۲ سال
براین منوال گذشت و تدریجا این عمل ناپسند به صورت سنتی درآمد.

در اینجا رشته سخن را به دست ابن ابی الحدید می سپاریم که نکات جالبی را با تکیه بر تواریخ و روایات، در این زمینه بیان
کرده و پرده از روی بسیاری از اسرار دوران خلفا و حکومت امیر مؤمنان علی علیه السّلام برداشته است. او در این زمینه گفتار
مفصّلی دارد که خلاصه اش چنین است:

«امام علیه السّلام در روز دوم خلافت خویش منبر رفت و اعلام کرد راه و رسم من همان روش پیغمبر است.

هیچ کس بر دیگری برتری ندارد و اگر سابقه و کوشش بیشتری در اسلام داشته باشد پاداش او در قیامت با خداست. وی
اضافه کرد: فردا کسی نگوید فرزند ابو طالب ما را از حقوق خود محروم کرد، زیرا همه بنده خدایند، و بیت المال مال خداست
و به طور مساوی بین همه تقسیم می شود، فردا همه حاضر شوند تا اموالی که موجود است بین آنها تقسیم گردد. عرب را بر
عجم امتیازی نیست.

امام علیه السّلام فردای آن روز به «عبید الله ابن ابی رافع» کاتب خویش، دستور داد از مهاجران شروع کند. سپس به انصار و سایر
مسلمانان هر کدام سه دینار بدهد.

از این تقسیم جز «طلحه»، «زبیر»، «عبید الله بن عمر»، «سعید بن عاص» و «مروان حکم» کسی سرباز نزد، عبید الله جریان را به امام
علیه السّلام گزارش داد.

هنگامی که مردم در مسجد بودند این گروه در گوشه ای از مسجد کنار یکدیگر نشستند و باهم آهسته صحبت کردند پس از
آن «ولید بن عقبه» نزد امام علیه السّلام آمد و گفت تو در روز «بدر» بستگان نزدیک ما را کشتی، اما امروز ما با تو بیعت می کنیم
به شرط اینکه همان مقدار که زمان عثمان به ما پرداخت می شد

بپردازی و کشندگان عثمان را به قتل رسانی و اگر از تو بیمناک شویم به شام و معاویه ملحق می گردیم!

امام علیه السلام فرمود:

امّیا مسئله «بدر» وظیفه الهی بود، و امّیا مسئله مال در اختیار من نیست تا کم و زیاد کنم. آنچه خدا فرموده انجام می دهم و در مورد کشندگان عثمان اگر ملزم بودم آنها را بکشم همان وقت این کار را می کردم، و اگر شما از من بیم داشته باشید به شما تأمین می دهم برای چه بیم داشته باشید؟

«ولید» داستان را برای رفقاییش بازگو کرد آنها با ناراحتی از هم جدا شدند.

«عمار یاسر» و گروهی به امام علیه السلام خبر دادند که اینها پنهانی مردم را دعوت به برکناری شما از خلافت و نقض بیعت می کنند.

امام علیه السلام به مسجد آمد منبر رفت و اعلام کرد که خداوند برای هیچ کس جز به تقوا برتری قائل نشده و متقی پاداش آن را در آخرت خواهد یافت. من روشی جز قرآن و سنت پیغمبر انتخاب نخواهم کرد، هر کس به آن اراضی نیست هر کجا می خواهد برود، کسی که خدا را اطاعت کند و به حکم او حکم نماید از هیچ کس وحشت ندارد.

سپس از منبر فرود آمد و دو رکعت نماز خواند و عمار یاسر را با «عبد الرحمن» به سوی طلحه و زبیر که در گوشه مسجد نشسته بودند، فرستاد آنها نزد امام علیه السلام آمدند:

فرمود: شما را به خدا سوگند می دهم آیا این طور نبود که من از بیعت کراهت داشتم و شما با رغبت بیعت نمودید؟

گفتند: چرا؟

فرمود: پس این چه وضعی است که از شما مشاهده می شود.

گفتند: بیعت کردیم که بدون مشورت ما کاری نکنی و ما را بر دیگران برتری

بخشی؛ اما اموال را بالسویه تقسیم کردی و بدون مشورت ما این عمل را انجام دادی.

امام علیه السّلام فرمود: استغفار کنید که من (چنین شرطی را از شما برخلاف رضای خدا پذیرفته باشم) هم اکنون بگویم آیا حقی از شما گرفته ام؟ یا به شما ستم نموده ام؟

گفتند: معاذ الله.

فرمود: آیا حکم و یا حقی مربوط به یکی از مسلمانها بوده که من جاهل به آن بوده ام و یا از گرفتن آن عاجز مانده ام؟

گفتند: نه.

فرمود: آیا از بیت المال برای خود چیزی ذخیره کرده ام؟

گفتند: نه!

فرمود: پس چرا مخالفت می کنید؟

گفتند: زیرا در قسمت کردن بیت المال برخلاف عمر بن خطاب قدم بر می داری و ما را با دیگران مساوی قرار می دهی با اینکه غنائم با شمشیر ما به دست آمده است.

باز امام علیه السّلام فرمود:

اُمّی در مشورت با شما، من به حکومت رغبتی نداشتم، مرا به سوی آن فرا خواندید و اصرار ورزیدید ترسیدم اگر رد کنم اختلاف افتد. پس از قبول مسئولیت در کتاب خدا و سنت پیامبر نظر افکندم آنچه مرا راهنمایی کردند عمل نمودم، احتیاج به نظر و رأی شما ندیدم، چنانچه (فرضا) حکمی در کتاب خدا نباشد و در سنت پیامبر دلیلی بر آن نیابم و نیاز به مشورت بود با شما مشورت خواهم کرد.

اما در مورد تقسیم به طور مساوی؛ همه می دانیم پیامبر صلی الله علیه و اله چنین دستور داده

و کتاب خدا همین را می گوید.

اما اینکه گفتید: ما بیشتر زحمت کشیده ایم، می دانید عده ای از همه بیشتر اسلام را یاری کرده اند، پیامبر در تقسیم بیت المال آنان را با دیگران به یک چشم می نگرست».

ابن ابی الحدید سپس می گوید:

«اگر گفته شود ابو بکر اموال را به طور مساوی تقسیم می کرد، پس چرا کسی اعتراض نکرد؟ در پاسخ باید گفت: او بعد از پیغمبر بود و مردم با تقسیم پیغمبر عادت کرده بودند؛ اما هنگامی که عمر سر کار آمد عده ای را برتری داد، و پس از او عثمان این برتری را بیشتر کرد.

این عمل، ۲۲ سال ادامه پیدا کرد و مردم به این وضع عادت کردند. برگرداندن مردم از این وضع این مشکلات را به وجود می آورد».^(۱)

۲- جایگاه واقعی مشورت

بی شک مشورت از اصول شناخته شده اسلام و همه عقلای جهان است و همان گونه که در روایات وارد شده، عقل واحدی را به عقول کثیره پیوند می زند «من شاور الزجال شارکهم فی عقولهم»^(۲) ولی مشورت ارکان و شرایطی دارد که اگر از آنها دور شود نه تنها مفید نخواهد بود؛ بلکه گاه نتیجه معکوس می دهد. از جمله مشورت باید در اموری باشد که مورد تردید و نفی و اثبات واقع می شود و اگر مردم بخواهند احکام و موضوعات مسلم را تحت مشورت قرار دهند چه بسا باعث تردید در اساس احکام الهی و وظایف مسلم عقلی می گردد.

فی المثل کسی بخواهد مسئله وجوب حج یا حجاب اسلامی را به آرای

ص: ۹۳

۱- ۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۷، ص ۴۳-۴۵.

۲- ۲. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۶۱.

عمومی یا مشورت واگذار کند، چه بسا افرادی پیدا شود که بگویند: چه لزومی دارد در این عصر و زمان مردم هزینه های سنگینی را برای رفتن به زیارت خانه خدا تخصیص دهند و یا در اجتماع فعلی، حجاب برای زنان مسلمان، دست و پا گیر است!

ولی بعد از آنکه مسئله حج یا حجاب را به عنوان دستوری قاطع و مورد اجماع مسلمین بلکه ضرورت دینی پذیرفتیم می توانیم به شورا بنشینیم که نحوه برگزاری حج و طرز پوشیدن حجاب چگونه باشد بهتر است؟ و باید پذیرفت بخشی از مشکلاتی که امروز دامان مسلمین را گرفته برای این است که جایگاه واقعی مشورت را فراموش کرده اند.

آنچه امام علیه السلام در خطبه بالا- فرموده نمونه روشنی از این مطلب است و آنچه طلحه و زبیر دنبال آن بودند انحراف واضحی از این است؛ آنها می خواستند سنت رسول خدا در تقسیم مساوی اموال خراجیه، به رأی گذارده شود و امام علیه السلام با این امر مخالف بود.

۳- طلحه و رؤیای خلافت

از منابع مختلف تاریخی چنین برمی آید که علاقه طلحه به زمامداری و خلافت سابقه طولانی داشت که به زمان ابو بکر برمی گشت.

طبری مورخ معروف طبق گفته ابن ابی الحدید- در تاریخش چنین آورده که طلحه حتی در زمان حیات ابو بکر درباره خلافت خود می اندیشید و انتظار داشت ابو بکر او را بعد از خود به عنوان خلیفه مسلمین معرفی کند، زیرا پسر عموی ابو بکر بود و هنگامی که اطلاع یافت ابو بکر می خواهد عمر را به عنوان خلیفه معرفی کند به او اعتراض کرد و گفت: تو مرد خشن و سخت گیری را بر ما حکومت دادی. در زمان عمر نیز با گروهی از طرفدارانش درباره خلافت بعد از

او سخن می گفت و اطرافیانش به او قول می دادند که بعد از مرگ عمر با تو بیعت خواهیم کرد و هنگامی که این سخن به گوش عمر رسید در خطبه ای آنها را تهدید به مرگ کرد تا دست از کار خود بردارند.

ابن ابی الحدید در جای دیگر از سخنانش می نویسد: بعداً طلحه و زبیر در صف ستایش کنندگان عمر قرار گرفتند چرا که پیشگامان مهاجر و انصار را بر دیگران برتری بخشیده (و سهم بیشتری از بیت المال برای آنها قائل شده بود).

از سوی دیگر عمر تأکید کرده بود که قریش و مهاجران سابقه دار اسلام، از مدینه مطلقاً خارج نشوند، زیرا معتقد بود اگر بیرون روند گروههای اطراف آنها را می گیرند و اموال زیادی به دست می آورند؛ هم به سوی خوشگذرانی پیش می روند و هم به فکر زمامداری و تجزیه طلبی خواهند افتاد و در برابر اعتراضهایی که از گوشه و کنار به این امر شد او در خطبه ای صریحاً اعلان داشت که این سیاست قطعی من است.

طبری-طبق نقل ابن ابی الحدید-می گوید: این کار عمر قریش را سخت رنجیده خاطر ساخت حتی هنگامی که عمر درخواست کردند به آنها اجازه دهد در جنگهای اسلامی شرکت کنند به آنها گفت: بدترین چیزی که بر این امت از آن می ترسم این است که شما-قریش-در بلاد اسلامی پخش شوید؛ برای شما همین بس که در غزوات رسول خدا شرکت کردید و نیازی به بیشتر از این نیست.

ولی هنگامی که عثمان به خلافت رسید ورق برگشت. قریش را آزاد گذاشت و آنها به شهرهای مختلف سفر کردند و به جمع آوری مال و ثروت پرداختند و این اولین فتنه در اسلام و در میان توده مردم بود.

ابن ابی الحدید می افزاید: متأسفانه عمر رأی هوشمندانه خود را در محدود ساختن قریش بعد از ضربت خوردن به وسیله «ابو لؤلؤ» نقض کرد (زیرا طلحه و

زیر و مانند آنها را به شورای شش نفری خود راه داد که مفهومی شایستگی همه آنها برای خلافت بود. سپس می‌افزاید: این سبب هر فتنه‌ای بود که در میان مسلمین واقع شد و تا دامنه قیامت واقع می‌شود». (۱)

با توجه به این سابقه تاریخی روشن می‌شود که چرا طلحه و زبیر از خلافت علی علیه السلام ناراحت شدند در حالی که بیشترین تلاش را برای تحریک مردم به کشتن عثمان داشتند به گمان اینکه بعد از عثمان نوبت به طلحه می‌رسد و هنگامی که علی علیه السلام پست و مقامی به آنها نداد (زیرا می‌دانست مقدمه تجزیه کشور اسلام می‌شود) بلکه عطای نامساوی آنها را از بیت المال قطع کرد و مطابق روش پیامبر، مساوات در میان مسلمین برقرار ساخت بر آن حضرت شوریدند و با دستگیری عایشه ام المؤمنین، آتش جنگ جمل را برافروختند و پس از شکست جمل و کشته شدن آن دو، طرفدارانشان آتش جنگ صفین را شعله‌ور ساختند و سرانجام بنی امیه را بر جهان اسلام حاکم ساختند و بعد از آن بنی مروان روی کار آمدند و آن فسادهای عظیم را در جهان اسلام برپا ساختند. از اینجا روشن می‌شود که مشکل طلحه و زبیر تنها مشکل عدم مشورت نبود و حتی مساوات در بیت المال هم مسئله‌ای فرعی بود؛ آنها طمع در خلافت داشتند و اینها را بهانه خود قرار داده بودند.

ص: ۹۶

۱-۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۱-۱۳.

خطبه ۲۰۶: وقتی امام شنید عده ای از اصحابش در صفین شامیان را دشنام می دادند

اشاره

و من کلام له علیه السّلام

و قد سمع قوما من أصحابه یسّبون أهل الشّام آیام حربهم بصفین

از سخنان امام علیه السّلام است این سخن را هنگامی ایراد کرد که شنید عده ای از اصحابش در صفین شامیان را دشنام می دادند. (۱)

خطبه در یک نگاه

در کتاب مصادر نهج البلاغه می خوانیم که حجر بن عدی و عمرو بن حمق که از اصحاب معروف علی علیه السّلام بودند (در آیام صفین) به شامیان دشنام می دادند، امام آنها را خواست و از این کار نهی فرمود، عرض کردند: ای امیر مؤمنان مگر ما بر حق نیستیم؟ فرمود: آری! عرض کردند مگر آنها بر باطل نیستند؟ فرمود: آری! عرض کردند: پس چرا ما را از بدگویی به آنان نهی می کنی؟ فرمود: من دوست

ص: ۹۷

۱- ۱). سند خطبه: این کلام را گروهی از راویان حدیث و مورخان قبل و بعد از سید رضی نقل کرده اند: مانند ابو حنیفه دینوری در کتاب اخبار الطوال و نصر بن مزاحم در کتاب صفین و سبط بن جوزی در تذکره الخواص و بعضی دیگر. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۳).

ندارم زیان شما به دشنام آلوده شود و در ادامه، این گفتار را ایراد فرمود و در آن راه بهتری را ارائه داد و آن دعا برای هدایت گمراهان و وحدت مسلمین و خاموش شدن آتش جنگ است.

این سخن نشان می دهد که امام علیه السلام در عین قاطعیت در برابر دشمن، از خشونت های بی مورد که نشانه ضعف شخصیت است جلوگیری می فرمود.

ص: ۹۸

إِنِّي أكره لكم أن تكونوا سبّابين، ولكنكم لو وصفتم أعمالهم، وذكروتم حالهم، كان أصوب في القول، وأبلغ في العذر، وقلتم مكان سبكم إياهم:

اللهم أحقن دماءنا ودماءهم، وأصلح ذات بيننا و بينهم، واهدهم من ضلالتهم، حتى يعرف الحق من جهله، ويرعوى عن الغي و العدو من لهج به.

ترجمه

من دوست ندارم که شما دشنام دهنده باشید؛ ولی اگر اعمال زشتشان را شرح دهید و احوال آنها را بیان کنید به گفتار صحیح نزدیک تر و برای اتمام حجت رساتر است. شما باید به جای دشنام چنین می گفتید: پروردگارا خون ما و آنها را حفظ کن (و آتش جنگ را خاموش فرما) میان ما و آنها را اصلاح کن و آنان را از گمراهیشان هدایت نما تا کسانی که جاهلند حق را بشناسند و آنها که گمراهند و بر دشمنی با حق اصرار می ورزند از آن دست بردارند و (به راه راست) باز گردند.

شرح و تفسیر: دشنام نه، دعا کنید!

دشنام نه، دعا کنید!

آنچه در این کلام آمده است، دستور مهم اخلاقی و اجتماعی است که می تواند آثار زیادی داشته باشد و آن نهی از بدگویی به دشمن و سب و لعن اوست که ممکن است آتش خشم او را برافروزد و کینه ها را عمیق تر سازد.

همان گونه که گذشت این سخن را امام زمانی گفت که در ماجرای صفین شنید

بعضی از یارانش به اهل شام بدگویی می کنند. فرمود: «من دوست ندارم که شما دشنام دهنده باشید؛ ولی اگر اعمال زشتشان را شرح دهید و احوال آنها را بیان کنید به گفتار صحیح نزدیک تر و برای اتمام حجت رساتر است»؛ (إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّابِينَ، وَلَكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ، وَذَكَرْتُمْ حَالَهُمْ، كَانَ أَصُوبَ فِي الْقَوْلِ، وَ أَبْلَغَ فِي الْعُذْرِ).

«سبّاب» به کسی گفته می شود که بسیار بدگویی می کند و حقیقت «سبّ» بدگویی کردن و دشنام دادن توأم با هتک طرف است؛ مانند خطاب کردن طرف به احمق، بی شعور، پست، رذل و امثال آن.

لعن کردن یکی از مصداقهای «سبّ» است و «قذف» (نسبتهای ناروای ناموسی دادن) از مراحل شدید «سبّ» است و در بسیاری از موارد، حدّ شرعی هم دارد. به یقین منظور امام در گفتار بالا این نوع سبّ نیست، زیرا قذف حرام و از گناهان کبیره است؛ نه از مکروهات.

امام علیه السّلام در این خطبه یارانش را از این کار باز می دارد، هرچند حق داشتند دشمن را به این گونه خطابها مخاطب سازند و به جای آن دستور می دهد صفات زشت و اعمال بد آنها را مورد نقد قرار دهند و حجت را بر آنها تمام کنند که هم تأثیر بیشتری دارد و هم بهانه به دست دشمن برای مقابله به مثل نمی دهد.

درباره سبّ و لعن به طور کلی سخنی داریم که در بحث نکات خواهد آمد.

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن با بیان مصداق روشنی، شیوه برخورد با دشمن را در این گونه موارد، تعلیم می دهد و می فرماید: «شما باید به جای دشنام چنین می گفتید: پروردگارا خون ما و آنها را حفظ کن! میان ما و آنها را اصلاح فرما! و آنان را از گمراهیشان هدایت نما تا کسانی که جاهلند حق را بشناسند و آنها که گمراهند و بر دشمنی با حق اصرار می ورزند از آن دست بردارند و (به راه

راست) باز گردند؛ (و قلم مکان سبکم ایاهم: اللهم احقن (۱) دماءنا و دماءهم، و اصلح ذات بیننا و بینهم، و اهدهم من ضلالتهم، حتی يعرف الحق من جهله، و یرعوی (۲) عن الغی و العدو ان من لهج (۳) به) .

امام علیه السلام در این عبارت پرمعنای خود سه دعا فرموده و یا به تعبیر دیگر سه تقاضا از پیشگاه خدا دارد: نخست اینکه آتش جنگ خاموش گردد و خونهای طرفین ریخته نشود. دیگر اینکه علاوه بر آتش بس، صلح و دوستی در میان دو گروه، برقرار گردد و مسلمین متحد و یکپارچه شوند. سوم اینکه گمراهیهایی که دامان آنها را گرفته و آنان را از رسیدن به حق باز می دارد از ایشان دور شود؛ ناآگاهان حق را بشناسند و آگاهان از ستیزجویی و دشمنی با حق دست بردارند.

این دعاها به خوبی نشان می دهد که تا چه حد امام علیه السلام دارای سعه صدر بوده و لطف و رحمت حتی نسبت به دشمنان خود داشته است و با آن همه ظلم و جنایتی که در حق امام و یارانش روا داشتند کمترین سخنی که دلیل بر انتقامجویی باشد؛ بیان نمی فرماید و حتی دوستانش را از سب و دشنام و بدگویی به دشمن، نهی می کند.

نکته: سب و لعن

سب و لعن

بسیاری از ارباب لغت تصریح کرده اند که «سب» همان شتم و دشنام دادن و

ص: ۱۰۱

۱- ۱). «احقن» از ریشه «حقن» بر وزن «حمد» در اصل به معنای نگهداری و حفظ چیزی است و هنگامی که در مورد «دماء» به کار می رود مفهومش جلوگیری از خون ریزی است.

۲- ۲). «یرعوی» از «رعو» بر وزن «رعد» به معنای خودداری کردن و بازگشتن از کاری گرفته شده است. قابل توجه اینکه گاه واژه «رعو» به صورت رباعی (رعوی بر وزن دعوا) به کار رفته و همان معنای فوق را می دهد و به گفته بعضی از ارباب لغت واژه «ارعوی» از واژه های کم نظیر است و در صیغه های فعل معتل مانند آن دیده نشده است. برای توضیح بیشتر به لسان العرب ماده «رعو» مراجعه فرمایید.

۳- ۳). «لهج» از ریشه «لهج» بر وزن «کرج» به معنای وابستگی و شیفتگی به چیزی و حریص بودن به آن است.

بدگویی کردن است و بعضی لعن را هم مصداقی از آن دانسته اند. (۱)

به یقین هیچ مؤمنی را نباید سب و لعن کرد و درباره کافران و مخالفان حق نیز اصل بر ترک آن است، چرا که غالباً با دو اثر منفی همراه است: نخست اینکه چه بسا طرف مخالف، مقابله به مثل کند و به مقدّسات توهین نماید، لذا در آیه ۱۰۸ سوره انعام می خوانیم: «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ»؛ به (معبود) کسانی که غیر خدا را می خوانند دشنام ندهید مبادا آنها نیز از روی نادانی (و ظلم) خدا را دشنام دهند».

دیگر اینکه ممکن است این گونه بدگوییها آنها را تحریک کند و به اصطلاح روی دنده لج بیفتند و پافشاری آنها در کفر و ضلالت بیشتر گردد.

ولی این قاعده؛ مانند هر قاعده کلی دیگر موارد استثنایی دارد. به همین دلیل در نهج البلاغه یا عبارات دیگر معصومین علیهم السلام گاه بدگوییهایی نسبت به مخالفان شده و در قرآن مجید نیز لعن درباره گروههایی آمده است.

در خطبه ۱۹ نهج البلاغه خواندیم که امام علیه السلام به اشعث بن قیس منافق که سخنی توهین آمیز و بی ادبانه در برابر امام علیه السلام گفت، فرمود: «علیک لعنه الله و لعنه اللّاعنین حائک بن حائک منافق بن کافر؛ لعنت خدا و لعنت همه لعنت کنندگان بر تو باد ای بافنده (دروغ) فرزند بافنده و ای منافق فرزند کافر».

نیز هنگامی که مروان در جنگ جمل اسیر شد و او را خدمت امام علیه السلام آوردند، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام نزد پدر خود برای او شفاعت کردند و امام علیه السلام او را آزاد ساخت. امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام عرض کردند: ای امیر مؤمنان! لازم است مروان با شما بیعت کند؟ امام علیه السلام فرمود: مگر بعد از قتل عثمان با من بیعت نکرد من نیاز به بیعت او ندارم. دست او همچون دست یهودی است؛ «إنّها کفّ

ص: ۱۰۲

۱- ۱). به مصباح المنیر و لسان العرب مراجعه شود. مرحوم محقق خویی نیز در شرح خود بر نهج البلاغه این معنا را در تفسیر واژه سب آورده است.

یهودیّه» (۱)؛ ولی سبّ مؤمن با تقوا از گناهان عظیم است؛ در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و اله می خوانیم که فرمود: «سباب المؤمن فسوق و قتاله کفر و أکل لحمه معصیه و حرمة ماله کحرمة دمه؛ سبّ و دشنام فرد با ایمان گناه بزرگی است و جنگیدن با او کفر است و خوردن گوشت او (غیبت کردن) معصیت است و احترام مالش همچون احترام خون است».

(۲)

در حدیث دیگری می خوانیم که مردی خدمت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله عرض کرد: مرا وصیّتی کن! از جمله اموری که رسول خدا به او سفارش کرد این بود: «لا تسبوا الناس فتکسب العداوه بینهم؛ به مردم سبّ و دشنام ندهید که سبب عداوت و دشمنی در میان آنها می شود».

(۳)

این نکته قابل توجه است که اصحاب معاویه، هرچند جزء منافقان و ظالمان و مفسدان فی الارض بودند باز امام علیه السلام اصحاب خود را از سبّ آنها در ایام جنگ صفین نهی فرمود، زیرا در آنجا شرایط خاصی بود که ممکن بود سبّ آنها آتش جنگ را شعله ورتر سازد.

در مورد لعن نیز از آیات قرآن استفاده می شود که خداوند عده ای را لعن کرده و یا اجازه لعن آنها را داده است از جمله درباره شیطان می فرماید: «وَإِنَّ عَلَيْنَا لَلْغَنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ»؛ و مسلماً لعنت من بر تو تا روز قیامت خواهد بود» (۴) و در ارتباط با گروهی از مرتدین می فرماید: «أُولَئِكَ جَزَاءُ هُمُ أَنْ عَلَيْنَا لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ»؛ کیفر آنها این است که لعنت خدا و فرشتگان و مردم همگی بر آنها خواهد بود» (۵) و درباره ظالمان نیز می فرماید: «أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَىٰ»

ص: ۱۰۳

۱-۱. شرح بیشتر در این مورد رای در جلد سوم همین کتاب بخوانید.

۲-۲. کافی، ج ۲، ص ۳۶۰، باب السباب، ح ۲ و ۳.

۳-۳. همان مدرک.

۴-۴. ص، آیه ۷۸.

۵-۵. آل عمران، آیه ۸۷.

«الظَّالِمِينَ» (۱) و درباره پیمان شکنان و قاطعان رحم و مفسدان در زمین می فرماید:

«أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ» (۲) و درباره کسانی که کتمان حق می کنند، می فرماید: «أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ»؛ خداوند و همه لعنت کنندگان آنها را لعنت می کنند. (۳)

بی شک لعن در لغت به معنای طرد کردن و دور ساختن است که گاه به صورت عملی انجام می شود و گاه به صورت لفظی یا در شکل نفرین؛ مثلاً گفته می شود: «لعنه الله عليك» یعنی خدا تو را از رحمتش دور دارد.

مسلم است که هیچ مؤمنی را نمی توان لعن کرد؛ ولی افراد بی ایمان و منافق و کسانی که گناه عظیمی مانند ظلم و ستم و فساد و ایجاد تباهی در زمین و امثال آن مرتکب می شوند مستحق لعن اند، بنابراین لعن مخصوص کافران و منافقان نیست.

ص: ۱۰۴

۱-۱. هود، آیه ۱۸.

۲-۲. رعد، آیه ۲۵.

۳-۳. بقره، آیه ۱۵۹.

خطبه ۲۰۷: سخنان امام در جنگ صفین هنگامی که فرزندش امام حسن علیه السلام شتاب برای جنگ داشتند

اشاره

و من کلام له علیه السلام

فی بعض آیام صفین و قد رأى الحسن ابنه علیه السلام یتسرع إلى الحرب

از سخنان امام علیه السلام است که در بعضی از روزهای جنگ صفین هنگامی که مشاهده کرد فرزندش امام حسن علیه السلام شتاب برای جنگ دارد، بیان فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این سخن کوتاه امیر مؤمنان علی علیه السلام ناظر به حفظ امام حسن و امام حسین از آسیبهاست تا نسل رسول خدا به وسیله آنها در جان باقی بماند و این معنا تحقق یافت و امروز میلیونها نفر هستند که نسبشان به وسیله امام حسن یا امام حسین علیهما السلام به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله می رسد و این ریشه پربرکت روز به روز در جهان گسترده می گردد.

ص: ۱۰۵

۱-۱). سند خطبه: طبری در تاریخ خود در حوادث سال ۳۷ هجری قمری عبارتی از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل کرده که شبیه عبارت بخشی از این کلام است؛ ولی نه در آیام جنگ صفین؛ بلکه در جایی دیگر و از آن معلوم می شود که امام علیه السلام این تعبیر را در موارد متعددی بیان فرموده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۳).

أملكوا عني هذا الغلام لا يهدني، فإني أنفس بهذين - يعني الحسن و الحسين عليهما السلام - على الموت لئلا ينقطع بهما نسل رسول الله صلى الله عليه و اله.

ترجمه

این جوان (امام حسن علیه السلام) را از طرف من بگیرید و نگاه دارید (تا به میدان جنگ پا نگذارد) مبادا (مرگ او) مرا درهم بکوبد، زیرا من از مرگ این دو - یعنی امام حسن و امام حسین - بسیار دریغ دارم تا نسل رسول خدا صلی الله علیه و اله با مرگ آنها قطع نشود.

شرح و تفسیر: حفظ نسل پیامبر صلی الله علیه و اله

حفظ نسل پیامبر صلی الله علیه و اله

امام علیه السلام در این سخن کوتاه، سفارش اکیدی به اصحابش درباره امام حسن و امام حسین علیهما السلام در روز جنگ صفین برای حفظ هدف مهمی فرموده و می گوید:

«این جوان (امام حسن علیه السلام) را از طرف من بگیرید و نگاه دارید (تا به میدان جنگ پا نگذارد) مبادا (مرگ او) مرا درهم بکوبد، زیرا من از مرگ این دو - یعنی امام حسن و امام حسین - بسیار دریغ دارم مبادا نسل رسول خدا صلی الله علیه و اله با مرگ آنها قطع شود»؛ (أملكوا عني هذا الغلام لا يهدني (1)، فإني أنفس (2) بهذين - یعنی الحسن و

ص: ۱۰۷

۱ - ۱). «لا يهدني» از ریشه «هد» بر وزن «سد» در اصل به معنای منهدم شدن و فروریختن همراه با صدای شدید است. سپس در امور معنوی نیز به کار رفته و به غم و اندوه شدیدی که روح انسان را درهم می کوبد اطلاق شده؛ مانند آنچه در جمله بالا آمده است.

۲ - ۲). «أنفس» از ریشه «نفس» بر وزن «نفس» به معنای مضایقه کردن و نگاهداری چیزی و از دست ندادن آن است. اشیای نفیس، اشیایی است که انسان حاضر نیست به آسانی آن را از دست بدهد.

الحسين عليهما السلام - على الموت لئلا ينقطع بهما نسل رسول الله صلى الله عليه و اله) .

تعبیر به «املكوا» از ریشه «ملك» در واقع تأکیدی است برای جلوگیری کردن از شتاب امام حسن علیه السلام به سوی میدان جنگ، زیرا انسان هنگامی که مالک چیزی می شود آن را به تمام معنا در اختیار می گیرد و این بالاترین تأکیدی است که در مورد بازداشتن کسی از چیزی می توان به کار برد. به همین دلیل مرحوم سید رضی رحمه الله در ذیل این کلام می گوید: «این تعبیر از فصیح ترین و برترین تعبیرات است».

جمله «لا يهدني» تأکید دیگری بر این معناست، زیرا می فرماید: اگر او و برادرش حسین علیه السلام به شهادت برسند وجود مرا درهم می کوبند.

امام علیه السلام برای اینکه تصوّر نشود این تأکیدات تنها از مهر فرزندی سرچشمه می گیرد، در پایان فرموده: من هدف بزرگی را دنبال می کنم و آن این است که نسل پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله هرچه بهتر و بیشتر از طریق این دو، در جهان باقی بماند که این خود یکی از اسباب پایداری اسلام است.

*** مرحوم سید رضی در پایان این گفتار می گوید: «جمله امام علیه السلام «أملكوا عني هذا الغلام» از برترین سخنان و فصیح ترین جمله هاست»؛ (قال السيد الشريف و قوله عليه السلام: أملكوا عني هذا الغلام من أعلى الكلام و أفصحه) .

منظور سید این است که جمله «أملكوا عني» یعنی «از سوی من مالک بشوید» تأکید زیبا و لطیفی است بر این معنا که با سرعت و جدیت بروید و این جوان را نگاه دارید تا از دست نرود، زیرا انسان بیشترین محافظت را نسبت به املاک خویش دارد و این تعبیر از «نگاه داشتن» و «گرفتن» و «باز گرفتن» و «محافظت» بلیغ تر و رساتر است.

پاسخ به چند سؤال

۱. بی شک امام حسن مجتبی علیه السلام در آن روز بیش از سی سال داشت، زیرا میلاد مبارک ایشان در سال سوم هجری بود و حادثه صفین در سال ۳۷ واقع شد، بنابراین تعبیر به «غلام» که به معنای «نوجوان» است چه مناسبتی دارد؟

در پاسخ باید به این نکته توجه کرد که واژه غلام هر چند معمولاً به نوجوان و حدّ فاصل میان طفل و شابّ (کودک و جوان) گفته می شود؛ ولی همان گونه که بعضی از ارباب لغت تصریح کرده اند (۱) به افراد بزرگسال نیز اطلاق می گردد.

افزون بر اینکه پدران این تعبیر را نسبت به فرزندان در هر سنّ و سالی به کار می برند. در عرف عرب به خادمان نیز در هر سنّ و سالی باشند واژه «غلام» اطلاق می شود.

در هر حال اطلاق غلام از سوی امام علیه السلام نسبت به فرزندش امام حسن علیه السلام مطلب بعیدی نیست.

۲. مطابق آنچه در بالا آمد امام حسن و همچنین امام حسین علیهما السلام در آن زمان بیش از سی سال سن داشتند (زیرا فاصله آن دو بزرگوار یک سال یا کمتر از یک سال بود) و قاعدتاً در آن زمان صاحب همسر و فرزند بودند با این حال، چگونه امام می فرماید: می ترسم با شهادت این دو، نسل رسول خدا قطع شود؟

در پاسخ می گوئیم: منظور این بوده که آنها بمانند و هر چه بیشتر نسل پیامبر فزونی یابد، زیرا با وجود دشمنان بسیار این نسل با برکت از جوانب مختلف در خطر بوده است.

۳. چگونه امام علیه السلام بقای نسل پیامبر به بقای آن دو بزرگوار و فرزندانشان دانسته، در حالی که معمول عرب این است که نسل را از طریق پسر می دانستند،

ص: ۱۰۹

نه از طریق دختر؟ و می دانیم که حسن و حسین نوه های دختری پیامبرند!

در پاسخ این سؤال باید گفت که این طرز تفکر به عصر جاهلیت باز می گردد که آنها مطلقاً زنان را به حساب نمی آوردند و فرزندان دختر را فرزند به حساب نمی آوردند و می گفتند:

بنونا بنو أبناءنا و بناتنا بنوهنّ أبناء الرجال الأبعد

فرزندان ما تنها فرزندان پسران ما هستند و دختران ما فرزندانشان فرزندان مردان بیگانه و دورند.

لذا در آیه مباحله که می فرماید: «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَ كُمْ» (۱) مفسران در این مسئله اتفاق نظر دارند که واژه «ابناءنا» در این آیه شریفه اشاره به امام حسن و امام حسین علیهما السلام است و «نساءنا» اشاره به حضرت فاطمه علیها السلام، و خطاب «یا بن رسول الله» به امامان اهل بیت علیهم السلام در روایات، بسیار است.

در آیه شریفه ۸۵ سوره انعام «وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ» و...*... «عیسی» حضرت مسیح از ذریّه حضرت ابراهیم شمرده شده، در حالی که از ناحیه مادر (مریم) به حضرت ابراهیم منتهی می شود.

ص: ۱۱۰

و من کلام له علیه السّلام

قاله لما اضطرب علیه أصحابه فی أمر الحکومه

از سخنان امام علیه السّلام است که هنگام اضطراب و شورش اصحابش در مورد حکمیت ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

در کتاب مصادر نهج البلاغه در شأن ورود این کلام آورده است که در جنگ صفین، وقتی عمرو بن عاص و کسانی که با او بودند قرآنها را بر سر نیزه کردند تا سپاهیان علی علیه السّلام را بفریبند، در حالی که آثار فتح و پیروزی لشکر امام علیه السّلام کاملاً آشکار شده بود و در چند قدمی پیروزی کامل بودند. یاران امام علیه السّلام به چند گروه تقسیم شدند؛ گروهی به راستی باور کردند که شامیان این کار را به عنوان نیرنگ انجام ندادند؛ بلکه می خواهند واقعا تسلیم قرآن شوند. گروه عظیم دیگری که از

ص: ۱۱۱

۱- ۱). سند خطبه: از جمله کسانی که قبل از مرحوم سید رضی این خطبه را نقل کرده اند، نصر بن مزاحم در کتاب صفین و ابن قتیبه دینوری در الامامه و السیاسة و مسعودی در مروج الذهب است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۷).

جنگ خسته شده بودند و تاب و توانی در خود برای ادامه جنگ نمی دیدند، این موضوع را بهانه خوبی برای کناره گیری از جنگ و عافیت طلبی دانستند و گروه سومی از منافقان بودند که عداوت و کینه امام علیه السلام را در دل داشتند و منتظر دستاویزی بودند. هنگامی که قرآنها را بر سر نیزه دیدند با خود گفتند الان بهترین موقع برای دست برداشتن از یاری علی علیه السلام است آنها هم فریاد برآوردند که جنگ را پایان دهید و گروه کمتری بر ادامه جنگ اصرار ورزیدند که در پیشاپیش آنها مالک اشتر بود، فریاد زد وای بر شما آیا بعد از نزدیک شدن پیروزی، می خواهید عقب نشینی کنید؟ ای نابخردان نادان!... ولی گروهی که دست از جنگ کشیده بودند به او دشنام دادند و بد گفتند و تهدیدش کردند و فریاد «المصاحف المصاحف و الرجوع إليها لا نری غیر ذلک» را سر دادند و امام علیه السلام را وادار ساختند که مسئله حکمیت را بپذیرد. در این هنگام امام علیه السلام سخن بالا را ایراد فرمود که خلاصه اش این بود: شما در گذشته پیرو من بودید و من امیر شما؛ ولی الآن شما می خواهید امیر باشید و من مأمور. شما می خواهید با هر شرایطی که ممکن است، زنده بمانید با این حال من چگونه می توانم شما را باز دارم؟!

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّهُ لَمْ يَزَلْ أَمْرِي مَعَكُمْ عَلَيَّ مَا أَحَبُّ، حَتَّى نَهَكْتُمْ الْحَرْبَ، وَقَدْ، وَاللَّهِ، أَخَذْتُ مِنْكُمْ وَتَرَكْتُ، وَهِيَ لِعَدُوِّكُمْ أَنْهَكُ.
لَقَدْ كُنْتُ أَمْسُ أَمِيرًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَأْمُورًا، وَكُنْتُ أَمْسَ نَاهِيًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مِنْهِيًا، وَقَدْ أَحْبَبْتُمْ الْبَقَاءَ، وَلَيْسَ لِي أَنْ أَحْمِلَكُمْ
عَلَيَّ مَا تَكْرَهُونَ!

ترجمه

ای مردم! پیش از این، وضع من و شما آن گونه بود که دوست می داشتم (زیرا همه تسلیم فرمان من بودید) تا اینکه جنگ شما را خسته و درهم کوفته ساخت (نافرمانیها از اینجا آغاز شد و من چاره ای جز پذیرش پیشنهاد حکمیت نداشتم) در حالی که به خدا سوگند اگر جنگ گروهی را از شما گرفت و گروهی را باقی گذاشت برای دشمنان کوبنده تر و خستگی آفرین تر بود. من دیروز امیر و فرمانده بودم؛ ولی امروز مأمور و فرمانبر شدم!! دیروز من شما را نهی می کردم؛ ولی امروز شما مرا نهی می کنید و این در حالی است که شما بقای در دنیا را (به قیمت از دست دادن پیروزی بر دشمن) دوست دارید و من نمی توانم شما را به چیزی که دوست ندارید وادار کنم!

شرح و تفسیر: همزمان سست و نادان

همزمان سست و نادان

همان گونه که در بالا آمد، این سخن را هنگامی امام ایراد فرمود که علی رغم میل باطنی او اکثریت لشکریانش - به دلایل مختلفی - اصرار بر پایان جنگ و

ص: ۱۱۳

تسلیم در برابر امر حکمین داشتند. حضرت در واقع به این سؤال پاسخ می دهد که چرا تسلیم توطئه عمرو عاص در بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها و پذیرش امر حکمین شد، می فرماید: «ای مردم! پیش از این، وضع من و شما آن گونه بود که دوست می داشتیم (همه تسلیم فرمان من بودید) تا اینکه جنگ شما را خسته و درهم کوفته ساخت (نافرمانیها از اینجا آغاز شد و من چاره ای جز پذیرش پیشنهاد حکمیت نداشتم) در حالی که به خدا سوگند اگر جنگ گروهی را از شما گرفت و گروهی را باقی گذاشت برای دشمنانتان کوبنده تر و خستگی آفرین تر بود»؛ (أیها الناس، إنه لم یزل امری معکم علی ما أحب، حتی نهکتکم (۱) الحرب، و قد، و الله، أخذت منکم و ترکت، و هی لعدوکم أنهک) .

این سخن در واقع پاسخ به طرفداران ادامه جنگ است. آنها که می دانستند پایانش پیروزی است؛ ولی متأسفانه در اقلیت بودند. امام در این سخن از یک سو عذر خود را در پذیرش پیشنهاد آتش بس و قبول حکمیت در مقابل این اقلیت بیان می کند و از سوی دیگر اعتقاد واقعی خود را به لزوم ادامه جنگ تا پیروزی نهایی در برابر اکثریت خسته از جنگ بیان می دارد و کثرت شهدا را مجوز تسلیم در برابر خواسته های انحرافی دشمن نمی داند.

سپس در توضیح این سخن می افزاید: «من دیروز امیر و فرمانده بودم؛ ولی امروز مأمور و فرمانبر شدم دیروز من شما را نهی می کردم؛ ولی امروز شما مرا نهی می کنید و این در حالی است که شما بقای در دنیا را (به قیمت از دست دادن پیروزی بر دشمن) دوست دارید و من نمی توانم شما را به چیزی که دوست ندارید وادار کنم»؛ (لقد كنت أمس أمیراً، فأصبحت الیوم مأموراً، و كنت أمس ناهياً، فأصبحت الیوم منهيّاً، و قد أحببت البقاء، و لیس لی أن أحملکم علی ما تکرهون!) .

ص: ۱۱۴

۱- ۱). «نهکتکم» از ریشه «نهک» بر وزن «نهی» در اصل به معنای کهنه کردن و فرسودن است و در مواردی که انسان به رنج و تعب شدید می افتد و درهم کوبیده می شود به کار می رود.

این سخن باز پاسخی است به دو گروه: اقلیتی که طرفدار ادامه جنگ تا پیروزی بودند و نسبت به قبول امر حکمین و پایان نبرد در آستانه پیروزی ایراد داشتند، حضرت می فرماید: من چه کنم زمام کار را از دست من گرفته اند و امر فرماندهی را متزلزل ساخته و سر به طغیان برداشته اند و از سوی دیگر به اکثریتی که تسلیم پیشنهاد دشمن شده بودند می گوید: شما نه به موجب احترام قرآن این پیشنهاد را پذیرفتید؛ بلکه به سبب حبّ بقا و فرار از فداکاری در راه خدا بود.

نکته: از دست دادن فرصتی بزرگ!

از دست دادن فرصتی بزرگ!

لحن بسیار ملایم کلام بالا که نشان می دهد امیرمؤمنان علی علیه السلام در مقابل مخالفان ادامه جنگ تا چه حد نرمش نشان داد، ممکن است موجب این سؤال شود که چرا امام به مالک اشتر اجازه نداد تا با قاطعیت جنگ را که در مراحل نهایی و آستانه پیروزی بود، پیش ببرد و مسلمانان را از شرّ بنی امیه و پیروانشان رهایی بخشد؟

پاسخ این سؤال را باید در لابه لای تاریخ صفین جستجو کرد.

توضیح اینکه در بحثهای گذشته به این نکته اشاره کردیم که مخالفان جنگ تنها فریب خوردگان از صحنه سازی عمرو عاص و بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها نبودند؛ بلکه گروهی از افراد ضعیف الاراده که آماده ادامه جنگ نبودند و گروهی از منافقان و دشمنان امام که فرصت را برای گرفتن ماهی از آب گل آلود مناسب می دیدند، دست به دست هم داده بودند و با شدت از امام می خواستند که جنگ را متوقف کند.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه خود در این باره می نویسد که امام علیه السلام به مالک اشتر دستور بازگشت و متوقف ساختن جنگ را داد، مالک پیغام فرستاد

من چگونه باز گردم در حالی که نشانه های پیروزی ظاهر شده است. به امام عرض کنید فقط یک ساعت به من مهلت بدهد، من کار را تمام می کنم. گروه کثیری که اطراف امام علیه السلام را گرفته بودند هنگامی که پیغام مالک را شنیدند خشمگین شدند و (با نهایت بی شرمی) به امام علیه السلام گفتند: ظاهر را به مالک دستور داده ای دست از جنگ بردارد؛ ولی در پنهان، کسی را مأمور کرده ای که فرمان ادامه جنگ به او بدهد اگر الساعه او را برنگردانی تو را خواهیم کشت همان گونه که عثمان را کشتیم. نمایندگان امام علیه السلام به سوی مالک اشتر بازگشتند و به او گفتند آیا دوست داری که تو در اینجا پیروز شوی؛ ولی پنجاه هزار شمشیر بالای سر امیر مؤمنان علی علیه السلام کشیده شده باشد؟! (و قصد شهید ساختن او را داشته باشند).

مالک گفت: مگر چه خبر است؟ گفتند: تمامی لشکر اطراف حضرت را گرفته اند و او بر زمین نشسته و شمشیرها بالای سر او برق می زند و می گویند اگر اشتر برنگردد تو را خواهیم کشت. اشتر گفت وای بر شما، سبب چیست؟ گفتند:

قرآنها را بر سر نیزه ها کرده اند، اشتر گفت: آری به خدا سوگند هنگامی که آن منظره را دیدم گفتم باید منتظر اختلاف و فتنه بود.

مالک بلافاصله برگشت و مشاهده کرد که جان امیر مؤمنان علیه السلام (در برابر این گروه نادان و منافق) در خطر است و بعضی تا آن حد، پیش رفته اند که آن حضرت را میان دو چیز مخیر کنند یا تسلیم معاویه شود یا او را بکشند، در حالی که جز جماعت اندکی یار و حامی نداشت. هنگامی که چشم مالک اشتر به آن گروه معاند افتاد آنان را با سخن تند و خشن سرزنش کرد و گفت: وای بر شما آیا بعد از پیروزی، خاک ذلت و تفرقه بر سرتان پاشیده شده ای کم خردان! ای سفیهان. آنها نیز مقابله به مثل کرده و به اشتر بد گفتند و سپس فریاد زدند: قرآنها، قرآنها را دریابید، غیر از این راهی نمی بینیم.

در این هنگام امام علیه السلام در برابر پیشنهاد حکمیت، تسلیم شد تا مشکل

عظیم تری را با مشکل کوچک تری برطرف سازد و گفتار بالا را ایراد فرمود:

(كنت أمس أميراً، فأصبحت اليوم مأموراً... (۱).

بعضی از قراین و شواهد نشان می دهد که مسئله بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها توطئه مشترکی از سوی منافقان و افراد نفوذی در سپاه امیر مؤمنان علی علیه السلام و گروهی از شامیان به سرکردگی عمرو بن عاص و همکاری اشعث بن قیس منافق که در لشکر امام حضور داشت، بود و آنها می خواستند به هر قیمتی شده جلوی پیروزی امام علیه السلام را بگیرند و ساده لوحان را بفریبند. (۲)

در ذیل خطبه ۳۵، جلد دوم، صفحه ۳۶۴ نیز بحث مشروحی درباره حکمیت داشتیم که در واقع تکمیلی برای این بحث محسوب می شود.

ص: ۱۱۷

۱-۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۳۰-۳۱.

۲-۲). برای آگاهی بیشتر در این زمینه به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۲۱۴ مراجعه کنید.

خطبه ۲۰۹: هنگامی که حضرت در بصره به عیادت علاء بن زیاد حارثی رفت و خانه وسیع او را دیدند

اشاره

و من کلام له علیه السّلام

بالبصره، و قد دخل علی العلاء بن زیاد الحارثی - و هو من أصحابه - یعوده، فلما رأى سعة داره قال:

از سخنان امام علیه السّلام است هنگامی که حضرت در بصره به عیادت علاء بن زیاد حارثی که از اصحابش بود، رفت و چشمش به خانه وسیع او افتاد، این سخن را ایراد فرمود: (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در بالا آمد این کلام اشاره به داستان عیادت علی علیه السّلام از یکی از یارانش به نام علاء بن زیاد حارثی در بصره دارد (هر چند بسیاری از شارحان نهج البلاغه اصرار دارند که آن شخص علاء بن زیاد نبود؛ بلکه ربیع بن زیاد بود)

ص: ۱۱۹

۱- ۱). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه منابع متعددی برای این کلام امام ذکر شده است از جمله جلد اول اصول کافی، جلد اول عقد الفرید، جلد چهارم ربیع الابرار، اختصاص شیخ مفید و تلیس ابلیس ابن جوزی و قوت القلوب ابو طالب المکی است (البته در بعضی از این کتب فقط بخشی از خطبه آمده است) و از آنجا که این کلام هم جنبه تاریخی دارد و هم اخلاقی و تربیتی و بسیار آموزنده است توجه دانشمندان مختلف را به خود جلب کرده و در کتب بسیاری آن را آورده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۸).

و هنگامی که حضرت خانه وسیع او را دید این سخن را ایراد فرمود و تذکری بسیار پرمعنا به او و به همه انسانهایی که زندگی شبیه او را دارند داد. این کلام به طور خلاصه مشتمل بر سه بخش است:

بخش اول: تذکر بیدار کننده ای است که امام به علاء بن زیاد یا ربیع بن زیاد داد.

بخش دوم: اندرز و نصیحتی است پرمعنا که برای برادر او؛ یعنی عاصم بن زیاد بیان فرمود که درست در نقطه مقابل علاء بن زیاد زندگی می کرد و زندگی مرتاضانه ای داشت.

بخش سوم: پاسخ به سؤالی است که عاصم بن زیاد از حضرت درباره طرز زندگی امام عرضه داشت.

ص: ۱۲۰

ما كنت تصنع بسعه هذه الدار في الدنيا، و أنت إليها في الآخرة كنت أحوج؟ و بلى إن شئت بلغت بها الآخرة: تقرى فيها الضعيف، و تصل فيها الرحم، و تطلع منها الحقوق مطالعها، فإذا أنت قد بلغت بها الآخرة.

ترجمه

(ای علاء بن زیاد) با این خانه وسیع در این دنیا، چه می خواهی بکنی و آن را برای چه می خواهی؟! در حالی که در آخرت به آن نیازمندتری، آری! اگر بخواهی می توانی به وسیله آن به آخرت برسی (و سعادت مند شوی) به این گونه که از میهمانان در آن پذیرایی کنی و صله رحم در آن بجا آوری و حقوق شرعی و الهی آن را بپردازی؛ اگر چنین کنی به وسیله این خانه به خانه آخرت نائل شده ای.

شرح و تفسیر: این خانه وسیع برای چیست؟

این خانه وسیع برای چیست؟

این کلام پرمحتوا اگرچه در یک قضیه شخصیّه وارد شده و مخاطب آن دو نفر از اصحاب آن حضرتند؛ ولی در واقع اصلی کلی و برنامه ای عمومی را در مورد رعایت اعتدال در بهره گیری از مواهب زندگی، بازگو می کند و مخاطبان واقعی آن همه مسلمانها در سراسر تاریخند. امام هنگامی که خانه وسیع و گسترده علاء بن زیاد حارثی که طبعا به وسایل خوبی نیز مجهز بود، مشاهده می کند او را نخست سرزنش کرده و سپس نصیحتی آمیخته با محبت به او ارائه می دهد و

می فرماید: «با این خانه وسیع در این دنیا، چه می خواهی بکنی و آن را برای چه می خواهی، در حالی که در آخرت به آن نیازمندتری»؛ (ما کنت (۱) تصنع بسعه هذه الدار فی الدنیا، و أنت إليها فی الآخرة کنت أحوج؟).

عادت مردم بر این است که وقتی به عیادت بیمار می روند چیزی می گویند که خوشنود و خوشحال شود؛ ولی یک معلم آسمانی همچون علی علیه السلام هنگامی که یار خود را در بستر بیماری می بیند همان بیماری که گاه بازگشتی در آن نیست باید او را بیدار کند و متوجه سرنوشت خویش سازد و صراط مستقیم سعادت را به او ارائه دهد و داروی تلخ نصیحت آمیخته با سرزنش را در کام او فروریزد تا بهبودی واقعی حاصل کند.

آنگاه راه استفاده از این ثروت عظیم را برای نیل به سعادت آخرت به او نشان می دهد و می فرماید: «آری! اگر بخواهی می توانی به وسیله آن به آخرت برسی (و سعادت مند شوی) به این گونه که از میهمانان در آن پذیرایی کنی و صله رحم در آن بجا آوری و حقوق شرعی و الهی آن را پردازی؛ اگر چنین کنی به وسیله این خانه به خانه آخرت نائل شده ای»؛ (و بلی إن شئت بلغت بها الآخرة: تقری (۲) فیها الضیف، و تصل فیها الرحم، و تطلع (۳) منها الحقوق مطالعها، فإذا أنت قد بلغت بها الآخرة).

امام علیه السلام با این بیان به این واقعیت اشاره می فرماید که مال و ثروت امر نکوهیده و ضد ارزش نیست؛ بلکه مهم آن است که در چه راهی مصرف شود.

هر گاه به تکاثر و تفاخر یا انحصار به شخص بینجامد مذموم است؛ ولی اگر

ص: ۱۲۲

۱- ۱). بعضی از شارحان نهج البلاغه، جمله «کنت» را در اینجا زائده دانسته اند، در حالی که چنین نیست، بلکه منظور امام علیه السلام از آن بیان استمرار است، زیرا مفهوم جمله این است که: «تاکنون این خانه را داشته ای، چه استفاده ای از آن در این دنیا کرده ای».

۲- ۲). «تقری» از ریشه «قراء» بر وزن «عبا» به معنای پذیرایی کردن از میهمان است.

۳- ۳). «تطلع» از ریشه «طلوع» به معنای ظهور و بروز گرفته شده و هنگامی که به باب افعال برود به معنای ظاهر کردن و خارج نمودن است.

بخش مهمی از آن در اختیار نیازمندان و دوستان و بستگان قرار گیرد، سرمایه آخرت محسوب می شود. به همین دلیل از مال در قرآن مجید به عنوان «خیر» یاد شده آنجا که می فرماید: «إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ»؛ اگر خیری (مالی) از خود به یادگار بگذارد وصیت برای پدر و مادر و نزدیکان کند». (۱) در حدیثی می خوانیم که شخصی در خدمت امام صادق علیه السلام از اغنیا و ثروتمندان نکوهش کرد و به آنها بد گفت؛ امام فرمود: «أَسْكَتَ فَإِنَّ الْغَنَى إِذَا كَانَ وَصُولًا لِرَحْمَةٍ، بَارًا بِإِخْوَانِهِ أَوْ أَوْفَرًا لِلَّهِ تَعَالَى لَهُ الْأَجْرُ الضَّعِيفِينَ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: وَمَا أَمْوَالِكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ لَهُمْ جِزَاءٌ الضَّعِيفُ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ؛ ساکت باش! شخص غنی هرگاه صله رحم بجا آورد و نسبت به برادران دینی خود نیکوکار باشد، خداوند پاداش او را دو برابر می کند، زیرا می فرماید: اموال شما و اولادتان، چنان نیست که شما را به خداوند نزدیک کند، مگر کسی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهد، آنها در برابر اعمالشان پاداش مضاعف دارند و در غرفه های بهشتی در امتیّت به سر می برند». (۲)

بنابراین، مال می تواند بهترین وسیله سعادت گردد، هرگاه به درستی از آن بهره گیری شود و می تواند وسیله بدبختی انسان باشد، هرگاه با بخل و اسراف و انحصارطلبی همراه گردد.

نکته: خانه های وسیع در روایات اسلامی

خانه های وسیع در روایات اسلامی

از روایات متعددی استفاده می شود که یکی از نشانه های سعادت انسان

ص: ۱۲۳

۱- ۱. بقره، آیه ۱۸۰.

۲- ۲. سفینه البحار، ماده «غنی».

داشتن خانه وسیع است؛ پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در حدیثی فرمود: «من سعادۀ المرء المسلم، المسکن الواسع». (۱)

در همان باب از کتاب کافی هفت حدیث دیگر به همین مضمون یا قریب به آن از معصومان علیهم السّلام نقل شده است و مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار جلد ۷۳ احادیث فراوانی در این زمینه دارد. از جمله در حدیثی از امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السّلام می خوانیم که برای یکی از دوستانش خانه ای خرید، و به او فرمود: این منزل تو بسیار کوچک است، برخیز و به این منزل جدید نقل مکان کن، آن مرد گفت: این خانه را پدرم ساخته (و من از او پیروی می کنم)؛ امام علیه السّلام فرمود: اگر پدرت نادان و بی خرد بوده، تو هم باید مثل او باشی! (۲)

بدیهی است هرگز مفهوم این روایات این نیست که انسان، خطّ اعتدال را رها کرده و به اسراف روی آورد، بلکه اشاره به این است که نباید مانند افراد تنبل و بی همّت در جایی که امکانات فراهم است به خانه های تنگ و تاریک و کوچک که روح انسان را آزار می دهد، قناعت کرد.

اضافه بر این، خانه های تنگ و کوچک، بهانه خوبی برای ترک صله رحم و دعوت نکردن از مهمان است. می گویند که اگر ما به خانه ارحام برویم آنها نیز به خانه ما می آیند و ما جا نداریم و به همین دلیل از پذیرایی مهمان که مایه خیر و برکت است خودداری می کنند، و یکی از علل رواج فرهنگ خانه های بسیار کوچک در عصر ما علاوه بر مشکلات مالی، سلطه فرهنگ خالی از عواطف انسانی غربیهاست، که نه صله رحم می شناسند و نه پذیرایی از مهمان.

ص: ۱۲۴

۱- ۱). کافی، ج ۶، ص ۵۲۶، ح ۷ (باب وسعه المنزل).

۲- ۲). همان مدرک، ح ۲.

فقال له العلاء: يا أمير المؤمنين، أشكو إليك أخى عاصم بن زياد. قال: و ما له؟ قال: لبس العباءه و تخلى عن الدنيا. قال: عليّ به. فلما جاء قال:

يا عدىّ نفسه! لقد استهام بك الخبيث! أما رحمت أهلك و ولدك! أترى الله أحلّ لك الطّيبات، و هو يكره أن تأخذها! أنت أهون على الله من ذلك!

قال: يا أمير المؤمنين، هذا أنت فى خشونه ملبسك و جشوبه ماكلك!

قال: ويحك، إنى لست كأنت، إنّ الله تعالى فرض على أئمه العدل أن يقدرّوا أنفسهم بضعفه الناس، كيلا يتبيغ بالفقير فقره!

(هنگامی که سخن امام علیه السلام با علاء بن زیاد به اینجا رسید) علاء گفت: ای امیر مؤمنان از برادرم «عاصم بن زیاد» نزد تو شکایت می آورم. امام علیه السلام فرمود:

مگر چه کرده؟ عرض کرد عبایی پوشیده و از دنیا کناره گیری کرده است، امام علیه السلام فرمود: او را نزد من آور، هنگامی که «عاصم» نزد امام علیه السلام آمد حضرت به او فرمود: ای دشمن حقیر خویشتن! شیطان تو را (فریب داده و در بیابان زندگی) سرگردان ساخته (اگر بر خود رحم نمی کنی) چرا به خانواده و فرزندان رحم نکردی؟ تو گمان می کنی خداوند طیبات را بر تو حلال کرده ولی دوست ندارد که از آنها بهره ببری؟! تو در پیشگاه خدا بی ارزش تر از آن هستی که این گونه با تو رفتار کند. عاصم گفت: ای امیر مؤمنان علیه السلام تو خود با این لباس خشن و آن غذای ناگوار به سر می بری! امام علیه السلام در پاسخ فرمود: وای بر تو، من مانند تو نیستم (و وظیفه ای غیر از تو دارم، زیرا) خداوند بر پیشوایان حق و عدالت واجب کرده که

بر خود سخت بگیرند و همچون افراد ضعیف مردم زندگی کنند تا فقر، آنها را به طغیان و سرکشی (در برابر فرمان خدا) وادار نکند.

شرح و تفسیر: نکوهش از دنیا گریزی

نکوهش از دنیا گریزی

در بخش دوم این کلام می خوانیم هنگامی که امیر مؤمنان علی علیه السلام اندرزهای بالا را به علاء بن زیاد داد علاء توجه امام را به وضع برادر خود که در مسیری بر ضد او گام برمی داشت جلب کرد: «علاء به آن حضرت عرض کرد: ای امیر مؤمنان از برادرم عاصم بن زیاد نزد تو شکایت می آورم. امام علیه السلام فرمود: مگر چه کرده؟ عرض کرد عبایی پوشیده و از دنیا کناره گیری کرده است، امام علیه السلام فرمود: او را نزد من حاضر کنید؛ (فقال له العلاء: یا امیر المؤمنین، أشکو إليك أخی عاصم بن زیاد. قال: و ما له؟ قال: لبس العباءه و تخلی عن الدنيا. قال: علی به).

«هنگامی که عاصم بن زیاد نزد امام علیه السلام آمد امام به او فرمود: ای دشمن حقیر خویشتن، شیطان تو را (فریب داده و در بیابان زندگی) سرگردان ساخته (اگر بر خود رحم نمی کنی) چرا به خانواده و فرزندان رحم نکردی؟»؛ (فلما جاء قال:

یا عدی نفسه! لقد استهام (1) بک الخبیث! ما رحمت أهلک و ولدک!).

«عدی» تصغیر «عدو» به معنای دشمن کوچک است. امام علیه السلام می خواهد به این وسیله هم او را که از مسیر اعتدال خارج شده، تحقیر کند و هم کارش را عداوتی نسبت به خود بشمارد و به دنبال آن این نکته را یادآور می شود که اعمال تو افزون بر هوای نفس، از وسوسه های شیطان سرچشمه می گیرد و سرانجامش نوعی از خود بیگانگی و سرگردانی در زندگی است.

ص: ۱۲۶

۱- ۱). «استهام» از ریشه «هیم» بر وزن «حتم» به معنای سرگردانی و تحیر و اضطراب و بی هدف به هر سو رفتن است و «استهام بک الخبیث» یعنی شیطان تو را سرگردان ساخت.

ایراد دیگری که امام علیه السلام به او می کند این است که تو علاوه بر ظلم بر خویش، به زن و فرزندت ستم می کنی بی آنکه دلیلی بر این کار داشته باشی.

این توبیخها و سرزنشهای مکرر، به سبب این است که اسلام، رهبانیت و ترک دنیا را به این شکل برای پرداختن به عبادت، هرگز توصیه نمی کند و آن را انحراف از مسیر حق می شمرد، همان گونه که شرح آن در ادامه این بحث خواهد آمد.

سپس در ادامه این سخن می فرماید: «تو گمان می کنی خداوند طیبات را بر تو حلال کرده ولی دوست ندارد که از آنها بهره ببری؟! تو در پیشگاه خدا بی ارزش تر از آن هستی که این گونه با تو رفتار کند»؛ (أ تری الله أحل لك الطيبات، و هو يكره أن تأخذها! أنت أهون على الله من ذلك!).

این سخن در واقع اشاره به دلیل لطیفی است و آن اینکه برنامه ای که در پیش گرفته ای به گمان این بوده که مطابق دستور خداست، در حالی که قرآن با صراحت طیبات و غذاها و لباسهای پاکیزه را بر همگان حلال شمرده، در آنجا که می فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ»؛ بگو چه کسی زینتهای الهی را که برای بندگان خود آفریده و (همچنین) روزیهای پاکیزه را حرام کرده است، بگو اینها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند و در قیامت خالص برای مؤمنان خواهد بود». (۱)

جمله «أنت أهون على الله من ذلك!» ممکن است اشاره به این باشد که این گونه افراد- که وضع خاصی به خود می گیرند و از جامعه مسلمین جدا می شوند- امتیاز فوق العاده ای برای خویش قائلند و گمان می کنند گوشه گیری و ریاضت سبب برتری آنان بر سایر مردم است و گویی خداوند دستورات ویژه ای

ص: ۱۲۷

به آنها داده است. امام علیه السلام می فرماید: تو کمتر و کوچک تر از آنی که خدا دستور خاصی برای تو صادر کرده باشد، تو را از مواهب حیات منع کند و برای دیگران حلال بشمارد.

در ادامه این سخن می خوانیم که عاصم برای توجیه رفتار خود عرض کرد:

«ای امیر مؤمنان علیه السلام تو خود با این لباس خشن و آن غذای ناگوار به سر میبری در حالی که پیشوا و امام ما هستی و بر ما لازم است به تو اقتدا کنیم»؛ (قال: یا امیر المؤمنین، هذا أنت فی خشونه ملبسک و جشوبه (۱) مأکلک!).

امام علیه السلام پاسخ روشنی به او داد، فرمود: «وای بر تو، من مانند تو نیستم (و وظیفه ای غیر از تو دارم، زیرا) خداوند بر پیشوایان حق و عدالت واجب کرده که بر خود سخت بگیرند و همچون افراد ضعیف مردم زندگی کنند تا فقر، آنها را به طغیان و سرکشی (در برابر فرمان خدا) وادار نکند»؛ (قال: ویحک، انی لست کأنت، إن الله تعالی فرض علی أئمة العدل أن یقדרوا أنفسهم بضعفه الناس، کیلا یتبیغ (۲) بالفقیر فقره!).

بر اساس این منطوق افراد عادی، در بهره گیری از مواهب حیات به صورت معتدل و دور از اسراف و تبذیر آزادند؛ ولی پیشوایان و امرای اسلام باید به زندگانی ساده، همچون زندگانی ضعفای اجتماع روی آورند تا مایه آرامش و تسکین برای قشرهای محروم گردد و در فشار غم و اندوه به سر نبرند و سر به طغیان بر نیاورند.

در روایتی که ابن ابی الحدید در شرح این خطبه آورده چنین آمده است که امام علیه السلام آیات متعددی از قرآن را در زمینه مباح بودن بهره گیری از طیبات بر

ص: ۱۲۸

۱- ۱). «جشوبه» به معنای خشونت از ریشه «جشب» بر وزن «جشن» گرفته شده است و غذایی که در آن نان تنها باشد و نان خورشی با آن نباشد آن را «جشب» می گویند.

۲- ۲). «یتبیغ» از ریشه «بیع» بر وزن «بیع» یعنی به هیجان درآمدن و شوریدن، گرفته شده است و گاه به معنای کثرت نیز می آید و در خطبه بالا معنای اول اراده شده است.

عاصم خواند که نشان می دهد مرحوم سید رضی سخنان امام را به صورت گزینشی نقل کرده است و در پایان آن چنین می گوید: سخنان امام در عاصم مؤثر افتاد، برخاست آن عباى خشن را از تن در آورد و لباس مناسبی به تن کرد و برنامه سابق را تغییر داد.

ابن ابی الحدید بر این نکته تأکید دارد که موضوع اصلی بحث «علاء بن زیاد» نبوده؛ بلکه شخص معروفی به نام «ربیع بن زیاد» بوده است که بخشی از خراسان را فتح کرد و عمر درباره او گفت: «مردی را به من نشان بدهید که هنگامی که امیر است گویی امیر نیست و هنگامی که امیر نیست گویی امیر است».

در ادامه این سخن می نویسد: «زیاد بن ابیه به ربیع بن زیاد (که از طرف او والی بخشی از خراسان شده بود) چنین نوشت که معاویه به تو دستور می دهد تمام درهم و دینارهای بیت المال و غنائم جنگی را بر لشکریان تقسیم کن. ربیع در جواب گفت: من دستور خدا را پیش از دستور معاویه یافته ام (باید همچون پیامبر اکرم و علی علیه السلام بین همه تقسیم کنم) سپس سفارش کرد در میان مردم صدا بزنند فردا برای گرفتن غنائم جمع شوید. آنگاه خمس غنائم را (که بدون جنگ به دست آمده بود) برداشت و بقیه را در میان مسلمانان تقسیم کرد. سپس از خدا خواست که به عمر او پایان دهد (زیرا حاضر نبود با تشکیلات معاویه همکاری کند) دعای او مستجاب شد و پیش از فرارسیدن روز جمعه چشم از این جهان فرو بست. (۱)

نکته ها

۱- افراط و تفریط در همه چیز نکوهیده است

همان گونه که قرآن مجید می گوید: «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» (۲) امت

ص: ۱۲۹

۱- ۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۳۶-۳۷.

۲- ۲). بقره آیه، ۱۴۳.

اسلامی، امتی است معتدل و پیروان راستین اسلام و قرآن از افراطها و تفریطها دورند؛ ولی متأسفانه بعضی از افراد نادان یا مغرض و مخالف اسلام به سراغ افراط و تفریطها می روند و گاه می کوشند به آن صیغه اسلامی بدهند.

بعضی به عنوان اینکه اسلام استفاده از طیبات را مباح شمرده، به زندگی تجملی روی می آورند و گاه به زندگی سلیمان و جلال و جاه و حشمت او که در قرآن آمده استدلال می کنند.

گروه دیگر راه تفریط را پیش گرفته، درها را به روی خود بسته، به گوشه گیری و انزواطلبی و تحریم حلال خدا بر خود روی می آورند و هردو گروه از صراط مستقیم اسلام دورند؛ قرآن مجید می گوید که عالمان بنی اسرائیل به قارون چنین گفته اند: «وَ ابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَ لَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَ أَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَ لَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ»؛ بر آنچه خدا به تو داده سرای آخرت را بطلب و بهره ات را از دنیا فراموش مکن و همان گونه که خدا به تو نیکی کرده نیکی کن و هرگز در زمین در جستجوی فساد مباش». (۱)

به یقین اگر قارون و قارونها این دستورات چهارگانه را به کار می بستند و بهره خویش را از دنیا فراموش نمی کردند و مواهب مادی را وسیله نیل به سعادت آخرت قرار می دادند و به جای فساد در روی زمین به کمک مستضعفان بر می خاستند، هرگز مشمول غضب الهی نمی شدند.

در حدیث معروفی از امام باقر علیه السلام آمده است: «لیس منّا من ترک دنیا لآخرته و لا آخرته لدنیا؛ کسی که دنیای خود را به جهت آخرت از دست دهد از ما نیست. همچنین کسی که آخرت خود را برای دنیا از دست دهد». (۲)

ص: ۱۳۰

۱-۱. قصص، آیه ۷۷.

۲-۲. وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۷۶، کتاب التجاره، ابواب مقدماتها، باب ۲۸، ح ۱.

از هزاران سال قبل در یونان و هندوستان افرادی معتقد بودند با ریاضت و سخت‌گرفتن بر خویشتن در لذات و مأكول و مشروب و ملبوس، می‌توان به کارهای مهم و خارق‌العاده‌ای دست زد و یا به مقامات معنوی رسید، زیرا ترک لذات را سبب قوت و قدرت نفس می‌دانستند.

هنگامی که اسلام گسترش یافت این افکار از کشورهای دیگر به محیط اسلام نفوذ کرد و جمعی آن را با زهد اسلامی و پاره‌ای از تعلیمات اسلام آمیختند و افکار انحرافی و التقاطی دیگری را بر آن افزودند که «صوفی‌گری» نتیجه نهایی آن بود.

صوفیان را در آغاز از این جهت صوفی می‌گفتند که لباسهای خشن پشمینه بر تن می‌کردند، هر چند بعضی از صوفیان مدعی هستند این واژه از ریشه صفا گرفته شده (صفای نفس)، در حالی که این دو واژه هیچ ارتباطی باهم ندارند؛ یکی اجوف و اوی است و دیگری ناقص و اوی، همچنین کسانی که می‌گویند این واژه از واژه «اصحاب الصفة» مشتق شده نیز گرفتار همین گونه اشتباهند، زیرا «صفة» از ریشه «صف» (یعنی مضاعف) است و صوفی از ریشه «صوف» است، بنابراین تردید نباید داشت که این واژه به همان معنای پشمینه پوش است.

به هر حال این گروه پیشوایانی برای خود به نام قطب و پیر و مرشد و امثال آن برگزیدند و برای آنها کراماتی قائل شدند و بر اثر اختلافات داخلی و هواپرستی سران، به شعبه‌های بسیار زیادی تقسیم شدند و هر یک برای خود، آداب و رسومی داشتند. آنها با احکام دین که با نام شریعت می‌نامند به عنوان احکامی که قابل توجیه و تغییر و دگرگونی است نگاه می‌کنند و اساس را سیر باطنی می‌پندارند که آن را طریقت می‌نامند. به همین دلیل بسیاری از گناهان را مرتکب می‌شوند و به پیروان خود چراغ سبز برای درهم شکستن چارچوبهای احکام شرعی نشان می‌دهند و به تعبیر دیگر: شریعت را پوست و طریقت را مغز و

به همین دلیل بسیاری از رجال فاسد و مفسد، افراد بی بند و بار را دور خود جمع کردند و مجالس رقص و سماع و استعمال مواد مخدر فراهم ساختند و از نظر اعتقادی اصرار زیادی بر «وحدت وجود» به معنای «وحدت موجود» دارند و بسیاری از سران آنها گهگاه ادعای اتحاد وجودشان را با خدا با صراحت اظهار می دارند که این سخنان نامأنوس را «شطحات» می نامند.

به نظر می رسد که این گروه از قرن دوم هجری کم کم در میان مسلمانان ظاهر شدند و ائمه اهل بیت علیهم السّلام شدیداً آنها را سرزنش و توبیخ کردند و مردم را از آنان برحذر داشتند. انکار شدید امیر مؤمنان علی علیه السّلام بر عمل عاصم بن زیاد شاید به همین جهت است که امام آن را مقدمه ای بر ظهور این گروه در آینده می دید.

در حدیثی می خوانیم که یکی از اصحاب به امام صادق علیه السّلام عرض کرد:

گروهی به نام صوفیه در زمان ما ظاهر شده اند، درباره آنها چه می گوئید؟ فرمود:

«إِنَّهُمْ أَعْدَائُنَا فَمَنْ مَالَ إِلَيْهِمْ فَهُوَ مِنْهُمْ وَ يَحْشُرُ مَعَهُمْ وَ سَيَكُونُ أَقْوَامٌ يَدْعُونَ حَبْنًا وَ يَمِيلُونَ إِلَيْهِمْ وَ يَتَشَبَّهُونَ بِهِمْ وَ يَلْقَبُونَ أَنْفُسَهُمْ بَلَقِبَهُمْ وَ يَأْوِلُونَ أَقْوَالَهِمْ أَلَا فَمَنْ مَالَ إِلَيْهِمْ فَلَيْسَ مِنَّا وَ إِنَّا مِنْهُ بَرَاءٌ وَ مَنْ أَنْكَرَهُمْ وَ رَدَّ عَلَيْهِمْ كَانُ كَمَنْ جَاهَدَ الْكُفَّارَ بَيْنَ يَدَيِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ أَلِهِ؛ أَنَّهُمْ دُشْمَانُنَا مَا هَسْتَنْدُ هَر كَسٍ تَمَائِيلَ بِهِ أَنَّهُمْ شُودُ أَزْ أَنَّهُاسْتُ وَ بَا أَنَّهُمْ مَحْشُورٌ مِي شُودُ وَ دَرِ آيِنْدَه اِقْوَامِي مِي آيِنْدُ كِه اَدْعَايِ مَحَبَّتِ مَا رَا مِي كِنْنِدُ؛ وَلِي تَمَائِيلَ بِهِ أَنَّهُمْ دَارِنْدُ وَ خُود رَا شَبِيه أَنَّهُمْ مِي سَازِنْدُ وَ الْقَابِ أَنَّهُمْ رَا بَرِ خُودِ مِي نَهِنْدُ وَ سَخْنَانِ (نَادِرْسْت) أَنَّهُمْ رَا تَوْجِيه مِي كِنْنِدُ. آگَاه بَاشِيْدُ هَر كَسٍ تَمَائِيلَ بِهِ أَنَّهُمْ پِيْدَا كِنْدُ أَزْ مَا نِيْسْتُ وَ مَا أَزْ اَوْ بِيْزَارِيْمُ وَ هَر كَسٍ أَنَّهُمْ رَا اِنْكَارِ كِنْدُ وَ رَدِ نَمَائِيْدُ، مَانْنِدُ كَسِي اسْتِ كِه دَرِ پِيْشِ رُويِ پِيَامْبِرِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ أَلِهِ بَا كِفَّارِ پِيْكَارِ كَرْدِه بَاشِدُ». (۱)

دو نفر از یاران معروف امام علی بن موسی الرضا علیه السّلام به نام بزنی و اسماعیل

بن بزيع از آن حضرت چنين نقل کرده اند که فرمود: «من ذکر عنده الصّوفیّه و لم ینکرهم بلسانه و قلبه فلیس منّا و من أنکرهم فکأنّما جاهد الکفّار بین یدی رسول اللّٰه صلّی اللّٰه علیه و اله؛ کسی که نام صوفیه نزد او برده شود و آنها را با زبان و قلبش انکار نکند از ما نیست و کسی که آنها را انکار کند، مانند کسی است که با کفّار پیش روی رسول اللّٰه صلّی اللّٰه علیه و اله جهاد کند». (۱)

عموم فرق صوفیه هم در مسائل عقیدتی و هم در مسائل فقهی و اخلاقی دارای انحرافات هستند که به چند قسمت آن در اینجا اشاره می کنیم:

۱. چون خود را اهل طریقت می پندارند طریقتی که در مسیر حقیقت است و احکام شریعت را مقدمه ای برای وصول به طریقت و حقیقت می شمرند اعتنای چندانی به مسائل شرعی ندارند و در بسیاری از موارد با اعدا و بهانه هایی آنها را کنار می گذارند.

۲. غالباً گرفتار تفسیر به رأی در کتاب و سنت اند و به کمک آن خواسته های خود را بر کتاب و سنت تحمیل می کنند و برای ارتکاب بعضی از گناهان به پیروان خود چراغ سبز نشان می دهند.

۳. قطب و مرشد خود را واجب الاطاعه می شمرند و کرامات دروغین زیادی برای اقطاب خود قائلند که گاه از معجزات انبیا و امامان نیز فراتر است و به همین دلیل گاهی کار پیروان آنها به شرک می انجامد و قطب و مرشد خود را همچون معبودی می پرستند.

۴. بدعتهای زیادی در دین به وجود آورده اند و هر فرقه ای از آنها برای خود بدعتی دارد؛ از طرز مجالس ذکر و ورد گرفته تا برنامه های دیگر. به همین دلیل کمتر در مساجد اسلامی حضور می یابند و کانون عبادتی به نام «خانقاه» برای خود درست کرده اند تا برای انجام برنامه های خود آزاد باشند.

ص: ۱۳۳

۵. بسیاری از آنها معتقد به پلورالیسم هستند و هر مذهبی را راهی به سوی خدا می‌پندارند و متاع کفر و دین را بی‌مشتی نمی‌دانند.

۶. از مهمترین انحرافات آنها، اعتقاد به وحدت وجود به معنای وحدت وجود است که مجموعه موجودات عالم را یک چیز و خدا را عین آن می‌دانند و به همین دلیل بت پرستی را نیز نوعی خداپرستی به حساب می‌آورند، مشروط بر اینکه خدا را در همان بت محدود نکنند.

کتابهای زیادی از سوی جمعی از علما و محققان در مورد انحرافات آنها نوشته شده است و آنچه در بالا آمد اشاره ای بیش نبود. (۱)

نکته مهم دیگری که در اینجا توجه به آن لازم است این است که صوفیگری در میان پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام کم رنگ و ضعیف و در میان فرق اهل سنت بسیار گسترده است و گروههای زیادی از آنها با عقاید مختلف در بلاد اسلامی فعالیت دارند.

اعتقاد به ولایت اهل بیت علیهم السلام به ویژه عقیده به وجود حضرت مهدی علیه السلام به عنوان امام حئی عامل اصلی این تفاوت است.

اصولاً گرایش به صوفیگری و تمایل عده ای به آن، ریشه های تاریخی و اجتماعی مختلفی دارد از جمله:

۱. خلفای بنی عباس برای منحرف ساختن مردم از توجه به اهل بیت علیهم السلام که آنان را رقبای اصلی خود می‌دانستند به صوفیگری دامن زدند تا زهد و کرامات اهل بیت علیهم السلام را به وسیله مدعیان تصوف کم رنگ سازند و چون صوفیه خود را در گرو سیر در باطن می‌دانند کمتر مزاحم دنیای دنیاپرستان می‌شوند و در عصر

ص: ۱۳۴

۱- ۱). برای توضیح بیشتر می‌توانید به کتاب «جلوه حق» نوشته آیت الله مکارم شیرازی (دام ظلّه) و کتاب «عارف و صوفی چه می‌گویند» نوشته آیت الله میرزا جواد تهرانی (ره) و کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» نوشته شهید علامه مرتضی مطهری (ره) و شرح نهج البلاغه علامه خوبی به نام «منهاج البراعه» ج ۱۳ (ذیل خطبه مورد بحث) از ص ۱۳۲ به بعد، مراجعه کنید.

ما سیاستهای خودکامه نیز از آنها حمایت می کنند، زیرا آنها پیروان خود را از دخالت در سیاست، منع می کنند و راه را برای استعمار و استبداد هموار می سازند.

۲. رسیدن به مقامات عرفانی صوفیگری- به عکس رسیدن به مقامات علمی و فقهی- کار آسانی است. ممکن است یک فرد بی سواد، با چله نشینی (چهل روز ریاضت کشیدن) و خواندن اوراد مخصوصی به پندار آنان ناگهان تبدیل به یکی از اولیاء الله و صاحب مقامات عالی شود، در حالی که گاهی چهل سال زحمت برای رسیدن به مقامات عالی علمی کافی نیست.

۳. آنان چون به شریعت به صورت ابزاری ساده نگاه می کنند و عملاً به پیروان خود، اجازه مخالفت با بعضی از احکام شرع را می دهند بسیاری از افراد آلوده و گنهکار و یا رجال سیاسی ستم پیشه به آنها اظهار تمایل می کنند؛ یعنی هم به ظلم و ستم و گناه خود ادامه می دهند و هم حسّ دینی خود را به صورت کاذب اشباع می نمایند و به تعبیر دیگر تساهل و تسامح آنها در امور دین و ترک هرگونه سخت گیری سبب گرایش افراد خاصی به آنان می شود.

یکی از بزرگان می گفت: «در رژیم سابق هنگامی که مرا بازداشت کردند و نزد رییس ساواک تهران بردند او به من گفت من شنیده ام شما مرد عالم و متدینی هستید؛ ولی مطمئناً دیانت من از شما کمتر نیست من درویشم دم از مولا می زنم و هرچه خواسته ام از مولا- گرفته ام؛ ولی با این حال من مخالفت با شاه را تحمل نمی کنم و اگر برای دفاع از او یک میلیون نفر را به گلوله بیندم باک ندارم».

آن مرد بزرگ می گفت: «من فهمیدم که درویشی و صوفیگری با کشتن یک میلیون نفر بی گناه هم سازگار است».

۳- بهره گیری از طبّیات

گروهی چنین می پندارند که زهد اسلامی با بهره گیری از مواهب مادّی

مخالف است و اسلام سخت گیری بر خویشتن و ریاضت کشیدن و ترک ملاذ دنیا را کار خوبی می شمرد، در حالی که چنین نیست. زهد اسلامی به معنای عدم وابستگی و اسارت در چنگال مال و مقام و هوا و هوسهاست؛ نه به معنای تحریم حلال و ترک طئیات.

همان گونه که قبلا اشاره شد قرآن مجید با صراحت در این باره سخن گفته و می فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ»؛ بگو چه کسی زینتهای الهی را که برای بندگان خود آفریده و همچنین روزیهای پاکیزه را حرام کرده است؟ بگو اینها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند و در قیامت خالص برای مؤمنان خواهد بود». (۱)

در جای دیگر در شرح اهداف بعثت پیامبر و برنامه های او می فرماید: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛ آنها که از فرستاده خدا پیامبر امی پیروی می کنند، پیامبری که صفاتش را در تورات و انجیلی که نزدشان است می یابند و آنها را به معروف دستور می دهد و از منکر باز می دارد و طئیات و اشیای پاکیزه را برای آنها حلال می شمرد و ناپاکیها را تحریم می کند و بارهای سنگین و زنجیرهایی را که بر آنها بود (از دوش و گردنشان) برمی دارد... آنها رستگارانند». (۲)

آیات و روایات در این زمینه بسیار است که ذکر همه آنها در این بحث

ص: ۱۳۶

۱-۱. اعراف، آیه ۳۲.

۲-۲. اعراف، آیه ۱۵۷.

مختصر نمی‌گنجد؛ ولی دو مورد را می‌توان ذکر کرد؛ یکی آنچه در همین خطبه آمده بود که پیشوایان عادل باید زندگی خود را بسیار ساده و با قشرهای محروم جامعه هماهنگ کنند تا هم به یاد آنها باشند و در طریق محرومیت زدایی گام بردارند و هم مایه تسلی خاطر برای قشر محروم گردند.

دیگر اینکه در زمانی که مردم گرفتار بحرانهای اجتماعی می‌شوند و قشرهای ضعیف تحت فشار قرار می‌گیرند، باید به حدّ اقل لازم قناعت کرد و بقیه را برای نجات محرومان گذاشت.

کوتاه سخن اینکه از مجموع روایات اسلامی چنین استفاده می‌شود که بهره‌گیری از مواهب الهی در حدّ معقول و دور از اسراف و تبذیر کار نکوهیده‌ای نیست و ترک آن فضیلتی محسوب نمی‌شود، هرچند ساده زیستن، مخصوصاً در مواردی که گروهی از مردم در فشار باشند و همچنین برای پیشوایان و حاکمان اسلامی، فضیلتی محسوب می‌شود.

خطبه ۲۱۰: پرسش در مورد احادیث بدعت زا و روایات مختلفی که در بین مردم است

اشاره

و من کلام له علیه السّلام

و قد سأله سائل عن أحادیث البدع، و عمّا فی أیدی النّاس من اختلاف

الخبر، فقال علیه السّلام:

از سخنان امام علیه السّلام است این سخن را امام علیه السّلام در پاسخ کسی فرمود که از او درباره احادیث بدعت زا و روایات مختلفی که در بین مردم است پرسش نمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه که عمدتاً درباره اقسام حدیث و روایان حدیث سخن می گوید از سه بخش تشکیل یافته است.

در بخش اول، امام علیه السّلام به بیان اقسام احادیثی که در دسترس مردم قرار دارد، پرداخته و می فرماید در میان آنها حق و باطل و ناسخ و منسوخ و... وجود دارد.

ص: ۱۳۹

۱- ۱). سند خطبه: به گفته نویسنده مصادر نهج البلاغه این سخن در بسیاری از کتبی که قبل از نهج البلاغه تألیف شده گاه با سند کامل و گاه به صورت مرسل آمده است از جمله در کتاب کافی و تحف العقول و خصال صدوق و غیبت نعمانی و در کتابهایی که بعد از سید رضی و نهج البلاغه نوشته شده نیز دیده می شود؛ مانند تذکره سبط بن جوزی، احتجاج طبرسی و اربعین شیخ بهایی. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۱۵).

سپس به مجازات کسانی اشاره می کند که به جعل حدیث می پردازند و ضمن روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله آنها را به آتش دوزخ بشارت می دهد.

در بخش دوم اصناف راویان حدیث را یادآور می شود و آنها را به چهار صنف منافقان، خطاکاران، ناآگاهان و حافظان صادق تقسیم می کند.

و در بخش سوم (آخرین بخش) به بعضی از ویژگیهای احادیث پیامبر صلی الله علیه و اله پرداخته و به طریق فهم آنها اشاره می کند و در پایان، به دریافت کامل احادیث پیامبر صلی الله علیه و اله از سوی خود اشاره می فرماید.

قابل توجه است که در کتاب کافی شأن ورودی برای این خطبه بیان شده که نشان می دهد سلیم بن قیس هلالی خدمت امام علیه السلام عرض کرد: من از سلمان و مقداد و ابوذر مطالبی درباره تفسیر قرآن و احادیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و شنیده ام که با آنچه در دست مردم است تفاوت دارد. سپس از شما شنیدم احادیثی را که از این سه نفر شنیدم تأیید می کنید و در دست مردم مطالب زیادی درباره تفسیر قرآن و احادیث پیامبر دیدم که شما با آن مخالفید و معتقدید آنها باطل است، آیا فکر می کنید مردم عمدا دروغ بر پیامبر اکرم بستند و قرآن را به رأی خود تفسیر کردند؟ امام علیه السلام رو به من کرد و فرمود: اکنون که سؤال کرده ای پاسخ را بشنو (سپس خطبه فوق را با اضافاتی از آن حضرت نقل می کند). (۱)

ص: ۱۴۰

إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقًّا وَبَاطِلًا، وَصِدْقًا وَكُذْبًا، وَنَاسِخًا وَمَنْسُوخًا، وَعَامًّا وَخَاصًّا، وَمُحْكَمًا وَمُتَشَابِهًا، وَحِفْظًا وَهَمًّا، وَلَقَدْ كَذَبَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ عَهْدَهُ، حَتَّى قَامَ خَطِيْبًا، فَقَالَ: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ».

آنچه در دست مردم است گاه حق است و گاه باطل، گاه صدق است و گاه کذب، گاه ناسخ است و گاه منسوخ، گاه عام است و گاه خاص، گاه محکم است و گاه متشابه، گاه احادیثی است که به دقت حفظ و نقل شده، گاه روایاتی است که با ظن و گمان روایت شده است، و (بدانید) در زمان حیات رسول خدا صلی الله علیه و اله آن قدر دروغ بر آن حضرت بسته شد که حضرت به پا خاست و خطبه ای خواند و فرمود: هر کس عمدا به من دروغی ببندد باید جایگاه خویش را در آتش دوزخ مهیا سازد!

بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله مدّت نسبتاً قابل توجهی (بیش از ۱۰۰ سال) نوشتن اخبار پیامبر صلی الله علیه و اله از طرف حکومت وقت، ممنوع شده بود (به دلایلی که در جای خود خواهد آمد) ولی با این حال اخبار رسول الله صلی الله علیه و اله زبان به زبان می گشت و گاه اخبار ضدّ و نقیض به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نسبت داده می شد و منافقان

و دشمنان مخفی و آشکار از این آشفته بازار استفاده و دروغهایی به نفع خود یا سران نفاق جعل کردند و به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نسبت دادند، هر چند در قرون بعد عده ای برای پالایش اخبار و به دست دادن معیارهای صدق و کذب به پا خاستند و تدوین کتب حدیث و رجال رونق گرفت؛ اما همان گونه که گفته شد، ممنوع بودن کتابت مانع نقل احادیث نشد.

امام علیه السلام در عبارات کوتاه و پر معنای بالا- سرچشمه های اختلاف اخبار را دقیقاً بیان فرموده و آن را در شش چیز خلاصه می کند و می فرماید: «آنچه در دست مردم است گاه حق است و گاه باطل، گاه صدق است و گاه کذب، گاه ناسخ است و گاه منسوخ، گاه عام است و گاه خاص، گاه محکم است و گاه متشابه، گاه احادیثی است که به دقت حفظ و نقل شده، گاه روایاتی است که با ظن و گمان روایت شده است»؛ (إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقًّا وَ بَاطِلًا، وَ صِدْقًا وَ كَذِبًا، وَ نَاسِخًا وَ مَنْسُوخًا، وَ عَامًّا وَ خَاصًّا، وَ مُحْكَمًا وَ مُتَشَابِهًا، وَ حِفْظًا وَ وَهْمًا).

امام علیه السلام نخستین سرچشمه را وجود حق و باطل شمرده است که ممکن است اشاره به عقیده حق و باطل باشد. حق جویان به دنبال احادیث حق بودند و باطل گرایان احادیث باطل را رواج می دادند.

صدق و کذب که نوعی حق و باطل در لباس گفتار است نیز عامل دیگری بود. افرادی دروغگو و کذاب، آگاهانه اخباری جعل می کردند و به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نسبت می دادند و حتی گاهی از حاکمان وقت، همچون معاویه پادشاهی کلانی دریافت می داشتند.

ناسخ و منسوخ عامل دیگری است، چرا که بعضی تنها حکم منسوخ را شنیده بودند و آن را نقل می کردند و بعضی دیگر پی به ناسخ برده بودند و آن را ذکر می کردند.

وجود عام و خاص عامل چهارم می بود؛ مثلاً بعضی شنیده بودند که خداوند

معاملات میان مردم را حلال کرده، درحالی که حکم خاص؛ یعنی استثنائات آن را نشنیده بودند و دیگری که استثنا را نقل می کرد در ظاهر با روایت عام در تضاد بود.

محکم و متشابه نیز عامل پنجمی بود، زیرا بعضی اخبار مانند پاره ای از آیات قرآن تفسیرهای متعددی را بر می تافت. سپس اخبار دیگری صادر می شد و از آن رفع ابهام می کرد. عدم دسترسی بعضی از روایان اخبار به این دو گاه موجب اختلاف اخبار می شد.

حفظ و وهم، عامل ششمی بود، زیرا بعضی از روایان اخبار با دقت تمام خبر را از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل کرده بودند در حالی که بعضی از روایان بی بند و بار با ظن و گمان اخباری را نقل می کردند که با واقعیت انطباق نداشت.

اینها عواملی بود که دست به دست هم داد و فضای روایات اسلامی را تا حدی تیره و تار کرد. بعدها در پرتو تلاش دانشمندان حدیث و رجال، تا حد زیادی فضا روشن شده، هر چند رسوباتی از اخبار مکذوبه باقی ماند.

سپس امام علیه السلام به ذکر گواه روشنی بر گفتار خود پرداخته می فرماید: «در زمان حیات رسول خدا آن قدر دروغ بر آن حضرت بسته شد که حضرت به پا خاست و خطبه ای خواند و فرمود: هر کس عمداً به من دروغی ببندد باید جایگاه خویش را در آتش دوزخ مهیا سازد»؛ (و لقد کذب علی رسول الله صلی الله علیه و اله علی عهده، حتی قام خطیباً، فقال: «من کذب علی متعمداً فلیتبوأ (۱) مقعده (۲) من النار»).

در حدیث دیگری می خوانیم که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در حجّه الوداع فرمود: «قد کثرت علیّ الکذابه و ستکثر بعدی ألا فمن کذب علیّ متعمداً فلیتبوأ مقعده من

ص: ۱۴۳

۱- ۱). «فلیتبوأ» از ریشه «بواء» بر وزن «دواء» به معنای مراجعت کردن و منزل گرفتن، گرفته شده است و به صاف و مسطح کردن یک محل و مکان نیز گفته می شود، بنابراین جمله «فلیتبوأ» یعنی مهیا و آماده سازد و منزل بگیرد.

۲- ۲). «مقعد» به معنای جایگاه و محل نشستن است و گاه به تشک کوچکی که روی آن می نشینند نیز اطلاق می شود.

النَّار؛ دروغگویان نسبت به من بسیار شده اند و پس از من بسیار می شوند. آگاه باشید هر کس عمداً بر من دروغ ببندد باید محل خود را در آتش دوزخ آماده سازد» (۱).

این حدیث در منابع اهل سنت نیز آمده است از جمله در مستدرک حاکم و سنن ابن ماجه روایتی به همین مضمون با اندک تفاوت دیده می شود. (۲)

بسیاری از شارحان نهج البلاغه بر این نکته تأکید کرده اند که حدیث فوق علم یقینی برای ما ایجاد می کند که بر پیامبر دروغ بسته شد، زیرا این حدیث اگر صادق باشد مفهوم آن این است که بر پیامبر دروغهای فراوانی بسته شده تا آنجا که برای هشدار به مردم خطبه می خواند و کذابان را به آتش دوزخ تهدید می کند و اگر این حدیث دروغ باشد حداقل همین دروغ به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله بسته شده است.

به هر حال بی شک گروهی از منافقان و دشمنان نفوذی اسلام در عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله می زیستند که قرآن در سوره های مختلف به آنها اشاره کرده است و خط نفاق آنان نیز بعد از رسول خدا پررنگ تر از سابق ادامه یافت؛ اینها یکی از عوامل جعل حدیث بودند. گروهی نیز بر اثر ناآگاهی و نشناختن ناسخ از منسوخ و محکم از متشابه و عام از خاص و گروهی نیز بر اثر سهل انگاری به جعل حدیث پرداختند و همین امر فضای احادیث اسلامی را تاریک ساخت و علمای حدیث و رجال را وادار کرد روشنگری کنند و معیارهای حدیث صحیح از سقیم را تعیین نمایند که در ذیل این خطبه به آن اشاره خواهیم کرد.

ص: ۱۴۴

۱-۱. احتجاج، ج ۲، ص ۲۴۶.

۲-۲. مستدرک حاکم، ج ۱، ص ۱۱۱ و ۱۱۳؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۱۴.

و إنما أتاك بالحديث أربعة رجال ليس لهم خامس:

رجل منافق مظهر للإيمان، متصنع بالسلام، لا يتأثم ولا يتحرّج، يكذب على رسول الله صلى الله عليه و اله متعمداً، فلو علم الناس أنه منافق كاذب لم يقبلوا منه، و لم يصدّقوا قوله، و لكنهم قالوا: صاحب رسول الله صلى الله عليه و اله رآه، و سمع منه، و لقف عنه، ف يأخذون بقوله، و قد أخبرك الله عن المنافقين بما أخبرك، و وصفهم بما وصفهم به لك، ثم بقوا بعده، فتقرّبوا إلى أئمة الضلالة، و الدّعاة إلى النار بالزّور و البهتان، فولّوهم الأعمال، و جعلوهم حكّاما على رقاب الناس، فأكلوا بهم الدّنيا، و إنما الناس مع الملوک و الدّنيا، إلا من عصم الله، فهذا أحد الأربعة.

ترجمه

ناقلان حدیث چهار گروهند و پنجمی ندارد: نخست شخص منافقی است که اظهار ایمان می کند و نقاب اسلام بر چهره زده، نه از گناه باکی دارد و نه از آن دوری می جوید، از روی عمد به پیامبر خدا صلی الله علیه و اله و دروغ می بندد؛ (به یقین) اگر مردم می دانستند او منافق و دروغگوست از وی نمی پذیرفتند و سخنش را تصدیق نمی کردند؛ ولی (چون از واقعیت آگاه نبودند) می گفتند: او از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و اله است، آن حضرت را دیده و از او حدیث شنیده و مطالب را دریافت داشته است به همین دلیل به گفته اش ترتیب اثر می دادند، در حالی که خداوند آنچه را لازم بوده از وضع منافقان خبر داده و اوصاف آنان را بر شمرده است. قطعاً این گروه منافقان (بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و همگی از میان نرفتند بلکه

بعد از آن حضرت باقی ماندند(و به کار خود ادامه دادند)و به پیشوایان ضلالت و دعوت کنندگان به دوزخ با دروغ و بهتان،تقرّب جستند(و احادیثی در فضیلت آنها جعل کردند)آنها نیز(در مقابل)مقامات کشور اسلامی را به آن) منافقان سپردند و آنان را حاکمان بر مردم ساختند و بر گردن مردم سوار کردند و به کمک آنها به خوردن دنیا مشغول شدند.البته مردم نیز(غالبا)همراه سلاطین و دنیا هستند مگر کسی که خداوند او را لغزش باز داشته است.این یکی از چهار گروه است.

شرح و تفسیر: جعل احادیث از سوی منافقان

جعل احادیث از سوی منافقان

آنچه در بخش گذشته این خطبه آمد، اشاره ای اجمالی و پرمعنا درباره عوامل مختلف اختلاف و تعارض اخبار منقول از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله بود.امام علیه السلام در این بخش به شرح و بسط آن پرداخته و راویان حدیث را به چهار گروه تقسیم می کند و موضع هر یک را به طور دقیق مشخص می سازد.

در واقع امام علیه السلام در این خطبه از یکی از فنون مهم فصاحت و بلاغت که همان فن اجمال و تفصیل است و در قرآن مجید کرارا دیده می شود، بهره می گیرد تا مخاطبان خود را به طور دقیق در جریان مطلب بگذارد.

امام علیه السلام شخص سؤال کننده ای را که در آغاز خطبه به او اشاره شد مخاطب ساخته-هر چند مخاطب همه مسلمین هستند-می فرماید:«(بدان)کسانی که نقل حدیث می کنند،تنها چهار گروهند و پنجمی ندارد»؛ (و إنّما أتاک بالحديث أربعة رجال ليس لهم خامس) .

سپس امام علیه السلام از گروه اول که عامل اصلی اختلاف اخبارند،سخن گفته می فرماید:«نخست شخص منافقی است که اظهار ایمان می کند و نقاب اسلام بر

چهره می زند، نه از گناه باکی دارد و نه از آن دوری می کند و از روی عمد به پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ دروغ می بندد؛ (رجل منافق مظهر للإيمان، متصنع (۱) بالإسلام، لا يتأثم ولا يتحرج (۲)، يكذب على رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ). .

در زمانی که اسلام و مسلمین، قدرت کافی پیدا نکرده بودند دشمنان علنا به مقابله بر می خاستند؛ ولی بعد از فتح مکه که اسلام تمام منطقه را زیر سیطره خود قرار داد دشمنان شکست خورده- همانند دیگر جوامع بشری- لباس نفاق بر تن پوشیدند، در ظاهر به صفوف مسلمانان پیوستند؛ ولی در باطن به خرابکاری مرموزانه ادامه دادند و یکی از طرق مهم تخریب آنها این بود که اهداف خود را در لباس اخبار پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و اله پوشاندند تا مسلمین را به انحراف بکشاند و به مقاصد سوء خود نزدیک کنند. مسلمانان خوش باور و ساده دل نیز سخنان آنها را به عنوان صحابه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ پذیرا شدند و مشکل عظیمی در جامعه اسلامی به وجود آمد.

خوشبختانه آنها چنان در جعل اخبار به نفع بعضی از حاکمان ظلم، همچون معاویه افراط کردند که طشت رسوایشان از بام افتاد و بسیاری از مردم از وضع آنها باخبر شدند که نمونه های آن در نکات آخر بحث خواهد آمد.

امام علیه السلام در ادامه سخن می افزاید: «اگر مردم می دانستند او منافق و دروغگوست از وی نمی پذیرفتند و سخنش را تصدیق نمی کردند؛ ولی (چون از واقعیت آگاه نبودند) می گفتند: او از اصحابه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ است، آن حضرت را دیده و از او حدیث شنیده و مطالب را دریافت داشته است به همین دلیل به گفته اش ترتیب اثر می دادند؛ (فلو علم الناس أنه منافق كاذب لم يقبلوا منه، و لم

ص: ۱۴۷

۱- ۱). «متصنع» از ریشه «صنع» بر وزن «تند» گرفته شده و به معنای کسی است که ظاهرسازی می کند و عمل نادرست خود را خوب جلوه می دهد.

۲- ۲). «يتحرج» از ریشه «حرج» به معنای گناه کردن گرفته شده و هنگامی که به باب تفعیل می رود به معنای پرهیز از گناه است.

يصدقوا قوله، ولكنهم قالوا: صاحب رسول الله صلى الله عليه و اله رآه، و سمع منه، و لقف (١) عنه، فيأخذون بقوله) .

اتفاقاً یکی از شگردهای منافقان این بود که لباس قداست بر تن همه صحابه پوشاندند و همه را افرادی مؤمن، درستکار و صاحب قداست ویژه معرفی کردند تا از این طریق به مقاصد شوم خود برسند که شرح این ماجرا نیز در نکات پایان بحث خواهد آمد، ان شاء الله.

آنگاه امام علیه السلام برای اثبات گفتار خود به قرآن مجید استناد می کند تا هرگونه شک و تردید را از ذهن مخاطب بزدايد، می فرماید: «خداوند آنچه را لازم بوده از وضع منافقان خبر داده و اوصاف آنان را بر شمرده است»؛ (و قد أخبرك الله عن المنافقين بما أخبرك، و وصفهم بما وصفهم به لك) .

این سخن، اشاره به آیات زیادی است که در سوره های منافقین، توبه، احزاب، نساء، بقره و دیگر سوره ها آمده است و پرده از وضع منافقان برداشته، راه و رسم آنها را روشن ساخته و حيله ها و دامهای آنها را بر شمرده است.

آنگاه امام علیه السلام اضافه می کند: «سپس این گروه منافقان (یک باره بعد از پیامبر اکرم صلى الله عليه و اله از میان نرفتند بلکه) بعد از آن حضرت باقی ماندند (و جمعیت خود را سامان بخشیدند و به کار خود ادامه دادند) و به پیشوایان گمراهی و دعوت کنندگان به دوزخ با دروغ و بهتان، تقرب جستند (و احادیثی در فضیلت آنها جعل کردند) آنها نیز مقامات کشور اسلامی را به آن منافقان سپردند و آنان را حاکمان بر مردم ساختند و بر گردن مردم سوار کردند»؛ (ثم بقوا بعده، فتقربوا إلى أئمة الضلالة، و الدعاه إلى النار بالزور (٢) و البهتان، فولّوهم الأعمال، و جعلوهم

ص: ١٤٨

١ - ١). «لقف» از ریشه «لقف» بر وزن «وقف» به معنای گرفتن چیزی با سرعت است که در تعبیرات معمولی تعبیر به ربودن و قاپیدن می شود.

٢ - ٢). «زور» در اصل به معنای چیزی است که از حدّ وسط به طرفی متمایل شده باشد. از آنجا که دروغ از حق منحرف شده و به باطل گراییده، به آن زور گفته می شود.

حکاما علی رقاب الناس).

نتیجه همان شد که امام علیه السّلام در ادامه سخن فرموده: «حاکمان جور به وسیله آن منافقان و همراه آنها به خوردن دنیا مشغول شدند (و بیت المال مسلمین را به تاراج بردند)؛ (فأكلوا بهم الدنيا).

منظور از پیشوایان ضلالت و گمراهی و دعوت کنندگان به آتش دوزخ در درجه اول حکام بنی امیه هستند که همه چیز اسلام از جمله احادیث پیامبر را ملعبه خود ساختند تا بر مردم حکومت کنند. بهترین ابزار کار آنها منافقان عصر پیامبر و بازماندگان آنها بودند و بدین وسیله فضای احادیث نبوی را تیره و تار ساختند.

متأسفانه بسیاری از توده مردم، چشم و گوش بسته به دنبال آنها افتادند آن گونه که امام علیه السّلام در ادامه این سخن فرموده: «مردم نیز (غالباً) همراه سلاطین و دنیا هستند مگر کسی که خداوند او را لغزش بازداشته است»؛ (و إنما الناس مع الملوک و الدنيا، إلا من عصم الله).

جمله معروف «الناس علی دین ملوکهم» گرچه به این صورت در روایات اسلامی وارد نشده (۱)؛ ولی واقعیتی است که مضمون آن هم در روایات و هم در گفته های بزرگان دیده می شود که هرگاه گروه فاسد و مفسد با نقشه های حساب شده و تبلیغات گسترده وارد میدان شوند، می توانند افکار عمومی را فریب داده و گروههای زیادی را به دنبال خود بکشانند. این مطلب نه تنها در تاریخ گذشته و در صدر اسلام بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله دیده می شود، امروز هم در بسیاری از کشورهای پیشرفته دنیا وجود دارد که ائمه ضلال با استفاده از تبلیغات پر حجم

ص: ۱۴۹

۱- ۱). پدر مرحوم شیخ بهایی در کتاب أصول الأخیار إلى اصول الاخبار، ص ۳۰ از آن به عنوان «المثل السائر» (ضرب المثل معروف) یاد کرده است و همچنین مرحوم ملا صالح مازندرانی در شرح اصول کافی، ج ۱۲، ص ۵۶۰؛ ولی در کتاب کشف الغمّه، ج ۲، ص ۲۳۰ بعد از ذکر این جمله می گوید: «كما ورد فی الحدیث و المثل؛ همان گونه که در حدیث و در مثل وارد شده است».

رسانه‌هایی که در اختیار دارند و به کمک منافقانی که در هر جامعه‌ای دیده می‌شوند، بر مردم مسلط شده افکارشان را می‌دزدند و آنها را فریب داده به دنبال خود می‌کشانند.

امام علیه السلام در پایان این بخش از خطبه می‌فرماید: «این یکی از چهار گروه است»؛ (فهذا أحد الأربعة).

نکته‌ها

۱- منافقان در عصر رسول خدا صلی الله علیه و اله

کسانی که با قرآن آشنا هستند به خوبی می‌دانند که در سوره‌ها و آیات مختلف نکوهش شدیدی از منافقان شده و این نشان می‌دهد که آنها جمعیت کمی نبودند و برنامه آنها از آنجا شروع شد که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله به مدینه آمد و مورد استقبال گرم دو قبیله بزرگ اوس و خزرج قرار گرفت و حکومت اسلامی تشکیل شد.

اما گروهی که منافع خود را با ظهور اسلام در خطر دیدند به ظاهر، اسلام را پذیرفتند؛ ولی در واقع با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله و آیین او دشمن بودند.

با اینکه منافقان سعی در استتار خویش داشتند، در لحظات حساس که طوفانهای سیاسی و اجتماعی می‌وزید نقاب از چهره آنها کنار می‌رفت و شناخته می‌شدند، گاه با کناره‌گیری از جنگ، گاه با طرح مسجد ضرار، گاه با جاسوسی برای مشرکان در آستانه فتح مکه و گاه از طریق دامن زدن به مسئله افک، چهره واقعی خود را نشان می‌دادند.

مسئله نفاق بعد از فتح مکه گسترش بیشتری پیدا کرد، زیرا ابو سفیان دشمن شماره یک اسلام و هواخواهان او از ترس جان، اسلام را ظاهراً پذیرفتند؛ ولی هر زمان در انتظار فرصتی برای ضربه زدن به آن بودند.

بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله میدان برای فعالیت گسترده تر منافقان گشوده شد و به گفته ابن ابی الحدید با انقطاع وحی و رحلت پیامبر اکرم، کسی نبود که آنها را تویخ کند و مردم را به پرهیز از آنان فراخواند، گاه با شدت و گاه با ملایمت ضربه بر پیکرشان وارد سازد. (۱)

از سوی دیگر فتح بلاد و کثرت غنائم، بسیاری از مسلمانان را به خود مشغول کرد و از توطئه های منافقان غافل ساخت به خصوص اینکه در دوران خلفا بسیاری از منافقان در پستهای حساس مناطق اسلامی، جای گرفتند. یکی از توطئه های خطرناک منافقان برای ضربه زدن به اسلام از یک سو و تقرب به خلفا از سوی دیگر، جعل احادیث مطابق میل سران حکومت بود و این مطلب در زمان معاویه به اوج خود رسید. داستان آن در بسیاری از کتابها آمده است که معاویه حتی با بعضی از صحابه قرار و مدار می گذاشت که اگر فلان حدیث را جعل کنید فلان مبلغ کلان به شما داده خواهد شد.

منافقان گاه احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله را تحریف کرده و به کلی تغییر مضمون می دادند؛ مانند حدیثی که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل شده که فرمود: «إذا رأیتم معاویه یخطب علی منبری فاقبلوه؛ هنگامی که معاویه را بر منبر من ببینید که خطبه می خواند او را به قتل برسانید». (۲) حسن بصری می گوید: ابو سعید خدری می گفت: «فلم نفعل و لم نفلح؛ ما دستور پیامبر را اجرا نکردیم و رستگار نشدیم» ولی منافقان کذاب حدیث را به این صورت تحریف کردند که پیامبر فرمود: «إذا رأیتم معاویه یخطب علی منبری فاقبلوه فإنه أمين مأمون؛ هرگاه دیدید معاویه بر منبر من خطبه می خواند از او پذیرا شوید، زیرا از هر نظر امین است». (۳)

ص: ۱۵۱

۱- ۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۴۱.

۲- ۲. همان مدرک، ج ۱۵، ص ۱۷۶.

۳- ۳. شرح نهج البلاغه مرحوم تستری، ج ۷، ص ۲۱۲ و تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۲۷۵. خطیب بغدادی بعد از نقل -

ابن ابی الحدید می گوید: «معاویه به والیان شهرها نامه نوشت و طی بخشنامه ای به همه آنان ابلاغ کرد که هرکس فضائل و مناقب عثمان را نقل می کند، مورد احترام ویژه قرار دهند و هرکس روایتی در فضیلت وی نقل کند نام او و پدر و خویشاوندانش را بنویسند تا به همه آنان پاداش دهیم. مدّتی بر این منوال گذشت. معاویه بخشنامه دیگری صادر کرد و طی آن نوشت: احادیث در فضایل و مناقب عثمان فزونی یافت، از این پس از مردم بخواهید تا در فضایل دیگر صحابه مخصوصاً آن دو خلیفه به نقل حدیث پردازند و هر حدیثی در فضیلت علی نقل شده با نقل مشابه آن درباره صحابه دیگر به مقابله با آن برخیزند».^(۱)

گرچه بعد از این زمان گروهی از محدّثان راستین به نقّادی احادیث پرداختند؛ ولی جرأت نکردند در احادیثی که صحابه آن را نقل کرده بودند انگشت انکار بگذارند، چرا که صحابه بودند!.^(۲)

۳- آیا همه صحابه عادل بودند؟

درباره صحابه پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله دو عقیده مختلف وجود دارد؛ گروهی معتقدند همه آنها بدون استثنا افراد صالح و صادق و عادل بودند و همه در هاله ای از قداست قرار دارند، بنابراین احادیث آنها از پیامبر اکرم مطلقاً مورد قبول است و کمترین ایرادی به آنها نمی توان گرفت و اگر کار خلافی از آنها بینیم مانند تصرّفات نادرست خلیفه سوم در بیت المال و آتش افروزی طلحه و زبیر برای جنگ جمل و شورش معاویه برضدّ امام مسلمین علی علیه السّلام و امثال آن باید به

ص: ۱۵۲

۱- ۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۴۴-۴۶.

۲- ۲. همان مدرک، ص ۴۲.

توجیه‌گری بپردازیم و بگوییم: حدّا کثر این است که آنها مجتهد بودند و در اجتهاد خود خطا کردند. گروه دیگری معتقدند: گرچه در میان صحابه افراد صادق و با تقوا فراوان بودند ولی افراد منافق یا ناصالح وجود داشتند که پیامبر اسلام از آنها بیزار می‌جست و قرآن مجید هم بارها از آنها نکوهش کرده حتی گاهی عده‌ای را لعن نموده است.

طرفداران تنزیه مطلق دلیل قانع‌کننده‌ای بر گفتار خود ندارند و سخنان آنها بر خلاف صریح بسیاری از آیات قرآن و مخالف تاریخ اسلام است.

درست است که قرآن مجید در بعضی از آیات مهاجران و انصار را ستوده و «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ» درباره آنها فرموده، ولی هنگامی که اینگونه آیات را در برابر آیات دیگر که نکوهش شدید از بعضی از صحابه می‌کند و آنها را آلت دست شیطان می‌شمرد (سوره آل عمران، آیه ۱۵۵) یا بعضی را بالخصوص به عنوان فاسق معرفی می‌کند (سوره حجرات، آیه ۶) یا می‌گوید بعضی از آنها در تقسیم زکات یا غنائم به پیامبر اعتراض کردند و آن حضرت را منحرف از مسیر عدالت دانستند (سوره توبه، آیه ۵۸) یا بعضی از آنها به بهانه‌های واهی از جهاد فرار می‌کردند (احزاب، آیه ۱۲ و ۱۳) یا گروهی رسماً منافق بودند (آیات سوره توبه و آیات نخستین سوره بقره و سوره منافقین) آری! هنگامی که این آیات را در کنار هم می‌گذاریم یقین پیدا می‌کنیم که آنها چند گروه بودند: اول پاکان صالحان که در آیه ۱۰۰ سوره توبه به آنها اشاره شده، دوم مؤمنان خطاکار که در آیه ۱۰۲ توبه از آنها یاد شده، سوم افراد آلوده و گنهکار که در آیه ۶ حجرات ذکر از آنها به میان آمده، چهارم منافقان تبه‌کار که مخصوصاً در آیه ۱۰۱ توبه و آیات فراوان دیگر از آنها نکوهش شده و به این ترتیب این حقیقت بر ما روشن می‌شود که داستان تنزیه همه صحابه افسانه‌ای بیش نیست که گویا جمعی از هواخواهان خلفای نخستین برای قطع زبان اعتراض بر اعمال آنها، این نغمه را

سر دادند و مخصوصاً حاکمان بنی امیه (معاویه و جمعی از اطرافیان او که ظاهراً جمعی از صحابه بودند) بیش از همه با آن همه جنایاتی که داشتند خود را از این طریق تبرئه کردند.

ولی خوشبختانه محققان اهل سنت نیز امروز به این حقیقت پی برده و در کتابهای بسیاری به نقد نظریه تنزیه، پرداخته اند. (۱)

کلام امام امیر المؤمنین علی علیه السلام در خطبه بالا- نشان می دهد که اولاً این اعتقاد (عقیده تنزیه صحابه) در عصر آن حضرت در میان گروهی وجود داشت و می گفتند: «فلان کس از صحابه پیامبر است و سخن او حجت است» و ثانیاً امام آن را نفی می کند و می گوید: «گروهی از منافقان در میان صحابه نفوذ کرده بودند و خود را در صف آنها قرار داده بودند».

ص: ۱۵۴

۱- ۱). از جمله کسانی را که از علمای اهل سنت به نقد این نظریه پرداخته اند «احمد حسین یعقوب» در کتاب نظریه عداله الصحابه و «شیخ محمود ابوریّه» در کتاب شیخ المضیره، ابو هریره می توان نام برد.

اشاره

و رجل سمع من رسول الله شيئاً لم يحفظه على وجهه، فوهم فيه، و لم يتعمّد كذباً، فهو في يديه، و يرويه و يعمل به، و يقول: أنا سمعته من رسول الله صلى الله عليه و اله، فلو علم المسلمون أنه و هم فيه لم يقبلوه منه، و لو علم هو أنه كذلك لرفضه!

و رجل ثالث، سمع من رسول الله صلى الله عليه و اله شيئاً يأمر به، ثم إنه نهى عنه، و هو لا يعلم، أو سمعه ينهى عن شيء، ثم أمر به و هو لا يعلم، فحفظ المنسوخ، و لم يحفظ التأسخ، فلو علم أنه منسوخ لرفضه، و لو علم المسلمون إذ سمعوه منه أنه منسوخ لرفضوه.

ترجمه

(دیگر از عوامل احادیث این است که) کسی از رسول خدا صلی الله علیه و اله چیزی را شنیده است؛ اما به صورت صحیح آن را به خاطر نسپرد و در آن اشتباه نموده، هر چند از روی علم و عمد به آن حضرت دروغ نبسته است. این حدیث آمیخته با خطا در اختیار اوست و آن را روایت و به آن عمل می کند و می گوید: من آن را از رسول خدا صلی الله علیه و اله شنیده ام. اگر مسلمانان می دانستند او در مورد آن حدیث گرفتار اشتباه شده آن را از او نمی پذیرفتند و اگر خود او نیز می دانست چنین است آن را رها می کرد.

گروه سوم کسانی هستند که حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله شنیده اند که در آن به چیزی امر فرموده، سپس (در حدیث دیگری) از آن نهی کرده (و حکم اول را نسخ فرموده) در حالی که آن شنونده از حکم دوم باخبر نبوده (و نمی دانسته که

حکم ناسخ جای منسوخ را گرفته است) یا از پیغمبر صلی الله علیه و اله نهی درباره چیزی شنیده است که بعدا به آن امر فرموده، در حالی که این شخص (از حکم دوم) آگاه نشده است. به این ترتیب در حقیقت این شخص منسوخ را فراگرفته و حفظ کرده؛ ولی ناسخ را حفظ نکرده است. اگر او می دانست آنچه را شنیده است نسخ شده آن را رها می ساخت و اگر مسلمانان هنگامی که آن حکم را از وی شنیدند می دانستند نسخ شده است آن را ترک می کردند.

شرح و تفسیر: احادیث ناسخ و منسوخ

احادیث ناسخ و منسوخ

در این بخش از خطبه، امام علیه السلام به دو قسمت دیر از عوامل اختلاف و تعارض احادیث اشاره می کند؛ نخست می فرماید: «(دیگر از عوامل اختلاف حدیث این است که) کسی از رسول خدا صلی الله علیه و اله چیزی را شنیده است؛ اما به صورت صحیح آن را به خاطر نسپرد و در آن اشتباه نموده، هر چند از روی علم و عمد به آن حضرت دروغ نبسته است. این حدیث آمیخته با خطا در اختیار اوست و آن را روایت و به آن عمل می کند و می گوید من آن را از رسول خدا صلی الله علیه و اله شنیده ام»؛ (و رجل سمع من رسول الله شيئا لم يحفظه على وجهه، فوهم فيه، و لم يتعمد كذبا، فهو في يديه، و يرويه و يعمل به، و يقول: أنا سمعته من رسول الله صلى الله عليه و اله).

این اشتباه کاری، گاه از سهل انگاری و تسامح و تساهل ناشی می شود و گاه از عدم آگاهی به مفاهیم الفاظ و جمله و گاه به سبب اینکه انسان جایز الخطا و محل سهو و نسیان است. سبب آن هر چه باشد نتیجه آن یکی است و آن انتقال ناصحیح به دیگران است.

مثلا در حدیثی از عبد الله عمر می خوانیم که پیغمبر خدا صلی الله علیه و اله فرمود: «إِنَّ الْمَيِّتَ لِيُعَذَّبُ بِكَاءِ أَهْلِهِ عَلَيْهِ؛ مَيِّتٌ بِهِ سَبَبٌ غَرِيهٌ بَسْتِغَانِشْ بِرِأْسِهِ عَذَابٌ مَيِّتٌ». سبب گریه بستگانش بر او عذاب می شود».

هنگامی که این حدیث به ابن عباس رسید گفت عبد الله عمر در نقل حدیث خطا کرده قضیه این است که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله از کنار قبر یک یهودی می گذشت فرمود: «إِنَّ أَهْلَهُ لِيَكُونُ عَلَيْهِ وَهُوَ يَعْذَّبُ؛ خانواده او برای او گریه می کنند در حالی که او در عذاب است». (۱)

لذا در علم درایه یکی از شرایط قبول حدیث را ضابط بودن راوی شمرده اند که باید هوشیار باشد، مطلب را خوب بگیرد و خوب منتقل کند.

این نکته نیز قابل توجه است که نقل به معنا را بسیاری از بزرگان علما مجاز شمرده اند؛ یعنی راوی مجبور نیست عین الفاظ را منتقل کند، بلکه می تواند محتوای الفاظ را در قالب دیگری بریزد و نقل کند و می دانیم نقل به کلام کار ساده ای نیست و گاه راوی در نقل به معنا گرفتار خطا می شود.

سپس در ادامه سخن می فرماید: «اگر مسلمانان می دانستند او در مورد آن حدیث گرفتار اشتباه شده آن را از او نمی پذیرفتند و اگر خود او نیز می دانست چنین است آن را رها می کرد»؛ (فلو علم المسلمون أنه و هم فيه لم يقبلوه منه، و لو علم هو أنه كذلك لرفضه!).

بنابراین راوی در اینگونه موارد سوء نیتی نداشته، هرچند کار او نادرست بوده و ممکن است ناخواسته سبب گمراهی گروهی گردد.

بسیاری از چنین اشتباهاتی به سبب آن است که راوی صدر و ذیل روایت را نقل نمی کند و مفهوم جمله به واسطه آن دگرگون می شود؛ مثلاً- در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام می خوانیم: کسی در محضرش عرض کرد مردم روایتی به این مضمون از پیامبر صلی الله علیه و اله نقل می کنند: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ؛ خداوند آدم را به شکل خودش آفرید». امام فرمود: خداوند آنها را بکشد آغاز حدیث را حذف کرده اند اصل حدیث چنین است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله از کنار دو نفر عبور

ص: ۱۵۷

کرد که به یکدیگر دشنام می دادند یکی به دیگری گفت: قبح الله وجهک و وجه من یشبهک؛ خداوند صورت تو و صورت هر کس را شبیه توست سیاه کند. پیامبر فرمود: یا عبد الله لا تقل هذا لأخیک فإن الله عز و جل خلق آدم علی صورته؛ ای بنده خدا این سخن را به برادرت مگو، زیرا خداوند آدم را هم شبیه او آفرید (در واقع تو به همه انسانها از آدم گرفته تا آخر دشنام می دهی). (۱)

*** آنگاه امام علیه السلام درباره گروه سوم از راویان اخبار، می فرماید: «سوم کسی است که حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله شنیده که در آن به چیزی امر فرموده، سپس (در حدیث دیگری) از آن نهی کرده در حالی که آن شنونده از این باخبر نبوده (که حکم اول نسخ شده و حکم ناسخ جای آن را گرفته است) یا از پیغمبر صلی الله علیه و اله نهی درباره چیزی شنیده است که بعدا به آن امر فرموده، در حالی که این شخص (از حکم دوم) آگاه نشده است. به این ترتیب در حقیقت این شخص منسوخ را فرا گرفته و حفظ کرده؛ ولی ناسخ را حفظ نکرده است»؛ (و رجل ثالث، سمع من رسول الله صلی الله علیه و اله شیئا یأمر به، ثم إنه نهی عنه، و هو لا یعلم، أو سمعه ینهی عن شیء، ثم أمر به و هو لا یعلم، فحفظ المنسوخ، و لم یحفظ الناسخ).

مسئله نسخ از مسائل مسلم اسلامی است که به طور محدود در احکامی در اصل نزول قرآن صورت گرفته است؛ یعنی در آغاز، حکمی برای زمان محدودی نازل شده سپس این حکم برداشته شده و حکم لازم و پایدار به جای آن نشسته است؛ مثلاً مسلمانان در آغاز ظهور اسلام مأمور بودند به سوی بیت المقدس نماز گزارند این امر در دوران اقامت پیامبر در مکه و کمی بعد در مدینه نیز ادامه داشت. این حکم-شاید به این دلیل که کعبه در آن زمان به بتکده ای تبدیل شده بود- هنگامی که پیغمبر اکرم پایه های توحید را محکم ساخت نسخ شد و همه

ص: ۱۵۸

مسلمانان در سال دوم بعد از هجرت پیامبر مأمور شدند به سوی کعبه نماز بخوانند.

همین معنا در روایات پیامبر صلی الله علیه و اله نیز جاری است؛ گاه پیامبر حکمی را بیان می فرمود که در واقع موقت بود؛ ولی زمان آن بیان نمی شد. سپس این حکم منسوخ می شد و حکم دائمی جای آن را می گرفت؛ مثلاً پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله در حدیثی فرمود: «نهیتکم عن ثلاث؛ نهیتکم عن زیاره القبور، ألا فزوروها و نهیتکم عن إخراج اللّحوم الأضاحی من منی بعد ثلاث ألا فکلوا و ادّخروا و نهیتکم عن التّبیذ ألا فانبذوا و کلّ مسکر حرام؛ من شما را از سه چیز نهی کرده بودم (و اکنون به شما می گویم انجام دهید) شما را از زیارت قبور نهی کرده بودم اکنون می گویم به زیارت قبور بروید و شما را از بیرون بردن گوشتهای قربانی (در ایام حج) از منا بعد از سه روز نهی کرده بودم (اشاره به اینکه همه باید در آنجا مصرف شود) اکنون می گویم هم از آنها گوشتها بخورید و هم ذخیره کنید (و به بیرون از منا ببرید) و قبلا شما را از «نبیذ» (۱) نهی می کردم الان می گویم: نبیذ حلال است؛ ولی هر مسکری حرام است». (۲)

بنابراین کسی می تواند اخبار صحیح پیامبر را نقل کند که احاطه کاملی به همه احادیث داشته باشد؛ ناسخ و منسوخ را بشناسد و هریک را در جایگاه خود جای دهد.

موضوع عام و خاص نیز همچون ناسخ و منسوخ است به این ترتیب که گاهی حکم عامی گفته می شود که شامل همه افراد است؛ مثلاً در حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل شده است: «النّاس مسلّطون علی أموالهم؛ مردم بر اموال

ص: ۱۵۹

۱- ۱). منظور از نبیذ حلال این است که مسلمانان هنگامی که وارد مدینه شدند عمده ای به خاطر سردی آب مدینه گرفتار ناراحتی مزاج شدند، پیامبر اکرم دستور داد در ظرف های ذخیره آب مقداری خرما بیندازند تا سردی آب برطرف شود و چنین کردند ولی به مقداری نبود که خرما تخمیر و آب مبدل به شراب شود و لذا در ذیل روایت می فرماید: «هر مسکری حرام است».

۲- ۲). وسائل الشیعه، ج ۱۰، باب ۴۱ از ابواب ذبح، ح ۷.

خویش سلطه کامل دارند» (۱) ولی در جای دیگر می‌فرماید: «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام؛ هیچ کس حق ندارد ضرر و زیانی به عمد یا به غیر عمد به دیگری برساند». (۲) به این ترتیب سلطه بر اموال محدود به جایی می‌شود که موجب ضرر و زیانی به دیگران نباشد.

کسانی که حکم عام را شنیده‌اند و از خاص بی‌خبر بوده‌اند، کلام پیامبر صلی الله علیه و اله را به گونه‌ای به دیگران می‌رسانند که با حکم خاص تناقض دارد؛ ولی آنها که هر دو را شنیده‌اند و در کنار هم قرار داده‌اند می‌دانند که هیچ تضادی در میان آنها نیست.

در پایان این بخش امام علیه السلام می‌فرماید: «اگر او (کسی که حکم منسوخ را نقل می‌کند) می‌دانست آنچه را شنیده است نسخ شده آن را رها می‌ساخت و اگر مسلمانان هنگامی که آن حکم را از وی شنیدند می‌دانستند نسخ شده است آن را ترک می‌کردند»؛ (فلو علم أنه منسوخ لرفضه، و لو علم المسلمون إذ سمعوه منه أنه منسوخ لرفضوه).

به این ترتیب، بخشی از اختلاف اخبار از عدم احاطه به روایات ناسخ و منسوخ پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله نشأت می‌گیرد بی‌آنکه سوءتیتی از سوی راویان در کار باشد.

نکته: نسخ در احکام شرع

نسخ در احکام شرع

گرچه موارد نسخ در آیات قرآن و روایات پیغمبر صلی الله علیه و اله محدود و معدود است؛ ولی این مسئله اهمیت خاص دارد؛ هم از نظر ارتباط آن با مسائل اعتقادی و ارتباطش با مسائل مربوط به نبوت و احکام.

ص: ۱۶۰

۱-۱. بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۷۲، ح ۷.

۲-۲. کافی، ج ۵، ص ۲۹۲، ح ۲۲؛ و سنن ابن داود، ج ۲، ص ۱۱۸.

جمعی سؤال می کنند: چگونه ممکن است حکمی از سوی خدا بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله وحی گردد که ظاهر آن جاودانگی و همیشگی آن است؛ ولی بعد از مدتی منسوخ شود و حکم دیگری که غالباً ضد آن است جای آن را بگیرد با اینکه علم خدا نامحدود است و علم پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله نیز متکی به وحی الهی است؟

در مورد احکام عرفی و بشری نسخ فراوان است و چیز عجیبی نیست، زیرا مسائلی را بررسی کرده احکامی وضع می کنند؛ ولی در عمل ضعفها و نارساییهای آن آشکار می شود و آن را نسخ می کنند و اگر از اول عیوب و اشکالات آن را می دانستند چه بسا وضع حکم نمی شد؛ ولی به یقین در مورد احکام الهی این مطلب صادق نیست، پس نسخ در آنها چگونه تصور می شود؟

با توجه به یک نکته پاسخ این سؤال روشن می شود و آن اینکه: نسخ در احکام الهی به جهت تغییر موضوع است؛ به بیان دیگر از روز نخست عمر آن حکم محدود به زمان خاصی بوده، هر چند طبق مصالحی در آغاز به پایان حکم اشاره نشده است.

مثلاً حکم دادن صدقه قبل از نجوا که در آیه ۱۲ و ۱۳ سوره مجادله نازل شده در آغاز برای آزمودن اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و اله بوده و تفهیم این نکته که سخنان در گوشی افراد مختلف با پیغمبر صلی الله علیه و اله غالباً غیر ضروری بوده و باید ترک شود تا سوءظن را در افراد برنیا نگیزد، لذا هنگامی که دستور صدقه قبل از «نجوا» داده شد همه اصحاب آن را ترک کردند جز علی علیه السلام که صدقه ای داد و در امر لازمی با پیامبر صلی الله علیه و اله نجوا کرد و این افتخار در صفحات زندگی آن حضرت رقم خورد که تنها کسی که به آیه نجوا عمل کرد اوست.

بعد از این واقعه آیه دیگری نازل شد و حکم صدقه قبل از نجوا را نسخ کرد و همگی دانستند که نجواهای آنها غالباً غیر ضروری است و از آن خودداری کردند.

موارد نسخ چه در قرآن و چه در احادیث همه از این قبیل است که حکمی در شرایط خاص برای مدّت محدودی وضع می شده و بعد از تغییر شرایط نسخ می گردیده است.

این نکته نیز قابل توجه است که نسخ طبق آنچه در بالا آمد تنها در زمان پیغمبر-زمانی که باب وحی گشوده بود- صورت می گرفت و بعد از آن حضرت هیچ گونه نسخی صورت نگرفت. [\(۱\)](#)

ص: ۱۶۲

۱- ۱). توضیح بیشتر درباره نسخ در پیام امام امیر المؤمنین علیه السّلام، ج ۱، ص ۲۳۹ و ۲۵۰ ذیل خطبه اوّل و در تفسیر نمونه، ج ۱، ذیل آیه ۱۰۶ سوره بقره آمده است، و از آن مشروح تر در کتاب انوار الأصول، ج ۱، ص ۱۷۷ به بعد.

و آخر رابع، لم يكذب على الله، ولا على رسوله، مبغض للكذب خوفا من الله، و تعظيما لرسول الله صلى الله عليه و اله و لم يهيم، بل حفظ ما سمع على وجهه، فجاء به على ما سمعه، لم يزد فيه و لم ينقص منه، فهو حفظ الناسخ فعمل به، و حفظ المنسوخ فجنب عنه، و عرف الخاص و العام، و المحكم و المتشابه، فوضع كل شيء موضعه.

و قد كان يكون من رسول الله صلى الله عليه و اله الكلام له و جهان: فكلام خاص، و كلام عام، فيسمعه من لا يعرف ما عني الله، سبحانه، به، و لا ما عني رسول الله صلى الله عليه و اله فيحمله السامع، و يوجهه على غير معرفه بمعناه، و ما قصد به، و ما خرج من أجله، و ليس كل أصحاب رسول الله صلى الله عليه و اله من كان يسأله و يستفهمه، حتى إن كانوا ليحبون أن يجيء الأعرابي و الطاريء، فيسأله عليه السلام حتى يسمعوا، و كان لا يمر بي من ذلك شيء إلا سألته عنه و حفظته، فهذه وجوه ما عليه الناس في اختلافهم، و عللهم في رواياتهم.

چهارمین شخص (ناقل حدیث) کسی است که نه دروغ به خدا بسته، نه بر پیامبرش (و به طور کلی) او همواره دروغ را به سبب خوف از خدا و تعظیم پیامبر صلی الله علیه و اله دشمن می دارد و در آنچه (از پیامبر اکرم) شنیده، اشتباهی (بر اثر سهل انگاری) برای او پیش نیامده است، بلکه آنچه را شنیده است به طور کامل حفظ نموده و همان گونه که شنیده بی کم و کاست آن را نقل کرده است او ناسخ را حفظ کرده و به آن عمل می کند و از منسوخ آگاه است و از آن دوری می گزیند، خاص و

عام و محکم و متشابه را شناخته و هر کدام را در جایگاه خود قرار داده است (زیرا) گاه سخنی از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله صادر می شد که دو گونه بود؛ گاه کلامی بود که جنبه خصوصی داشت و گاه کلامی که دارای جنبه عمومی بود، در این میان بعضی از کسانی که مقصود خدا و رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله را نمی دانستند آن را می شنیدند و حفظ می کردند و بدون توجه، آن را برخلاف معنا و مقصود و هدف واقعی آن تفسیر می کردند و چنان نبود که همه صحابه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله (پیوسته) از او پرسش کنند و مسائل مختلف را جویا شوند، تا آنجا که عده ای دوست می داشتند مرد عرب یا سؤال کننده تازه واردی بیاید و مطلبی از آن حضرت پرسد تا آنها جواب آن را بشنوند و فراگیرند من (این گونه نبودم، بلکه) هرچه از خاطر می گذشت از آن حضرت سؤال می کردم و حفظ می نمودم (به همین دلیل چیزی از فروع و اصول اسلام بر من مخفی نماند). این است جهات مختلفی که مردم در احادیث دارند و علل اختلاف روایاتشان.

شرح و تفسیر: حافظان واقعی حدیث

حافظان واقعی حدیث

امام علیه السّلام در این بخش از خطبه، گروه چهارم از روایان حدیث را عنوان می کند، کسانی که بر صراط مستقیم راه می روند و ناقلان آثار و اخبار پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله و پیشوایان معصوم علیه السّلام به طور صحیح و دقیق هستند و گفتارشان مایه اعتماد و روشنی بخش فضای احکام دین است.

می فرماید: «چهارمین شخص کسی است که نه دروغ به خدا بسته، نه بر پیامبرش (و به طور کلی) او همواره دروغ را به سبب خوف از خدا و تعظیم پیامبر دشمن می دارد»؛ (و آخر رابع، لم یکذب علی الله، و لا علی رسوله، مبغض للكذب خوفا من الله، و تعظیما لرسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله).

به این ترتیب نخستین سرچشمه تضادّ اخبار که دروغ عمدی بر خدا و پیامبر و جعل حدیث است، از وجود آنها برچیده شده به گونه ای که پرهیز از دروغ گفتن جزء ذات آنها گشته و خوف خدا و تعظیم پیغمبر صلی الله علیه و اله دروغ را در نظرشان منفور و مبعوض ساخته است.

سپس می افزاید: «و در آنچه (از پیامبر اکرم) شنیده، (بر اثر سهل انگاری) اشتباهی برای او پیش نیامده است، بلکه آنچه را شنیده است به طور کامل حفظ نموده و همان گونه که شنیده بی کم و کاست آن را نقل کرده است»؛ (و لم یهم (۱)، بل حفظ ما سمع علی وجهه، فجاء به علی ما سمعه، لم یزد فیه و لم ینقص منه).

به این ترتیب منشأ دیگری از اختلاف احادیث که همان سهل انگاری راویان است از وجود آنها برچیده شده است.

سپس حضرت یکی دیگر از ویژگیهای راویان صادق و آگاه را بیان می فرماید: «او ناسخ را حفظ کرده و به آن عمل می کند و از منسوخ آگاه است و از آن دوری می گزیند، خاص و عام و محکم و متشابه را شناخته و هریک را در جایگاه خود قرار داده است»؛ (فهو حفظ النَّاسخ فعمل به، و حفظ المنسوخ فجنب (۲) عنه، و عرف الخاصّ و العامّ، و المحکم و المتشابه، فوضع کلّ شیء موضعه).

این تعبیر پرمعنا اشاره به این است که راویان صادق دارای احاطه فراوان به اخبار مختلفند؛ ناسخ و منسوخ و عام و خاص و محکم و متشابه را به خوبی می شناسند و هریک را در جایگاه مناسب خود قرار می دهند تا گرفتار تناقض و خطا نشوند.

ص: ۱۶۵

۱-۱). «لم یهم» از ریشه «وهم» به معنای مطلق خیال و گمان و گاه به معنای خیال و گمان باطل و اشتباه است و در جمله بالا به همین معناست.

۲-۲). «جنب» از باب تفعیل و ریشه «جنب» بر وزن «قلب» گرفته شده است و به طوری که از منابع لغت استفاده می شود این واژه گاه به معنای دور نگه داشتن و گاه به معنای دور شدن (به معنای متعدّی و لازم) آمده است و در عبارت بالا به معنای دوم است.

این گفتار امام علیه السّلام درباره بررسی سرچشمه های اختلاف احادیث، تنها یک درس خاص مربوط به حدیث نیست، بلکه درس مهم تر و فراگیرتر به ما می آموزد و آن اینکه برای برطرف کردن نابسامانیها همیشه باید به سراغ ریشه ها رفت و عوامل تأثیرگذار را شناخت و گرنه هرگونه اصلاحی جنبه سطحی و زودگذر دارد.

سپس امام علیه السّلام به یکی دیگر از عوامل اختلاف احادیث که در واقع مباحث گذشته را تکمیل می کند اشاره می کند و آن اختلاف استعداد اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و اله در فراگیری احادیث و تفسیر و فهم معنای آنهاست، می فرماید: «گاه سخنی از رسول خدا صلی الله علیه و اله صادر می شد که دو گونه بود؛ کلامی که جنبه خصوصی داشت و کلامی که دارای جنبه عمومی، در این میان بعضی از کسانی که مقصود خدا و رسول الله صلی الله علیه و اله را نمی دانستند آن را می شنیدند و حفظ می کردند و بدون توجه، آن را برخلاف معنا و مقصود و هدف واقعی آن تفسیر می کردند؛ (و قد کان یكون من رسول الله صلی الله علیه و اله الکلام له و جهان: فکلام خاص، و کلام عام، فیسمعه من لا یعرف ما عنی الله، سبحانه، به، و لا ما عنی رسول الله صلی الله علیه و اله فیحمله السامع، و یوجّهه علی غیر معرفه بمعناه، و ما قصد به، و ما خرج من أجله) .

منظور از خاص و عام در عبارت بالا خاص و عام مصطلح در علم اصول و فقه، نیست، بلکه خاص و عام لغوی مراد است؛ یعنی حکمی که مخصوص مورد معینی بوده و حکمی که جنبه عمومی داشته مثلاً در بعضی از روایات آمده است که مسلمانان بعد از سال «حدیبیه»؛ یعنی سال هفتم هجرت که مسلمانان طبق قرارداد با مشرکان برای انجام مناسک عمره به مکه آمدند، پیغمبر صلی الله علیه و اله به اصحابش دستور داد هنگام طواف با سرعت دور خانه خدا بگردند (تا مشرکان که ناظران صحنه بودند مرعوب قدرت و چابکی مسلمانان شوند) (۱) در حالی که

ص: ۱۶۶

این دستور یک سنت ثابت و عمومی نبود.

در کلمات قصار نهج البلاغه نیز آمده است که از امام علیه السلام درباره این حدیث پیغمبر صلی الله علیه و اله سؤال شد که فرموده است: «غَيروا الشَّيْبَ و لا تشبَّهوا باليهود؛ محاسن سفید خود را رنگ کنید و شبیه یهود نباشید».

امام فرمود: «(این حکمی خاص است) زمانی پیامبر صلی الله علیه و اله این دستور را داد که مسلمانان در اقلیت بودند، اما اکنون که اسلام گسترش یافته مردان مخیرند که محاسن خود را رنگ کنند یا نکنند». (۱)

آنگاه امام علیه السلام در ادامه این سخن به یکی دیگر از مشکلات مربوط به نقل احادیث می پردازد و آن اینکه: «چنان نبود که همه صحابه رسول خدا صلی الله علیه و اله از او پرسش کنند و مسائل مختلف را جويا شوند تا آنجا که عدّه ای دوست می داشتند مرد عرب یا سؤال کننده ای تازه وارد بیاید و مطلبی از آن حضرت بپرسد تا آنها جواب آن را بشنوند و فراگیرند؛ (و) لیس کلّ أصحاب رسول الله صلی الله علیه و اله من كان يسأله و يستفهمه، حتّى إن كانوا ليحبّون أن يجيء الأعرابي و الطّاريء (۲)، فیسأله عليه السلام حتّى يسمعوا) .

ظاهر این است که این عبارت اشاره به گروهی از اصحاب دارد که زیاد اهل تحقیق و جستجوگری نبودند و ابتکار طرح سؤالات مختلف درباره اصول و فروع دین نداشتند و همین سبب می شد که از ناسخ و منسوخ و عام و خاص و محکم و متشابه و مجمل و مبین، سؤال نکنند و از مسائل مختلف به طور شفاف آگاهی نیابند؛ ولی اگر تازه واردی پیدا می شد و مسئله جدیدی طرح می کرد و پاسخ شایان توجهی می شنید از آن استقبال می کردند.

ص: ۱۶۷

۱- ۱). نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۷.

۲- ۲). «طاریء» از ریشه «طروء» بر وزن «غروب» به معنای حادث شدن و خروج ناگهانی گرفته شده و لذا «طاریء» به معنای شخص تازه وارد و دیدار کننده ای که سرزده وارد شده، به کار می رود.

بعضی از شارحان، جمله بالا را چنین تفسیر کرده اند که گروهی از صحابه به لحاظ ابّهت و عظمت پیامبر و یا اینکه سؤالهای متعدّد شاید حمل بر بی ادبی شود، از طرح سؤال خودداری می کردند (۱)؛ ولی این احتمال با جمله هایی که بعد در مورد علی علیه السّلام آمده است سازگار نیست، زیرا امام علیه السّلام در ادامه سخن چنین می فرماید: «من (این گونه نبودم، بلکه) هر چه از خاطر می گذشت از آن حضرت می پرسیدم و حفظ می کردم (به همین دلیل چیزی از فروع و اصول اسلام بر من مخفی نماند)؛ (و کان لا یمرّ بی من ذلک شیء إلا سألته عنه و حفظته) .

و اگر می بینیم امام علیه السّلام چنان بود که برای هر سؤالی پاسخی آماده داشت افزون بر امدادهای الهی و الهامات درونی هوش و استعداد فوق العاده خدا داد، ملازمت با پیامبر در سالیان دراز و روح پرسشگری او از همه چیز سبب احاطه کامل بر تمام مسائل اسلامی بود.

سرانجام در پایان خطبه می فرماید: «این است جهات مختلفی که مردم در احادیث دارند و علل اختلاف روایاتشان»؛ (فهمه وجوه ما علیه النّاس فی اختلافهم، و عللهم فی روایاتهم) .

در بعضی از منابع اسلامی از جمله کتاب کافی جمله های گویای دیگری نیز در ذیل این خطبه آمده، از جمله اینکه امام علیه السّلام می فرماید: «وقد كنت أدخل علی رسول الله کلّ یوم دخله و کلّ لیله دخله فیخلّینی فیها أدر مع حیث دار و قد علم أصحاب رسول الله صلّی الله علیه و اله أنّه لم یصنع ذلک بأحد من النّاس غیری... فما نزلت علی رسول الله آیه من القرآن إلا أقرّنیها و أملاها علیّ فکتبتّها بخطّی و علّمتنی تأویلها و تفسیرها و ناسخها و منسوخها و محکمها و متشابهها و خاصّها و عامّها و دعا الله أن یعطینی فهمها و حفظها... و ما ترک شیئا علّمه الله من حلال و لایحرام و لا أمر

ص: ۱۶۸

۱- ۱). البتّه عوامل دیگری نیز در کار بود که مانع از طرح سؤال می شد؛ پرداختن گروهی به عبادات به گمان اینکه فقط مأمور به عبادتند یا غرق شدن در دنیا که انسان را از همه چیز غافل می سازد از دیگر عوامل ترک سؤال بود.

و لا نهی کان او یکون و لا کتاب منزل علی أحد قبله من طاعه او معصیه إلا علمنیه و حفظته فلم أنس حرفا واحدا ثم وضع یدیه علی صدری و دعا الله لی أن یملأ قلبی علما و فهما و حکما و نورا؛ من همه روز یک بار بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله وارد می شدم و همچنین هر شب، و به من اجازه می داد هر جا باشد همراه او باشم و اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و اله می دانند که او این اجازه را به هیچ کس جز من نمی داد... و لذا هیچ آیه ای از قرآن بر رسول خدا صلی الله علیه و اله نازل نشد مگر اینکه بر من قرائت کرد و آن را بر من خواند و به من خط خود آن را نوشتم و تأویل و تفسیر و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و خاص و عام آن را به من آموخت و از خدا خواست که قدرت فهم و درک و حفظ آن را به من عطا کند... و چیزی از حلال و حرام و امر و نهی مربوط به گذشته و آینده و دستوراتی که بر انبیای پیشین درباره اطاعت و معصیت نازل شده بود نبود مگر اینکه همه را به من تعلیم داد و آن را حفظ کردم و حتی یک حرف آن را فراموش نمودم. سپس دست خود را بر سینه من نهاد و دعا کرد که خداوند قلب مرا پر از علم و فهم و دانش و نور کند». (۱)

ص: ۱۶۹

۱-۱). کافی، ج ۱، ص ۶۴، ح ۱.

و من خطبه له علیه السلام

فی عجیب صنعہ الکنون

از خطبه های امام علیه السلام است که درباره شگفتی جهان آفرینش ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع از یک بخش تشکیل شده و آن بیان شگفتیهای خلقت زمین و آسمان، از آغاز خلقت گرفته تا به امروز است و در آن به نکات مختلفی اشاره شده است:

۱. قدرت عظیم الهی در آفرینش جهان.

ص: ۱۷۱

۱-۱). سند خطبه: مطابق نوشته مصادر نهج البلاغه از جمله کسانی که این خطبه را نقل کرده اند زمخشری در کتاب ربیع الابرار است و با اینکه او بعد از سید رضی می زیسته، با توجه به تفاوتی که نقل او با نهج البلاغه دارد چنین برمی آید که او خطبه را از منبع دیگری گرفته است و همچنین ابن اثیر در کتاب لغت خود نهاییه در دو ماده «ثعجر» و «ازر» به آن اشاره کرده و تفاوتی که میان نقل ابن اثیر و نهج البلاغه است نیز نشان می دهد که او خطبه را از منبع دیگری اخذ کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۱۷) باید توجه داشت که ابن اثیر در دو ماده «ازر» و «ثعجر» اشاره به این خطبه کرده و در ماده «أزر»- آن گونه که مصادر گفته- به آن اشاره ای نکرده است.

۲. آغاز خلقت زمین و آسمان و اینکه در ابتدا توده عظیمی از ماده‌ای مذاب همچون دریایی پهناور بوده است.

۳. تشکیل لایه جدید بر سطح این دریای مذاب و سپس تشکیل کره زمین و سایر کرات آسمانی.

۴. پیدایش چین خوردگیهای زمین و تشکیل کوهها و قله‌های بلند سر به آسمان کشیده.

۵. حمد و تسبیح خداوند به سبب این آفرینش عظیم و عبرت گرفتن از برنامه شکست انگیز آفرینش.

ص: ۱۷۲

و كان من اقتدار جبروته، و بدیع لطائف صنعته، أن جعل من ماء البحر الزاخر المتراكم المتقاصف، یسا جامدا، ثم فطر منه أطباقا، ففتقها سبع سماوات بعد ارتاقها، فاستمسكت بأمره، و قامت علی حدّه. و أرسی أرضا یحملها الأخضر المثعنجر، و القمقام المسخر، قد ذلّ لأمره، و أذعن لهیته، و وقف الجاری منه لخشیته.

یکی از نشانه های اقتدار و جبروت خداوند و آفرینش بدیع و دقیق او این است که از آب دریای پهناور و موج و متراکم که امواجش سخت به هم می خورد و صدای عظیمی از آن برمی خاست لایه خشک و جامدی آفرید، سپس از آن طبقاتی به وجود آورد و آنها را از هم باز کرد و هفت آسمان را تشکیل داد، بعد از آنکه به هم پیوسته بودند؛ همه آنها به فرمان او برقرار ماندند و در حدّ و اندازه ای که او تعیین کرده بود قرار گرفتند، آنگاه زمینی به وجود آورد که دریای عظیم و مسخر شده ای آن را بر دوش خود حمل می کرد دریایی که در برابر فرمانش خاضع و در مقابل هیبتش تسلیم بود و آبهای جاری آن از خشیت او ساکن شد (و امواجش آرام گرفت).

شرح و تفسیر: آغاز آفرینش جهان

آغاز آفرینش جهان

امام علیه السلام در آغاز این خطبه پرمعنا دست مخاطبان خود را گرفته و به آغاز

آفرینش جهان می برد تا عظمت و شگفتیهای آفرینش را به آنها نشان دهد، می فرماید: «از اقتدار و جبروت خداوند و آفرینش بدیع و دقیق او این است که از آب دریای پهناور و موج و متراکم که امواجش سخت به هم می خورد و صدای عظیمی از آن برمی خاست لایه خشک و جامدی آفرید»؛ (و کان من اقتدار جبروته، و بدیع لطائف صنعته، أن جعل من ماء البحر الزّاهر (۱) المتراکم المتقاصف (۲)، یسا جامدا) .

«اقتدار» از ریشه قدرت و نیز «جبروت» که صیغه مبالغه است، معنای سلطه کامل را دارند، بنابراین سرچشمه آفرینش عظیم آسمانها و زمین از یک سو قدرت عظیم پروردگار و از سوی دیگر ابداع لطیف و ظریف اوست. ممکن است کسانی باشد که در یک کار بزرگ دقت و ظرافت را فراموش کنند و یا یک کار ظریف و دقیق را در ابعاد وسیع نتوانند انجام دهند؛ اما خداوند قادر متعال این دو را در آفرینش زمین و آسمانها به هم آمیخته، هم دارای عظمت است و هم دقت و ظرافت.

امام علیه السلام در این خطبه همانند خطبه اول نهج البلاغه و خطبه ۹۱ می فرماید:

آغاز آفرینش از آب بوده است؛ ولی به یقین منظور از این آب، آبهای معمولی امروز نیست، بلکه توده عظیم مذاب و موجی است که خداوند با قدرت بی پایانش آن را آفرید. این ماده مذاب با گذشت زمان، به بخشهای جامدی تبدیل شد و آن بخشها زمین و کرات آسمانی را تشکیل دادند. این سخنی است که با فرضیات علمی امروز در پیدایش جهان نیز سازگار است.

قابل توجه اینکه تعبیر «من ماء البحر الزّاهر» نشان می دهد بخشی از این

ص: ۱۷۴

-
- ۱- ۱). «زاهر» از ریشه «زخور» به معنای پر شدن گرفته شده و «بحر زاهر» به دریای عظیم مملوّ از آب گفته می شود.
- ۲- ۲). «متقاصف» به معنای گروهی است که یکدیگر را درهم بکوبند از ریشه «قصف» بر وزن «عکس» به معنای شکستن گرفته شده و در جمله بالا اشاره به امواج خروشان است که یکدیگر را درهم می کوبیدند.

دریای عظیم تبدیل به کرات آسمانی شدند و بخشی باقی ماندند و این نیز با کشفیات علم امروز سازگار است که می گوید: هنوز بخشهای عظیمی از توده های گازهای سوزان یا مواد مذاب در آسمانها وجود دارد که تبدیل به کراتی همانند کرات منظومه شمسی نشده است.

و در ادامه این سخن از پیدایش آسمانهای هفتگانه سخن می گوید و می فرماید: «سپس از آن طبقاتی آفرید و آنها را از هم باز کرد و هفت آسمان را تشکیل داد بعد از آنکه به هم پیوسته بودند؛ همه آنها به فرمان او برقرار ماندند و در حدّ و اندازه ای که او تعیین کرده بود قرار گرفتند»؛ (ثم فطر منه أطباقا (۱)، ففتقها سبع سماوات بعد ارتقاقها (۲)، فاستمسکت بأمره، و قامت علی حدّه).

این سخن برگرفته از همان چیزی است که در سوره انبیاء آیه ۳۰ آمده است که می فرماید: «أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا»؛ آیا کافران ندیدند که آسمانها و زمین به هم پیوسته بودند و ما آنها را از یکدیگر باز کردیم و هرچیز زنده ای را از آب قرار دادیم.

روشن است که منظور از مشاهده در این آیه شریفه مشاهده حسی و با چشم نیست، بلکه از طریق علم و دانش و مشاهده درونی است.

فرضیات علم امروز نیز می گوید آسمانها و زمین در آغاز به صورت توده واحد عظیمی از گازها و مواد مذاب بود که بر اثر گردش به دور خود یا عوامل دیگر، قطعاتی پشت سر یکدیگر از آن جدا شد و به گوشه ای از فضا پرتاب گشت و کرات و منظومه ها و کهکشانها را تشکیل داد.

آنگاه امام به بیان آفرینش زمین می پردازد و می فرماید: «و زمینی به وجود

ص: ۱۷۵

۱- ۱). «اطباق» جمع «طبق» به معنای طبقاتی است که روی هم قرار گرفته اند.

۲- ۲). «ارتقاق» به معنای پیوستگی از ریشه «رتق» گرفته شده که ضدّ آن «فتق» به معنای گشودن است.

آورد که دریای عظیم و مسخر شده ای آن را بر دوش خود حمل می کرد دریایی که در برابر فرمانش خاضع و در مقابل هیبتش تسلیم بود و آبهای جاری آن از خشیت او ساکن شد (و امواجش آرام گرفت)؛ (و اُرسی (۱) ارضاً یحملها الأخر (۲) المثعجر (۳)، و القمقام (۴) المسخر، قد ذل الأمر، و أذعن لهیته، و وقف الجاری منه لخشیته).

این سخن ممکن است اشاره به بارانهای عظیم سیلابی باشد که در آغاز پیدایش زمین همه کره زمین را به صورت دریایی عظیم به هم پیوسته فرا می گرفت و با گذشت زمان، آبها در خلل فرج زمین فرونشستند و خشکیها که مجموعاً یک چهارم کره زمین را تشکیل می دهند از زیر آب سر بر آوردند، آبها آرام گرفتند و زمینها برای زندگی انسان و سایر موجودات زنده خشکی آماده شدند.

ص: ۱۷۶

-
- ۱- ۱). «اُرسی» از ریشه «رسو» بر وزن «مسح» به معنای ثابت و راسخ شدن گرفته شده است.
 - ۲- ۲). «أخر» به معنای سبزرنگ در اینجا اشاره به دریاهاى عمیق است که از کثرت عمق به رنگ سبز دیده می شود.
 - ۳- ۳). «مثعجر» به معنای سیال و پر آب است از ریشه «ثعجره» بر وزن «حنجره» به معنای جریان آب و مانند آن گرفته شده است.
 - ۴- ۴). «قمقام» به معنای دریای عظیم است و در اصل از «قمقمه» بر وزن «هممه» به معنای جمع کردن گرفته شده است و به دریای عظیم و حوادث مهم از این جهت «قمقام» گفته می شود که آبهای زیاد و مشکلات فراوان در آن جمع است.

و جبل جلامیده‌ها، و نشوز متونها و أطوادها، فأرساها فی مراسیها، و ألزمها قراراتها. فمضت رؤوسها فی الهواء، و رست أصولها فی الماء، فأنهد جبالها عن سهولها، و أساخ قواعدها فی متون أقطارها و مواضع أنصابها، فأشهب قلالها، و أطال أنشازها، و جعلها للأرض عمادا، و أرزها فیها أوتادا، فسكنت علی حرکتها من أن تمید بأهلها، أو تسبخ بحملها، أو تزول عن مواضعها. فسبحان من أمسکها بعد موجان میاهها، و أجمدها بعد رطوبه أکنافها، فجعلها لخلقها مهادا، و بسطها لهم فراشا! فوق بحر لَجِي راکد لا یجری، و قائم لا یسری، تکرکره الرّیاح العواصف، و تمخضه الغمام الذّوارف؛ «إِنَّ فی ذلک لعبره لمن یخشی».

خداوند بعد از آفرینش زمین، صخره‌ها و تپه‌ها و کوههای استوار آن را آفرید و آنها را در جایگاه خود ثابت نگه داشت و در قرارگاهشان مستقر نمود، قلّه‌های آنها در هوا پیشروی کرد و ریشه‌های آنها در آب فرورفت و به این ترتیب، کوهها را از سطح زمین بالا کشید و پایه‌های آنها را در اعماق زمین و قرارگاهشان را ثابت نگه داشت، قلّه‌ها را مرتفع ساخت و تپه‌ها را گسترش داد و کوهها را تکیه‌گاه زمین و همچون میخهایی در آن کوبید؛ به گونه‌ای که زمین در عین حرکت، آرام گرفت، تا اهل خود را در اضطراب فرو نبرد؛ یا آنچه را که بر دوش حمل کرده، فرو نیندازد، یا از جایگاه خویش زایل نگردد؛ پس منزه است آن کس که زمین را در میان آن همه امواج ناآرام ثابت نگه داشت؛ دوران رطوبت جوانب

و اطرافش را پایان داد و آن را خشک نمود و بستری آرام (برای زندگی انسانها) قرار داد و همچون فرشی برای آنها گسترده ساخت؛ برفراز دریایی پهناور و راکد که ایستاده بود و حرکت نمی کرد؛ تنها بادهای شدید آن را برهم می زد و ابرهای پرباران به حرکتش درمی آورد. (آری!) «در این امور درس عبرت بزرگی است برای کسانی که اهل خشیتند و احساس مسئولیت دارند».

شرح و تفسیر: آفرینش کوهها

آفرینش کوهها

امام علیه السلام بعد از بیان آفرینش آسمانها و زمین و قرار گرفتن کره خاکی در جایگاه خود به شرح یکی از پدیده های مهم زمین که نقش بسیار مؤثری در زندگی انسانها و سایر موجودات زنده دارد، پرداخته می فرماید: «خداوند (بعد از آن)، صخره ها و تپه ها و کوههای محکم آن را آفرید و آنها را در محل خود ثابت نگه داشت و در قرارگاهشان مستقر نمود، (به گونه ای که) قله های آنها در هوا پیشروی کرد و ریشه های آن در آب فرو رفت»؛ (و جبل (۱) جلا میدها (۲)، و نشوز (۳) متونها (۴) و أطواها (۵)، فأرساها فی مراسیها، و أزمها قراراتها. فمضت رؤوسها فی الهواء، و رست أصولها فی الماء).

از نظر علمی مسلم است که سطح زمین پیش از آنکه سرد شود چندان پستی و بلندی نداشت؛ ولی با سرد شدن چین خوردگیها در سطح زمین نمایان شد

ص: ۱۷۸

- ۱- ۱. «جبل» از ریشه «جبل» بر وزن «جبر» به معنای آفرینش گرفته شده است و ریشه اصلی آن جبل به معنای کوه است و از آنجا که کوه، موجودی ثابت است به آفرینش تغییر ناپذیر جبله گفته شده است.
- ۲- ۲. «جلا مید» جمع «جلمود» بر وزن «خرطوم» به معنای صخره و کوه است.
- ۳- ۳. «نشوز» جمع «نشز» بر وزن «نشر» به معنای تپه و قطعات مرتفع زمین است. این واژه معنای مصدری نیز دارد و به معنای خودداری کردن از انجام وظیفه است؛ مانند نشوز زن در برابر همسر.
- ۴- ۴. «متون» جمع «متن» به معنای محکم و گاه به معنای صاف و مستوی می آید و در اینجا همان معنای اول مراد است.
- ۵- ۵. «اطواد» جمع «طود» به معنای کوه بلند است.

(همانند سیبی که مدّتی بماند و رو به خشکی بگذارد) این چین خوردگیها کوهها و درهای عظیم را تشکیل دادند، کوهها پیوسته به آسمان پیش می رفت و ریشه های آن در موادّ مذاب درون زمین فرومی رفت و به این ترتیب سطح زمین به شکل کنونی درآمد.

سپس در توضیح بیشتر می افزاید: «کوهها را از سطح زمین بالا کشید و پایه های آنها را در اعماق زمین و قرارگاهشان را ثابت نگه داشت، قلّه ها را مرتفع ساخت و تپه ها را گسترش داد»؛ (فأنهد (۱) جبالها عن سهولها، و أساخ (۲) قواعدها فی متون أقطارها و مواضع أنصابها (۳)، فأشهبق (۴) قلالها، و أطلال أنشازها (۵)).

این جمله به خوبی نشان می دهد که کوههای زمین علاوه بر قامت کشیده ای که در بیرون دارند دارای ریشه های عظیمی در زیر زمین هستند همان ریشه هایی که آنها را از درون به هم پیوند می دهد، درست مانند درختی که هر قدر ساقه و شاخه هایش در آسمان بیشتر پیش می رود و ریشه هایش در اعماق زمین فروتر خواهد رفت، زیرا قامت بلند و استوار را ریشه های عظیم و محکم نگه می دارد.

آنگاه امام علیه السلام فواید وجود کوهها را ذکر می کند که از همه مهم تر حفظ آرامش زمین و ساکنان آن است و در عباراتی پرمعنا و حساب شده می فرماید: «خداوند کوهها را تکیه گاه زمین و همچون میخهایی در آن کوید؛ به گونه ای که زمین در عین حرکت، آرام گرفت، تا اهل خود را در اضطراب فرو نبرد؛ یا آنچه را که بر دوش حمل کرده، فرو نیندازد، یا از جایگاه خویش زایل نگردد»؛ (و جعلها

ص: ۱۷۹

۱- ۱). «أنهد» از ریشه «نهد» به معنای برآمدن و برجسته شدن گرفته شده است.

۲- ۲). «أساخ» از ریشه «سوخ» بر وزن «قول» به معنای فرو رفتن یا فرو رفتن در آب است و «أساخ» یعنی فرو برد.

۳- ۳). «انصاب» جمع «نصب» بر وزن «کتب» به معنای اجسامی است که آن را در جایی نصب می کنند و نصب به گفته مرحوم طبرسی در مجمع البیان گاه معنای جمعی دارد و گاه معنای مفرد.

۴- ۴). «أشهبق» از ریشه «شهبق» به معنای بالا رفتن گرفته شده و «أشهبق» یعنی بالا برد.

۵- ۵). «أنشاز» جمع «نشز» بر وزن «مرض» از ریشه «نشوز» گرفته شده که پیش از این در همین بخش از خطبه تفسیر شده است.

للأرض عمادا، و أَرزها (۱) فیها أوتادا، فسكنت علی حرکتها من أن تمید (۲) بأهلها، أو تسیخ (۳) بحملها، أو تزول عن مواضعها).

چگونه کوهها به زمین آرامش می دهند و جلوی لرزشها را می گیرند؟

پاسخ این سؤال با توجه به یک نکته روشن است و آن اینکه هسته درون زمین مواد مذاب و گازهاست که پیوسته به قشر بیرونی فشار می آورد و گاه به صورت آتش فشانها ظاهر می شود؛ ولی کوهها با آن ریشه های محکم و به هم پیوسته ای که دارند این فشارها را تحمل می کنند و از لرزشهای پی در پی باز می دارند و مایه آرامش قشر جامد زمین می شوند.

افزون بر این، کوهها در برابر فشار بیرونی که برخاسته از جاذبه ماه و خورشید و جزر و مد حاصل از آن است عامل مؤثری برای آرامش زمین محسوب می شوند.

از طرف دیگر پناهگاهی هستند در برابر طوفانهایی که همواره بر سطح زمین می وزد و ممکن است زندگی انسانها را دستخوش تزلزل سازد.

برای توضیح بیشتر درباره اسرار آفرینش کوهها و نقش آنها در پیشگیری از تزلزل پیوسته جامد زمین به جلد چهارم همین کتاب صفحه ۱۴۹ ذیل خطبه ۹۱ مراجعه فرمایید.

در ضمن جمله «فسكنت علی حرکتها...» (با توجه به تعبیر به «علی») به خوبی نشان می دهد که امام اشاره روشنی به حرکت زمین در آن عصر و زمان فرموده که همه علمای هیئت در آن عصر، زمین را ساکن می پنداشتند، زیرا می فرماید: در عین اینکه زمین حرکت دارد آرام است و اهل خود را مضطرب و متزلزل نمی سازد.

ص: ۱۸۰

۱-۱). «أَرز» از ریشه «رَزَّ» بر وزن «حَظَّ» به معنای فروردن است.

۲-۲). «تمید» از ریشه «مید» بر وزن «صید» به معنای حرکت و لرزش و اضطراب است.

۳-۳). «تسیخ» از «سوخ» است که در همین بخش از خطبه تفسیر شد.

مرحوم علامه شرف الدین در کتاب مؤلفوا الشیعه فی صدر الاسلام به این نکته ظریف اشاره کرده است. (۱)

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن می فرماید: «پس منزّه است آن کس که زمین را در میان آن همه امواج ناآرام ثابت نگه داشت؛ و دوران رطوبت جوانب و اطرافش را پایان داد و آن را خشک نمود و بستری آرام (برای زندگی انسانها) قرار داد و همچون فرشی برای آنها گسترده ساخت؛ برفراز دریایی پهناور و راکد که جریانی نداشت و ایستاده بود و حرکت نمی کرد؛ تنها بادهای شدید آن را بر هم می زد و ابرهای باران را به حرکتش درمی آورد. (آری!)» در این امور درس عبرت بزرگی است برای کسانی که اهل خشیتند و احساس مسئولیت دارند؛ (فسبحان من أمسکها بعد موجان میاهها، و أجمدها بعد رطوبة أکنافها، فجعلها لخلقه مهادا، و بسطها لهم فراشا! فوق بحر لَجّی راکد لا یجری، و قائم لا یسری، تکر کره (۲) الرّیاح العواصف، و تمخضه (۳) الغمام الذّوارف (۴)؛ «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَن يَخْشَى»).

در عبارت فوق دو جمله دیده می شود که در بدو نظر با یکدیگر هماهنگ نیست: نخست می گوید: «خداوند زمین را بر فراز دریای پهناور راکدی که جریان ندارد گسترده است» و در ذیل می گوید: «طوفانهای درهم کوبنده و بادهای شدید آب این دریا را برهم می زند».

اما با دقت در این تعبیر روشن می شود که هیچ منافاتی باهم ندارند؛ زیرا

ص: ۱۸۱

۱- ۱. مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۱۷.

۲- ۲. «تکر کر» از ریشه «کر کره» بر وزن «حجره» به عقیده بعضی در اصل از ریشه تکرار است و بعضی آن را ماده مستقلی از رباعی مجرّد می دانند و به هر حال معنای تکرار را می رساند.

۳- ۳. «تخمض» از ریشه «مخض» بر وزن «مغز» در اصل به معنای تکان دادن شیر یا ماست برای گرفتن کره می باشد سپس به هر تکان دادن شدیدی اطلاق شده است.

۴- ۴. «ذوارف» از ریشه «ذرف» بر وزن «حرف» به معنای سیلان اشک از چشم یا هرگونه سیلان آب است و «ذوارف» جمع «ذارفه» به معنای جاری و روان است.

جمله اول از آرام بودن طبیعت این دریا سخن می گوید و جمله دوم از تأثیر عوامل بیرونی؛ یعنی تندبادها بر صفحه دریاها.

اینکه می فرماید: «برهای پر باران نیز آن را به حرکت درمی آورد»؛ (و تمخضه الغمام الدّوارف) یا به این دلیل است که چنین ابرهایی همواره همراه با طوفانهاست، یا اینکه باران سیل آسا که بر صفحه اقیانوسها می ریزد، آن را تحت تأثیر خود قرار داده و موج می کند.

جمله «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى» یا اشاره به سکون و حرکت دریاهاست که در بالا ذکر کردیم یا اشاره است به تمام آنچه امام علیه السلام در این خطبه درباره آفرینش کوهها و دریاها و خلقت زمین و آسمان آورده است.

جمله «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى» (۱) که برگرفته از قرآن مجید است عبرت گرفتن را برای صاحبان خشیت و ترس از خدا می داند، چرا که این خشیت، زاییده علم است و عالمانند که از این امور عبرت می گیرند همان گونه که در جای دیگر می فرماید: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (۲)

ص: ۱۸۲

۱- ۱). نازعات، آیه ۲۶. جالب توجه است که آیه پیش گفته در قرآن مجید نیز در سیاق آیات خلقت و آفرینش آسمان و زمین آمده است.

۲- ۲). فاطر، آیه ۲۸.

و من خطبه له علیه السلام

كان يستنهض بها أصحابه إلى جهاد أهل الشام في زمانه

از خطبه های امام علیه السلام است که همواره با این سخنان یاران خویش را برای جهاد با شامیان بسیج می نمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع خطابی است به درگاه پروردگار متعال، آمیخته با دعا برای پیروزی لشکریان اسلام و نفرین بر سست عنصرانی که دست از یاری حق بر می دارند و اتمام حجتی است بر آنها در برابر خداوند بزرگ.

این کلام به خوبی نشان می دهد که امام علیه السلام تا چه اندازه از سستی و بی توجهی مردم کوفه به امر جهاد با غارتگران شام، ناراحت بود؛ این چیزی است که از بسیاری از خطبه های نهج البلاغه استفاده می شود و اگر کوتاهی و سستی آنها نبود تاریخ اسلام، مسیر دیگری را می پیمود ولی افسوس!...

ص: ۱۸۳

۱- ۱). سند خطبه: نویسنده مصادر نهج البلاغه سند خاصی برای این خطبه نقل نکرده است؛ ولی آن گونه که از کتاب تمام نهج البلاغه برمی آید (و در متن نیز اشاره کرده ایم) به عقیده بعضی این کلام ذیل خطبه ۱۹۸ بوده است و در هر حال در این کتاب نیز مدرک دیگری غیر از نهج البلاغه ذکر نشده است.

اللَّهُمَّ أَيُّمَا عَبْدٍ مِنْ عِبَادِكَ سَمِعَ مَقَالَتَنَا الْعَادِلَةَ غَيْرَ الْجَائِرَةِ، وَ الْمَصْلِحَةَ غَيْرَ الْمَفْسُودَةِ، فِي الدِّينِ وَ الدُّنْيَا، فَأَبِي بَعْدَ سَمْعِهِ لَهَا إِلَّا النُّكُوصَ عَنِ نَصْرَتِكَ، وَ الْإِبْطَاءَ عَنِ إِعْزَازِ دِينِكَ، فَإِنَّا نَسْتَشْهَدُكَ عَلَيْهِ يَا أَكْبَرَ الشَّاهِدِينَ شَهَادَةً، وَ نَسْتَشْهَدُ عَلَيْهِ جَمِيعَ مَا أَسْكَنَتْهُ أَرْضُكَ وَ سَمَاوَاتُكَ، ثُمَّ أَنْتَ بَعْدَ الْمَغْنَى عَنِ نَصْرِهِ، وَ الْآخِذَ لَهُ بِذَنْبِهِ.

ترجمه

خداوند! هر یک از بندگانت گفتار عادلانه و دور از ستم و اصلاح کننده و بی مفسده ما را در امر دین و دنیا بشنود و پس از شنیدن از یاری آیین تو و اعزاز دینت سرباز زند و کندی کند. ما تو را بر کار خلاف او به شهادت می طلبیم. ای کسی که بزرگ ترین شاهدانی! همچنین همه آنها را که در زمین و آسمانهاست سکونت بخشیده ای، گواه برضد او می آوریم؛ و با این حال می دانیم که ما را از یاری او بی نیاز می سازی و او را به گنااهش خواهی گرفت (و کیفر خواهی داد).

شرح و تفسیر: سزای متخلفان

سزای متخلفان

قرائن نشان می دهد که این چند جمله پرمعنا و پر از سوز و گداز، بخشی از خطبه طولانی تری بوده که مرحوم سید رضی این قسمت را گزینش کرده و جداگانه آورده است.

بعضی معتقدند این کلام ذیل خطبه ۱۹۸ قرار داشته است. (۱)

ص: ۱۸۵

هدف اصلی امیر المؤمنین علیه السلام از این خطبه، بسیج کردن یارانش برای جهاد در برابر شامیان غاصب بوده است؛ ولی به صورت شکوائیه ای در برابر خداوند؛ شکوا از کسانی که دعوت عادلانه او را می شنوند و از شرکت در جهاد سرباز می زنند. شکوایی که نشان می دهد تا چه اندازه، امام مظلوم و تا چه حد گروهی از اصحابش فاقد احساس مسئولیت بوده اند.

می فرماید: «خداوند! هر یک از بندگانت گفتار عادلانه و دور از ستم و اصلاح کننده و بی مفسده ما را در امر دین و دنیا بشنود و پس از شنیدن از یاری آیین تو و اعزاز دینت سرباز زند و کندی کند. ما تو را برضد او به شهادت می طلبیم. ای کسی که بزرگ ترین شاهدانی!؛ (اللهم أيما عبد من عبادك سمع مقاتلنا العادل غير الجائر، و المصلحه غير المفسده، في الدين و الدنيا، فأبى بعد سمعه لها إلا النكوص (۱) عن نصرتك، و الإبطاء (۲) عن إعزاز دينك، فإننا نستشهدك عليه يا أكبر الشاهدين شهاده) .

قابل توجه اینکه امام سخن خود را در زمینه دعوت به جهاد با شامیان ستمگر به چهار وصف یا به اعتباری به دو وصف تأکید کرده است: ۱. این سخن سخنی است در مسیر عدالت. ۲. هیچ ستمی در آن نیست. ۳. سبب اصلاح مردم است.

۴. هیچ فسادى بر آن مترتب نیست و آثار مثبت آن در دین و دنیای مردم ظاهر می شود.

بدیهی است پیروی از چنین سخنی که سراسر حق و عدالت و صلح و مصلحت است به حکم شرع و عقل لازم است و آنها که برخلاف آن گام بردارند از آیین خداوند متعال و فرمان عقل منحرف شده اند.

نکته دیگر اینکه امام علیه السلام می فرماید: کسانی که با دعوت او به جهاد با شامیان

ص: ۱۸۶

۱- ۱). «نکوص» مصدر و به معنای خودداری و عقب نشینی است.

۲- ۲). «ابطاء» به معنای کندی کردن و تأخیر انداختن از ریشه «بطؤ» بر وزن «قفل» به معنای کندی گرفته شده است.

غار تگر سریچی کنند از یاری خدا و عظمت بخشیدن به آیین او سرباز زده اند بی آنکه امام علیه السّلام نفع خاص شخصی در آن داشته باشد.

ضمناً امام با این سخن می خواهد روشن سازد که مسیر شامیان، مسیر ظلم و جور و مایه فساد در دین و دنیای مردم است.

امام علیه السّلام در ادامه این سخن افزون بر به شهادت طلبیدن خداوند متعال، همه موجودات زمین و آسمان را به گواهی می طلبد و می فرماید: «تمام آنها را که در زمین و آسمانهاست سکونت بخشیده ای، به عنوان گواه بر ضدّ او (آن کس که از جهاد با ستمگران سرباز می زند) می آوریم؛ ولی با این حال می دانیم که ما را از یاری او بی نیاز می سازی و او را به گناهِش خواهی گرفت (و کیفر خواهی داد)»؛ (و نستشهد علیه جمیع ما أسکنته أرضک و سماواتک، ثم أنت بعد المغنی عن نصره، و الآخذ له بذنبه).

امام علیه السّلام با این شکایت به پیشگاه پروردگار که از دل پرسوز آن حضرت برخاسته، از یک سو به افراد سست و بی تفاوت در امر جهاد اتمام حجت می کند و از سوی دیگر یاران وفادارش را هشدار می دهد که از سستی آن گروه وحشتی به دل راه ندهند و بدانند خدا یار و یاور آنهاست و آن گروه وظیفه شناس، سرانجام گرفتار کیفر اعمال خود خواهند شد، همان گونه که به گواهی تاریخ بعد از شهادت امام گرفتار شدند و ظالمانی از عمّال بنی امیه را بر آنها گماردند که بر هیچ یک از آنان رحم نکردند و از هیچ عقوبت و از کیفری درباره آنان دریغ نداشتند.

شایان توجه است که در کتاب صفین نصر بن مزاحم چنین آمده است:

هنگامی که امام این سخن را بیان فرمود مردی از طایفه بنی فزاره برخاست و جسورانه به امام خطاب کرد که تو می خواهی ما را با این سخن برای جنگ با شامیان بسیج کنی و برادران خود را در آنجا به قتل برسانیم. همان گونه که ما را در

بصره بردی و برادران خویش را در جنگ جمل کشتیم! هرگز این کار را نخواهیم کرد. مالک اشتر خشمگین شد و برخاست و گفت: ای مردم! او را دستگیر کنید (که او فردی نفوذی از دشمنان ماست) آن مرد فرار کرد و گروهی به دنبال او برای دستگیر ساختنش حرکت کردند او به محلی از بازار پناهنده شد که جای فروش اسبها بود. سرانجام مردم او را زیر پاهای خود له کردند. (۱)

جمله «جميع ما أسكنته أرضك و سمواتك»؛ (همه آنچه که در زمین و آسمانهايت ساکن ساختی) ظاهرا اشاره به فرشتگان و انسانها و جن است، زیرا تعبیر «ساکن ساختی» تناسب با آن دارد (بنابراین «ما» در اینجا به ذوی العقول اطلاق شده است و به شهادت طلبیدن آنها با آنکه قبل از آن، خدا را به شهادت طلبیده، برای تأکید در این امر مهم است، همان گونه که خداوند جز ذات پاکش شاهدان بسیاری بر اعمال ما قرار داده است.

ص: ۱۸۸

۱-۱). صفین نصر بن مزاحم، ص ۹۴-۹۵.

اشاره

و من خطبه له عليه السلام

فی تمجید الله و تعظیمه

از خطبه های امام علیه السلام است که در آن از مجد و عظمت خداوند سخن گفته شده است (و نیز به بخشی از ویژگیهای پیامبر اشاره شده است). (۱)

خطبه در یک نگاه

از تعبیر مرحوم سید رضی استفاده می شود که آنچه در این خطبه آمده، بخشی از کلام امام علیه السلام بوده که مرحوم سید دو بخش از آن را برگزیده است:

در بخش اول از صفات جمال و جلال خداوند مخصوصاً احاطه علم او به همه موجودات سخن به میان آمده است.

در بخش دوم از صفات پیامبر و امدادهای الهی نسبت به او و پیشرفت سریع و برطرف شدن موانع راهش سخن گفته شده و در مجموع این خطبه شعاع تابناکی بر مسئله توحید و نبوت افکنده شده است.

ص: ۱۸۹

۱- ۱). سند خطبه: در منابع معروف، سندی برای این خطبه جز نهج البلاغه ذکر نشده است و مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار، ج ۴، بخش اول این خطبه را از نهج البلاغه نقل کرده است.

الحمد لله العليّ عن شبه المخلوقين، الغالب لمقال الواصفين، الظاهر بعجائب تدبيره للتناظرين، والباطن بجلال عزّته عن فكر المتوهّمين، العالم بلا اكتساب و لا ازدياد، و لا علم مستفاد، المقدر لجميع الأمور بلا رويّه و لا ضمير، العذّي لا تغشاه الظلم، و لا يستضيء بالأنوار، و لا يرهقه ليل، و لا يجرى عليه نهار ليس إدراكه بالإبصار، و لا علمه بالإخبار.

*** و منها في ذكر النبي صلّى الله عليه و اله:

أرسله بالضياء، و قدّمه في الاصطفاء، فرّق به المفاتق، و ساور به المغالب، و ذلّل به الصّيعوبه، و سهّل به الحزونه، حتّى سرّح الضلال، عن يمين و شمال.

ترجمه

حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که از شباهت به مخلوقات، برتر، و از وصف واصفان، والاتر است. به وسیله تدبیر شگفت آورش بر همه ناظران آشکار است و با جلال عزّتش کنه ذاتش بر همه اندیشمندان پنهان. خداوندی که عالم است بی آنکه معلوماتش اکتسابی باشد یا فزونی گیرد و یا آن را از کسی فرا گرفته باشد. خداوندی که همه امور را اندازه گیری کرده، بی آنکه نیاز به تفکّر و یا رجوع به ضمیر و وجدان داشته باشد. خدایی که تاریکیها پوششی بر او نمی افکند و از نور و روشنایی بهره نمی گیرد. شب او را نمی پوشاند و روشنایی روز بر او نمی گذرد. نه درک او از اشیا، با حسّ بینایی (و چشم ظاهری) است و نه علم و دانش وی از طریق خبر گیری.

در بخش دیگری از این خطبه سخن از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به میان آمده، می فرماید: «خداوند او را با نور و روشنایی فرستاد و برگزید و بر همه مقدم داشت، جدائی ها و پراکندگی ها را به وسیله او پیوند داد (و اتحاد و الفت ایجاد کرد) و با او بر زورمندان چیره شد. مشکلات را به وسیله او آسان و ناهمواریها را به دست او هموار ساخت تا آنجا که ضلالت و گمراهی را از راست و چپ (و از هر سو) به عقب راند.»

شرح و تفسیر: بخشی از اوصاف خداوند و پیامبرش

بخشی از اوصاف خداوند و پیامبرش

امام علیه السلام در بخش اول این خطبه که پیرامون صفات جمال و جلال حق سخن می گوید، به دوازده وصف از اوصاف الهی اشاره می کند:

نخست در چهار وصف نخستین می فرماید: «حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که از شباهت به مخلوقات، برتر و از وصف و اصفان، والا تر است. به وسیله تدبیر شگفت آورش بر همه ناظران آشکار است و با جلال عزتش کنه ذاتش بر همه متفکران پنهان؛ (الحمد لله العلی عن شبه المخلوقین، الغالب لمقال الواصفین، الظاهر بعجائب تدبیرہ للنظرین، و الباطن بجلال عزته عن فکر المتوهمین (۱)).»

همان گونه که در گذشته نیز اشاره شده، ذات پاک خداوند نامتناهی است و بدیهی است مخلوقاتش که همه چیزشان محدود و متناهی است، قادر بر درک کنه ذاتش نباشند، بنابراین تنها از طریق آثار شگفت انگیزی که در پهنه جهان هستی از او نمایان است به ذات او پی می بریم، لذا اگر می گوئیم خدا از همه چیز

ص: ۱۹۲

۱- ۱). «متوهمین» از ریشه «وهم» گرفته شده که گاه به معنای پندار و گمان و خیال می آید و گاه به معنای اندیشیدن و فکر کردن و در اینجا معنای دوم مراد است و شاهد آن تعبیر به «فکر» است که قبل از آن ذکر شده است.

آشکارتر و از همه چیز پنهان تر است ناظر به همین دو جنبه است؛ از نظر آثار علم و قدرتش کاملاً آشکار و از نظر کنه ذاتش مخفی و پنهان است.

در ادامه این سخن به پنجمین و ششمین وصف پرداخته می فرماید:

«خداوندی که عالم است بی آنکه معلوماتش اکتسابی باشد یا فزونی گیرد و یا آن را از کسی فراگرفته باشد. خداوندی که همه امور را اندازه گیری کرده، بی آنکه نیاز به تفکر و یا رجوع به ضمیر و وجدان داشته باشد؛ (العالم بلا اکتساب و لا ازدیاد، و لا علم مستفاد، المقدر لجميع الأمور بلا رویه و لا ضمیر).

بی شک علم خدا مانند ذاتش بی پایان است، بنابراین نه نیازی به اکتساب دارد و نه فراگیری از دیگری. این امور مربوط به کسانی است که علم محدودی دارد و از سه راه بر آن می افزایند: گاهی از طریق تجربه و مانند آن، گاه به سبب تأثیر علوم در یکدیگر و انتقال از مسئله ای به مسئله دیگر و گاه از طریق درس خواندن و فراگیری از دیگران؛ آیا آن کس که علمی بی پایان دارد از همه این امور بی نیاز است.

همچنین او برای آفرینش مخلوقات و اندازه گیری دقیق هر موجود از نظر کمیت و کیفیت و قوانین حاکم بر آن نه نیاز به اندیشیدن دارد، نه رجوع به وجدان. به خلاف انسانهایی که دست به اختراع و ابداع چیزی می زنند که گاه باید سالها بیندیشند و مطالعه کنند و از معلومات و تجربیات خود کمک بگیرند تا موفق به ابداع چیزی شوند.

سپس در هفتمین و هشتمین وصف می افزاید: «خدایی که تاریکیها ستر و پوششی بر او نمی افکند و از نور و روشنایی بهره نمی گیرد؛ (الذی لا تغشاه الظلم، و لا یتضیء بالأنوار).

آنگاه برای تکمیل و توضیح همین مطلب به سراغ نهمین و دهمین وصف رفته، می فرماید: «شب او را نمی پوشاند و روشنایی روز بر او نمی گذرد (و به بیان

دیگر: شب و روز برای او متصور نیست»؛ (و لا یرهقه (۱) لیل، و لا یجری علیه نهار) .

این تعبیرات ممکن است اشاره به این سند باشد که ذات پاکش از طریق آثار همیشه آشکار است و شب و روز تفاوتی در این امر ایجاد نمی کند و یا اشاره به این باشد که او برای مشاهده و احاطه علمی به اشیا نیاز به نور و روشنایی ندارد آن گونه که انسانها نیاز دارند.»

یازدهمین و دوازدهمین وصف نیز تکمیل و توضیح دیگری بر اوصاف پیشین است، می فرماید: «نه درک او از اشیاء با حس بینایی است و نه علم و دانش وی از طریق خبرگیری است»؛ (لیس إدراکه بالابصار، و لا علمه بالإخبار) .

زیرا این امور مربوط به جسم و جسمانیات و صاحبان علوم ناقص و محدود است؛ او نه از قبیل جسم و جسمانیات است و نه محدودیتی در احاطه علمی اوست.

در اینجا این سؤال پیش می آید که چرا امام علیه السلام در خطبه های متعدد بر همین مضامین تکیه و تأکید می کند و بر این امر اصرار دارد که علم خداوند نیازی به هیچ یک از اموری که در بالا گفته شد ندارد؛ این همه تأکید برای چیست؟

در پاسخ این سؤال می گوئیم: یکی از مشکلات عظیم در شناخت و معرفت پروردگار مسئله مقایسه او با مخلوقات است، زیرا در همه عمر خود سروکار با مخلوقات دارد، همه چیز را با معیار آن می سنجد. مخلوقاتی که همه چیزش محدود است؛ علم، قدرت، زمان، مکان، درک و شهود او همه و همه محدود، ناپایدار و فناپذیر است. هنگامی که سخن از معرفت پروردگار به میان می آید آگاهانه یا ناخودآگاه همان مقیاسها را به کار می گیرد و در درّه هولناک تشبیه سقوط می کند، از این رو این معلم بزرگ معرفه الله پی در پی هشدار می دهد که بر لب پرتگاه نروید و خدا را با خود به هیچ یک از مخلوقات مقایسه نکنید که از معرفه الله دور خواهید شد و اوهامی را در مغز خود پرورش می دهید و می پرستید.

ص: ۱۹۴

۱-۱). «یرهقه» از ریشه «رهق» بر وزن «شفق» در اصل به معنای پوشاندن چیزی با قهر و غلبه است و به معنای سختگیری یا مسلط شدن چیزی نیز آمده است.

حدیث معروف امام باقر علیه السلام: «كُلُّ ما مَيِّزتموه بأوهامكم في أدقِّ معانيه مخلوق مصنوع مثلكم مردود إليكم؛» آنچه با فکر و پندار خود با دقیق ترین مفاهیم در ذهن خویش (درباره خدا) ترسیم می کنید مخلوق و ساخته شما و همانند خودتان است و به سوی شما باز می گردد» (۱) اشاره زیبایی به همین مطلب است.

لذا ائمه اهل بیت علیهم السّلام همواره مراقب اصحاب و یاران و پیروان خود بودند که گرفتار و تشبیه یا تعطیل نشوند، در حالی که این گرفتاری برای گروهی که از آنها پیروی نکردند بسیار فراوان و آشکار است.

اعتقاد به جسمیت خداوند و تشبیه او با مخلوقات، اعتقاد به امکان رؤیت و مشاهده حسی در دنیا و لااقل در آخرت که غالباً به آن پایبند هستند، از این قسم انحرافات خطرناک است.

در بخش دیگر این خطبه که مرحوم سید رضی تحت عنوان «و منها فی ذکر النّبی صلی الله علیه و اله» آورده، امام علیه السّلام سخن کوتاه و بسیار پرمعنایی درباره پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله دارد و هفت وصف از اوصاف پیامبر را که نشان دهنده مقام والا و اصلاحات گسترده او در جامعه اسلامی است، بیان می کند. می فرماید: «خداوند او را با نور و روشنائی فرستاد و برگزید و بر همه مقدّم داشت، پارگیها و پراکندگیها را به وسیله او پیوند داد (و اتّحاد و الفت ایجاد کرد) و با او بر زورمندان چیره شد.

مشکلات را به وسیله او آسان و ناهمواریها را به دست او هموار ساخت تا آنجا که ضلالت و گمراهی را از راست و چپ (و از هر سو) به عقب راند؛ (أرسله بالضّیاء، و قدّمه فی الاصفاء، فرتق (۲) به المفاتق (۳) و ساور (۴) به المغالب، و ذلّل به

ص: ۱۹۵

۱-۱. بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۳.

۲-۲. «رتق» از ریشه «رتق» بر وزن «حتم» یعنی به هم پیوستن.

۳-۳. «مفاتق» به معنای محلّهای شکافته شده جمع «مفتق» بر وزن «مکتب» از ریشه «فتق» (ضدّ رتق) به معنای شکافتن گرفته شده است.

۴-۴. «ساور» از ریشه «مساوره» به معنای غلبه کردن و چیره شدن و شوریدن، از ریشه «سور» بر وزن «غور» گرفته شده است.

الصَّعُوبَهُ، وَ سَهْلٌ بِهِ الْحَزُونَةُ (۱)، حَتَّى سَرَّحَ (۲) الضَّلَالِ عَنِ يَمِينٍ وَ شَمَالٍ).

منظور از «ضیاء» یکی از چند احتمال ذیل است: نور ایمان، علم، قرآن، وحی و یا همه اینها؛ یعنی خداوند پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله را با نور وحی و قرآن و ایمان مبعوث کرد تا جهان را به وسیله آن روشن سازد.

جمله «و قدّمه فی الاضطفاء» ممکن است اشاره به خاتمیت پیامبر اکرم باشد (زیرا اگر خاتم نباشد مفهومش این است که آیینی برتر از آیین او در آینده خواهد آمد) و یا اشاره به برتری او بر همه انبیا و خلق جهان است. به هر حال دلیل بر این است که آیینش از همه آیینها کامل تر است. منظور از «مفاتیح» (پارگیها و بریدگیها) اختلافات گسترده ای است که در محیط عربستان وجود داشت و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به آنها پایان داد و همه را زیر پرچم توحید متحد ساخت.

جمله «و ساور به المغالب» اشاره به کوتاه کردن دست ظالمان و زورمندان از گریبان مستضعفان و محرومان است که به برکت ظهور اسلام به وقوع پیوست و همه آنها در برابر قدرت این آیین سر تسلیم فرود آوردند.

برطرف ساختن مشکلات و هموار ساختن ناهمواریها (ذلل به الصّعبه) می تواند اشاره به حلّ مشکلات معنوی و عقیدتی و اخلاقی باشد یا مشکلات مادی و اجتماعی و یا همه اینها که در پرتو ظهورش به وقوع پیوست.

جمله «حَتَّى سَرَّحَ الضَّلَالِ عَنِ يَمِينٍ وَ شَمَالٍ» اشاره به پایان گرفتن همه مفاسدهی است که در جمله های قبل به آن اشاره شده؛ یعنی انواع گمراهیها از چپ و راست و از هر سو به وسیله آن حضرت و آیینش به عقب رانده شدند.

تعبیر به «یمین و شمال» ممکن است اشاره به افراط و تفریطها باشد، یا اشاره به همه راههایی که به فساد منتهی می شود.

ص: ۱۹۶

۱- ۱). «حزونه» ضدّ سهولت به معنای خشن و ناصاف بودن است.

۲- ۲). «سَرَّحَ» از ریشه «تسریح» به معنای رها ساختن و عقب راندن گرفته شده و به همین مناسبت به طلاق نیز تسریح گفته می شود و ریشه اصلی آن «سرح» و «سروح» به معنای آزاد گشتن و رها شدن است.

به یقین این اصلاحات، مخصوص زمان ظهور پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نبود. اگر امروز هم به تعلیمات و برنامه های اسلام عمل کنیم هم نور وحدت جامعه اسلامی را فرا می گیرد و هم دست زورمندان ظالم کوتاه می گردد و هم سختیها و مشاغل اجتماعی آسان می شود، زیرا اینها همه از آثار تعلیمات الهی است.

ص: ۱۹۷

خطبه ۲۱۴: صفات درونی پیامبر اکرم و اوصاف دانشمندان و اندرز به تقوا

اشاره

و من خطبه له علیه السلام

یصف جوهر الرسول، و یصف العلماء، و یعظ بالتقوی

از خطبه های امام علیه السلام است که در آن از صفات درونی پیامبر صلی الله علیه و اله و اوصاف دانشمندان و اندرز به تقوا سخن می گوید. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که اشاره شد این خطبه در واقع از سه بخش تشکیل یافته است:

در بخش نخست بعد از شهادت به عدالت پروردگار به قسمتی از صفات برجسته پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله اشاره شده که نشان می دهد جوهر ذاتی پیامبر از هر نظر جوهر پاکی بوده است و در ضمن اشاره به یاری خداوند و امدادهای الهی نسبت به مطیعان می کند.

در بخش دوم از عالمان ربّانی و صفات برجسته آنها و طرز برخوردشان با

ص: ۱۹۹

۱- ۱). سند خطبه: بعضی از دانشمندانی که بعد از عصر مرحوم سید رضی می زیستند؛ مانند آمدی در غرر الحکم بخشی از این خطبه را با تفاوتی نقل کرده که نشان می دهد منبع دیگری غیر از نهج البلاغه در اختیار داشته است.

مردم سخن به میان آورده است.

در بخش سوم اندرزهای فراوانی در عباراتی کوتاه و پرمعنا بیان فرموده که عمل به آن مایه پرورش روح تقوا در وجود انسانهاست.

ص: ۲۰۰

و أشهد أنه عدل عدل، و حكم فصل، و أشهد أن محمدا عبده و رسوله، و سيد عباده، كلما نسخ الله الخلق فرقتين جعله في خيرهما، لم يسهم فيه عاهر، و لا ضرب فيه فاجر.

ألا و إن الله سبحانه قد جعل للخير أهلا، و للحق دعائم، و للطاعة عصما. و إن لكم عند كل طاعة عوننا من الله سبحانه يقول على الألسنة، و يثبت الأفتدة. فيه، كفاء لمكتف، و شفاء لمشتف.

و گواهی می دهم که خداوند، دادگری است که همواره، دادگری داشته و داوری است که همیشه حق را از باطل جدا ساخته و گواهی می دهم که محمد بنده و فرستاده او و سرور بندگان اوست. هر زمان خدا انسانها را به دو بخش تقسیم کرده، آن حضرت را در بهترین آن دو قرار داده است (و پیوسته در صلب پدران پاک و رحم مادران پاکدامن بوده است) هیچ ناپاک دامنی در او سهمی نداشت و هیچ فاجری در او دخالت نکرد. آگاه باشید خداوند برای خیر و نیکی، اهلی قرار داده و برای حق، ستونهایی و برای اطاعت فرمانش پاسدارانی و به یقین برای شما در انجام هر طاعتی یار و یابوری از جانب خداوند سبحان خواهد بود که زبانها را گویا می کند و قلبها را ثابت نگه می دارد، به گونه ای که برای آن کس که بخواهد به آن اکتفا کند کافی است و برای آن کس که شفا جوید مایه شفاست.

نسب پاک پیامبر صلی الله علیه و اله

امام علیه السلام در آغاز این خطبه-همچون بسیاری از خطبه های دیگر- از شهادتین آغاز می کند (هرچند «واو» در «و أشهد» نشان می دهد که قبل از آن نیز مطالبی بوده است) می فرماید: «و گواهی می دهم که خداوند دادگری است که همواره، دادگری داشته و داوری است که همیشه حق را از باطل جدا می سازد و گواهی می دهم که محمد بنده و فرستاده او و سرور بندگان اوست»؛ (و أشهد أنه عدل عدل، و حکم فصل، و أشهد أن محمدا عبده و رسوله، و سید عباده).

تعبیر به «عدل» که معنای مصدری دارد برای تأکید است؛ یعنی ذات خداوند عین عدالت است و جمله «عدل» که به صورت فعل ماضی، بعد از آن آمده، تأکید دیگری است و «حکم» به معنای داور مفهوم وسیعی دارد که داوری خداوند را در همه زمینه های تکوینی و تشریحی، شامل می شود؛ او همواره فصل و جداسازی حق را از باطل داشته و خواهد داشت.

عجب اینکه یکی از شارحان نهج البلاغه (ابن ابی الحدید) ضمیر در «أنه» را به مسئله قضا و قدر باز گردانده و معتقد است قبل از این جمله بوده (و سید رضی آن را جدا ساخته است) جمعی از شارحان نیز سخن او را پذیرفته اند، در حالی که جمله «و أشهد أن محمدا عبده» نشان می دهد که شهادت قبلی شهادت مربوط به پروردگار است به علاوه «حکم فصل» از صفات خداست؛ نه صفات قضا و قدر. (۱)

توصیف پیامبر صلی الله علیه و اله به عبودیت قبل از رسالت در جمله بالا نشان می دهد که بزرگ ترین افتخار انسان بندگی خداست و تعبیر به «سید عباده» (سرور بندگان

ص: ۲۰۲

۱- ۱). در کتاب تمام نهج البلاغه که جمله های مکمل این خطبه را آورده است تعبیراتی دارد که به وضوح نشان می دهد ضمیر در «أنه» به ذات پاک پروردگار باز می گردد؛ نه به قضا و قدر (تمام نهج البلاغه، خطبه ۲۲، ص ۲۹۹).

خدا) تأکید دیگری است بر این معنا. آری! هرچه هست در بندگی پروردگار است.

سپس در ادامه ذکر اوصاف پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، می افزاید: «هر زمان خدا انسانها را به دو بخش تقسیم کرده، آن حضرت را در بهترین آن دو قرار داده است»؛ (کَلَّمَا نَسَخَ (۱) اللهُ الْخَلْقَ فَرَقْتَيْنِ جَعَلَهُ فِي خَيْرِهِمَا) .

اشاره به اینکه نور وجود آن حضرت که در صلب آدم وجود داشت، پیوسته از صلبی به صلب دیگر منتقل می شد و آنجا که فرزندان متعددی از نسلی به وجود می آمدند نور وجود آن حضرت در آن شاخه ای که بهتر بود قرار می گرفت و این راه را از طریق بهترینها پیوسته می پیمود تا در صلب عبد الله قرار گرفت و به رحم آمنه منتقل شد.

باز می افزاید: «هیچ ناپاکدانی در او سهمی نداشت و هیچ فاجری در او دخالت نکرد»؛ (لَمْ يَسْهَمْ فِيهِ عَاهِرٌ (۲))، و لا ضرب فيه فاجر) .

این همان مضمونی است که در زیارت وارث در مورد فرزندزاده پیامبر، امام حسین علیه السّلام آمده است: «أشهد أنّك كنت نورا في الأصلاب الشّامخه و الأرحام المطّهّره، لم تنجسك الجاهليّنه بأنجاسها و لم تلبسك المدلهّمات ثيابها؛ گواهی می دهم که تو نوری بودی در صلب والای پدران و رحم پاک مادران و هرگز عصر جاهلیت با تمام آلودگیهایش تو را آلوده نساخت و جامه های سیاه آن بر تو پوشانده نشد». (۳)

ص: ۲۰۳

۱-۱). «نسخ» از ریشه «نسخ» بر وزن «مسخ» در اصل به معنای انتقال و جابه جا کردن چیزی است لذا هنگامی که بر اثر حرکت خورشید سایه، جابه جا می شود می گویند: «نسخت الشمس الظل» و به نوشتن چیزی از روی نوشته ای دیگر استنساخ و نسخه برداری گفته می شود، چون مطلب را منتقل می سازد. نسخ در احکام نیز از این ریشه گرفته شده، زیرا حکمی جای حکم دیگری را می گیرد و در خطبه بالا نسخ اشاره به انتقال نطفه از پدری به پدر دیگر است که از طریق وراثت، ویژگیهای پدران به فرزندان منتقل می شود.

۲-۲). «عاهر» به معنای شخص فاسق و فاجر و آلوده دامن است.

۳-۳). مصباح المتهدّج، ص ۷۱۷.

شبه همین معنا درباره شخص پیامبر صلی الله علیه و اله وارد شده است، آنجا که می فرماید:

«لم یزل ینقلنی الله من أصلاب الطّاهرین إلى المطهّرات حتّی أخرجنی فی عالمکم هذا لم یدنّسنی بدنس الجاهلیّیه؛ پیوسته خداوند مرا از صلب پدران پاک به رحم مادران پاک دامن منتقل کرد تا اینکه متولّد شدم درحالی که هرگز مرا به آلودگیهای جاهلیت آلوده نساخت».^(۱)

این تعبیر که در خطبه بالا- و روایت و زیارت نامه وارد شده، اضافه بر بیان فضیلت والای پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله، این درس را نیز به همه ما می آموزد که دوران تربیت انسان برای رسیدن به مقامات بالا از صلب پدران و رحم مادران آغاز می گردد و عامل وراثت یکی از عوامل تشکیل دهنده شخصیت انسان است، هر چند عامل منحصر به فرد نیست. در این زمینه سخن بسیار است که در بحثهای آینده با استفاده از مناسبتها- إن شاء الله- بیان خواهد شد.

سپس امام علیه السلام از پویندگان راه رسول الله که اوصاف او در عبارات گذشته بیان شد دم می زند تا نشان دهد در سایه تعلیمات آن بزرگوار باید گروههایی در هر عصری پرورش یابند و راه او را تداوم بخشند، می فرماید: «آگاه باشید خداوند برای خیر و نیکی، اهلی قرار داده و برای حق، ستونهایی و برای اطاعت فرمانش پاسدارانی»؛ (ألا- و إنّ الله سبحانه قد جعل للخیر أهلاً، و للحقّ دعائم، و للطّاعه عصماً).

اشاره به اینکه در هیچ عصر و زمانی، این راه بدون رهرو نمی ماند و برنامه خیر و حق و اطاعت، تعطیل نمی شود؛ آنها کسانی هستند که دارای اراده های قوی و ثبات پاک اند و به همین دلیل توفیق الهی شامل حالشان شده است.

جمله «للحقّ دعائم، و للطّاعه عصماً» ممکن است اشاره به امامان معصوم و اوصیای پیامبر باشد که حامیان حق و پاسداران اطاعت فرمان خدا بودند؛

ص: ۲۰۴

همان گونه که در زیارت جامعه می خوانیم: «و الحقّ معکم و فیکم و منکم و إلیکم و أنتم أهله و معدنه؛ حق همواره با شما و در میان شما و از ناحیه شماست و به سوی شما می آید و شما اهل حق و معدن آن هستید» و مخصوصاً در حدیث معروفی که شیعه و اهل سنت آن را در کتب معروف خود نقل کرده اند، می خوانیم: «علیّ مع الحقّ و الحقّ مع علیّ یدور معه حیثما دار؛ علی با حق همراه است و حق با علی همراه، به هر سو او می گردد حق نیز با او می گردد».^(۱)

نیز ممکن است اشاره به قرآن مجید و سنت معصومان، یا اشاره به وجود علما و دانشمندان باشد و این احتمال بعید نیست که همه این تفسیرهای سه گانه در مفهوم جمله های بالا جمع باشد.

در ادامه این سخن به رهروان راه آنها بشارت می دهد که در برابر انبوه مشکلات اطاعت، تنها نیستند و امدادهای الهی پی در پی به یاری آنها می آید، می فرماید: «به یقین برای شما در انجام هر طاعتی یار و یاور از جانب خداوند سبحان خواهد بود که زبانها را گویا می کند و قلبها را ثابت نگه می دارد، به گونه ای که برای آن کس که بخواهد به آن اکتفا کند کافی است و برای آن کس که شفا جوید مایه شفاست»؛ (و إنّ لکم عند کلّ طاعه عوناً من اللّٰه سبحانه یقول (۲) علی الألسنه، و یثبت الأئنده. فیه، کفاء لمکتف، و شفاء لمشتف).

آری! خداوند بندگان مؤمن خویش را تنها نمی گذارد زبانشان را گویا و قلب و اراده آنها را محکم می دارد. این امر کرارا در آیات قرآن منعکس شده است؛ موسی بن عمران علیه السلام از خدا زبان گویا می خواهد و خدا به او ارزانی می دارد، افزون بر اینکه برادرش هارون را به یاری او می فرستد، تأکید می کند که تنها نیستید و من با شما هستم، همه چیز را می شنوم و می بینم: «إِنِّی مَعَكُمْ أَسْمَعُ»

ص: ۲۰۵

۱- ۱). بحار الانوار، ج ۳۳، ص ۳۷۶؛ شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۲۹۷.
۲- ۲). ضمیر «یقول» به «اللّه» بر می گردد که قبلاً ذکر شده و معنای جمله این است که خداوند زبان آنها را گویا می کند و خیر رای بر آن جاری می سازد.

«وَأَرَى» (۱) و در جای دیگر می فرماید: «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»؛ خداوند کسانی را که ایمان آوردند به جهت گفتار و اعتقاد ثابتشان، استوار می دارد، هم در این جهان و هم در سرای دیگر». (۲)

و این همان چیزی است که پیوسته و همه روزه در نمازها از خداوند تقاضا می کنیم و می گوئیم: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»

ص: ۲۰۶

۱- ۱. طه، آیه ۴۶.

۲- ۲. ابراهیم، آیه ۲۷.

و اعلموا أنّ عباد الله المستحفظين علمه، يصونون مصونه، و يفجرون عيونه. يتواصلون بالولايه، و يتلاقون بالمحبه، و يتساقون بكأس روّيه و يصدرون برّيه، لا تشوبهم الرّيبه، و لا تسرع فيهم الغيبه.

على ذلك عقد خلقهم و أخلاقهم، فعليه يتحابون، و به يتواصلون، فكانوا كتفاضل البدر ينتقى، فيؤخذ منه و يلقي، قد مّيزه التّخليص، و هدّبه التّمحيص.

بدانید بندگان خدا که حافظان علم او هستند آن را به خوبی نگاهداری و حفظ می کنند (و در اختیار ناهلان قرار نمی دهند) و (آنجا که باید آن را آشکار کنند) چشمه های آن علوم را جاری می سازند، با ولایت به یکدیگر می پیوندند و با محبت با هم ملاقات می کنند و با پیمانۀ ای سیراب کننده عطش یکدیگر را فرو می نشانند و پس از سیراب شدن (از نزد یکدیگر) خارج می شوند. شک و تردید در آنها راه نمی یابد. و غیبت در وجودشان نفوذ نمی کند. خداوند سرشت و اخلاقشان را بر این صفات برجسته گره زده، به همین سبب به یکدیگر مهر می ورزند و پیوند دوستی با یکدیگر برقرار می سازند. برتری آنان همچون برتری بذرها انتخاب شده ای است که دانه های خوب و اصلاح شده آن از میان انبوه دانه ها برگرفته می شود و بقیه را به کنار می گذارند. این امتیاز به سبب خلوص آنها و از عهده امتحان برون آمدن حاصل شده است.

حافظان علم الهی چنین هستند

امام علیه السلام بعد از ذکر بخشی از صفات برجسته پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله، از پویندگان راه او؛ یعنی عالمان عارف و مؤمنان خالص یاد می کند و ده بخش از صفات آنها را بر می شمرد که به حق باید گفت هرگاه کسانی این صفات را در خود جمع کنند از اولیاء الله و پیروان خاص پیامبر خدا صلی الله علیه و اله هستند.

می فرماید: «بدانید که بندگان خدا که حافظان علم او هستند آن را به خوبی نگاهداری و حفظ می کنند (و در اختیار ناهلان قرار نمی دهند) و (آنجا که باید آن را آشکار کنند) چشمه های آن علوم را جاری می سازند؛ (و اعلموا أنّ عباد الله المستحفظین (۱) علمه، یصونون مصونه، و یفجرون عیونه).»

این صفات سه گانه نشان می دهد که این گروه از بندگان خدا با توفیقات الهی و نیز الهامات درونی کسب علوم کرده اند و این علوم را به خوبی نگاهبانی می کنند و به نیازمندان می رسانند. آنها حافظان و پاسداران و ناشران این علومند و همان گونه که چشمه های جوشان آب، سرزمینهای تشنه را سیراب می کند و انواع گلها و گیاهان و درختها را پرورش می دهد، آنها نیز با نشر دین قلوب تشنگان را سیراب کرده و انواع فضایل انسانی را در آنان پرورش می دهند.

جمله «یصونون مصونه» شاید به همان معنا باشد که در بالا اشاره شد؛ یعنی علوم الهی را از دسترسی ناهلان حفظ می کنند و شاید به این معنا باشد که این علوم را به خوبی پاسداری کرده و در انتقال آن از نسلی به نسل دیگر از طریق تألیف و نشر کتابها می کوشند.

در ادامه به چهار وصف دیگر اشاره کرده، می افزاید: «با ولایت و دوستی به

ص: ۲۰۸

(۱- ۱). «مستحفظین» از ریشه «حفظ» گرفته شده و به معنای کسانی است که حفاظت چیزی به آنها سپرده شده است.

یکدیگر می پیوندند و با محبت باهم ملاقات می کنند و با پیمانانه ای سیراب کننده عطش یکدیگر را فرومی نشانند و پس از سیراب شدن (از نزد یکدیگر) خارج می شوند؛ (یتواصلون بالولایه، و یتلاقون بالمحبه، و یتساقون بکأس رویه (۱) و یصدرون بریه (۲)).

امام علیه السلام در بخش گذشته اشاره به جنبه های علمی این علمای ربّانی فرمود و در این بخش به جنبه های عملی آنها اشاره می کند؛ منظور از «تواصل بالولایه» شاید ولایت الهی و اولیاء الله باشد که این گروه را به یکدیگر پیوند داده، یا ولایت به معنای دوستی و محبت است که قلوب آنها را به هم پیوسته است.

جمله «و یتلاقون بالمحبه» اشاره به این است که این محبت قلبی را به هنگام ملاقات در فعل و قول خود آشکار می کنند.

جمله سوم اشاره به این است که جلسات آنها کانون تبادل علوم و دانشهاست؛ هر یک دیگری را از پیمانانه علم خویش سیراب می کند، همان گونه که در جمله چهارم آمده: «هنگامی که از مجلس بر می خیزند به قدر کافی از چشمه های علم سیراب شده اند».

آنگاه در بیان دو وصف دیگر می افزاید: «شک و تردید در آنها راه نمی یابد. و غیبت در وجودشان نفوذ نمی کند»؛ (لا تشوبهم الریبه، و لا تسرع فیهم الغیبه).

تعبیر به «ریبه» ممکن است اشاره به این باشد که مبانی عقیدتی و ایمان آنها به قدری محکم است که هیچ گونه شک و تردیدی در آن راه نمی یابد و یا اشاره به این است که به قدری زندگانی آنها صاف و پاک است که هیچ کس درباره حسن نیت و سنجیده بودن اعمال آنها تردید نمی کند.

جمله «و لا تسرع فیهم الغیبه» شاید اشاره به این باشد که آنها آلوده به غیبت

ص: ۲۰۹

۱- ۱). «رویه» صفت مشبّهه از ریشه «ریّ» بر وزن «حیّ» گرفته شده و به معنای سیراب کننده است.

۲- ۲). «بریّه» ترکیبی از باء جاژه و «ریّه» که اسم مصدر است از همان ریشه «ریّ» بر وزن «حیّ» به معنای سیراب بودن است.

نمی شود و یا به اندازه ای پاکند که دیگران به خود اجازه غیبت آنها را نمی دهند.

البته این تفسیرهای متعدّد منافاتی با یکدیگر ندارد و ممکن است همه در مفهوم جمله های بالا جمع باشد.

سپس حضرت به عنوان تأکید می فرماید: «خداوند سرشت و اخلاقشان را بر این صفات برجسته گره زده است»؛ (علی ذلک عقد خلقهم و أخلاقهم).

البته این تعبیر منافات با اختیاری بودن اعمال ندارد، زیرا هر زمان انسان با پای اختیار به سوی خدا گام بردارد، تأییدات و امدادهای الهی به سراغ او می آید و از این گذشته خداوند، زمینه های صلاح و سعادت را از آغاز در وجود همه انسانها آفریده است تا با استفاده از آنها مسیر تکامل را بییماید.

آنگاه به دو وصف دیگر از اوصاف این عالمان ربّانی اشاره کرده، می فرماید:

«به سبب همین صفات برجسته، نسبت به یکدیگر مهر می ورزند و پیوند دوستی با یکدیگر برقرار می سازند»؛ (فعلیه یتحابون، و به یتواصلون).

آری! محبت آنها به یکدیگر برای خداست و پیوند آنها از عشق و علاقه مشترکشان به کمالات سرچشمه می گیرد و هرگز منافع مادی و علاقه های حیوانی و اشتراک در مقامات دنیوی سبب دوستی و همکاری آنها با یکدیگر نیست.

در پایان این فقره با ذکر تشبیه جالبی، چگونگی گزینش این گروه را از میان سایر انسانها بیان می دارد و می فرماید: «برتری آنان همچون برتری بذره های انتخاب شده ای است که دانه های خوب و اصلاح شده آن از میان انبوه دانه ها برگرفته می شود و بقیه را به کناری می گذارند. این امتیاز بر اثر خالص سازی آنها و از عهده امتحان برون آمدن حاصل شده است»؛ (فکانوا کتفاضل البذر ینتقی (۱)؛

ص: ۲۱۰

۱- ۱). «ینتقی» از ریشه «نقاوه» به معنای پاک و خالص بودن گرفته شده است، این ماده هنگامی که به باب افتعال می رود به معنای برگزیدن و انتخاب نمودن است.

فیؤخذ منه و یلقى، قد میزه التّخلیص، و هدّبه التّمحیص (۱).

آری! آنها بذرهای برگزیده عالم خلقتند که باغبان جهان هستی آنها را برای پرورش دادن و به کمال رساندن انتخاب کرده و با توفیق و تأیید و امداد خود به صورت شجره طیّبه ای که دائماً میوه ها بر شاخسارش ظاهر است درمی آورد.

کوتاه سخن اینکه عالمان بزرگواری که صاحبان این صفات برجسته اند و تحت عنایات پروردگار، مراحل تکامل را می پیمایند و روز به روز به قرب خداوند نزدیک تر می شوند، بی دلیل به این مقام نرسیده اند، آنها در اصلاح خویشتن و زدودن زنگارهای هوا و هوس از دل و خالص ساختن نیتها و از عهده آزمونهای سخت الهی برآمدن به این مقام رسیده اند و هر کس راه آنها را پیماید او نیز همان سرنوشت را خواهد داشت.

ص: ۲۱۱

۱- ۱). «تمحیص» به معنای پاک و خالص کردن است و از ریشه «محص» بر وزن «فحص» به همین معنا گرفته شده است، هر چند تمحیص تأکید بیشتری را می رساند و از آنجا که آزمایش و امتحان سبب خالص شدن است این واژه به معنای امتحان نیز آمده است.

اشاره

فلیقبل امرء کرامه بقبولها، و لیحذر قارعه قبل حلولها، و لینظر امرؤ فی قصیر أیامه، و قلیل مقامه، فی منزل حتی یتبدل به منزلاً، فلیصنع لمتحوّله، و معارف منتقله. فطوبی لذی قلب سلیم، أطاع من یهدیه، و تجنّب من یردیه، و أصاب سبیل السیلامه بیصر من بصیره، و طاعه هاد أمره، و بادر الهدی قبل أن تغلق أبوابه، و تقطع أسبابه، و استفتح التّوبه، و أماط الحوبه، فقد أقیم علی الطّریق، و هدی نهج السّیل.

ترجمه

هر انسانی باید نصیحت مرا که جز قبول آن، پاداشی از وی نمی طلبم از من بپذیرد (و در راه عالمان ربانی گام نهد) و از حادثه کوبنده (مرگ) پیش از رسیدنش برحذر باشد، و هر کس باید به مدت کوتاه عمر و اقامت اندکش در این منزلگاه نظر افکند تا آن را به منزلگاهی والا مبدل سازد و برای محلی که او را بدانجا می برند و شناخت نیازهای جایگاه آینده اش، آنچه را در توان دارد به کار گیرد. خوشا به حال آن کس که قلب سلیم دارد، از کسی که به هدایتش می پردازد اطاعت می کند و از آن کس که او را به پستی و هلاکت می کشاند دوری می جوید، در نتیجه با کمک کسی که او را بینا می سازد و با اطاعت رهبر هدایت کننده ای که به او دستور می دهد، راه سلامت را می یابد و هدایت را پیش از آنکه درهائش بسته شود و اسبابش قطع گردد، به دست می آورد، در توبه را می گشاید و گناه را از میان می برد که اگر چنین کند بر طریق حق قرار گرفته و به راه راست و روشن هدایت شده است.

هدایت یافتگان

امام علیه السلام در این بخش همه مردم را مخاطب ساخته و آنها را به پیمودن راه علمای ربّانی که اوصاف آنها در بخش گذشته به طور مشروح بیان شد، دعوت می کند و در واقع در این بخش مراحل سیر و سلوک الی الله را بر می شمرد؛ نخست می فرماید: «هر انسانی باید نصیحت مرا که جز قبول آن، پاداشی از وی نمی طلبم از من بپذیرد» (و در راه عالمان ربّانی گام نهد) از حادثه کوبنده (مرگ) پیش از رسیدنش بر حذر باشد، و هر کس باید به مدّت کوتاه عمر و اقامت اندکش در این منزلگاه نظر افکند تا آن را به منزلگاهی والا- مبدّل سازد و برای محلی که او را بدانجا می برند و شناخت نیازهای جایگاه آینده اش، آنچه را در توان دارد به کار گیرد؛ (فلیقبل امرء کرامه (۱) بقبولها، و لیحذر قارعه (۲) قبل حلولها، و لینظر امرؤ فی قصیر آیامه، و قلیل مقامه، فی منزل حتّی یتبدل به منزلاً، فلیصنع لمثوّله، و معارف متقله) .

امام علیه السلام در اوّلین گام همگان را توجّه به کوتاهی عمر دنیا و پایان زندگی و فرا رسیدن مرگ می دهد تا همچون دنیاپرستان آخرت را به فراموشی نسپارند و دنیا را محلّ اقامت همیشگی خویش نپندارند.

این همان حالت یقظه و بیداری است که نخستین مرحله سیر و سلوک الی الله را تشکیل می دهد، چه عاملی برای بیداری بهتر از ذکر مرگ و حلول اجل؟

ص: ۲۱۴

۱- ۱). «کرامه» در اصل به معنای شرافت، شخصیت، ارزش، احترام و نعمت است و در اینکه در جمله بالا چه معنایی دارد بعضی آن را مفعول به دانسته اند و گفته اند: مفهوم جمله این است که باید هر انسانی کرامت الهی و نعمت او را به وسیله پذیرش این صفات برجسته بپذیرند، بنابراین کرامت به معنای کرامه الله و اشاره به نعمتهای اوست. احتمال دیگر این است که «کرامه» از قبیل مفعول له باشد و مفهوم جمله چنین است که هر انسانی برای کرامت و محبت این سخن را از من بپذیرد.

۲- ۲). «قارعه» از ریشه «قرع» به معنای کوبیدن گرفته شده و «قارعه» به حوادث مهم و کوبنده گفته می شود؛ مانند مرگ، زلزله. یکی از نامهای قیامت نیز «قارعه» است، زیرا با حوادث کوبنده ای همراه است.

در ادامه این سخن به پاک ساختن و برگزیدن دلیل راه اشاره کرده، می فرماید:

«خوشا به حال آن کس که قلب سلیم دارد، از کسی که هدایتش می کند اطاعت می نماید و از آن کس که او را به پستی و هلاکت می کشاند دوری می جوید»؛ (فظوبی لذی قلب سلیم، أطاع من یهدیه، و تجنّب من یردیه (۱)).

«در نتیجه با کمک کسی که او را بینا می سازد و با اطاعت رهبر هدایت کننده ای که به او دستور می دهد، راه سلامت را می یابد و هدایت را پیش از آنکه درهائش بسته شود و اسبابش قطع گردد، به دست می آورد»؛ (و أصاب سبیل السّلامه ببصر من بصره، و طاعه هاد أمره، و بادر الهدی قبل أن تغلق أبوابه، و تقطع أسبابه).

به این ترتیب امام به رهروان این راه توصیه می کند که اگر نوسفرند، بدون هادی و راهنما گام برندارند؛ و در پرتو هدایت عالمان ربّانی و پویندگان پرسابقه، تا فرصتی در دست دارند و درهای هدایت، گشوده است به سر منزل مقصود برسند.

سرانجام امام علیه السّلام به توبه و زدودن زنگار گناه از دل که شرط اصلی پویش این راه است دعوت کرده، می فرماید: «و (خوشا به حال کسی که) در توبه را می گشاید و گناه را از میان می برد که اگر چنین کند بر طریق حق قرار گرفته، و به راه راست و روشن هدایت شده است»؛ (و استفتح التّوبه، و أطمأ الحوبه (۲)، فقد أقیم علی الطّریق، و هدی نهج السّبیل).

به این طریق مسیر قرب الی الله به روی انسان گشوده می شود و مشمول عنایات خاصّ الهی می گردد.

ص: ۲۱۵

۱- ۱). «یردی» از ریشه «ردی» بر وزن «رعد» به معنای هلاکت یا سقوط توأم با هلاکت است و «یردی» (از باب افعال) یعنی هلاکت می کند.

۲- ۲). «حوبه» در اصل به معنای احتیاج و نیازی است که انسان را به گناه می کشاند. سپس به هر گونه گناه یا گناهان بزرگ اطلاق شده است.

نیاز به راهنما در پیمودن مقامات معنوی

در این خطبه شریفه اشاراتی به این نکته بود که خوشا به حال کسانی که از هدایت کننده ای پیروی می کنند و با بینایی کسی که آنها را بینا می سازد به راه خویش ادامه می دهند و از آن کسی که آنها را هدایت به راه راست می کند اطاعت می نمایند.

این جمله ها و مشابه آن که در بعضی دیگر از خطب نهج البلاغه آمده است این سؤال را مطرح می کند که آیا پیمودن مقامات معنوی که از آن به سیر و سلوک الی الله تعبیر می شود نیاز به استاد خاصی دارد که این راه را پیموده باشد و از آفات و خطرات آن آگاه باشد و تازه کاران و نوسفران را دستگیری کند و به سر منزل مقصود برساند؟

به بیان دیگر آیا اصول کلی هدایت که در کتاب و سنت آمده برای پیمودن این راه کافی است یا رهروان این راه هریک به تناسب استعداد و روحیه خود نیاز به استادی دارند که در تشخیص جزئیات به آنها کمک کند؟ و همان گونه که دستورات کلی پزشکی برای درمان همه بیماران کافی نیست، بلکه هر بیمار نیاز به معاینه و تشخیص بیماری و سپس روش درمان خاص خود را دارد، در پیمودن مقامات معنوی نیز همین گونه است؟

البته لحن آیات و روایات اسلامی این است که همه مؤمنان با انجام دستوراتی که در کتاب و سنت وارد شده و پای بندی به احکام الهی و در نظر گرفتن دقایقی که در این دو منبع بزرگ است می توانند به قلّه رفیع ایمان برسند و راه قرب الی الله را پیمایند. در حالات صحابه پیامبر صلی الله علیه و اله و اصحاب ائمه معصومین نیز کمتر اثری از انتخاب استادهاى خصوصى می یابیم حتّی روایاتی که در پاسخ سؤال بعضی از افراد وارد شده برای عموم مؤمنان اثربخش است.

طرفداران انتخاب استاد خصوصی گاه به امور ذیل استدلال می کنند:

۱. داستان حضرت خضر و موسی علیه السلام نشان می دهد که خداوند استاد راهنمایی برای موسی انتخاب کرد و وی وظیفه داشت دستوراتش را به کار بندد.

۲. داستان حضرت موسی و شعیب علیه السلام نیز ممکن است از همین قبیل باشد.

۳. در داستان لقمان و پسرش نیز آثاری از این برنامه دیده می شود.

۴. آیه سؤال در قرآن مجید «فَسْتَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (۱) به ناآگاهان دستور می دهد که مشکلات علمی و فکری را با سؤال از آگاهان حل کنند.

۵. در خطبه ۱۰۵ نهج البلاغه خواندیم که امام علیه السلام می فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ اسْتَصْبِحُوا مِنْ شَعْلَةِ مَصْبَاحِ وَعَظِ مَتَّعْظِ؛ ای مردم چراغ فکر خود را از شعله گفتار واعظان با عمل روشن سازید».

۶. امام سجّاد علیه السلام فرمود: «هَلِكُ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَكِيمٌ يَرْتَدُّ وَ ذَلٌّ مَنْ لَيْسَ لَهُ سَفِيهٌ يَعْضُدُهُ؛ کسی که دانشمند ارشاد کننده ای نداشته باشد گمراه می شود و کسی که فرد ساده دل کمک کننده ای نداشته باشد ناتوان می گردد» (۲).

۷. تعبیراتی که در خطبه مورد بحث آمد نیز می تواند گواه دیگری بر این مطلب باشد؛ ولی غالب آنچه در بالا به عنوان دلیل ذکر شد قابل مناقشه است، زیرا داستان موسی و خضر آن گونه که از آیات قرآن استفاده می شود ارتباطی با این مسئله ندارد. موسی علیه السلام مأمور بود علوم را درباره اسرار جهان انسانیت از خضر بیاموزد تا بر بعضی از حوادثی که ظاهر آن را ناپسند می بیند خرده نگیرد به همین دلیل هنگامی که موسی علیه السلام نمونه هایی را مشاهده کرد از خضر جدا شد و راه خود را ادامه داد و این کار ارتباطی با پیمودن مقامات معنوی و سیر و سلوک الی الله با هدایت راهنمای خصوصی ندارد.

ص: ۲۱۷

۱- ۱). انبیاء، آیه ۷.

۲- ۲). بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۱۵۹.

در داستان موسی و شعیب نیز کمترین اثری از این مسئله دیده نمی شود. البته نمی توان انکار کرد کسی که سالیانی دراز در خدمت پیامبر بزرگی باشد بسیاری از مطالب و تجارب را از او می آموزد.

در داستان لقمان و فرزندش نیز یک سلسله دستورات کلی دیده می شود که جنبه عمومی و همگانی دارد و قرآن آن را به همین عنوان ذکر کرده است.

آیه سؤال نیز مناسب مسئله تقلید از عالمان و مجتهدان است، همان گونه که در کتب اصولی به آن استدلال کرده اند. به بیان دیگر، اشاره به بیان احکام به صورت کلی است؛ نه دستورات خاص و شخصی.

تنها در روایت بحار و بعضی خطبه های نهج البلاغه اشاره ای به این مطلب دیده می شود.

کوتاه سخن اینکه اگر بخواهیم انتخاب استاد راهنما را به عنوان یک شرط لازم در پیمودن مقامات معنوی بپذیریم، با ظواهر کتاب و سنت و سیره اصحاب پیامبر و ائمه هدی سازگار نیست؛ ولی اگر بخواهیم آن را به عنوان کمک گرفتن برای پیمودن این راه تلقی کنیم کار بسیار خوبی به نظر می رسد؛ ولی از نکته ای اساسی نباید غافل بود که این موضوع در طول تاریخ و حتی در زمان ما مورد سوء استفاده فراوان افراد نااهل و منحرف قرار گرفته و در بعضی از موارد سر از افکار صوفیان و برنامه های منحط آنان در آورده است و نه تنها موجب قرب الی الله نشده، بلکه سبب بعد من الله گشته است.

اگر کسی واقعا خود را نیازمند به چنین استادی می بیند باید در انتخاب او بسیار سختگیر باشد. مبادا خود را به شیطانی بسپارد به گمان اینکه خضر راه است و دلیل الی الله. ما در اینجا مخصوصا به همه جوانان پاکدل که به دنبال چنین استادی می گردند توصیه می کنیم در درجه اول اگر بتوانند از کتابهای خوبی که عالمان وارسته و شناخته شده نوشته اند استفاده کنند و در درجه بعد با شور و

مشورت کامل استادی را برای خود برگزینند.

این نکته نیز شایان ذکر است که بعضی معتقدند اگر استادی لازم باشد در ابتدای راه لازم است اما هنگامی که رهروان در مسیر قرار گرفتند دیگر نیازی به استاد خصوصی نیست بلکه از تعلیمات عمومی کتاب و سنت می توان در این راه بهره گرفت.

البته از روایات و تواریخ اسلامی استفاده می شود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و امامان معصوم علیهم السّلام اصحاب خاصی داشتند که محرم راز و حاملان اسرار آنها بودند مانند علی علیه السّلام نسبت به پیامبر صلی الله علیه و اله و «کمیل»ها و «اصبغ بن نباته»ها و «میثم»ها و «رشید هجری»ها و همچنین سایر امامان؛ ولی این موضوع ارتباطی با مسئله استاد و شاگرد در امر سیر و سلوک ندارد که هر روز استاد دستور تازه ای برای پیمودن راه تعیین کند و هر یک از شاگردان دستور خاصّ خودش را داشته باشد، بلکه آنها همان گونه که گفته شد صاحبان اسرار و حاملان علوم معصومان علیهم السّلام بودند، علمی که همگان استعداد درک یا حفظ آن را نداشتند.

در هر حال شکی نیست که وجود استاد پرتجربه و دلیل راه که انسان بتواند از اطلاعات و تجارب او در پیمودن مقامات معنوی استفاده کند، استادی که از هر نظر مورد اعتماد و اطمینان باشد بسیار خوب و مغتنم است؛ ولی چنان نیست که انسان نتواند با استفاده از دستورات کلی که در کتاب و سنت و تاریخ زندگی پیشوایان اسلام آمده این راه را طی کند. مهم آن است که انسان عزم و اراده قوی برای پیمودن این راه داشته باشد و گرنه مسیر واضح و آشکار است. اگر توکل بر خدا باشد او هم حمایت و راهنمایی می کند.

در پایان بار دیگر تأکید می کنیم که افراد زیادی از سودجویان و هوس بازان یا افراد غافل و گمراه به استناد این مسئله بسیاری از جوانان را به گمراهی کشانده یا آنها را مورد سوء استفاده قرار داده اند. از این شیاطین که در لباس انسان یا پیر

طریقت و مرشد و راهنمای راه قرب الی الله خودنمایی می کنند باید به شدت بر حذر بود.

ص: ۲۲۰

خطبه ۲۱۵: دعاهای امام که غالبا پروردگار را با آن می خواند

اشاره

و من دعاء له عليه السلام كان يدعو به كثيرا

از دعاهای امام علیه السلام است که غالبا پروردگار را با آن می خواند. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه که در واقع مرکب از یک سلسله دعاهای پرمعنا و بسیار پرارزش است و امام علیه السلام در بسیاری از اوقات آن را می خواند، از دو بخش تشکیل شده است:

بخش اول حمد و سپاس الهی بر نعمتهای معنوی و مادی است که خداوند به ما ارزانی داشته و از ما نگرفته است.

در بخش دوم، امام علیه السلام تقاضاهایی از خداوند می کند که در سه قسمت کوتاه و

ص: ۲۲۱

۱- ۱). سند خطبه: در مصادر نهج البلاغه آمده است که این دعا را «سید ابن باقی» که هم عصر «محقق حلی» بوده است در کتاب اختیار همانند نهج البلاغه ذکر کرده است جز جمله اخیر را که به صورت دیگری آورده و سپس جمله های دیگری را نیز بر آن افزوده که نشان می دهد از منبعی غیر از نهج البلاغه گرفته است. در ذیل خطبه ۲۲۵ اشارات دیگری به منابع این دعا خواهد شد.

پرمحتوا که هر کدام با «اللهم» شروع می شود، بیان شده است و این دعاها غالباً جنبه معنوی دارد، هر چند از جنبه های مادی نیز خالی نیست و مناسب است بعد از نمازها یا در قنوت نماز و در اوقاتی که انسان را حال دعا فراهم است خوانده شود و خواننده از برکات آن بهره مند گردد.

ص: ۲۲۲

الحمد لله الذي لم يصبِح بي ميتا ولا سقيما، ولا مضروبا على عروقي بسوء، ولا مأخوذا بأسواي عملي، ولا مقطوعا دابري، ولا مرتدا عن ديني، ولا منكرا لربي، ولا مستوحشا من إيماني، ولا ملتبسا عقلي، ولا معذبا بعذاب الأمم من قبلي. أصبحت عبدا مملوكا ظالما لنفسي، لك الحجة علي ولا حجة لي. ولا أستطيع أن آخذ إلا ما أعطيتني، ولا أتقى إلا ما وقيتني.

ترجمه

ستایش ویژه خداوندی است که مرا به صورت مرده و بیماری وارد بامداد نساخت و به امراض گوناگون و بدمنظر گرفتار نکرد (و آفتی بر رگها و اعضایم وارد ننمود) به کیفر بدترین اعمالم مجازاتم نکرد و مرا بی فرزند قرار نداد، و (نیز حمد و سپاس مخصوص اوست که) مرا مرتد از دین و منکر پروردگارم و متوَحَّش از ایمانم و گرفتار به اختلال در عقلم نکرد، و به عذابهایی که امتهای پیشین را با آن مجازات نمود، مجازات نکرد شب را به روز آوردم در حالی که بنده مملوکی هستم که به نفس خویش ستم نمودم خداوندا تو حجت را بر من تمام کرده ای و من حجتی (در ارتکاب خلاف در برابر) تو ندارم، جز آنچه تو بخشیده ای نمی توانم چیزی به دست آورم، و جز آنچه مرا از آن حفظ کرده ای توان حفظ خود را ندارم.

شرح و تفسیر: خداوندا همه چیز از سوی توست

خداوندا همه چیز از سوی توست

همان گونه که اشاره شد این بخش از کلام امام علیه السلام خطبه نیست، بلکه دعای

پر معنایی است که تمام خیر دنیا و آخرت در آن، جمع است.

در آغاز امام علیه السلام خدا را به جهت نجات از ده چیز حمد و سپاس می گوید که هر یک از آنها می تواند تیره روزی دنیا و آخرت را فراهم سازد.

در چهار قسمت از این ده قسمت می فرماید: «ستایش ویژه خداوندی است که مرا به صورت مرده و بیمار وارد بامداد نساخت و به بیماریهای بدمنظر گرفتار نمود (و آفتی بر رگها و اعضايم وارد نکرد) و به کیفر بدترین اعمالم مجازاتم نکرد و مرا بی فرزند قرار نداد»؛ (الحمد لله الذي لم يصبِح بي ميتا و لا سقيما، و لا مضروبا على عروقي (1) بسوء، و لا مأخوذا بأسوا عملي، و لا مقطوعا دابري (2)).

جمله «لم يصبِح» اشاره به این است که انسان هنگامی می تواند در زندگی موفق باشد که از آغاز صبح، سالم و با نشاط باشد و خدا را بر این نعمت باید سپاس گفت.

جمله «و لا - مضروبا على عروقي بسوء» به اعتقاد جمعی از شارحان نهج البلاغه اشاره به بیماریهایی است که انسان را بد منظر می کند مانند برص و پیسی، و آن را در عرف عرب کنایه از این معنا می دانند، در حالی که بعضی دیگر عروق را به معنای اعضا تفسیر کرده و جمله را اشاره به سلامت اعضای آدمی می دانند که از بزرگترین نعمتهای خداست.

بعضی دیگر عروق را به همان معنای اصلی؛ یعنی رگها تفسیر کرده اند. اشاره به اینکه نبودن آفتی در رگهای بدن از نعمتهای بزرگی است که شکر و سپاس دارد و می دانیم که امروز یکی از بیماریهای رایج و خطرناک، گرفتگی رگهای قلب و مغز است که عامل مهم سکتته های قلبی و مغزی است.

ص: ۲۲۴

۱- ۱). «عروق» جمع «عرق» بر وزن «حرص» در اصل به معنای رگهایی است که مجرای خون در بدن است و به اصل و ریشه هر چیزی نیز گفته می شود.

۲- ۲). «دابر» در اصل به معنای پشت یا شخص تابع است به همین لحاظ به فرزندان و نسلهایی که بعد از انسان می آیند «دابر» گفته می شود.

بقای نسل انسان و وجود فرزندان صالح که ثواب اعمالشان و نتایج کارهایشان، هم به خودشان و به پدر و مادر عاید شود نیز نعمت بزرگ دیگری که در جمله «و لا مقطوعا دابری» به آن اشاره شده است.

سپس اشاره به شش نعمت مهم دیگر که شایسته هرگونه حمد و سپاس است کرده، می فرماید: «و(شکر می کنم خدایی را که) مرا مرتد از دین و منکر پروردگرم و وحشت زده از ایمانم و گرفتار به اختلال در عقلم نکرد، و مرا به کیفر و عذابهایی که امتهای پیشین را با آن مجازات نمود، مجازات نکرد»؛ (و لا مرتدا عن دینی، و لا منکرا لرّبی، و لا مستوحشا من ایمانی، و لا ملتبسا [\(۱\)](#) عقلی، و لا معذبا بعذاب الأمم من قبلی) .

بسیار می شود که انسان در آغاز کار مشمول نعمتهای مهم الهی است؛ ولی در ادامه راه آنها را از دست می دهد: تعدادی از جمله های بالا اشاره به تداوم نعمتهاست؛ نعمت دین و ایمان و عقل، بنابراین هم مشمول نعمت، شایسته حمد و شکر است و هم بقا و تداوم آن، زیرا اگر لطف خدا شامل حال نباشد هر لحظه نعمتها در معرض زوال است.

جمله «و لا منکرا لرّبی» بعد از جمله «و لا مرتدا عن دینی» از قبیل ذکر خاص بعد از عام است.

جمله «و لا - معذبا بعذاب...» اشاره به عذابهای دردناک و وحشتناکی است که بر بعضی از امتهای پیشین نازل شد؛ مانند صاعقه، طوفانهای بسیار شدید و زلزله های ویرانگر و آفات سخت و سنگین در جسم و جان.

جمله «و لا مستوحشا من ایمانی» اشاره به این است که انسان گاه ایمان دارد؛ ولی از این می ترسد که آلوده به خطاهایی بشود و یا در معرض زوال قرار گیرد.

ص: ۲۲۵

(۱- ۱). «ملتبس» از ریشه «لبس» بر وزن «حبس» به معنای اشتباه گرفته شده و «ملتبسا عقلی» به معنای به هم ریختن فکر و عقل است.

امام علیه السّلام عرضه می دارد که تو را به سبب ایمان آمیخته با آرامش کامل شکر و سپاس می گویم.

و از آنجا که یکی از مهمترین مقامات عارفان و مقربان در گاه خداوند تسلیم در برابر فرمان او و اعتراف به نقصان است، امام علیه السّلام در ادامه این سخن چنین عرضه می دارد: «(خداوندا) شب را به روز آوردم در حالی که بنده مملوکی هستم که به نفس خویش ستم نمودم خداوندا! تو حجت را بر من تمام کرده ای و من حجتی (در ارتکاب گناه در برابر) تو ندارم، جز آنچه تو بخشیده ای نمی توانم چیزی به دست آورم، و جز آنچه مرا از آن حفظ کرده ای توان حفظ خود را ندارم»؛ (أصبحت عبدا مملوکا ظالما لنفسی، لك الحجة علیّ و لا حجة لی. و لا أستطيع أن آخذ إلا ما أعطيتنی، و لا أتقى إلا ما وقیتنی).

برترین افتخار انسان این است که بنده خدا باشد همان چیزی که امام علیه السّلام در سخن دیگری فرمود: «إلهی كفی بی عزا أن أكون لك عبدا».^(۱)

و تعبیر «ظالما لنفسی» اشاره به این است که انسان هیچ گاه نمی تواند حقّ عبودیت پروردگار را انجام دهد. جایی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله عرضه می دارد: «إلهی ما عبدناك حقّ عبادتك»^(۲) دیگران به طریق اولی باید اعتراف به تقصیر کنند.

ص: ۲۲۶

۱-۱. خصال صدوق، ج ۲، ص ۴۲۰، ح ۱۴.

۲-۲. بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۲۳.

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ، أَوْ أَضِلَّ فِي هِدَاكَ، أَوْ أَضَامَ فِي سُلْطَانِكَ، أَوْ أَضْطَهَدَ وَ الْأَمْرَ لَكَ!

اللَّهُمَّ اجْعَلْ نَفْسِي أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَزِعُهَا مِنْ كِرَائِمِي، وَ أَوَّلَ وَدِيعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ نِعْمِكَ عِنْدِي!

اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ، أَوْ أَنْ نَفْتِنَ عَنْ دِينِكَ، أَوْ تَتَابَعُ بِنَا أَهْوَاؤُنَا دُونَ الْهَدْيِ الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ!

ترجمه

خداوندا! به تو پناه می برم با آنکه در سایه بی نیازی تو هستم، فقیر شوم و با آنکه در پر تو هدایت تو قرار گرفته ام گمراه گمردم یا در پناه حکومت تو بر من ستم شود یا با آنکه همه چیز در دست توست مغلوب و مقهور گردم. خداوندا! نخستین موهبت از مواهب خویش را که از من می گیری جان من قرار ده و جانم نخستین ودیعه از ودایع نعمتهایت باشد که نزد من داری و از من باز می ستانی (چشم و گوش و سایر اعضای تنم را تا پایان عمر سالم بدار) خداوندا! به تو پناه می بریم که از گفتارت روی گردان شویم یا به کناره گیری از آیینت فریفته گردیم یا هوا و هوسهای سرکش ما را به پیروی از خود بکشاند و از هدایتهای تو باز دارد.

شرح و تفسیر: تقاضای نعمت

امام علیه السلام در بخش اول این خطبه حمد و سپاس الهی را بر نعمتهای مهمی که به

او ارزانی داشته است بجا آورد و به دنبال آن در این بخش از خطبه دست به درگاهش برمی دارد و تقاضای نعمتهایی می کند که مکمل نعمتهای پیشین است و در سه جمله که هر جمله با «اللهم» شروع می شود خواسته های خود را در پیشگاه الهی عرضه می دارد:

نخست می گوید: «خداوندا!» به تو پناه می برم با آنکه در سایه بی نیازی تو هستم، فقیر شوم و با آنکه در پرتو هدایت تو قرار گرفته ام گمراه گردم یا در سایه حکومت تو بر من ستم شود یا با اینکه همه چیز در دست توست مغلوب و مقهور گردم؛ «اللهم إني أعوذ بك أن أفترق في غناك، أو أضلّ في هداك، أو أضام (۱) في سلطانك، أو أضطهد (۲) و الأمر لك!». .

این چهار جمله که همه بازگشت به توحید افعالی می کند اشاره به این است که غنا و بی نیازی، هدایت و پیروزی و غلبه بر دشمن و مشکلات همه در سایه لطف خدا میسر است؛ همان گونه که قرآن مجید می فرماید: «يا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ» ای مردم! همه شما فقیر هستید و غنی و بی نیاز تنها خداست» (۳) و می فرماید: «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي» کسی را که خدا هدایت کند تنها او هدایت یافته است» (۴) و نیز می فرماید: «إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ» اگر خداوند شما را یاری کند هیچ کس بر شما غلبه نخواهد کرد». (۵)

حضرت در دومین دعا و درخواست، عرضه می دارد: «خداوندا! نخستین موهبت از مواهب خویش را که از من می گیری جان من قرار ده و جانم نخستین ودیعه از ودایع نعمتهایت باشد که از من باز می ستانی (و چشم و گوش و سایر

ص: ۲۲۸

۱- ۱). «أضام» از ریشه «ضیم» بر وزن «عین» به معنای ظلم کردن و خوار نمودن گرفته شده است.

۲- ۲). «أضطهد» از ریشه «ضهد» بر وزن «مهد» به معنای مقهور ساختن گرفته شده است و «اضطهاد» به معنای تأکید در مقهور نمودن است.

۳- ۳). فاطر، آیه ۱۵.

۴- ۴). اعراف، آیه ۱۷۸.

۵- ۵). آل عمران، آیه ۱۶۰.

اعضایم را تا پایان عمر سالم بدار)؛ (اللّٰهُمَّ اجعل نفسی اَوَّل کریمه تنتزعها من کرائمی، و اَوَّل ودیعہ ترتجعها من ودائع نعمک عندی!).

«کریمه» در اصل به معنای شخص باارزش و اشیای گرانبهاست و در جمله مورد بحث، اشاره به اعضای مهم انسان؛ مانند چشم و گوش و زبان است که گاه به عنوان موهبت الهی و گاه ودیعہ خداوند ذکر شده است که هم اشاره به لطف و رحمت الهی است و هم اشاره به اینکه نعمتها ودیعہ هایی است و سرانجام باز گرفته می شود.

در هر حال مضمون این دعا همان است که به صورت دیگری در دعاهای سایر معصومان آمده است؛ در دعای رسول اکرم صلی الله علیه و اله در اعمال شب نیمه شعبان می خوانیم: «اللّٰهُمَّ اُمتعنا بأسماعنا و أبصارنا و قوَّتنا ما أحييتنا و اجعله الوارث منّا؛ خداوند! نعمت گوش و چشم و قوت جسم و جان ما را تا زمانی که زنده ایم بر ما ارزانی دار و آنها را وارث ما قرار ده». (۱)

راستی چنین است که انسان اگر در اواخر عمر نعمت چشم و گوش و قدرت و جسم و روح را از دست بدهد به مرده متحرکی مبدل می شود که شهد حیات در کام او از زهر هم تلخ تر است و هر لحظه آرزوی مرگ و رهایی از آن حالت می کند.

بدیهی است منظور از دعای فوق این نیست که خداوند در پایان عمر نخست جان انسان را بگیرد و بعد از مدتی چشم و گوش او را، بلکه منظور این است که تا پایان عمر تمام اعضای او سالم باشند.

در سومین درخواست، عرضه می دارد: «خداوند! به تو پناه می بریم که از گفتارت روی گردان شویم یا به کناره گیری از آیینت فریفته گردیم یا هوا و هوسهای سرکش ما را به پیروی از خود بکشاند و از هدایت‌های تو باز دارد»؛

ص: ۲۲۹

(اللهم إنا نعوذ بك أن نذهب عن قولك، أو أن نفتتن عن دينك، أو نتابع (۱) بنا أهواؤنا دون الهدى الذي جاء من عندك!) .

امام علیه السّلام در این دعا از سه گناه و مشکل بزرگ به خدا پناه می برد: ۱. انسان اوامر و نواهی الهی را به فراموشی بسپرد و از کنار آن سرسری بگذرد. ۲.

وسوسه های فتنه انگیزان در دل انسان نفوذ کند و او را از حق منحرف سازد. ۳.

هوای نفس بر انسان چیره شود و او را از هدایت الهی باز دارد.

به یقین اگر این دعاها سه گانه که هر یک با «اللهم» آغاز شد در درگاه الهی به اجابت برسد، تمام خیر و سعادت دنیا و آخرت نصیب انسان می گردد و چه خوب است که این دعاها را به خاطر بسپاریم و هر زمان حال دعایی دست داد رو به درگاه خدا کنیم و آنها را از خدا بخواهیم.

امام علیه السّلام در بخش اول و دوم این دعا سخن را به صورت متکلم وحده آورده؛ ولی در بخش آخر آن را به صیغه متکلم مع الغیر ذکر می کند تا هم مصلحت خویش را از خدا خواسته باشد و هم مصالح همه مسلمانان را.

ص: ۲۳۰

۱- ۱). «تتابع» از ریشه «تتابع» (مصدر باب تفاعل) به معنای به سرعت به سوی چیزی بردن است.

و من خطبه له علیه السلام خطبها بصفین

از خطبه های امام علیه السلام است که در صفین ایراد فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه از خطبه های مهم نهج البلاغه است که امام علیه السلام در زمان و مکان خاصی؛ یعنی در جنگ صفین ایراد فرموده و مباحث مهمی را در بردارد و عمدتاً از چهار بخش تشکیل شده است:

۱. در بخش اول از حقوق متقابل والی و رعیت (زمامداران و توده های مردم) سخن می گوید. به بیان قانونی کلی درباره حقوق می پردازد و می فرماید: حق، همواره دو سویه است؛ هرکس بر دیگری حق دارد او نیز به نوعی دارای حق بر آن

ص: ۲۳۱

۱-۱). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه ذیل این خطبه آمده است که این خطبه را قبل از سید رضی، مرحوم کلینی در روضه کافی، ج ۸، ص ۳۵۲، از امام باقر علیه السلام نقل کرده است البته آنچه در کافی آمده بیش از آن است که در نهج البلاغه آمده، و بعضی از الفاظش با عبارات نهج البلاغه متفاوت است، بی آنکه در معنا تغییری به وجود آمده باشد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۲۹).

شخص است و این مسئله مهمی است که به شرح آن خواهیم پرداخت (ان شاء الله).

۲. در بخش دوم حقوق حاکمان بر مردم و حقوق مردم را بر حاکمان تشریح می کند و در همین بخش بر این معنا تأکید می فرماید که نه اصلاح مردم بدون اصلاح حاکمان ممکن است نه اصلاح حاکمان بی اصلاح مردم؛ یعنی این دو در یکدیگر تأثیر متقابل دارند.

۳. بخش سوم در واقع پاسخی است که امام علیه السلام به یکی از یارانش داد؛ او تعریف و تمجید فراوانی از امام کرد و وفاداری کامل خود را به پیشگاه آن حضرت عرضه داشت، امام در پاسخ او تواضع فراوانی نمود و فرمود: من هرگز ثناگویی و تعریف و تمجید را خوش ندارم، چرا که همه عظمتها مخصوص ذات پاک خداست.

۴. در بخش چهارم از روابط صحیح حاکمان و مردم سخن به میان آمده و بدین معنا تأکید شده که حاکمان باید از ممتلقان و چاپلوسان پرهیزند و به عکس آماده شنیدن نقد نقادان و خرده گیران باشند تا جامعه روبه سوی صلاح و فلاح حرکت کند.

ص: ۲۳۲

أما بعد؛ فقد جعل الله سبحانه لي عليكم حقًا بولايه أمركم، و لكم علي من الحقّ مثل العدى لي عليكم، فالحقّ أوسع الأشياء في التواصف، و أضيقتها في التناصف، لا- يجرى لأحد إلا- جرى عليه، و لا يجرى عليه إلا جرى له. و لو كان لأحد أن يجرى له و لا يجرى عليه، لكان ذلك خالصا لله سبحانه دون خلقه، لقدرته على عباده، و لعدله في كل ماجرت عليه صروف قضائه، و لكنّه سبحانه جعل حقّه على العباد أن يطيعوه، و جعل جزاءهم عليه مضاعفه الثواب تفضّلا منه، و توسّعا بما هو من المزيد أهله.

ترجمه

امّا بعد (از حمد و ثنای الهی بدانید) خداوند سبحان برای من بر شما حقی قرار داده که آن سرپرستی امور شماست و در مقابل، برای شما نیز حقی بر من قرار داده؛ مانند حقی که من بر شما دارم و حق در مرحله بیان، از هر چیز وسیع تر است و همه از آن دفاع می کنند؛ ولی در مرحله عمل از هر چیز سخت تر و پیچیده تر است (زیرا) حق به نفع کسی جریان نمی یابد مگر اینکه در برابر آن حقی به گردن او قرار می گیرد (و مسئولیتی برای او به وجود می آورد)، و حق به گردن کسی نمی آید مگر اینکه به نفع او حقی بر دیگری خواهد بود، و اگر قرار بود حق (یک طرفه باشد) و به سود کسی جریان یابد و بر او حقی نباشد، این امر مخصوص خداوند سبحان بود؛ نه مخلوقش، زیرا قدرتش بر همه بنندگان احاطه دارد و عدالتش در همه امور که فرمانش جاری است، ثابت است؛ ولی خداوند

سبحان حق خود را بر بندگانش این قرار داده است که اطاعتش کنند و (در مقابل) پاداش آنها را بر خود به صورت مضاعف و از باب تفضیل و توسعه برای کسانی که شایستگی دارند لازم شمرده است (بنابراین حق خدا بر خلق نیز دو سویه است؛ او حق اطاعت بر بندگان دارد و بندگان حق ثواب، هرچند این حق از باب تفضیل است؛ نه استحقاق).

شرح و تفسیر: گسترش دامنه حقوق

گسترش دامنه حقوق

امام علیه السّلام در آغاز این خطبه همه یاران خود را به اتحاد و انضباط از طریق بیان حَقّش بر امت دعوت می کند و می فرماید: «أما بعد (از حمد و ثنای الهی بدانید) خداوند سبحان برای من بر شما حَقّی قرار داده که آن سرپرستی امور شماست و در مقابل، برای شما نیز حَقّی بر من قرار داده؛ مانند حَقّی که من بر شما دارم»؛ (أما بعد؛ فقد جعل الله سبحانه لي عليكم حَقًّا بولايه أمرکم، و لكم عليّ من الحقّ مثل الذي لي عليكم).

امام علیه السّلام در این جمله به مسئله مهمّی در باب حکومت اسلامی اشاره می کند که در واقع با همه حکومت‌های آن زمان متفاوت بود. حکومت‌های استبدادی همه چیز را از آن خود می دانستند و رعایا را همچون بردگان می شمردند که باید چشم و گوش بسته، اطاعت کنند و اگر چیزی برای رعایا قایل بودند نوعی مَنّت و تفضّل بود؛ نه حق، در حالی که امام علیه السّلام می فرماید: حکومت اسلامی در واقع مرکّب از دو حق متقابل است: حق زمامداران بر مردم و حق مردم بر زمامداران که هر دو سنگین و پرمسئولیت است.

سپس به قاعده ای کلی و بسیار فراگیر در فرهنگ اسلامی، اشاره کرده، می افزاید: «حق در مرحله بیان، از هرچیز وسیع تر است و همه از آن دفاع

می کنند؛ ولی در مرحله عمل از هر چیز سخت تر و پیچیده تر است (چرا که) حق به نفع کسی جریان نمی یابد مگر اینکه در برابر آن حقی به گردن او قرار می گیرد (و مسئولیتی برای او به وجود می آورد) و حق بر گردن کسی نمی آید مگر اینکه به نفع او حقی بر دیگری خواهد بود؛ (فالحق أوسع الأشياء في التواصف (۱)، و أضيقتها في التناصف (۲)، لا يجری لأحد إلا جری علیه، و لا يجری علیه إلا جری له).

در واقع امام علیه السلام در این عبارت به دو نکته اشاره می فرماید: نخست اینکه همه انسانها با واژه حق آشنا هستند و هر کس دم از طرفداری حق می زند و برای حفظ منافع خود زیر چتر این واژه قرار می گیرد، در حالی که هنگام عمل، برای ادای حقوق دیگران بسیار سخت گیر است، گویی حق را یک طرفه می داند، لذا امام علیه السلام در بیان نکته دوم به این اصل اساسی اشاره می فرماید که در هیچ مورد حق یک جانبه وجود ندارد؛ در همه جا بدون استثنا اگر حقی برای کسی قرار داده شود طرف مقابل نیز حقی بر او پیدا می کند؛ مثلاً استاد بر شاگرد خود حق دارد، زیرا او را تعلیم داده و تربیت آموخته است. به یقین شاگرد نیز بر استاد حق دارد، زیرا هنگامی که فکر و عمر و جوانی خویش را در اختیار استاد قرار می دهد باید در تعلیم و تربیت او بکوشد و چیزی فروگذار نکند.

اگر طلبکار حقی بر بدهکار دارد که باید آن را به موقع ادا کند، بدهکار نیز حق متقابلی دارد و آن اینکه اگر توان پرداخت را نداشته باشد به او مهلت دهد «وَ إِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ» (۳)

اگر مردان حقوق متعددی بر همسران خود دارند زنان آنها نیز حقوق بسیاری بر گردن شوهران دارند «وَ لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ» (۴)

ص: ۲۳۵

۱- ۱). «تواصف» از ریشه «وصف» گرفته شده و به این معناست که بعضی چیزی را برای بعضی دیگر وصف کنند. در خطبه بالا؛ یعنی مردم در مقام سخن، هر کدام درباره حق داد سخن می دهند.

۲- ۲). «تناصف» از ریشه «نصف» بر وزن «هدف» و بر وزن «حرص» به معنای انصاف دادن گرفته شده است و معنای «تناصف» آن است که هر کس در حق دیگری انصاف را رعایت کند.

۳- ۳). بقره، آیه ۲۸۰.

۴- ۴). بقره، آیه ۲۲۸.

در مورد پدر و مادر و فرزند نیز این مسئله کاملاً نمایان است نه فقط پدر و مادر بر فرزند حقوق سنگینی دارند، بلکه فرزندان نیز بر آنها حقوق بسیاری دارند. اگر کسی رساله الحقوق امام سجاد زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام را به دقت مطالعه کند به گسترش حقوق متقابل مردم بر یکدیگر کاملاً آگاه می شود. (۱)

آنگاه امام علیه السلام در ادامه این سخن به حق خداوند بر بندگان اشاره می کند که حتی اگر انسان بر حیوانی که مملوک اوست حقی دارد، حیوان نیز بر او حق دارد. (۲)

آنگاه امام علیه السلام در ادامه این سخن به حق خداوند بر بندگان اشاره می کند که حتی این حق نیز یک طرفه نیست، گرچه تعبیر حق عباد بر خدا از جهاتی نامتناسب است؛ ولی به هر حال این حق در لباس تفضّل در اینجا خود را نشان می دهد، می فرماید: «اگر قرار بود حق (یک طرفه باشد و) به سود کسی جریان یابد و بر او حقی نباشد، این امر مخصوص خداوند سبحان بود؛ نه مخلوقش، زیرا قدرتش بر همه بندگان احاطه دارد و عدالتش در همه اموری که فرمانش جاری است، ثابت است؛ (و لو كان لأحد أن يجرى له ولا يجرى عليه، لكان ذلك خالصاً لله سبحانه دون خلقه، لقد رتبه على عباده، و لعدله في كل ما جرت عليه صروف قضائه) .

این سخن اشاره به آن است که از یک سو قدرت خداوند ایجاب می کند که بندگان خود را تنها نگذارند و به یاری آنها در همه زمینه ها عنایت کند و از سوی دیگر عدالتش موجب می شود کمترین ظلم و ستمی نه در جهان تشریح و نه در جهان تکوین بر کسی وارد نشود، بنابراین، حساب خداوند از حساب بندگان جداست؛ بندگان بر اثر عجز و ناتوانی و یا نیازهایی که آنها را به ترک عدالت و می دارد ممکن است حقوق دیگران را رعایت نکنند؛ اما قادر مطلق و عادل علی

ص: ۲۳۶

۱- ۱). مرحوم علامه مجلسی رساله الحقوق امام سجاد علیه السلام را در بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۱۰ آورده است.
۲- ۲). در کتاب الحج وسائل الشیعه، بابی تحت عنوان «حقوق الدابة الواجبه و المندوبه» ذکر شده است که بسیار قابل توجه است و در خطبه ۱۶۷ نیز اشاره ای به این معنا گذشت.

الاطلاق، چگونه ممکن است راضی به ضایع شدن حقوق بندگانش شود؟! بنابراین ممکن است دو طرفه بودن حق در مورد خداوند، استثنا شود و حق او یک طرفه باشد.

امام علیه السلام در ادامه این سخن می فرماید: «ولی خداوند سبحان حق خود را بر بندگانش این قرار داده است که اطاعتش کنند و (در مقابل) پاداش آنها را بر خود به صورت مضاعف و از باب تفضل و توسعه برای کسانی که شایستگی دارند لازم دانسته است»؛ (و لکنه سبحانه جعل حقه علی العباد أن یطیعوه، و جعل جزاءهم علیه مضاعفه الثواب تفضلاً منه، و توسعاً بما هو من المزید أهله).

به بیان دیگر خداوند در برابر حقی که بر بندگان دارد حقی برای بندگان بر خویش قائل است، هرچند این حق، جنبه تفضل دارد بی آنکه بندگان از خداوند طلبکار باشند، زیرا در برابر آن همه نعمتهایی که او به بندگان ارزانی داشته هر قدر اطاعت و عبادتش کنند بخش اندکی از شکر آن را ادا نخواهند کرد.

به این ترتیب حتی خداوند متعال از این امر مستثنا نیست؛ یعنی در برابر حقی که او بر بندگان دارد آنها هم بر او حقی دارند، هرچند این حق از باب تفضل است؛ نه استحقاق و طلبکار بودن.

نکته: ثواب، استحقاق است یا تفضل؟

ثواب، استحقاق است یا تفضل؟

از قدیم الایام این بحث در میان علمای علم کلام مطرح بوده است که آیا ثواب از سوی خداوند، جنبه استحقاق دارد یا تفضل؟ به این معنا که بندگان هنگامی که اوامر الهی را اطاعت می کنند بر خداوند لازم است به آنها پاداش نیک دهد و اگر ندهد قبیح خواهد بود و خداوند مرتکب قبیح می شود؟ یا اینکه بندگان هیچ گونه طلبی در مقابل اطاعت اوامر و ترک معاصی از خداوند ندارند و

اگر پاداشی دهد از باب لطف و مرحمت است و اگر ندهد عین عدالت است؟

جمعی از متکلمان که بیشتر تمایل به مذهب اشاعره داشته اند، تفضّل را پذیرفته اند و بعضی دیگر که تمایل به مذهب معتزله داشته اند استحقاق را.

طرفداران استحقاق می گویند بی شک الزام بندگان به اطاعت دارای مشقتهایی است اگر این الزام بودن هدف باشد، ظلم است و قبیح و از خداوند حکیم صادر نمی شود و اگر هدفی داشته باشد آن هدف چیزی جز پاداش نیک نخواهد بود، بنابراین اگر خداوند پاداش نیکی ندهد مستلزم قبیح است که بر او محال است.

طرفداران تفضّل می گویند خداوند آن قدر نعمت به ما داده که اگر همه عمر را به اطاعت او مشغول باشیم شکر بخش کوچکی از این همه نعمت را به جا نیاورده ایم، بنابراین ما طلب و استحقاقی نداریم تا او ملزم به پرداخت آن باشد.

ولی گویا طرفین از یک نکته غافل مانده اند که با توجه به آن، نقاب از چهره این مسئله برداشته می شود و حق، آشکار می گردد و آن این است که استحقاق پاداش در جایی است که کسی به دیگری خدمتی کند و در برابر آن خدمت، منتظر پاداش و اجرت باشد و به بیان دیگر هر دو گروه در واقع پاداش یا چیزی شبیه پاداش برای اطاعت فرمان پروردگار قائل شده اند؛ گروه اول می گویند پاداششان را به صورت نعمتهای الهی از قبل گرفته اند و گروه دوم می گویند بعدا باید بگیرند.

در حالی که می دانیم همه اوامر و نواهی الهی مصالحی دارد که به خود مکلفان بازمی گردد. نماز و روزه و حج و جهاد، سبب صفای روح و تکامل نفس و عزت و سربلندی می شود و ترک دروغ و غیبت و شراب و قمار آنها را از مفاسد و بدبختیها نجات می دهد. با این حال، مکلفان در اطاعت اوامر و ترک معاصی به خودشان خدمت می کنند، آیا در مقابل خدمت به خویشان باید خود را طلبکار از پروردگار بدانند؟!

این درست به آن می ماند که طیب دلسوز و مهربانی به بیمار خود دستورات لازم را به طور رایگان دهد و حتی داروها را در اختیار او بگذارد و بیمار به آن دستورها عمل کند و از شرّ بیماری رهایی یابد. آیا اگر این بیمار نزد طیب برود و از مطالبه اجر و پاداشی بر اطاعت امر وی کند همگان تعجب نمی کنند و بر کار او نمی خندند؟

تمام اوامر و نواهی الهی در واقع همین گونه است و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله طیب دوّار به طب بوده و آنچه گفته است در مسیر منافع مکلفان قرار گرفته است، بنابراین جایی برای این بحث باقی نمی ماند که آیا مردم در برابر طاعات خود استحقاق ثواب دارند یا ثواب تفضّل است؟

آری، خداوند به لطف و کرمش برای تشویق مردم به اطاعتی که موجب کمال آنهاست پاداشی بر عهده گرفته و وعده ثواب داده و چون چنین وعده ای هرگز از آن تخلف نخواهد کرد، زیرا تخلف از وعده بر حکیم قادر و عالم، محال است.

قرآن مجید می فرماید: «كَتَبَ عَلَي نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ»؛ خداوند رحمت را بر خود مقرر داشته است». (۱)

از سوی دیگر می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ»؛ خداوند از وعده خویش تخلف نمی کند». (۲)

ص: ۲۳۹

۱- ۱). انعام، آیه ۱۲، همین تعبیر در آیه ۵۴ با اضافه کلمه «ربکم» آمده است.

۲- ۲). آل عمران آیه، ۹.

ثم جعل -سبحانه- من حقوقه حقوقاً افترضها لبعض الناس على بعض، فجعلها تكافأ في وجوهها، ووجب بعضها بعضاً، ولا يستوجب بعضها إلا ببعض. وأعظم ما افترض -سبحانه- من تلك الحقوق حق الوالي على الرعيه، وحق الرعيه على الوالي، فريضه فرضها الله -سبحانه- لكل على كل، فجعلها نظاماً لألفتهم، وعزاً لدينهم، فليست تصلح الرعيه إلا بصلاح الولاه، ولا تصلح الولاه إلا باستقامه الرعيه، فإذا أدت الرعيه إلى الوالي حقه، وأدى الوالي إليها حقها عز الحق بينهم، وقامت مناهج الدين، واعتدلت معالم العدل، وجرت على أذلالها السنين، فصلح بذلك الزمان، وطمع في بقاء الدوله، ويشت مطامع الأعداء. وإذا غلبت الرعيه و اليها، أو أجحف الوالي برعيته، اختلفت هنالك الكلمه، وظهرت معالم الجور، وكثر الإدغال في الدين، وتركت محاج السنين، فعمل بالهوى، وعطلت الأحكام، وكثرت علل النفوس، فلا يستوحش لعظيم حق عطل، ولا لعظيم باطل فعل! فهناك تذل الأبرار، وتعز الأشرار، وتعظم تبعات الله سبحانه عند العباد.

سپس خداوند سبحان، بخشی از حق خود را اموری قرار داده که بر همه مردم در برابر یکدیگر واجب شمرده (و مأمور به ادای آن شده اند) و این حقوق را در همه جهات همانند هم قرار داده به گونه ای که بعضی از آن سبب بعض دیگر است و هیچ کدام واجب نمی شود مگر اینکه دیگری واجب می گردد.

از میان حقوقی که خداوند واجب ساخته، بزرگترین آنها حق والی و زمامدار بر رعیت و حق رعیت بر والی است. فریضه ای است که خداوند سبحان آن را بر هر کدام در مقابل دیگری مقرر فرموده و آن را سبب نظام الفت و پیوستگی آنان به یکدیگر و موجب عزت و قدرت دین آنها قرار داده است، بنابراین رعیت هرگز اصلاح نمی شود مگر به اصلاح زمامداران و زمامداران اصلاح نمی گردند جز از طریق قرار گرفتن رعیت در مسیر صحیح و مستقیم. هرگاه رعیت حق والی را ادا کند و والی حق رعیت را بپردازد، حق در میان آنها قوی و نیرومند خواهد شد، مسیرهای دین خالی از انحراف می گردد، نشانه های عدالت استوار می شود و سنتها در مجرای صحیح خویش به کار می افتد و به این ترتیب زمان رو به صلاح می رود و مردم به بقای دولت امیدوار و دشمنان مأیوس خواهند شد و اگر رعیت بر والی خویش بشورد و چیره گردد، یا والی نسبت به رعایا اجحاف کند (نظام جامعه به هم می ریزد و) در آن زمان اختلاف کلمه پیدا می شود، نشانه های ظلم و ستم آشکار می گردد، فریبکاری و بدعت در دین فزونی می یابد و جاده های روشن سنتها و آداب دینی متروک خواهد شد. در نتیجه بر طبق هوا و هوس عمل می شود، احکام الهی تعطیل می گردد و بیماریهای اخلاقی فزونی می یابد، در چنین حکومتی مردم از حقوق مهمی که تعطیل شده وحشت نمی کنند و نه از باطلهای عظیمی که رواج یافته، در نتیجه نیکان خوار و ذلیل می شوند و اشرار عزیز و محترم، و (به دنبال آن) مجازاتهای الهی بر بندگان عظیم خواهد بود.

شرح و تفسیر: مهم ترین حق، حق والی و رعیت است

مهم ترین حق، حق والی و رعیت است

امام علیه السلام در بخش گذشته به حق خدا بر مردم اشاره فرمود و در این بخش از

حقوق مردم بر یکدیگر یاد می‌کند که مهم‌ترین آنها حق زمامداران بر مردم و حق مردم بر زمامداران و به تعبیر دیگر حق والی بر رعیت و حق رعیت بر والی است، می‌فرماید: «سپس خداوند سبحان، بخشی از حق خود را اموری قرار داده که بر مردم در برابر یکدیگر واجب شمرده (و مأمور به ادای آن شده اند)؛ (ثم جعل - سبحانه - من حقوقه حقوقاً افتراضها لبعض الناس علی بعض)».

شایان توجه اینکه امام علیه السلام حق مردم را بر یکدیگر به عنوان بخشی از حقوق خداوند بر مردم و نشأت گرفته از حقوق خودش شمرده است و به تعبیر دیگر حق الله و حق الناس در عرض هم نیستند، بلکه در طول هم اند.

آنگاه می‌افزاید: «خداوند این حقوق را در همه جهات مساوی و همانند هم قرار داده به گونه‌ای که بعضی از آن سبب بعض دیگر است و هیچ کدام واجب نمی‌شود مگر اینکه دیگری واجب گردد»؛ (فجعلها تکافؤاً (۱) فی وجوهها، و یوجب بعضها بعضاً، ولا یستوجب بعضها إلا بعضاً)».

به بیان دیگر هیچ یک از این حقوق یکسویه نیست و همان گونه که در بخش گذشته آمد، همه آنها دو سویه است، هرگاه حقی برای کسی بر دیگری ثابت شود بلافاصله در مقابل آن حقی از شخص دوم بر شخص اول لازم می‌گردد، بنابراین، این حقوق هم مساوی یکدیگرند و هم لازم و ملزوم یکدیگرند؛ نه به این معنا که اگر بعضی از افراد وظیفه خود را انجام ندادند طرف مقابل نیز از انجام وظیفه خود سرباز زند؛ مثلاً اگر فرزند حق اطاعت پدر را انجام نداد، پدر از تربیت او و ادای نفقه سرباز زند یا اگر گروهی از رعیت به وظیفه خود عمل نکنند، والی خدمات حکومت را از آنها قطع کند. به تعبیر دیگر اینها در مقام وجوب، لازم و ملزوم یکدیگرند؛ نه در مقام تحقق و عمل؛ یعنی هر دو واجبند،

ص: ۲۴۳

۱- ۱). «تکافؤاً» یعنی همسان و برابر می‌شوند از ریشه «کفؤ» بر وزن «کفر» به معنای همطراز در مقام و منزلت و قدر است، سپس به هر گونه شبیه و مانند اطلاق شده است.

خواه طرف مقابل به وظیفه خود عمل کند یا عمل نکند.

برای توضیح بیشتر به مثال زیر توجه کنید:

هر گاه گروهی از رعیت، مالیات و خراج لازم را پردازند به یقین والی از انجام وظیفه خود در مسأله امتیّت یا تعلیم و تربیت اطفال آنها و مداوای مجروحان و مصدومان و بیمارانشان، کوتاهی نخواهد کرد، زیرا هر یک از این دو وظیفه جنبه استقلالی دارد و غیر مشروط به دیگری در مقام عمل است، هر چند در مقام تشریح دو وجوب به یکدیگر گره خورده اند.

در ادامه این سخن می فرماید: «از میان حقوقی که خداوند واجب ساخته، بزرگترین آنها حق والی و زمامدار بر رعیت و حق رعیت بر والی است.

فریضه ای است که خداوند سبحان آن را بر هر کدام در مقابل دیگری مقزّر فرموده است؛ (و أعظم ما افترض - سبحانه - من تلك الحقوق حقّ الوالی علی الرّعیّه (۱)، و حقّ الرّعیّه علی الوالی، فریضه فرضها الله - سبحانه - لكلّ علی کلّ).

سپس امام علیه السّلام به فلسفه این دو حق می پردازد و می فرماید: «خداوند این فریضه را سبب نظام الفت مردم و پیوستگی آنان به یکدیگر و موجب عزت و قدرت دین آنها قرار داده است، بنابراین رعیت هرگز اصلاح نمی شود مگر با اصلاح زمامداران و زمامداران اصلاح نمی گردند جز از طریق قرار گرفتن رعیت در مسیر صحیح و مستقیم؛ (فجعلها نظاما لألفتهم، و عزّا لدینهم، فلیست تصلح الرّعیّه إلاّ بصلاح الولاه، ولا تصلح الولاه إلاّ باستقامه الرّعیّه).

در واقع رعایت این حقوق هم آثار مهم مادی دارد و هم معنوی. جمله (جعلها نظاما لألفتهم) اشاره به آثار مادی و ظاهری و جمله (عزّا لدینهم) اشاره به آثار معنوی و روحانی است و دو جمله ما بعد آن، به این حقیقت مهم اشاره

ص: ۲۴۴

۱ - ۱). «رعیت» از ریشه «رعی» بر وزن «سعی» به معنای حفظ و مراقبت و مراعات است. به چوپان «راعی» گفته می شود، چون در حفظ چهارپایان می کوشد و به حاکم «راعی» گفته می شود، زیرا از مردم مراقبت می کند و به مردم «رعیت» اطلاق می شود، چون تحت مراقبت و حفاظت حکومتند.

می‌کند که صلاح و فساد رعیت و زمامداران به هم گره خورده است و هردو در یکدیگر اثر متقابل دارند. زمامداران فاسد رعایا را به فساد می‌کشانند و رعایای صالح حکومت را مجبور به پذیرش حق و عدالت می‌کنند و اگر هردو صالح باشند بهترین شرایط برای پیروزی و پیشرفت جامعه فراهم می‌گردد.

آنگاه در ادامه به شرح آثار منفی و مثبتی که بر ادای حق والی نسبت به رعیت و حق رعیت نسبت به والی و عدم ادای آنها مترتب می‌شود پرداخته و با عبارات روشن و گویایی این آثار را یک به یک می‌شمارد، می‌فرماید: «هرگاه رعیت حق والی را ادا کند و والی حق رعیت را بپردازد، حق در میان آنها قوی و نیرومند خواهد شد، مسیرهای دین خالی از انحراف می‌گردد، نشانه‌های عدالت استوار می‌شود و سنتها در مجرای صحیح خویش به کار می‌افتد و به این ترتیب زمان رو به صلاح می‌رود و مردم به بقای دولت امیدوار و دشمنان مأیوس خواهند شد»؛ (فَإِذَا أَدَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَالِي حَقَّهُ، وَ أَدَّى الْوَالِي إِلَيْهَا حَقَّهَا عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ، وَ قَامَتِ مَنَاهِجُ الدِّينِ، وَ اعْتَدَلَتِ مَعَالِمُ الْعَدْلِ، وَ جَرَتْ عَلَى أَذْلَالِهَا (۱) السَّنَنُ، فَصَلِحَ بِذَلِكَ الزَّمَانُ، وَ طَمَعَ فِي بَقَاءِ الدَّوْلَةِ، وَ يَسْتَمَطَّاعُ الْأَعْدَاءُ).

امام علیه السلام در این بخش از خطبه، هفت اثر مهم برای وظیفه‌شناسی و ادای حق متقابل والی و رعیت بیان فرموده که نخستین آنها عزت و قدرت است و دیگری هموار شدن مسیرهای دین و کم رنگ شدن بدعتهاست. سومین اثر برافراشته شدن پرچم عدالت در کشور اسلامی و چهارم احیای سنتهاست. پنجم، که نتیجه آنهاست اصلاح محیط جامعه و ششم امیدواری به بقا و دوام حکومت و هفتم مأیوس شدن دشمنان است.

این امر در عصر رسول خدا صلی الله علیه و اله به خوبی آشکار شد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله

ص: ۲۴۵

۱ - ۱). «اذلال» جمع «ذل» بر وزن «ظل» به معنای جاده محکم و صاف است که بر اثر کثرت عبور و مرور کاملاً کوبیده شده باشد، ریشه اصلی آن همان «ذلت» است گویی چنین جاده‌ای در زیر دست و پا کاملاً خوار شده است.

بزرگترین اداکننده حقوق امت بود و اکثریت قاطع امت نیز حق اطاعت را ادا می کردند و این آثار هفت گانه به خوبی نمایان شد؛ ولی در عصر امیر مؤمنان علیه السّلام هر چند تا حدّ زیادی سنن اسلامی و عدل و داد احیا شد؛ ولی به سبب انحرافات که بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در مدّت ۲۵ سال یکی پس از دیگری بروز کرد و سرانجام به شورش مسلمانان برضدّ حکومت عثمان و قتل وی انجامید، بازگرداندن کامل این قافله عظیم به مسیر اصلی در مدّت کوتاه حکومت امیر مؤمنان علی علیه السّلام و با بقایای عوامل خطرناکی از حکومت‌های پیشین؛ مانند معاویه و بنی امیه و بنی مروان، میسر نشد. هر کس این بخش از تاریخ اسلام را به دقت و خالی از تعصّب مطالعه کند آنچه را گفتیم تصدیق می کند.

مسلمانان، امروز می توانند با الهام از بیانات حساب شده بالا و با انسجام ولایت و رعایا، زمامداران و توده های مردم، عزت و قدرت خود را باز یابند.

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن به بیان آثار سوء تخلّف والی و رعیت از حقوق یکدیگر پرداخته، می فرماید: «و اگر رعیت بر والی خویش بشورد و چیره گردد، یا والی نسبت به رعایا اجحاف کند (نظام جامعه به هم می ریزد و) در آن زمان اختلاف کلمه پیدا می شود، نشانه های ظلم و ستم آشکار می گردد، فریبکاری و بدعت در دین فزونی می یابد و جاده های روشن سنتها و آداب دینی متروک خواهد شد. در نتیجه بر طبق هوا و هوس عمل می شود، احکام الهی تعطیل می گردد و بیماریهای اخلاقی فزونی می یابد؛ (و إذا غلبت الرّعیة و الیها، أو أجحف (۱) الوالی برعیته، اختلفت هنالك الکلمه، و ظهرت معالم الجور، و کثر الإدغال (۲) فی الدّین، و ترکت محاجّ (۳) اللّسن، فعمل بالهوی، و عطّلت الأحکام، و

ص: ۲۴۶

۱- ۱). «اجحف» از ریشه «اجحاف» به معنای از بین بردن حقوق دیگران است و ریشه اصلی آن «جحف» بر وزن «محو» به معنای برگرفتن چیزی است.

۲- ۲). «ادغال» یعنی ورود مخفیانه به چیزی به قصد فاسد کردن آن. در اصل از ریشه «دغل» بر وزن «دخل» به معنای ورود در مکان مخفی برای غافلگیر کردن صید، گرفته شده است.

۳- ۳). «محاج» جمع «محجه» به معنای جاده واضح، روشن و مستقیم است و در اصل از ریشه «حج» به معنای قصد گرفته شده، زیرا انسان همیشه قصد دارد از راه روشن و مستقیم برود.

در اینجا نیز امام علیه السلام مفسد هفتگانه ای برای ترک همکاری زمامداران و مردم بیان فرموده که بارها با چشم خود آن را در حکومت‌های جور دیده ایم؛ اختلاف کلمه، ظلم و ستم، بدعت و فریبکاری، ترک مسیرهای روشن، عمل بر طبق هوا و هوس، تعطیل احکام الهی و فزونی رذایل اخلاقی، همچون کبر و غرور و کینه و حسد، انحصارطلبی و استبداد و مانند آن.

به دنبال آن به بیان نتیجه نهایی این وضع اسفبار پرداخته، می‌فرماید: «در چنین حکومتی مردم از حقوق مهمی که تعطیل شده وحشت نمی‌کنند و نه از باطل‌های عظیمی که رواج یافته، در نتیجه نیکان خوار و ذلیل می‌شوند و اشرار عزیز و محترم، و (به دنبال آن) مجازات‌های الهی بر بندگان عظیم خواهد بود؛ (فلا- يستوحش لعظیم حقّ عطّل، و لا لعظیم باطل فعل! فهناک تذلّ الأبرار، و تعزّ الأشرار، و تعظم تبعات الله سبحانه عند العباد).»

این امور پنج‌گانه نتیجه مستقیم و غیرمستقیم حکومت‌های جور است، زیرا در چنان فضایی مردم به ابطال حقوق عادت می‌کنند و در برابر رواج باطل، عکس‌العملی نشان نمی‌دهند و این امور به صورت کارهای عادی در می‌آید که نمونه‌های آن را در طول تاریخ و در عصر خود بسیار دیده ایم و طبیعی است که صدای نیکان و پاکانی که مدافع حق و مخالف باطلند به جایی نمی‌رسد و از صحنه اجتماع طرد می‌شوند و به عکس، پست‌های حساس به دست اشرار و آلودگانی که با آن فضا همخوانی دارند می‌افتد، همان‌گونه که در دوران حکومت خلیفه سوم اتفاق افتاد؛ ابوذر را تبعید شدند و مروانها بر سر کار آمدند و در ادامه راه معاویه‌ها زمام امور را به دست گرفتند و عمار یاسرها به قتل رسیدند و سرانجام نوبت به یزید و ابن زیاد رسید و پاک‌ترین سلاله پیامبر صلی الله علیه و اله و یارانش شربت شهادت نوشیدند.

بدیهی است در چنین شرایطی خداوند لطف خود را از مردم و حکومتشان باز می گیرد و تبعات اعمالشان دامانشان را خواهد گرفت.

ص: ۲۴۸

اشاره

فعلیکم بالتناصح فی ذلك، و حسن التعاون علیه، فلیس أحد- و إن اشتد علی رضی الله حرصه، و طال فی العمل اجتهاده- بیالغ حقیقه ما الله سبحانه أهله من الطاعة له. و لكن من واجب حقوق الله علی عباده النصیحه بمبلغ جهدهم، و التعاون علی إقامه الحق بینهم. و لیس امرؤ- و إن عظمت فی الحق منزلته، و تقدمت فی الدین فضیلته- بفوق أن یعان علی ما حمّله الله من حقه. و لا امرؤ- و إن صغرت النفوس، و اقتحمته العیون- بدون أن یعین علی ذلك أو یعان علیه.

ترجمه

بر شما لازم است یکدیگر را به ادای حقوق سفارش و نصیحت کنید و در انجام آن به هم کمک نمایید، هیچ کس-هرچند برای به دست آوردن خشنودی خدا کاملاً کوشا باشد و در این راه پیوسته تلاش کند-نمی تواند حق اطاعتی را که شایسته مقام خداوند سبحان است بجا آورد(بنابراین هر اندازه در این راه تلاش کند کم است)ولی از حقوق واجب الهی بر بندگان این است که به قدر توان خود در خیرخواهی و نصیحت یکدیگر بکوشند و برای اقامه حق در میان مردم همکاری کنند.هیچ کس-هر اندازه مقام و منزلتش در حق بزرگ باشد و فضیلتش در دین سابقه دار-برتر از آن نیست که در انجام حقی که خدا بر عهده او گذارده، بی نیاز از کمک دیگران باشد و نیز هیچ کس-هرچند مردم او را کوچک بشمارند و با دیده حقارت به او بنگرند-کمتر از آن نیست که به دیگران در راه انجام حق کمک کند یا به او در این راه کمک شود.

لزوم همکاری در ادای حقوق

امام علیه السلام در این بخش از خطبه پس از توصیه هایی که درباره حقوق والی و رعیت در بخش پیشین گذشت، نخست همه اعم از والی و رعیت را به همکاری و تعاون دعوت کرده، آنگاه به سه اصل مهم اجتماعی اشاره می کند:

در قسمت اوّل می فرماید: «بر همه شما لازم است یکدیگر را به ادای حقوق سفارش و نصیحت کنید و در انجام آن به هم کمک نمایید»؛ (فعلیکم بالتّناصح فی ذلک، و حسن التّعاون علیه) .

سپس به سراغ بیان آن سه اصل مهم می رود: نخست برای اینکه افراد مغرور نشوند و گمان نبرند وظیفه خود را در این زمینه به خوبی انجام داده اند و در نتیجه از حرکت باز ایستند می فرماید: «هیچ کس -هرچند برای به دست آوردن خشنودی خدا کاملاً کوشا باشد و در این راه پیوسته تلاش کند- نمی تواند حق اطاعتی را که شایسته مقام خداوند سبحان است بجا آورد (بنابراین هرچه در این راه تلاش کند کم است) ولی از حقوق واجب الهی بر بندگان این است که به قدر توان خود در خیرخواهی و نصیحت دیگران بکوشند و برای اقامه حق در میان مردم همکاری کنند»؛ (فلیس أحد -و إن اشتدّ علی رضی اللّٰه حرصه، و طال فی العمل اجتهاده- بیبالغ حقیقه ما اللّٰه سبحانه أهله من الطّاعه له. و لکنّ من واجب حقوق اللّٰه علی عباده التّصحیحه بمبلغ جهدهم، و التّعاون علی إقامه الحقّ بینهم) .

این یک اصل کلی است که انسان هرگاه از کار خود به طور کامل راضی شود و هیچ نقص و خللی در آن نداند، از حرکت باز می ایستد و مرکب او در مسیر تکامل متوقف می شود. واقع امر نیز چنین است که پیشرفت و تکامل و جلب رضای خداوند، حدّ و مرزی ندارد که انسان به آن قانع شود. همیشه باید به تقصیر اعتراف کرد و همواره باید تلاش نمود، بنابراین هیچ کس بی نیاز از

نصیحت دیگران نیست، زیرا نقصها و کوتاهیها در نظر دیگران بهتر خودنمایی می کند و حبّ ذات، مانع از آن است که انسان نقص خود را ببیند.

در حدیث مشروحی می خوانیم: «هنگامی که به امام سجاده علی بن الحسین علیه السّلام عرض کردند چرا این همه برای عبادت پروردگار به خود رنج و زحمت می دهی با اینکه پاره تن پیامبر صلی الله علیه و اله و فرزندزاده او هستی؟ امام علیه السّلام اشاره به عبادات بسیار سخت و سنگین پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله کرد و فرمود: همین سؤالی را که از من پرسیدید از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله پرسیدند و آن حضرت در پاسخ فرمود: به خدا سوگند اگر تمام اعضای من در این راه قطعه قطعه شود و اشک چشمانم بر سینه ام جاری شود، هرگز عسری از اعشار و کمی از بسیار از شکر یک نعمت او را نمی توانم به جا آورم» (۱).

سپس امام علیه السّلام در بیان آن دو اصل دیگر اجتماعی می فرماید: «هیچ کس- هر اندازه مقام و منزلتش در حق بزرگ باشد و فضیلتش در دین سابقه دار، برتر از آن نیست که در انجام حقی که خدا بر عهده او گذارده، بی نیاز از کمک دیگران باشد و نیز هیچ کس- هر چند مردم او را کوچک بشمارند و با دیده حقارت به او بنگرند- کمتر از آن نیست که به دیگران در راه انجام حق کمک کند یا به او در این راه کمک شود؛» (و لیس امرؤ- و إن عظمت فی الحقّ منزلته، و تقدّمت فی الدّین فضیلته- بفوق أن یعان علی ما حمّله الله من حقه. ولا امرؤ- و إن صغّرتہ النفوس، و اقتحمته (۲) العیون- بدون أن یعین علی ذلک أو یعان علیه).

اشاره به اینکه همه باید این حقیقت را درک کنند که هیچ یک از اقویا و ضعفها در صحنه اجتماع، از دیگری بی نیاز نیستند. خداوند همه نیروها را به یک نفر نداده و در هر سری ذوقی و فکری و در هر تنی قدرتی و نیرویی آفریده است؛

ص: ۲۵۱

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۵۶، ح ۱۰.

۲- ۲. «اقتحمت» از ریشه «اقتحام» به معنای پنهان شدن یا بی مطالعه وارد کاری گشتن و نیز به معنای کوچک و بی ارزش شمردن است و ریشه اصلی آن «قحم» بر وزن «فهم» به معنای نسنجیده دست به کاری زدن است.

خواه کوچک باشد یا بزرگ، بنابراین کسانی که از نظر فکر و مدیریت و توان جسمی قوی هستند، هرگز نباید خود را بی نیاز از کمک ضعیف ترین افراد جامعه بشمارند. همان گونه که افراد ضعیف و به ظاهر ناتوان نباید تصور کنند نقشی در اداره جامعه به هیچ صورت ندارند. در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام از پیامبر اسلام صلی الله علیه و اله می خوانیم که فرمود: «غریبان: کلمه حکمه من سفیه فاقبلوها و کلمه سفه من حکیم فاغفروها فإنه لا حکیم إلا ذو عثره و لا سفیه إلا ذو تجربه؛ دو چیز عجیب است: نخست سخن حکمت آمیزی که از شخص سفیهی صادر می شود، پس آن را بپذیرید و دیگر سخن ابلهانه ای که گاه از دانشمندی صادر می شود، پس آن را بر او ببخشید، زیرا هیچ دانشمندی خالی از لغزش و هیچ سفیهی خالی از تجربه نیست». (۱)

تاریخ نیز این گونه حوادث را بسیار به خاطر دارد؛ از جمله اینکه:

در دوران معتصم عباسی یکی از سربازان رومی زن مسلمانی را به اسیری گرفته بود، سیلی محکمی به صورت آن زن زد، زن مسلمان به صدای بلند فریاد زد «وامعتصماه» و خلیفه وقت را به یاری طلبید، سرباز رومی با تمسخر به او گفت: آری! الآن معتصم بر اسب ابلق سوار می شود و به یاری تو می آید و دوباره سیلی محکمی به او زد.

این حادثه در قلعه «عموریّه» در مرز کشور اسلام و روم واقع شد، کسی این خبر را به معتصم رسانید، معتصم ناراحت شد. از آن مرد پرسید قلعه عموریّه در کدام سمت واقع شده؟ آن مرد سمت آن را به معتصم نشان داد. معتصم رو به آن سمت کرد و با صدای بلند گفت: لَبَّيْكَ ای زن ستم دیده مظلوم! به خدا قسم صدای تو را شنیدم و به یاری ات می شتابم.

سپس دستور داد لشکر عظیمی آماده حرکت به طرف قلعه عموریّه شود.

ص: ۲۵۲

سربازان رومی نیز باخبر شدند و قلعه را محکم در اختیار گرفتند.

سپاه اسلام مدتی قلعه را محاصره کرده؛ ولی موفق به تسخیر آن نشدند؛ قلعه بسیار محکم و مدافعان سرسختی داشت.

معتصم که شخصا در آن جنگ شرکت کرده بود شبی از شبها با لباس مبدل در میان سربازان و خیمه های آنها گردش می کرد آهنگری را دید که در آن وقت شب مشغول کار است و نعل اسب می سازد و شاگرد جوانی داشت که چون پتک خود را روی آهنهای سرخ می کوبید، می گفت این پتک بر کله معتصم! و چند بار این جمله را تکرار کرد.

استاد آهنگر که از شنیدن این سخن ناراحت شده بود، به شاگردش گفت پسر! تو با این سخنان ما را گرفتار خواهی کرد! تو را با معتصم چکار؟!

شاگرد آهنگر گفت معتصم مرد بی تدبیری است این همه نیرو دارد نمی تواند قلعه عموریّه را فتح کند اگر یک روز فرماندهی لشکر را به من بسپارد غروب آن روز در قلعه خواهم بود.

معتصم از شنیدن این سخن شاگرد آهنگر سخت تعجب کرد به مأمورانش گفت مراقب او باشید و صبح، او را نزد من آورید، هنگامی که او را نزد معتصم آوردند گفت: سخنانی از تو به من رسیده که بسیار شگفت آور است. شاگرد آهنگر گفت: درست است؛ ولی اگر اجازه دهی من به فضل خدا قلعه عموریّه را در یک روز فتح می کنم.

معتصم فرماندهی لشکر را موقتا به او سپرد.

شاگرد آهنگر تمام تیراندازهای سپاه را احضار و گروهی را که در تیراندازی قوی تر بودند انتخاب کرد و آنها را به پشت دیوار قلعه آورد، قلعه ساختمان مخصوصی داشت. قسمتهای پایین و بالا هر دو سنگ بود؛ ولی در وسط از الوار درختهای ساج به طور تمام دیوار قلعه به عرض سه و جب استفاده کرده بودند و

آن چوبها به صورت نوار سیاهی در تمام طول دیوار خودنمایی می کرد و از شکفتیهای چوب ساج این است که در برابر آتش حساس است و زود مشتعل می شود.

شاگرد آهنگر دستور داد کوره های آهنگری را در کنار دیوار قلعه به کار بیندازند و نوک فلزی تیرها را در آتش سرخ کنند و به تیراندازان دستور داد خط سیاه چوبی سرتاسری را نشانه تیرهای گداخته خود قرار دهید و اگر کسی تیرش به خط برود مجازاتش مرگ است.

تیراندازان طبق دستور او نوار چوبی را نشانه رفتند طولی نکشید که الوارهای ساج مشتعل شد و آتش عظیمی از آن برخاست و دیوار قلعه فروریخت و لشکر، تکبیرگویان وارد قلعه شدند. در این هنگام دیدند معتمم که بر اسب ابلقی سوار است و خوشحال وارد قلعه شد. زن سیلی خورده و سرباز سیلی زننده را احضار کرد و به آن زن گفت: آیا معتمم ندای تو را لیک گفت؟ و به آن سرباز گفت: من تو را نمی کشم، ولی تا عمر داری باید غلام این زن باشی! (۱)

نکته: حکومتهای مردمی

حکومتهای مردمی

در جهان امروز سخن از حکومتهای مردمی بسیار است؛ ولی چون فاقد عنصر معنوی و تقوای سیاسی است، غالباً منجر به دیکتاتوریهایی مرئی و نامرئی می شود که فقط حافظ منافع زورمندان و غاصبان حطام است.

گفتیم نامرئی، از این جهت که زورمندان با استفاده از وسائل پیشرفته اجتماعی و بمبارانهای تبلیغاتی به شستشوی افکار توده های مردم می پردازند و آرای آنها را با وعده های دروغین به نفع خود مصادره می کنند که نمونه روشن آن

ص: ۲۵۴

۱- ۱). الفتوحات الاسلامیه، ج ۱، ص ۲۸۶. (طبق نقل کتاب گفتار فلسفی، جوان، ج ۱، ص ۲۲۷).

دموکراسی آمریکایی در عصر ماست.

افزون بر این، آرای این حکومتها در بهترین صورت حکومت، نصف به علاوه یک است که نتیجه آن صف بندی میان قشر حاکم و نصف منهای یک است.

در عصر خود بارها حکومتهایی را دیده ایم که با انتخابات آزاد مردم سر کار آمده اند؛ ولی چون در جهت منافع جهانخواران قرار نداشته اند با وسایل مختلف برای خارج کردن آنها از صحنه کوشیده اند و در بسیاری از موارد موفق شده اند.

تمام اینها به خاطر آن است که عنصر معنوی که شرط اساسی است در این حکومتهای صد در صد مادی وجود ندارد و مسئولیتی در برابر خداوند احساس نمی کنند.

آنچه در کلام نورانی امام علیه السلام در این بخش از خطبه آمده، حکومت مردمی را در بهترین شکل نشان می دهد:

نخست به سراغ عنصر معنوی حکومت می رود و به همگان یاد آور می شود که آن قدر شما غرق نعمتهای خداوند هستید که هر چه در اطاعت او بکشید، عسری از اعشار شکر او را نمی توانید بجا آورید.

آنگاه به زمامداران توصیه می کند که هر قدر فکر شما قوی و علم شما فراوان و صاحب تجربه و هوش سرشار باشید، بی نیاز از کمکهای فرد فرد مردم نیستید.

باید همه را در حکومت خود سهیم کنید و از آنها یاری بطلبید.

سپس به آحاد مردم گوشزد می کند که شما در هر حدّ و پایه ای از علم و دانش و سنّ و سال هستید، خود را از شرکت در اداره اجتماع جدا نسازید و به این ترتیب همگان باید دست به دست هم دهند و با تکیه بر عنصر تقوا حکومتی که مورد رضای خلق و خالق است، به وجود آورند. (۱)

ص: ۲۵۵

۱ - ۱) در ایّامی که این سطور نگاشته می شود دو حادثه مهم جهان اسلام را تکان داد: نخست حادثه اهانت درد آور به ساحت قدس پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله بود و آن عکسهای بسیار زننده و شرم آوری -

فأجابه عليه السلام رجل من أصحابه بكلام طويل، يكثر فيه الثناء عليه، و يذكر سمعه و طاعته له، فقال عليه السلام:

إنَّ من حقِّ من عظم جلال الله سبحانه في نفسه، و جلَّ موضعه من قلبه، أن يصغر عنده-لعظم ذلك- كلَّ ما سواه، و إنَّ أحقَّ من كان كذلك لمن عظمت نعمه الله عليه، و لطف إحسانه إليه، فإنَّه لم تعظم نعمه الله على أحد إلاَّ ازداد حقَّ الله عليه عظاما. و إنَّ من أسخف حالات الولاه عند صالح النَّاس، أن يظنَّ بهم حبَّ الفخر، و يوضع أمرهم على الكبر، و قد كرهت أن يكون جال في ظنِّكم أتى أحبَّ الإطراء، و استماع الثناء؛ و لست-بحمد الله- كذلك، و لو كنت أحبَّ أن يقال ذلك لتركته انحطاطا لله سبحانه عن تناول ما هو أحقَّ به من العظمه و الكبرياء. و ربَّما استحلى النَّاس الثناء بعد البلاء، فلا تتنوا عليَّ بجميل ثناء، لإخراجي نفسي إلى الله سبحانه و إليكم من التَّقِيَّه في حقوق لم أفرغ من أدائها، و فرائض لا بدَّ من إمضائها.

ترجمه

هنگامی که سخن امام علیه السَّلام به اینجا رسید یکی از یارانش به پا خاست و با گفتاری طولانی که در آن مدح و ثنای فراوانی نسبت به امام علیه السَّلام بود آن حضرت را ستود و اطاعت کامل خود را در همه حال نسبت به آن حضرت اعلام کرد و امام علیه السَّلام در پاسخ او فرمود: سزاوار است کسی که جلال خدا در نظرش بزرگ و مقام او در قلبش عظیم است-به موجب آن عظمت-همه چیز جز خدا در نظرش کوچک جلوه کند، و از همه سزاوارتر نسبت به این امر، کسی است که

نعمت خدا بر او بزرگ است و احسان او بر وی فراوان؛ زیرا هر قدر نعمت خدا بر کسی بیشتر شود حق وی بر او فزونتر می گردد.

(بدانید!) از بدترین و سخیف ترین حالات زمامداران نزد مردم صالح این است که گمان برده شود آنها دوست دار تفاخرند و کار آنها را بر نوعی برتری جویی حمل کنند، من خوش ندارم که این فکر در ذهن شما جولان کند که مدح و ستایش را دوست دارم و از شنیدن آن لذت می برم. من بحمد الله چنین نیستم و به فرض که من (به مقتضای طبیعت بشری) مدح و ثنا را دوست می داشتم، آن را به سبب خضوع و تواضع در برابر خداوند سبحان ترک می کردم. خداوندی که با عظمت و کبریاییش از همه سزاوارتر برای ثنا و ستایش است.

بسیار می شود که مردم، ستودن افراد را به جهت تلاشهایشان (در ادای حق) شیرین می شمردند (ممکن است این امر برای شما ایرادی نداشته باشد، ولی من از شما می خواهم که) مرا با سخنان زیبای خود به جهت اینکه در پیشگاه خداوند و نزد شما به سبب احساس مسئولیت الهی حقوقتان را ادا کرده ام نستایید (چرا که) هنوز در ادای آنها به طور کامل فراغت نیافته ام و واجباتی که بر عهده دارم کاملاً به مرحله اجرا در نیامده است.

شرح و تفسیر: در برابر انجام وظیفه مرا ستایش نکنید!

در برابر انجام وظیفه مرا ستایش نکنید!

«هنگامی که سخن امام علیه السلام به آخر جمله بخش گذشته رسید یکی از یارانش (به پا خاست و) با گفتاری طولانی که در آن مدح و ثنای فراوانی نسبت به امام علیه السلام بود آن حضرت را ستود، و اطاعت کامل خود را در همه حال نسبت به آن حضرت اعلام کرد»؛ (فأجاب عليه السلام رجل من أصحابه بكلام طويل، يكثر فيه الثناء عليه، و يذكر سمعه و طاعته له؛ فقال عليه السلام:).

در اینکه این شخص چه کسی بود؟ شارحان نهج البلاغه پاسخی به این سؤال نداده اند؛ ولی مرحوم کلینی در کافی گفتگوی مشروح و مفصل و بسیار پرمعنایی را که میان این مرد و امیر مؤمنان علی علیه السلام چندبار رد و بدل شده ذکر کرده است.

سپس می گوید: بعد از پایان این کلام، کسی آن مرد را ندید. (۱) به همین دلیل مرحوم علامه مجلسی احتمال می دهد که این مرد حضرت خضر بوده که در موارد حساسی به سراغ آن حضرت می آمد و انجام وظیفه می کرد و سپس از چشمها پنهان می شد.

به هر حال این مرد که بود طبق روایت کافی در یکی از سخنانش عرضه می دارد: «ای امیر مؤمنان! تو امیر ما هستی و ما رعیت تو. خداوند به وسیله تو ما را از ذلت خارج کرد و با عزیز ساختن تو غل و زنجیر اسارت را از بندگانش بر گرفت. آنچه می پسندی دستور ده و آنچه اختیار می کنی امر کن! تو سخنگوی راستگویی هستی و حکمران موفق و زمامدار لایق. ما هرگز نافرمانی تو را جایز نمی شمیریم و علم هیچ کس را قابل مقایسه با علم تو نمی دانیم، قدر و منزلت تو نزد ما بسیار والا و فضل تو بسیار عظیم است». (۲)

امام علیه السلام پاسخ مشروحی به او داد و او نیز مجدداً به مدح و ستایش آن امام همام پرداخت و چندبار این قضیه تکرار شد و همان گونه که گفتیم بعد از این مطلب آن مرد ناپدید شد.

به هر حال آنچه در نهج البلاغه آمده است چنین است که امام علیه السلام در پاسخ او فرمود: «سزاوار است کسی که جلال خدا در نظرش بزرگ و مقام او در قلبش عظیم است - به موجب آن عظمت - همه چیز جز خدا در نظرش کوچک جلوه کند»؛ (إِنَّ مِنْ حَقِّ مَنْ عَظَّمَ جَلَالَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فِي نَفْسِهِ، وَ جَلَّ مَوْضِعُهُ مِنْ قَلْبِهِ، أَنْ يَصْغُرَ عِنْدَهُ - لِعَظْمِ ذَلِكَ - كُلُّ مَا سِوَاهُ) .

ص: ۲۵۹

۱-۱. کافی، ج ۸، ص ۳۵۵، (روضه کافی).

۲-۲. همان مدرک.

این معنا با توجه به اینکه ذات خداوند وجودی است بی پایان از هر نظر، و نامحدود از نظر قوت و قدرت، و ما سوی الله همگی قطره کوچکی در برابر این دریای عظیم بی کران هستیم، کاملاً- روشن می شود همان گونه که در خطبه همام نیز در صفات متقیان آمده است: «عظم الخالق فی أنفسهم فصغر ما دونه فی أعینهم؛ خداوند در دل آنها به عظمت جلوه کرده، لذا ما سوی الله در چشم آنها حقیر و کوچک است».

کسی که چشم بر چشمه خورشید دوخته، شمع کم نوری در نظر او ناچیز است.

سپس امام علیه السلام اضافه می فرماید: «و از همه سزاوارتر نسبت به این امر کسی است که نعمت خدا بر او بزرگ است و احسان او بر وی فراوان؛ زیرا هر قدر نعمت خدا بر کسی بیشتر شود حقیقتش بر او فزونتر می گردد»؛ (و إِنَّ أَحَقَّ مِنْ كَان كَذَلِكَ لَمَنْ عَظُمَتْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ، وَ لَطْفُ إِحْسَانِهِ إِلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَمْ تَعْظَمْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا أَزْدَادَ حَقِّ اللَّهِ عَلَيْهِ عَظْمًا).

این سخن در واقع پاسخی است بر ثناخوانی آن مرد علاقه مند به مولا- که گمان نکن این سخنان مرا به کبر و غرور وا می دارد. اولاً من خدا را به عظمت شناخته ام و ما سوی الله در نظرم خرد و صغیر است. ثانیاً من مشمول نعمتهای فراوانی هستم و به همان نسبت باید در برابر ولی نعمتم خاضع تر از دیگران باشم.

آنگاه امام علیه السلام در تکمیل و تأکید این سخن می افزاید: «بدانید!» از بدترین و سخیف ترین حالات زمامداران نزد مردم صالح این است که گمان برده شود آنها دوست دار تفاخرند و کار آنها را بر نوعی برتری جویی حمل کنند، من خوش ندارم که این فکر در ذهن شما جولان کند که مدح و ستایش را دوست دارم و از شنیدن آن لذت می برم. من بحمد الله چنین نیستم»؛ (و إِنَّ مِنْ أَسْخَفِ [\(۱\)](#) حَالَاتٍ

ص: ۲۶۰

۱- ۱). «اسخف» از ریشه «سخف» بر وزن «قفل» و «سخافت» به معنای ضعف عقل و نادانی است.

الولاه عند صالح الناس، أن يظنّ بهم حبّ الفخر، و يوضع أمرهم على الكبر، و قد كرهت أن يكون جال في ظنكم أنّي أحبّ الإطراء (1)، و استماع الثناء؛ و لست -بحمد الله- كذلك).

درست است که طبق بعضی از احتمالات، گوینده آن مدح و ثنا حضرت خضر علیه السلام بوده و او جز به حق سخن نمی گفته و آنچه درباره امام علیه السلام بیان داشته در امام وجود داشته حتی بالاتر از آن؛ ولی امام علیه السلام به این نکته اصولی اشاره می فرماید که من حتی از ثنای به حق نیز خشنود نیستم، چرا که ممکن است اثر نامطلوبی در شنوندگان داشته باشد و آنها گمان کنند او دوستدار چنین سخنانی است و دارای کبر و فخر و خودبرتربینی است که رابطه امام با امت را تحت تأثیر نامطلوب خود قرار می دهد.

سپس می افزاید: «و به فرض که من (به مقتضای طبیعت بشری) مدح و ثنا را دوست می داشتم، آن را به جهت خضوع و تواضع در برابر خداوند سبحان ترک می کردم. همان خداوندی که به جهت عظمت و کبریاییش از همه سزاوارتر برای ثنا و ستایش است؛ (و لو كنت أحبّ أن يقال ذلك لتركته انحطاطاً لله سبحانه عن تناول ما هو أحقّ به من العظمه و الكبرياء).

آنگاه به نکته سوم اشاره می فرماید که قطع نظر از اینکه من ذاتاً ثناخوانی را ناخوش دارم و اگر آن را دوست می داشتم به جهت عظمت خداوند که از همه شایسته تر به مدح و ثناست ترک می کردم، مدح و ثنا باید در برابر کار نیکی باشد که پایان گرفته است در حالی که من هنوز از ادای همه حقوق شما فراغت نیافته ام، می فرماید: «بسیار می شود که مردم ستودن افراد را، به جهت تلاشهایشان (در ادای حقوق) شیرین می شمردند (ممکن است این امر برای شما ایرادی

ص: ۲۶۱

۱- ۱). «اطراء» از ریشه «طراوه» به معنای تروتازه بودن است و هنگامی که به باب افعال می رود معنای ثناخوانی و مدح کردن می یابد. گویی کسی می خواهد با مدح خود، شخصی را تروتازه نگهدارد.

نداشته باشد، ولی من از شما می خواهم که) مرا با سخنان زیبایی خود به جهت اینکه در برابر خداوند و نزد شما از ترس مسئولیت الهی حقوقتان را ادا کرده ام نستاید (چرا که) هنوز از ادای آنها به طور کامل فراغت نیافته ام و واجباتی که بر عهده دارم کاملاً به مرحله اجرا در نیامده است؛ (و ربّما استحلی الناس الثناء بعد البلاء، فلا تشوا علیّ بجمیل ثناء، لإخراجی نفسی إلی الله سبحانه و إلیکم من التّقیه فی حقوق لم أفرغ من أدائها، و فرائض لا بدّ من إمضاءها).

در نسخه موجود در متن بالا «و إلیکم من التّقیه» آمده است که اشاره به خداترسی امام علیه السّلام در طریق ادای حقوق مردم است؛ ولی در بعضی از نسخ نهج البلاغه و همچنین در متن کافی «بقیه» آمده است که مفهومش این است:

هنوز بقایایی از حقوق شما بر من باقی مانده که باید در ادای آن بکوشم.

امام علیه السّلام در این عبارت نهایت بزرگواری خود را نشان داده، از یک سو بی اعتنایی به ثناخوانی و از سوی دیگر نهایت خضوع در برابر پروردگار و از سوی سوم، اعتراف به عدم ادای حقوق به طور کامل را بیان می کند، چیزی که در کمتر پیشوایی در طول تاریخ می توان یافت.

نکته ها

۱- مدح و ثناخوانی

مدح و تمجید و ثناخوانی نسبت به دیگران بر دو گونه است: گونه ای از آن مثبت و سازنده و سبب دلگرمی خادمان و یأس خائنان و پیشرفت جامعه است.

بخش دیگری سبب تخریب و عقب افتادگی و تقویت شوکت ظالمان است.

قسم اوّل دارای سه شرط است: نخست اینکه «مدح من يستحقّ المدح؛ آن کس که سزاوار مدح و ثناست، مدح و ستایش شود». شرط دوم این است که مدح از حدّ تجاوز نکند. شرط سوم اینکه هدف گوینده تقربّ به شخص ممدوح و

رسیدن به منافی نامشروع خود نباشد.

در روایتی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ می خوانیم: «إِذَا مَدِحَ الْفَاجِرُ اهْتَزَّ الْعَرْشُ وَغَضِبَ الرَّبُّ؛ هِرْكَاهَ شَخْصٍ فَاجِرٍ مَدِحٍ وَسِتَائِشَ شُودُ، عَرْشِ خُدا بَه لِرْزَه دَر مِی آید وَ خُداوند غُضَب مِی كُند». (۱)

در حدیث دیگری آمده است: «الْثَنَاءُ بِأَكْثَرِ مِنَ الْاسْتِحْقَاقِ مَلَقٌ وَالتَّقْصِيرُ عَنِ الْاسْتِحْقَاقِ عِيٌّ أَوْ حَسَدٌ؛ مَدْحٌ وَ سِتَائِشَ بِيْشَ از اسْتِحْقَاقِ تَمَلَّقُ اسْتِ وَ كَمْتَرُ از آن نَاتوانی (در ادای سخن) اسْتِ یا حَسَدٌ». (۲)

این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که باید ظرفیت شخص ممدوح در نظر گرفته شود؛ مبادا مدح و ستایش سبب غرور او گردد و از مسیر حق منحرف شود، همان گونه که در جمله دیگری از کلمات قصار مولا می خوانیم: «رَبِّ مَفْتُونٍ بِحَسَنِ الْقَوْلِ فِیهِ؛ چَه بسیار اشخاصی که به واسطه مدح و تمجید، گرفتار فریب و فتنه می شوند». (۳)

بی شک در صورتی که همه این جهات در نظر گرفته شود، مدح و ستایش نشانه قدردانی و حق شناسی و سبب تشویق نیکوکاران و صالحان می شود.

در دنیای امروز نیز جلسات فراوانی برای نکوداشت خادمان پرسابقه جامعه، عالمان بزرگ و نیکوکاران ممتاز گرفته می شود و هر سال سعی می کنند به نویسندگان بهترین کتاب سال، کارگران و کشاورزان نمونه و یا پیام آوران صلح و دوستی در جهان، جوایزی اهدا و از آنان قدردانی کنند که اگر رنگ و بوی سیاسی پیدا نکند و روابط بر ضوابط حاکم نگردد و آن شرط سوم که در بالا به آن اشاره شد؛ یعنی حسن نیت کارگردانان حفظ گردد، به یقین آثار بسیار ارزنده ای دارد.

ص: ۲۶۳

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۱۵۲.

۲- ۲. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۳۴۷.

۳- ۳. همان مدرک، ۴۶۲.

ولی نوع دوم، درست در مقابل آن است؛ یعنی هنگامی که افراد نالایق، مورد مدح و تمجید قرار گیرند و یا افراد لایق، بیش از حد، ثناخوانی شوند و یا عوامل سیاسی و حبّ و بغضها و منافع شخصی، انگیزه این کار می شود، بدکاران تشویق می شوند و افراد فاضل، لایق و نیکوکار مأیوس می گردند؛ متملّقان یکه تاز میدان اجتماع می شوند و صادقان منزوی می گردند.

در حدیثی از امیر مؤمنان علی علیه السّلام می خوانیم: «إِيَّاكَ وَالْمَلَقَ فَإِنَّ الْمَلَقَ لَيْسَ مِنْ خَلَائِقِ الْإِيْمَانِ؛ از تملّق بپرهیز که با ایمان سازگار نیست». (۱)

در حدیث دیگری از پیامبر اکرم صلی اللّٰه علیه و اله آمده است: «أَحْثُوا فِي وَجْهِ الْمَدَّاحِينَ التَّرَابَ؛ به صورت مداحان (تملّق) خاک بپاشید». (۲)

آخرین نکته ای که در این بیان فشرده ذکر آن را لازم می دانیم این است که گاه مدح و ستایش جنبه مثبت دارد و واجد همه شرایط بالاست؛ ولی آثار نامطلوبی در افکار عمومی ایجاد می کند و ممدوح، متّهم به دوست داشتن ثناخوانی می شود که در اینجا نیز از آن باید اجتناب کرد و آنچه در خطبه بالا آمده، بیشتر از همین قبیل است.

۲- زیانهای تملّق گویی

همان گونه که اشاره شد معنای تملّق، مدح و ثنای بیش از حدّ و گزافه گویی درباره فضایل افراد برای تقرّب جستن به آنها و استفاده از مواهب مادی آنان است حتی ذکر اوصاف برجسته واقعی یک شخص بدون اشاره به نقاط ضعف، آن هم نوعی تملّق محسوب می شود و گاه از این فراتر می رود و تملّق گویان نقاط ضعف را در لباس نقاط قوت بیان می کنند. تملّق گویی بیشتر درباره ارباب

ص: ۲۶۴

۱- ۱. غرر الحکم، ۲۶۹۶.

۲- ۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۱۱.

قدرت است و خطر بسیار بزرگی برای ولات و زمامداران و مدیران محسوب می شود، زیرا نخستین شرط مدیریت آگاه بودن از واقعیات مربوط به حوزه مدیریت است و متملقان بر روی واقعیتهای پُرده می افکنند و مشکلات را از نظر مدیران و زمامداران می پوشانند و از این طریق مفسد بی شماری به بار می آورند.

عجیب این است که زمامداران نالایق و گمراه نیز غالباً متملقان را تشویق می کنند، از حق گویی ناراحت می شوند و از تملق متملقان احساس آرامشی کاذب و درد آفرین.

امیر مؤمنان علی علیه السلام تملق را بدترین درد یا درد بی درمان شمرده می فرماید:

«أدوی الداء الصلف؛ بدترین درد تملق گویی است» (۱) (یکی از معانی صلف تملق گویی و دیگری خودستایی است).

در سخن دیگری می فرماید: «إنما یحبک من لا یتملقک؛ دوستان واقعی تو کسانی هستند که به تو تملق نمی گویند». (۲)

نیز می فرماید: «لیس الملق من خلق الأنبیاء؛ تملق از اخلاق انبیا نیست». (۳)

این سخن را نیز نباید فراموش کرد که تملق گاهی به صورت مستقیم و گاه غیرمستقیم، گاه با نثر و گاه با شعر و گاهی با عمل، اجرا می شود و آثار زیانبار همه یکسان است.

ص: ۲۶۵

۱- ۱). غرر الحکم (طبق نقل میزان الحکمه، ماده «ملق»).

۲- ۲). همان مدرک.

۳- ۳). همان مدرک.

فلا تكلموني بما تكلم به الجبار، ولا تتحفظوا مني بما يتحفظ به عند أهل البادره، ولا تخالطوني بالمصانعه، ولا تظنوا بي استثقلا في حق قيل لي، ولا التماس إعظام لنفسي، فإنه من استثقل الحق أن يقال له أو العدل أن يعرض عليه، كان العمل بهما أثقل عليه. فلا تكفوا عن مقاله بحق، أو مشوره بعدل، فإنه لست في نفسي بفوق أن أخطيء، ولا آمن ذلك من فعلي، إلا أن يكفي الله من نفسي ما هو أملك به مني، فإنما أنا و أنتم عبيد مملوكون لربّ لربّ غيري؛ يملك منا ما لا نملك من أنفسنا، وأخرجنا مما كنا فيه إلى ما صلحنا عليه، فأبدلنا بعد الضلاله بالهدى، وأعطانا البصيره بعد العمى.

ترجمه

با من آن گونه که با زمامداران ستمگر سخن گفته می شود، سخن نگویید و آن گونه که مردم خود را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می کنند محدود نسازید و به طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید. هرگز درباره من گمان مبرید که درباره حقی که به من پیشنهاد می کنید کوتاهی کنم (یا ناراحت شوم) و هرگز خیال نکنید من در پی بزرگ ساختن خویشتم، زیرا کسی که شنیدن حق یا پیشنهاد عدالت به او برایش سنگین باشد عمل به آن دو، برای او سخت تر و سنگین تر است، بنابراین از گفتن سخن حق یا مشورت عادلانه، خودداری نکنید، زیرا من (به عنوان یک انسان و نه به عنوان یک امام معصوم) خود را بالاتر از آن نمی دانم که اشتباه کنم و از خطا در کارهایم ایمن نیستم مگر اینکه

خداوندی که از من قادرتر است مرا از خطا حفظ کند. به یقین من و شما بندگان و مملوک پروردگاری هستیم که جز او پروردگاری نیست و آنچنان در وجود ما تصرف دارد که ما آن گونه، قدرت تصرف در خویش را نداریم. او ما را از آنچه در آن بودیم به سوی صلاح و رستگاری راهنمایی کرد، ضلالت را به هدایت تبدیل نمود و بینایی را بعد از کوردلی به ما عطا فرمود.

شرح و تفسیر: در برابر من نه غلق نه چاپلوسی!

در برابر من نه غلق نه چاپلوسی!

همان گونه که قبلاً اشاره شد بخش مهمی از این خطبه ناظر به بیان حقوق والی و رعیت است و بعد از آن که یکی از حاضران برخاست و در یک ثنای جمیل، آن حضرت را ستود، امام علیه السلام مسیر خطبه را به بخش خاصی از حقوق والی و رعیت هدایت کرد و آن، ترک مدح و ثناخوانی برای ولات و زمامداران بود. سپس در این بخش که آخرین بخش خطبه است به یکی دیگر از آفات زمامداران و مردم می پردازد و آن اینکه رابطه آنها با یکدیگر رابطه تملق و چاپلوسی و کتمان حقایق تلخ به جهت ناخوشایند بودن آن و ترک انتقاد سالم و سازنده است، می فرماید: «با من آن گونه که با زمامداران ستمگر سخن گفته می شود سخن نگویند و آن گونه که مردم خود را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می کنند محدود نسازید و به طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید»؛ (فلا تکلمونی بما تکلم به الجبار، ولا تتحفظوا منی بما يتحفظ به عند أهل البادره (۱)، ولا تخالطونی بالمصانعه).

اشاره به اینکه افراد عادی هنگامی که در برابر زمامداران جبار قرار می گیرند،

ص: ۲۶۷

۱- ۱). «بادره» از ریشه «بدور» بر وزن «غروب» در اصل به معنای شتاب کردن برای انجام کاری است و «بادره» به معنای حرکات تند و خشن و آمیخته با خطاست که از شخص غضبناک سر می زند.

شخصیت واقعی خود را پنهان می سازند و از هرگونه نقد و شکایت و ایراد خودداری می کنند، مبادا مورد خشم آنها قرار گیرند و به عکس با مدّاحی و چاپلوسی و تملّق سعی دارند از شرّ آنها در امان بمانند و به همین دلیل هرگز رخدادهای واقعی جامعه برای آنها روشن نمی شود و همواره در چاه ضلالت و گمراهی و بی خبری گرفتارند.

امام علیه السّلام به همه مخاطبان خود اطمینان می دهد که در برابر حرف حساب و بیان مشکلات و انتقادات و شکایات هیچ مشکلی متوجّه آنها نخواهد شد، بلکه آزادند همه گفتنیها را در مسائل مربوط به حکومت و جامعه بگویند.

آری! این یکی از تفاوتهای بارز حاکمان عدل و جور است. در کتاب عقد الفرید می خوانیم هنگامی که هارون در مکه بر منبر خطبه می خواند مردی برخاست و این آیه را تلاوت کرد: «كَبِيرٌ مَّقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ» (۱)؛ هرگاه سخنی بگویند و عمل نکنند خشم عظیم خداوند را بر می انگیزد. هارون دستور داد یک صد تازیانه بر او زدند به گونه ای که شب تا به صبح ناله می کرد و می گفت: مردم! در همان کتاب آمده است که ولید بن عبد الملک روز جمعه بر منبر بود تا خورشید به زردی گرایید (وقت نماز تنگ شد) مردی برخاست و گفت: وقت نماز در انتظار تو نیست (و خورشید تا پایان سخنرانی تو متوقف نمی شود) و خداوند تو را معذور نمی دارد! ولی گفت: راست گفتی؛ ولی کسی که این سخن را می گوید نباید در اینجا باشد محافظان من کجا هستند که برخیزند و گردن او را بزنند. (۲)

این در حالی است که بارها در تاریخ زندگی امیر مؤمنان علی علیه السّلام دیده ایم که افراد منافقی همچون اشعث بن قیس و بعضی از خوارج، شدید اللحن ترین

ص: ۲۶۸

۱- ۱. یوسف، آیه ۳.

۲- ۲. عقد الفرید، ج ۱، ص ۴۰ (طبق نقل شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۶، ص ۴۴۷-۴۴۸).

تعبیرات را در برابر آن حضرت داشته اند؛ ولی آن حضرت هرگز متعرض آنها نشد.

سپس در ادامه همین سخن می فرماید: «هرگز درباره من گمان مبرید که درباره حقی که به من پیشنهاد می کنید کوتاهی کنم (یا ناراحت شوم) و هرگز خیال نکنید من در پی بزرگ ساختن خویشتم، زیرا کسی که شنیدن حق یا پیشنهاد عدالت به او برایش سنگین باشد عمل به آن دو برای او سخت تر و سنگین تر است»؛ (ولا تظنوا بی استثقلا فی حق قیل لی، ولا التماس إعظام لِنَفْسِی، فَإِنَّهُ مِنْ اسْتِثْقَالِ الْحَقِّ أَنْ يُقَالَ لَهُ أَوْ الْعَدْلِ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ، كَانِ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ).

اشاره به اینکه آنها که توان شنیدن انتقاد را ندارند از انجام اصلاحات ناتوان ترند و بنابراین هر روز در ظلم و فساد بیشتر فرومی روند.

آنگاه امام علیه السّلام در تأکید این سخن، همه مخاطبان خود را به بیان صریح حق و ذکر مشکلات فردی و اجتماعی و تأکید بر عدالت اجتماعی تشویق می کند و می فرماید: «با توجه به آنچه بیان کردم از گفتن سخن حق یا مشورت عادلانه، خودداری نکنید، زیرا من (به عنوان یک انسان و نه به عنوان یک امام معصوم) خود را بالاتر از آن نمی دانم که اشتباه کنم و از خطا در کارهایم ایمن نیستم مگر اینکه خداوندی که از من قادرتر است مرا از خطا حفظ کند»؛ (فلا تکفّوا عن مقاله بحقّ، أو مشوره بعدل، فَإِنَّی لست فی نفسی بفوق أن أخطیء، و لا آمن ذلک من فعلی، إلا أن یکفی الله من نفسی ما هو أملك به منی).

جمله «فإنی لست فی نفسی بفوق أن أخطیء» دستاویز بعضی از مخالفان عصمت ائمه شده و سر و صدای زیادی درباره آن به راه انداخته اند. در حالی که جمله «إلا أن یکفی الله من نفسی» آن را به خوبی تفسیر می کند، زیرا مفهوم جمله اول این است که من به عنوان یک انسان، ایمن از خطا نیستم و مفهوم جمله دوم این است که به عنوان حفظ و حمایت الهی وضع دیگری دارم شبیه آنچه قرآن مجید درباره یوسف بیان کرده است، می فرماید: «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ»؛ «آن زن (زلیخا) قصد او کرد و او نیز - اگر برهان پروردگار را نمی دید - قصد می نمود». (۱)

اشاره به اینکه یوسف به عنوان یک انسان بیم این می رفت که آلوده هوا و هوس همسر عزیز مصر شود؛ ولی مشاهده برهان ربّ که اشاره به مقام عصمت و معرفت بالای یوسف نسبت به پروردگار است، او را نگه داشت.

اضافه بر این امیر مؤمنان علی علیه السّلام در مقام تعلیم و تربیت اصحاب خویش است و به آنها می آموزد که در هر شرایطی باشید احتمال خطا درباره خود بدهید؛ ولی از روی تواضع، خود را هم در زمره آنها قرار می دهد. به هر حال نباید این جمله را در برابر آن همه دلایلی که بر مقام عصمت پیامبر و امام است بهانه و دستاویز قرار داد.

در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله می خوانیم: «ما منکم من أحد إلا و له شیطان قیل و لا انت یا رسول الله؟ قال: - و لا أنا إلا - أن الله تعالی أعاننی علیه فأسلم؛ هیچ یک از شما نیست مگر اینکه شیطانی دارد، کسی عرض کرد: همچنین شما ای رسول خدا؟ فرمود: آری همچنین من؛ ولی خداوند متعال مرا یاری کرد و شیطانم تسلیم من شد (و من به تأیید الهی از شر او در امانم)». (۲)

شاهد گویای دیگری درباره آنچه گفتیم سخنی است که خود امام علیه السّلام در اواخر خطبه ۹۷ بیان کرده، می فرماید: «و

إِنِّي لَعَلِي بَيْنَهُ مِنْ رَبِّي وَمِنْهَا جَنَّتْ مِنَ النَّبِيِّ وَإِنِّي لَعَلِي الطَّرِيقَ الْوَاضِحَ الْقَطْعَةَ لِقَطَا؛ مِنْ نَشَانِهِ رُوشَنِي أِزْ طَرِيقِ الْوَاضِحِ بِمَبْرَمِ كَامِ بَرْمِي دَارْمِ وَ دَر رَاهِي أَشْكَارِ بَا هُوشِيَارِي وَ دَقْتِ بِي إِشْ مِي رُومِ».

طبق این بیان امام تأکید می کند که او با حمایت پروردگار، همیشه راه درست

ص: ۲۶۹

۱-۱. یوسف، آیه ۲۴.

۲-۲. بحار الانوار، ج ۶۰، ص ۳۲۹.

می پیماید و خطایی در کار او نیست.

آنگاه امام علیه السلام در تکمیل و تأیید گفتار بالا می فرماید: «به یقین من و شما بندگان و مملوک پروردگاری هستیم که جز او پروردگاری نیست و آنچنان در وجود ما تصرّف دارد که ما آن گونه، قدرت تصرف در خویش را نداریم. او ما را از آنچه در آن بودیم به سوی صلاح و رستگاری راهنمایی کرد، ضلالت را به هدایت تبدیل نمود، و بینایی را بعد از کوردلی به ما عطا فرمود»؛ (فإنّما أنا و أنتم عبید مملوکون لربّ لربّ غیره؛ یملک منّا ما لا نملک من أنفسنا، و أخرجنا ممّا کنا فیه إلی ما صلحنا علیه، فأبدلنا بعد الضّلاله بالهدی، و أعطانا البصیره بعد العمی).

همان گونه که اشاره شد، روایت کافی در مورد این خطبه مشروح تر از آن است که در نهج البلاغه آمده و مرحوم سید رضی در واقع گزینشی از بخشهای این خطبه را داشته است.

در بخشی از روایت کافی می خوانیم: «آن مرد که مدح و ستایش بلیغی از علی علیه السلام کرد و امام به او پاسخ داد (و گفته می شود حضرت خضر بوده، زیرا بعدا کسی او را نیافت) در ادامه سخنانش در حالی که بغض گلویش را گرفته بود و گریه مجال سخن گفتن را به او نمی داد، خطاب به امام چنین گفت: «ای تربیت کننده بندگان خدا و ای آرام بخش شهرها! کجا سخن ما می تواند بیانگر فضل تو باشد و توصیف ما کارهای برجسته تو را شرح دهد؟! چگونه می توانیم به حق ثنای تو برسیم یا اعمال برجسته تو را احصا کنیم؟! چگونه چنین چیزی ممکن است در حالی که نعمت خدا به وسیله تو بر ما جاری شد و اسباب خیر فراهم گشت؟! آیا تو پناهگاه در ماندگان نبودی؟ آیا تو با مخالفانت همچون برادر رفتار نکردی؟ آری به وسیله تو و اهل بیت خداوند عزوجل ما را از خطرات رهایی بخشید و اموال غم و اندوه را فرونشاند...!». (۱)

ص: ۲۷۱

۱- ۱). کافی، ج ۸، ص ۳۵۸. ادامه این بحث در کافی بسیار جالب است که علاقه مندان می توانند به نشانی که ذکر شد مراجعه کنند. ما برای اینکه از روش تفسیری خود خارج نشویم از ایراد همه آن صرف نظر کردیم.

و من کلام له علیه السلام فی التّظلم و التّشکی من قریش

از سخنان امام علیه السلام است که در شکایت از قریش بیان کرده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در بیان سند خطبه اشاره شد، این خطبه و خطبه ۱۷۲ و خطبه ۲۶ در قسمتهای مختلف باهم مشترکند و به نظر می رسد بخشهایی از نامه ای باشد که امام علیه السلام در اواخر دوران حکومت خود در پاسخ سؤال جمعی از

ص: ۲۷۳

۱- ۱). سند خطبه: بخشی از این خطبه در خطبه ۱۷۲ و بخشی دیگری از آن در خطبه ۲۶ آمده است و همان گونه که در سند خطبه ۱۷۲ گذشت، به نظر می رسد این خطبه بخشی از نامه ای است که امام علیه السلام در اواخر ایام خلافتش مرقوم داشت و حوادثی را که بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله تا آن زمان رخ داده بود به طور فشرده در آن بیان فرمود و دستور داد آن را برای مردم بخوانند. نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه در اینجا اضافه می کند که مرحوم کلینی طبق نقل سید بن طاووس در کتاب کشف المحجّه آن را در کتاب رسائل آورده است. در ضمن این احتمال را نیز می دهد که امام بیش از یک مرتبه، نکاتی را که در این خطبه است در مناسبتهای مختلف بیان فرموده باشد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۲).

دوستانش مرقوم داشت، زیرا گروهی اصرار داشتند که آن حضرت نظر خود را درباره حوادث بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و دوران خلفا بیان فرماید. امام علیه السلام با اصرار آنها این نامه را نوشت و دستور داد برای مردم بخوانند تا مخالفان نتوانند حقایق را لوث کنند و تاریخ را تحریف نمایند.

امام علیه السلام در این خطبه عمدتاً به دو نکته اشاره می کند: نخست اینکه به خداوند از قریش شکایت می برد که آنها در پایمال کردن حقوق آن حضرت، متفق شدند و با صراحت گفتند: باید از حق خود در امر خلافت چشم پوشی کنی!

دیگر اینکه امام علیه السلام علت عدم قیام خود را برای گرفتن حق، شرح می دهد که من یار و یاورانی برای این امر نیافتم و جان خانواده خودم را در خطر دیدم.

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَعْدِيكَ عَلَى قَرِيْشٍ وَ مِنْ أَعَانِهِمْ؛ فَإِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحْمِيَّ وَ أَكْفَوْا إِنَائِيَّ، وَ أَجْمَعُوا عَلَيَّ مَنَازِعَتِي حَقًّا كُنْتُ أَوْلَى بِهِ مِنْ غَيْرِي، وَ قَالُوا:

أَلَا إِنَّ فِي الْحَقِّ أَنْ تَأْخُذَهُ، وَ فِي الْحَقِّ أَنْ تَمْنَعَهُ، فَاصْبِرْ مَغْمُومًا، أَوْ مَتَّاسِيًّا. فَنظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي رَافِدٌ، وَ لَا ذَابٌّ وَ لَا مُسَاعِدٌ، إِلَّا أَهْلُ بَيْتِي؛ فَضَنَنْتُ بِهِمْ عَنِ الْمَتِيَّةِ، فَأَغْضَيْتُ عَلَيَّ الْقَذَى، وَ جَرَعْتُ رِيْقِي عَلَيَّ الشَّجَا، وَ صَبَرْتُ مِنْ كِظْمِ الْغَيْظِ عَلَيَّ أَمْرًا مِنَ الْعَلَقَمِ، وَ أَلَمَ لِلْقَلْبِ مِنْ وَخْزِ الشُّفَارِ.

قال الشَّريف رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: وَ قَدْ مَضَى هَذَا الْكَلَامُ فِي أَثْنَاءِ خُطْبِهِ مُتَقَدِّمَهُ، إِلَّا أَنِّي ذَكَرْتُهُ هَاهُنَا لِاخْتِلَافِ الرِّوَايَتَيْنِ.

ترجمه

خداوندا من از قريش و کسانی که آنها را یاری کردند (تا خلافت را از مسیر اصلی منحرف سازند) به تو شکایت می آورم، آنها پیوند خویشاوندی را قطع کردند و پیمانۀ حقم را واژگون ساختند و همگی برای مبارزه با من در مورد حقی که از همه به آن سزاوارتر بودم، همدست شدند و گفتند: ای علی! بدان پاره ای از حقوق را باید بگیری و پاره ای دیگر را باید از آن محروم شوی (و حق خلافت از نوع دوم است) اکنون یا با غم و اندوه بساز یا با تأسف بمیر!! من نگاه کردم (و جوانب کار را بررسی نمودم) دیدم نه پشتیبانی دارم نه مدافعی و نه یآوری جز اهل بیتم که راضی نبودم جانشان را به خطر بیفکنم، لذا چشمان پر از خاشاک خود را برهم نهادم و همچون کسی که استخوان در گلویش گیر کرده باشد آب دهان فروبردم و با خویشتن داری و فروبردن خشم در برابر چیزی که از حنظل تلخ تر و از تیزی تیغ و خنجر بر قلب دردناک تر بود شکیبایی کردم!

سید رضی رحمه الله علیه پس از پایان این خطبه می گوید: بخشی از این گفتار در اثنای خطبه (های) پیشین گذشت؛ ولی من آن را بار دیگر در اینجا آوردم، زیرا این دو روایت باهم (از جهاتی) متفاوت بودند.

شرح و تفسیر: انواع نامالیقات را تحمل کردم

انواع نامالیقات را تحمل کردم

امام علیه السلام در آغاز این خطبه می فرماید: «خداوندا من از قریش و کسانی که آنها را یاری کردند (تا خلافت را از مسیر اصلی منحرف سازند) به تو شکایت می آورم، آنها پیوند خویشاوندیم را قطع کردند و پیمانۀ حقم را واژگون ساختند و همگی برای مبارزه با من در مورد حقی که از همه به آن سزاوارتر بودم، همدست شدند؛ (اللهم إني أستعديك على قریش و من أعانهم؛ فإنهم قد قطعوا رحمی و أكفؤوا (۱) إنائي، و أجمعوا على منازعتي حقا كنت أولى به من غيري).»

گرچه امام این سخن را در اواخر دوران حکومتش بیان فرمود؛ ولی در میان مورخان و مفسران نهج البلاغه گفتگوست که سخن امام علیه السلام ناظر به کدام زمان است؛ آیا اشاره به داستان سقیفه و حوادث بعد از رحلت پیامبر است یا زمان شورای شش نفری عمر، یا دوران پیمان شکنی طلحه و زبیر و برافروختن آتش جنگ جمل است؟

از میان این احتمالات سه گانه، احتمال اول نزدیک تر به نظر می رسد. سپس احتمال دوم؛ ولی احتمال سوم بسیار بعید است، زیرا شورش طلحه و زبیر اجتماع قریش برضد آن حضرت محسوب نمی شد.

جمله «أستعديك» از ریشه «استعداء» به معنای یار طلبیدن یا شکایت پیش

ص: ۲۷۶

۱ - ۱). «اکفؤوا» از «اكفاء» به معنای واژگون کردن ظرف است به گونه ای که هرچه در آن است بریزد و ریشه اصلی آن «كف» بر وزن «دفع» به معنای روی گرداندن و پشت کردن است.

کسی بردن است.

جمله «إِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحْمِي» ممکن است اشاره به این باشد که غاصبان خلافت تکیه بر خویشاوندی پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ کردند در حالی که خویشاوندی امام از همه آنها نزدیک تر بود.

جمله «أَكْفُوا إِنَائِي» ممکن است اشاره به این باشد که پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ پیمان را بر کرده بود و به دست امام داده بود و او را - که سزاوارترین مسلمانان به خلافت بود - بارها را معرفی فرموده بود؛ ولی آنها این پیمان را به کلی واژگون کردند.

اینکه می فرماید: «من از همه سزاوارتر به این حق بودم» برای هر انسان منصفی با دلایل عقلی و نقلی ثابت شده است؛ نه کسی علم آن حضرت را داشت و نه شجاعت، تقوا، زهد و کفایتش را.

ابن ابی الحدید در شرح خطبه ۱۷۲ هنگام ذکر این جمله؛ جمله های مشابه دیگری نقل می کند که همه آنها دلالت دارد بر اینکه علی علیه السَّلام خلافت را حَقِّ مسلم خود می دانست و دیگران را غاصب این حق می شمرد. سپس اضافه می کند: «امامیه و زیدیه این جمله ها را مطابق ظاهرش تفسیر کرده اند و غیر علی علیه السَّلام را لایق این مقام ندانسته اند» بعد تصریح می کند: «گرچه ظاهر این جمله ها همان است که آنها می گویند؛ ولی ما باید آنها را مانند آیات متشابه قرآن بدانیم و بر ظاهر آن تکیه نکنیم» (۱).

این سخن عجیب، ناشی از نوعی تعصب و ذهنیتهای نادرست است و معنای این سخن آن است که هرچه را مایل نبودیم بپذیریم، بگوییم جزء متشابهات است در حالی که متشابه آنجاست که سخنی ابهام و اجمال داشته باشد؛ نه این گونه سخنان واضح و آشکار.

ص: ۲۷۷

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن به منطق عجیب مخالفانش اشاره کرده، می فرماید: «و گفتند: (ای علی! بدان پاره ای از حقوق را باید بگیری و پاره ای دیگر را باید از آن محروم شوی) (و حق خلافت از نوع دوم است) اکنون یا با غم و اندوه بساز یا با تأسف بمیر!» (و قالوا: ألا إنَّ فی الحقِّ أن تأخذه، و فی الحقِّ أن تمنعه، فاصبر مغموما، أو متأسفاً).

این منطق به راستی منطق وحشتناکی است که انسان اعتراف کند بعضی از امور حق است؛ ولی به حکم غلبه زورمندان باید از آن چشم پوشی کند و در نتیجه یا صبر و شکیبایی پیشه کند و یا از تأسف بمیرد. این همان شعاری است که مستکبران جهان آشکارا یا پنهان می گویند: «الملك لمن غلب»؛ حکومت از آن کسی است که غلبه کند؛ باید از ابن ابی الحدید سؤال کرد که این جمله هم جزء متشابهات است که باید آن را تفسیر و تأویل کرد؟!!

امام علیه السلام در ادامه این سخن می افزاید: «من نگاه کردم (و جوانب کار را بررسی نمودم) دیدم نه پشتیبانی دارم نه مدافعی و نه یاوری جز اهل بیتم که راضی نبودم جانشان را به خطر بیفکنم»؛ (فَنظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي رَافِدٌ (۱)، و لا ذابٌّ و لا مساعدٌ، إلاَّ أَهْلَ بَيْتِي؛ فَضَنَنْتُ (۲) بِهِمْ عَنِ الْمَتِيهِ).

این تعبیر نشان می دهد که توده های مردم جذب حکومت وقت شده بودند گروهی از ترس، گروهی از روی طمع یا به سبب کینه های دیرین در جنگهای اسلامی و گروه دیگری از روی غفلت و خوش باوری. بدیهی است در چنین شرایطی امام نمی توانست برای تشکیل حکومت عدل اسلامی که دنباله حکومت پیامبر اکرم بود قیام کند.

از این رو در ادامه این سخن می فرماید: «لذا چشمان پر از خاشاک خود را

ص: ۲۷۸

۱- ۱). «رافد» از ریشه «رفد» بر وزن «ربط» به معنای کمک کردن و عطا نمودن گرفته شده است.

۲- ۲). «ضننت» از ریشه «ضن» بر وزن «فن» در اصل به معنای بخل شدید است؛ ولی در اینجا و امثال آن، خودداری کردن شدید از چیزی مقصود است.

بر هم نهادم و همچون کسی که استخوان در گلویش گیر کرده باشد آب دهان فرو بردم و با خویشتن داری و فرو بردن خشم در برابر چیزی که از حنظل تلخ تر و از تیزی تیغ و خنجر بر قلب دردناک تر بود شکیبایی کردم؛ (فأغضیت علی القذی (۱))، و جرعت ریقی علی الشّجا (۲)، و صبرت من کظم الغیظ علی أمرّ من العلقم (۳)، و آلم للقلب من وخز (۴) الشّفار (۵) .

اشاره به اینکه هرگز نباید سکوت مرا در برابر آن اوضاع، دلیل بر رضا گرفت، بلکه من از انحرافها و کژیها که بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در حکومت اسلامی به وجود آمد سخت رنج می بردم؛ ولی چاره ای جز صبر و سکوت نداشتم.

*** سید رضی رحمه الله پس از پایان این خطبه می گوید: «بخشی از این گفتار در اثنای خطبه (های) پیشین گذشت؛ ولی من آن را بار دیگر در اینجا آوردم، زیرا این دو روایت با هم (از جهاتی) متفاوت بودند؛ (قال الشّریف رضی الله عنه: و قد مضی هذا الکلام فی أثناء خطبه متقدّمه، إلاّ أنّی ذکرته هاهنا لاختلاف الروایتین) .

ص: ۲۷۹

۱- ۱). «قذی» این واژه نقطه مقابل صفا و خلوص است و به اشیای آلوده ای که در آب می افتد و همچنین خار و خاشاکی که در چشم می رود و آن را ناراحت می کند «قذی» گفته می شود.

۲- ۲). «شجی» از ریشه «شجو» بر وزن «هجو» به معنای سختی و شدت و اندوه و غم است و به چیزی در گلوی انسان گیر می کند نیز «شجی» می گویند.

۳- ۳). «علقم» بوته ای است بسیار تلخ که به آن «حنظل» نیز گفته می شود و این واژه به هر چیز تلخی نیز اطلاق می گردد.

۴- ۴). «وخز» به معنای نیش زدن و سوراخ کردن و آزرده آمدن است.

۵- ۵). «شفار» جمع «شفره» بر وزن «دفعه» به معنای کارد و تیغ است.

خطبه ۲۱۸: درباره کسانی که برای جنگ با امام به سوی بصره حرکت کردند

اشاره

و من کلام له علیه السلام فی ذکر الشائین إلى البصره لحربه علیه السلام

از سخنان امام علیه السلام است درباره کسانی که برای جنگ با او به سوی بصره حرکت کردند. (۱)

خطبه در یک نگاه

امام علیه السلام در این عبارت کوتاه اشاره ای به جنایات متعدّد لشکر جمل که به اتفاق عایشه و طلحه و زبیر راهی بصره شدند تا بر امام بشورند، می فرماید. از جمله ایجاد نفاق و تفرقه در میان مردم بصره که همه یکپارچه بودند و دست بیعت به امام داده بودند. لشکر جمل بیت المال مسلمانها را غارت کردند و عمال بیت المال را کنار زدند، جمعی از شیعیان امام را کشتند و با گروه دیگری به مقابله

ص: ۲۸۱

۱- ۱). سند خطبه: به گفته نویسنده مصادر نهج البلاغه، مصادر این سخن همان مصادر کلام سابق است، زیرا هریک از اینها فصلی از نامه ای است که امام علیه السلام آن را مرقوم داشته بود و دستور فرموده بود که آن را بر مردم بخوانند (تا از ماجراهایی که از زمان رحلت پیامبر اکرم تا عصر خلافت آن حضرت روی داد آگاه شوند). سپس می افزاید: «لذا در بعضی از نسخه های نهج البلاغه این کلام متصل به همان کلام سابق بدون هیچ گونه فاصله ذکر شده است». (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۳).

برخاستند و آنها را نیز شهید کردند و مفاسدی را-که زیننده هیچ مسلمانی نیست حتی کسی که در پایه ضعیفی از ایمان باشد-به بار آوردند.

ص: ۲۸۲

فقدموا على عمّالی و خزّان بیت مال المسلمین الذی فی یدی، و علی أهل مصر، کلّهم فی طاعتی و علی بیعتی؛ فشتتوا کلمتهم، و افسدوا علی جماعتهم، و وثّیوا علی شیعتی، فقتلوا طائفه منهم غدرا؛ و طائفه عضوا علی أسیافهم، فضاربوا بها حتی لقوا الله صادقین.

ترجمه

آنها بر کارگزاران و خزانه داران بیت المال مسلمین که در اختیار من بود وارد شدند (آنان را کشتند و بیت المال را غارت کردند) و (خیانت بزرگ دیگر آنها این بود که) در شهری که تمام مردم آن در اطاعت و بیعت من بودند گام نهادند و وحدت آنها را به هم زدند و جمعیت آنان را به زیان من به فساد کشاندند (و به شورش واداشتند و در جنایتی دیگر) بر شیعیان من حمله بردند؛ گروهی را با خدعه و نیرنگ کشتند و گروه دیگری با شهادت دست به شمشیر بردند و (در برابر این جنایتکاران) جنگیدند تا خدا را صادقانه ملاقات کردند.

شرح و تفسیر: جنایات آتش افروزان جنگ جمل در بصره

جنایات آتش افروزان جنگ جمل در بصره

همان گونه که در شرح اسناد این کلام اشاره شد، این سخن در واقع بخشی از نامه مشروحی است که امام علیه السلام برای ثبت در تاریخ و فراموش نشدن حوادث ناگوار بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله بیان فرموده است.

امام علیه السلام در این سخن کوتاه به جنایات بزرگ پیمان شکنانی که آتش جنگ جمل را برافروختند اشاره می کند و نخست می فرماید: «آنها بر کارگزاران و

خزانه داران بیت المال مسلمین که در اختیار من بود وارد شدند(آنان را کشتند و بیت المال را غارت کردند)؛ (فقدّموا علی عمّالی و خزّان مال بیت المسلمین الذی فی یدی). .

سپس می افزاید: «خیانت بزرگ دیگر آنها این بود که(در شهری که تمام مردم آن در اطاعت و بیعت من بودند گام نهادند و وحدت آنها را به هم زدند و جمعیت آنان را به زیان من به فساد کشاندند(و به شورش واداشتند)»؛ (و علی أهل مصر، کلّهم فی طاعتی و علی بیعتی؛ فشتتوا کلمتهم، و أفسدوا علی جماعتهم) .

سپس به سومین خیانت بزرگ آنها اشاره کرده، می افزاید: «آنها بر شیعیان من حمله بردند؛ گروهی را با خدعه و نیرنگ کشتند و گروه دیگری با شهادت دست به شمشیر بردند و(در برابر این مهاجمان خیانتکاران) جنگیدند تا خدا را صادقانه ملاقات کردند(شربت شهادت را نوشیدند و به لقاء الله پیوستند)»؛ (و وثبوا علی شیعی، فقتلوا طائفه منهم غدرا؛ و طائفه عَضُوا [\(۱\)](#) علی أسیافهم، فضاربوا بها حتّی لقوا الله صادقین) .

امام علیه السلام در این بیان کوتاه و پرمعنا به سه جنایت روشن آنها اشاره فرمود:

غارت بیت المال، ایجاد نفاق و تفرقه میان مردم و کشتار گروهی بی گناه از مسلمانان پاکباز و صالح و صادق.

در حوادث جنگ جمل آمده است هنگامی که عایشه وارد بصره شد و دو گروه در مقابل هم ایستادند در حالی که شترسوار بود با صدای بلند فریاد زد ای مردم! کمتر سخن بگویید و خاموش شوید، مردم در برابر او خاموش شدند.

سپس او در سخنانی برای تحریک مردم بر جنگ چنین گفت: «بدانید عثمان

ص: ۲۸۴

۱- ۱). «عَضُوا» از ریشه «عَضَّ» بر وزن «سَدَّ» در اصل به معنای گاز گرفتن با دندان است. سپس درباره کسانی که با جدیت برنامه ای را دنبال می کنند به کار می رود و دو جمله «عَضُوا علی أسیافهم» از همین قبیل است.

مظلوم کشته شد باید قاتلان او را پیدا کنید و آنها را به قتل برسانید. آنگاه مسئله خلافت را به صورت شورا در میان گروهی که عمر بن خطاب آنها را انتخاب کرده بود قرار دهید. کسانی که در خون عثمان شرکت داشتند در این شورا شرکت نکنند».

در این هنگام مردم به گفت و گو و نزاع برخاستند؛ بعضی می گفتند: سخن همان است که عایشه می گوید و گروه دیگری می گفتند: عایشه را با مسئله خلافت چکار؟! او زنی است که (به حکم قرآن) باید در خانه خود بنشیند. در این هنگام فریاد از جمعیت برخاست و به یکدیگر بدگویی کردند و با کفش و سنگ به جان هم افتادند و مردم به دو گروه تقسیم شدند گروهی با نماینده علی علیه السلام عثمان بن حنیف همراه شدند و گروه دیگری با عایشه و اصحاب او. (۱)

این همان چیزی است که امام علیه السلام در مورد ایجاد نفاق و تفرقه میان مردمی که همه متحد بودند اشاره فرمود.

ص: ۲۸۵

۱- ۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۹، ص ۳۱۵.

خطبه ۲۱۹: در روز جنگ جمل وقتی کنار کشته طلحه بن عبد الله و عبد الرحمن بن عتاب بن اسید عبور کرد

اشاره

و من کلام له علیه السلام لما مرّ بطلحه بن عبد الله و عبد الرحمن بن عتاب بن أسید و هما قتیلان یوم الجمل
از سخنان امام علیه السلام است این سخن را هنگامی فرمود که در روز جنگ جمل از کنار کشته طلحه بن عبد الله و عبد
الرحمن بن عتاب بن اسید عبور کرد. (۱)

خطبه در یک نگاه

این سخن کوتاه که مرحوم سید رضی آن را از سخن مشروح تری گزینش کرده، در واقع سه نکته را بیان می کند: یکی اظهار
تأسف امام نسبت به قتل طلحه که نمی بایست با آن همه سوابقی که در اسلام داشت این مسیر غلط را می پیمود و سرانجام در
قیامی شیطانی کشته می شد و در زیر این آسمان غریبانه می افتاد.

دیگر اینکه سردمداران جنگ جمل که خازنان بیت المال بصره و شیعیان امام

ص: ۲۸۷

۱- ۱). سند خطبه: این سخن را ابو الفرج اصفهانی در اغانی و میرد در کامل و ابن عبد ربّه در عقد الفرید و ابن اثیر در نهاییه
نقل کرده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۵).

را کشته بودند سرانجام به مجازات خود رسیدند.

و سوم اینکه آنها(و امثال آنان)سودای چیزی را در سر داشتند که اهلیت آن را نداشتند.

ص: ۲۸۸

لقد أصبح أبو محمد بهذا المكان غريبا! أما والله لقد كنت أكره أن تكون قریش قتلی تحت بطون الكواكب! أدركت و تری من بنی عبد مناف، و أفلتتني أعيان بنی جمح، لقد أتلعوا أعناقهم إلى أمر لم يكونوا أهله فوقصوا دونه!

ترجمه

ابو محمد (طلحه) در این مکان، غریب مانده است (و جسد بی جانش در وسط بیابان افتاده) بدانید به خدا قسم، من خوش نداشتم که اجساد قریش (پیشگامان) در زیر این آسمان بر روی زمین افتاده باشد (ولی جاه طلبی و پیمان شکنی آنها کارشان را به اینجا رساند) من سزای «بنی عبد مناف» را دادم (و خون شیعیانم را که به هنگام ورود به بصره و غارت بیت المال ریخته بودند، قصاص کردم) ولی رؤسای قبیله «بنی جمح» از دست من گریختند، آنها به سوی امری گردن کشیده بودند که اهلیت آن را نداشتند و پیش از آنکه به آن برسند گردنهایشان شکسته شد!

شرح و تفسیر: صحنه ای دردناک بعد از جنگ جمل

صحنه ای دردناک بعد از جنگ جمل

همان گونه که گذشت، امام علیه السلام این سخن را هنگامی گفت که بعد از پایان جنگ جمل از کنار جسد طلحه بن عبد الله و عبد الرحمن بن عتاب که غریبانه به روی خاک افتاده بودند گذشت.

طلحه بن عبد الله همان طلحه، صحابی معروف پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله است که بعد از

کشته شدن عثمان با امام بیعت کرد ولی هنگامی که انتظارات او برای رسیدن به حکومت در بخشی از کشور اسلام برآورده نشد پرچم مخالفت را برافراشت و با زبیر و عایشه هم دست شد و آتش جنگ جمل را برافروخت و خود نیز در آن آتش سوخت.

عبد الرحمن بن عتاب از صحابه نبود؛ ولی از تابعان به حساب می آمد. پدرش عتاب از کسانی بود که در فتح مکه مسلمان شد و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله فرمانداری سرزمین مکه را به او سپرد. عتاب در آن زمان حدود بیست و دو سال داشت و پیامبر به او فرمود: «اگر کسی را از تو لایق تر برای این کار می دانستم او را بر می گزیدم» و این امر تا زمان ابوبکر نیز ادامه یافت و اتفاقاً او و ابوبکر هر دو در یک روز از دنیا رفتند. ولی متأسفانه فرزندش عبد الرحمن با آن سابقه درخشان پدر، از مسیر حق منحرف شد و آلت دست طلحه و زبیر برای رسیدن به خواسته های نامشروع آنها شد و سرانجام در جنگ جمل کشته شد و بدن بی جانش در کنار جسم بی جان طلحه در وسط بیابان افتاد.

بعضی گفته اند: هنگامی که عبد الرحمن بن عتاب در جنگ جمل کشته شد، عقابی کف دست او را با خود برداشت و در سرزمین یمامه افکند و مردم آنجا از انگشتی که در انگشت او بود (و نامش بر او حک شده بود) از ماجرا باخبر شدند.

به هر حال امام علیه السلام در آغاز این خطبه اظهار تأسف از کشته شدن طلحه می کند و می گوید: «ابو محمد (طلحه) در این مکان غریب مانده است و جسد بی جانش در وسط بیابان افتاده»؛ (لقد أصبح أبو محمد بهذا المكان غريباً!).

تعبیر به ابو محمد که نشانه یک نوع احترام است و تأسف بر غربت او برای آن است که طلحه سوابق خوبی در اسلام داشت و از یاران برجسته پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله و از مدافعان سرسخت اسلام بود؛ ولی متأسفانه جاه طلبی و حب مقام و حسادت

او را بر آن داشت که جنگ خونینی بر ضدّ خلیفه مسلمانان که هم از سوی خدا منصوب بود و هم مردم با او بیعت کرده بودند، به راه اندازد که بیش از هفده هزار نفر از مسلمانان در آن کشته شوند.

سپس در ادامه سخن می افزاید: «بدانید به خدا قسم، من خوش نداشتم که اجساد قریش در زیر این آسمان بر روی زمین افتاده باشد؛ (أَمَا وَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَكْرَاهُ أَنْ تُكُونَ قَرِيشَ قَتْلَى تَحْتَ بَطُونِ الْكُوكَبِ!)» .

درست است که طلحه و زبیر و مانند آنان، مستحقّ این مجازات بودند و آتشی افروختند که خود نیز در آن سوختند ولی امام علیه السّلام با مهر و محبت و عاطفه خاص خود و با در نظر گرفتن سوابق ایشان، اظهار ناراحتی می کند که ای کاش در این راه خطا گام نمی نهادند و گرفتار این عاقبت اسفناک نمی شدند. همه اولیاء اللّٰه، انبیا و اوصیا ترجیح می دهند که خطاکاران و حتی جنایتکاران بزرگ، دست از خطا و جنایت بکشند و به صفوف اهل ایمان و صالحان بپیوندند.

آنگاه در ادامه این سخن می فرماید: «من سزای «بنی عبد مناف» را دادم (و خون شیعیانم را که به هنگام ورود به بصره و غارت بیت المال ریخته بودند، قصاص کردم) ولی رؤسای قبیله بنی جمح از دست من گریختند؛ (أدرکت و تری (۱) من بنی عبد مناف، و أفلتتني (۲) أعیان بنی جمح)» .

در اینکه منظور از «بنی عبد مناف» در اینجا چه اشخاصی هستند، میان مفسّران نهج البلاغه گفت و گو است؛ بعضی گفته اند منظور طلحه و زبیر و عبد الرحمن است که در بالا اشاره شد.

ابن ابی الحدید در اینجا ایراد کرده که طلحه و زبیر از بنی عبد مناف نبودند و

ص: ۲۹۱

۱- ۱). «وتر» بر وزن «سطر» و «وتر» بر وزن «فطر» به معنای جنایت یا آزاری است که به دیگری برسانند و به قصاص نیز اطلاق می شود و در جمله بالا به همین معناست.

۲- ۲). «أفلتتني» از ریشه «افلات» به معنای رهایی یافتن و گریختن و رها ساختن آمده است و در جمله بالا به معنای فرار کردن است.

دیگران پاسخ گفته اند که آنها اگرچه از طرف پدر به عبد مناف نمی رسیدند؛ ولی از طرف مادر از عبد مناف بودند.

مرحوم علامه شوشتی در شرح نهج البلاغه خود بر این سخن از دو جهت خرده می گیرد: نخست اینکه انتساب به قبایل در میان عرب معمولاً از طرف پدر است؛ نه مادر و دیگر اینکه مادر زبیر اگرچه صفیه دختر عبد المطلب بود و نسب او به عبد مناف منتهی می شود؛ ولی مادر طلحه زنی از یمن بود. علامه شوشتی بعد از ذکر این دو ایراد، توضیح نداده است که منظور از بنی عبد مناف چه اشخاصی هستند.

ممکن است علاوه بر عبد الرحمن گروهی از بنی عبد مناف در لشکر جمل بوده اند که جنایاتی را مرتکب و سرانجام کشته شده اند؛ ولی نام آنها به واسطه عدم شهرت در تاریخ نیامده است.

بنی جمح طایفه ای از قریش بودند که آنها نیز در سپاه جمل، شرکت کرده بودند؛ ولی هنگامی که جنگ را به زیان خود دیدند پا به فرار گذاشتند و تنها دو نفر از آنها کشته شد.

سرانجام در پایان این سخن می فرماید: «آنها به سوی امری گردن کشیده بودند که اهلیت آن را نداشتند و پیش از آنکه به آن برسند گردنهایشان شکسته شد»؛ (لقد أتلعوا (۱) أعناقهم إلى أمر لم يكونوا أهله فؤقصوا (۲) دونه!).

این سخن، اشاره به طلحه و زبیر و مانند آنهاست که با وجود امام علیه السلام هرگز اهلیت خلافت پیامبر اسلام صلی الله علیه و اله را نداشتند و حتی بدون حضور امام علیه السلام نیز شایسته این امر نبودند، چرا که جاه طلبی و دنیاپرستی مانع شایستگی برای رهبری امت اسلام است.

ص: ۲۹۲

۱-۱). «اتلعوا» از «اتلاع» به معنای گردن کشیدن، از ریشه «تلع» بر وزن «طرب» به معنای بلند شدن گردن است.

۲-۲). «وقصوا» از ریشه «وقص» بر وزن «نقص» به معنای شکستن است.

۱- حبّ دنیا و عواقب شوم آن

طلحه و زبیر از پیشگامان اسلام بودند و در جنگهای اسلامی شجاعانه از پیامبر و اسلام دفاع کردند. موقعیت آنها بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله نیز موقعیت ممتازی بود تا آنجا که عمر نتوانست در شورای شش نفره خود برای انتخاب خلیفه پس از خویش آنها را کنار بگذارد؛ ولی حبّ جاه و مقام و علاقه به دنیا آنها را از مسیر حق خارج ساخت و هردو تغییر چهره دادند و به صفوف منافقان پیوستند.

از یک سو به غارت بیت المال مسلمانان در بصره و کشتن حافظان بیت المال دست زدند و از آن برای آتش افروزی جنگ در میان مسلمانان استفاده کردند.

از سوی دیگر آتش جنگ خونین جمل را برافروختند که گروه زیادی از مسلمین-همان گونه که اشاره کردیم بیش از هفده هزار نفر-را به خاک و خون کشیدند و پایه جنگ داخلی را در اسلام بنا نهادند.

از سوی سوم، همسر پیامبر صلی الله علیه و اله را از خانه بیرون کشیدند و آلت دست هوسهای سیاسی خود ساختند و به این ترتیب حرمت پیامبر صلی الله علیه و اله را هتک نمودند.

از سوی چهارم، هردو، جان خود را در این راه از دست دادند و به خواسته های نفسانی خویش نرسیدند و به یقین، پرونده تاریک آنها در قیامت، بزرگ ترین مایه گرفتاری آنهاست.

اینها همه نتایج آن جاه طلبی و حبّ دنیا است، همان چیزی که همه انبیاء و اولیا آن را سرچشمه همه گناهان شمرده اند و فرموده اند: «حبّ الدّنيا رأس کلّ خطیئه». (۱)

امام علیه السّلام در سخن کوتاهی که طبق روایت مرحوم شیخ مفید بعد از جنگ جمل بیان فرمود، این حقیقت را به روشنی بیان کرده است. ابن ابی الحدید در

ص: ۲۹۳

۱- ۱). مرحوم کلینی در کتاب کافی حدیث مشهوری درباره شعبه ها و انگیزه های گناهان از امام زین العابدین علیه السّلام نقل می کند و در آخر آن آمده است: «فقال الأنبياء و العلماء بعد معرفه ذلك: حبّ الدّنيا رأس کلّ خطیئه». (کافی، ج ۲، ص ۱۳۱، ح ۱۱، باب ذنب الدّنيا).

شرح نهج البلاغه خود در داستان جنگ جمل می نویسد: «پس از پایان جنگ هنگامی که امام علیه السلام کنار کشته طلحه آمد فرمود او را بنشانید، او را نشانند، فرمود: «لقد كان لك قدم لو نفعك و لكن الشيطان أضلك فأزلك فعجلك إلى النار؛ تو گام برجسته ای در اسلام داشتی ای کاش از آن بهره می گرفتی؛ ولی شیطان تو را گمراه ساخت و به لغزش واداشت و به سرعت به سوی آتش دوزخ فرستاد». (۱)

۲- شایستگی شرط اول هر کار است

امام علیه السلام در جمله کوتاهی در پایان گفتار بالا می فرماید: گروهی برای رسیدن به حکومت اسلامی گردن کشیدند؛ ولی چون شایسته آن نبودند گردنهایشان شکست. اشاره به اینکه هر کار و هر برنامه ای به لیاقت و شایستگی نیاز دارد تنها علاقه به چیزی سبب وصول به آن نمی شود و هرگز به گزاف نمی توان تکیه بر جای بزرگان زد مگر آنکه انسان اسباب بزرگی را از قبل آماده سازد.

درست است که گروهی بدون فراهم ساختن این اسباب، تکیه بر جای بزرگان زدند؛ ولی سرانجام بر اثر سوء مدیریت با شکست مواجه شدند و ناکام گشتند.

ص: ۲۹۴

و من کلام له علیه السلام فی وصف السالک الطریق إلى الله سبحانه

از سخنان امام علیه السلام است که در بیان اوصاف پوینده راه خدا گفته است. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که از عنوان خطبه روشن شد امام علیه السلام در این کلام با عباراتی کوتاه و گویا به معرفی سالک الی الله و پوینده راه خدا پرداخته و رمز موفقیت او را در احیای عقل و از میان بردن هوا و هوسهای سرکش نفسانی شمرده و تصریح می کند که در پرتو این کار برقی پر نور از عنایات حق بر او می درخشد؛ مسیر را روشن می سازد و او را به مقام نفس مطمئنه و رضایت پروردگار می رساند.

ص: ۲۹۵

۱-۱). سند خطبه: نویسنده مصادر نهج البلاغه این کلام را از غرر الحکم آمدی نقل کرده با تفاوت قابل ملاحظه ای که نشان می دهد آن را در منبع دیگری غیر از نهج البلاغه یافته است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۶).

قد أحيا عقله، و أمات نفسه، حتى دق جليله، و لطف غليظه، و برق له لامع كثير البرق، فأبان له الطريق، و سلك به السبيل، و تدافعته الأبواب إلى باب السلامه، و دار الإقامه، و ثبت رجلاه بطمأنينه بدنه في قرار الأمن و الرّاحه، بما استعمل قلبه، و أرضى ربّه.

ترجمه

او (سالك الى الله) عقلش را زنده کرده و شهواتش را میرانده است، تا آنجا که جسمش لاغر شده، و خشونت اخلاقش به لطافت مبدل گشته است و برقی پر نور برای او می درخشد، راه را برای او روشن می سازد و او را به مسیر حق (سلوك الى الله) می برد، او (در این مسیر) پیوسته از دری به در دیگر منتقل می شود تا به دروازه سلامت سرای جاودانی راه یابد، گامهای او همراه با آرامش بدنش در جایگاه امن و راحت ثابت می گردد، اینها همه به خاطر آن است که عقلش را بکار گرفته و پروردگار خویش را راضی ساخته است.

شرح و تفسیر: پوینده راه حق

پوینده راه حق

امام علیه السّلام در این گفتار پرمعنا در واقع یک دوره عرفان اسلامی را در قالب عباراتی کوتاه ریخته و شرایط سیر و سلوک الی الله و نتایج و مقامات آن را بر می شمرد؛ نخست می فرماید: «او عقلش را زنده کرده و شهواتش را میرانده است، تا آنجا که جسمش لاغر شده، و خشونت اخلاقش به لطافت مبدل شده

ص: ۲۹۷

است؛ (قد أحيا عقله، و أمات نفسه، حتى دقَّ جليله، (۱)، و لطف غليظه (۲)).

احیای عقل اشاره به بهره گرفتن از استدلالات عقلی برای تکامل ایمان و حسن و قبح عقلی برای تکامل فضایل اخلاقی است و به این ترتیب، واژه عقل در اینجا هم عقل نظری را شامل می شود و هم عقل عملی را.

اما نفس به معنای از بین بردن غرائز نفسانی نیست، بلکه منظور مهار کردن آنهاست به گونه ای که قدرت نداشته باشند انسان را در دام شیطان گرفتار کنند و از راه خدا باز دارند.

واژه «جلیل» در عبارت «دقَّ جلیله» اشاره به بدنهای چاق و فربه است که بر اثر پرخوری و افراط در غذاهای چرب و شیرین به این صورت درآمده و با ترک شهوات وزن خود را کم می کند و سبکبار می شود.

واژه «غلیظ» در «لطف غلیظه» اشاره به خلق و خوی خشن در رذایل اخلاقی است که در پرتو ریاضت نفسانی به لطافت می گراید و تصفیه می شود.

سپس امام علیه السّلام به سراغ آثار این حرکت عقلانی و ریاضت شرعی می رود و ثمرات پرارزش آن را در سه بخش بر می شمارد؛ نخست می فرماید: (در این زمان) برقی پرنور برای او می درخشد، راه را برای او روشن می سازد و او را به مسیر حق (سلوک الی الله) می برد؛ (و برق له لامع کثیر البرق، فأبان له الطریق، و سلک به السبیل).

این همان نور معرفت و معنویت است که به اثر ریاضات عقلانی و نفسانی برای انسان می درخشد و مسیر را برای او کاملاً روشن می سازد. همان گونه که قرآن مجید می گوید: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ آمَنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ»

ص: ۲۹۸

۱- ۱). «جلیل» به معنای بزرگ و باارزش است و از ریشه «جلال» به معنای بزرگی و شکل و ارزش گرفته شده و در اینجا اشاره به جسم انسان است که بسیار پرارزش است.

۲- ۲). «غلیظ» در اصل به معنای خشن است و در اینجا به معنای خشونت‌های اخلاقی است که در پرتو ریاضت‌های نفسانی برطرف می گردد و اخلاق لطیف جای آن رای می گیرد.

«رَحْمَتِهِ وَ يَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ»؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، تقوای الهی پیشه کنید و به رسولش ایمان بیاورید، تا دو سهم از رحمتش به شما بیخشد و برای شما نوری قرار دهد که با آن راه را پیمایید». (۱)

در حقیقت پویندگان راه خدا را به کسانی تشبیه کرده که در یک بیابان ظلمانی به راه افتاده اند؛ ولی عنایات ربّانی شامل حال آنها می شود، برقی از آسمان جستن می کند و مسیر را تا اعماق بیابان به آنها نشان می دهد. بعضی از عارفان اسلامی برای انوار هدایت الهی که به دنبال ریاضات نفسانی حاصل می شود سه مرحله قائل شده اند، مرحله اول را «لوائح» می نامند؛ نوری در درون جان آنها می درخشد؛ ولی چندان دوام نمی یابد. مرحله دوم آن را «لوامع» می نامند که با آن سرعت زائل نمی شود؛ ولی سرانجام خاموش می گردد و مرحله سوم آن را «طوالع» گفته اند که بقا و دوام قابل ملاحظه ای دارد و پویندگان راه خدا را از هر گونه انحراف حفظ می کند.

در بخش دوم این آثار می فرماید: «او (در این مسیر) پیوسته از دری به در دیگر منتقل می شود تا به دروازه سلامت سرای جاودانی راه یابد»؛ (و تدافعته (۲) الأبواب إلى باب السلام، و دار الإقامة).

همان گونه که قرآن مجید می فرماید: «لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ هُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»؛ برای آنها خانه امن و امان نزد پروردگارش است و او ولیّ و سرپرست آنهاست به سبب اعمالی که انجام می دادند». (۳)

نیز از قول بهشتیان می فرماید: «إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ»؛ پروردگار ما آمرزنده و

ص: ۲۹۹

۱-۱. حدید، آیه ۲۸.

۲-۲. «تدافعت» از ریشه «تدافع» به معنای پیش راندن و گاه به معنای به یکدیگر تنه زدن می باشد و اینجا همان معنای اول مراد است. از ریشه «دفع» بر وزن «فخر» به معنای پیش راندن و هل دادن گرفته شده است.

۳-۳. انعام، آیه ۱۲۷.

سپاسگزار و بخشنده است همان کسی که با فضل خود ما را در سرای جاویدان جای داد که نه در آن رنجی به ما می رسد و نه سستی و درماندگی». (۱)

سرانجام در سومین بخش از آثار این ریاضت الهی می فرماید: «گامهای او همراه با آرامش بدنش در جایگاه امن و راحت ثابت می گردد»؛ (و ثبتت رجلاه بطمأنینه بدنه فی قرار الأمن و الرّاحة) .

گویا این همان است که قرآن می فرماید: «يا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَ ادْخُلِي جَنَّتِي» (۲)

آری! انسان در مسیر قرب الی الله هرزمان در معرض وسوسه های شیاطین جنّ و انس است و ترس از گمراهی وجود او را می لرزاند تا به جایی برسد که ابرهای تیره و تار و ساوس نفسانی و شیطانی از آسمان روح او کنار رود و برق معرفه الله تمام وجودش را روشن سازد و آرامش جاودانی به او دست دهد و مفتخر به خطاب «فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَ ادْخُلِي جَنَّتِي» شود.

امام علیه السّلام در پایان این سخن بار دیگر بر این حقیقت تأکید می کند که: «اینها همه برای آن است که عقلش را (در راه حق) به کار گرفته و پروردگار خویش را راضی ساخته است»؛ (بما استعمل قلبه، و أرضی ربّه) .

آری! این همان است که در آیات بالا بدان اشاره شد: «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً»؛ به سوی پروردگارت بازگرد که هم تو از او خشنود خواهی بود و هم او از تو خشنود است».

نکته: مقامات سیر و سلوک

مقامات سیر و سلوک

تعبیر سیر و سلوک که در تعبیرات اهل عرفان اسلامی در عصر ما و اعصار

ص: ۳۰۰

۱- ۱. فاطر، آیه ۳۴ و ۳۵.

۲- ۲. فجر آیات، ۲۷-۳۰.

قریب به آن رایج شده، در واقع برگرفته از تعبیراتی در قرآن مجید است، آنجا که می فرماید: «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ»؛ ای انسان تو با تلاش و رنج بسوی پروردگارت پیش می روی و سرانجام او را ملاقات خواهی کرد». (۱)

آیات توبه مانند «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا»؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، به سوی خدا بازگردید، بازگشتی خالص». (۲) (با توجه به اینکه توبه در اصل به معنای بازگشت است) و آیه شریفه «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»؛ ما از آن خدا هستیم و بسوی او باز می گردیم». (۳)

در واقع روح انسان همانند غَوَاصی است که به عالم ماده آمده و همراه جسم مادی شده، تا در اعماق دریای این جهان فرورود و گوهرهای گرانبهایی را از آنجا با خود حمل کرده و بیرون آورد.

غَوَاصان، گاه جسم سنگینی را به پای خود می بندند تا آنها را به عمق دریا فرو برد هنگامی که کاوشهای خود را از انجام دادند، آن جسم را از پای خود گشوده و به سطح آب باز می گردند. خوشبخت و سعادت‌مند کسانی که بدانند گوهرهای گرانبها کجاست.

هدف از این سیر و سلوک الی الله که با خودسازی و تهذیب نفس و توبه و انابه و ریاضات مشروع شروع می شود، همان عبور از نفس اماره به سوی نفس لواحه و از آنجا به سوی نفس مطمئنه و رسیدن به مقام پرافتخار راضیه مرضیه است. عبوری که در نهایت به مکاشفاتی منتهی می شود و پرده ها از برابر چشم انسان برداشته می گردد و همان گونه که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله درباره جوان سعادت‌مندی که صبحگاهان در صف نماز جماعت با آن حضرت ملاقات کرد و آثار عبادت

ص: ۳۰۱

۱-۱. انشقاق، آیه ۶.

۲-۲. تحریم، آیه ۸.

۳-۳. بقره، آیه ۱۵۶.

شبانۀ در او نمایان بود، فرمود: «هذا عبد نور الله قلبه بالایمان؛ این بنده ای است که خداوند قلبش را با ایمان روشن ساخت». (۱)

عارفان اسلامی و رهروان این راه هر کدام مقامات و مراحل را برای این سیر و سلوک قائل شده اند که با یکدیگر متفاوت است و بسیاری معتقدند این مراحل را از آیات قرآنی و روایات معصومین علیهم السلام اخذ کرده اند.

بعضی از آنها برنامه روزانه سالکان الی الله را در چهار چیز خلاصه کرده اند:

مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاقبه یا مؤاخذه.

به این ترتیب سالک، صبحگاهان با نفس خویش شرط می کند که کمترین قدمی برای رضای غیر خدا بردارد؛ سپس در تمام طول روز مراقب اعمال خویش است و شامگاهان به حسابرسی می پردازد و اگر خلافی از او صادر شده بود، نفس خویش را از طریق منع از مشتهیات و خواسته ها عقوبت می کند.

در رسالۀ سیر و سلوک که منسوب به فقیه بزرگوار مرحوم علامه بحر العلوم است، منزلگاهها و مقامات دوازده گانه ای برای این برنامه ذکر شده، که بعد از پیمودن آن منزلگاهها انسان وارد عالم خلوص می شود و مصداق «بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (۲) می گردد.

در این رسالۀ آداب بیست و پنج گانه ای برای رسیدن این مقصد ذکر شده است. (۳)

متأسفانه این مسئله مورد سوءاستفاده فراوانی-مخصوصاً در عصر ما-واقع شده است و صوفیان که همه گرفتار انحرافات در اعتقاد و عمل هستند این موضوع را دستاویز خود قرار داده و همگی خود را سالکان الی الله می پندارند،

ص: ۳۰۲

۱-۱. کافی، ج ۲، ص ۵۳.

۲-۲. آل عمران، آیه ۱۶۹.

۳-۳. عصاره و فشرده این رسالۀ و همچنین روشهای دیگری را که بعضی از بزرگان عرفانی عصر ما گفته اند را در کتاب اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۳۳، به بعد مطالعه فرمایید.

در حالی غالباً مصداق «قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا»
؛ بگو آیا به شما خبر دهم که زیانکارترین (مردم) در کارها، چه کسانی هستند؟ آنها که تلاشهایشان در زندگی دنیا گم (و
نابود) شده؛ با این حال، می پندارند کار نیک انجام می دهند» (۱) می باشند؛ ولی در این میان افرادی هستند که همواره در سایه
کتاب و سنت گام بر می دارند و از مسیر قرآن و گفتار معصومان خارج نمی شوند، آنها سالکان واقعی و پویندگان راه حقند.

امیر مؤمنان علی علیه السلام که امام العارفین است در سخنان کوتاه بالا-همان گونه که شرح دادیم-اساس پویش راه حق را
احیای عقل و اماته نفس و اصلاح اخلاق برشمرده است و آثار سه گانه مهم این پویندگی را به طرز بسیار زیبا و گویایی بیان
فرموده است.

ص: ۳۰۳

۱-۱). کهف، آیه ۱۰۳ و ۱۰۴.

خطبه ۲۲۱: هنگام تلاوت آیات «أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ»

اشاره

و من کلام له علیه السلام

قال بعد تلاوته: «أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ»

از سخنان امام علیه السلام است که هنگام تلاوت آیات «أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ» بیان فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

گرچه در واقع تمام این خطبه ناظر به تفسیر «أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ» (۲) است؛ ولی مجموع آن را می توان به چهار بخش تقسیم کرد.

در بخش اول سخن از بی خبری بازماندگان از سرنوشت خویش است که

ص: ۳۰۵

۱- ۱). سند خطبه: این کلام را علی ابن محمد شاکر لیبی در کتاب عیون الحکم و المواعظ که در سال ۴۵۳ هجری تألیف شده و قاعدتا از سید رضی متأخر بوده است آورده؛ ولی تفاوت و تعبیرات در جمله های متعددی از این خطبه به خوبی نشان می دهد که آن را از منبع دیگری غیر از نهج البلاغه گرفته. ابن اثیر نیز در کتاب النهایه لغات پیچیده این خطبه را تفسیر کرده (و احتمالا- او هم منبع دیگری غیر از نهج البلاغه در دست داشته است) (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۴۵ با کمی تلخیص).

۲- ۲). تکاثر، آیه ۱-۲.

چگونه از وضع خفتگان در زیر خاک پند و عبرت نمی گیرند.

در بخش دوم چگونگی حال گذشتگان را بیان می کند که چگونه در زیر خاک و در قبرهای سرد و خاموش آرمیده اند، کسی از آنها خبری نمی گیرد. خانه های آنها خالی و زندگی آنان به فراموشی سپرده شده است.

در بخش سوم گویا امام گفت گویی با آنها دارد و آنها با زبان حال پاسخهایی می گویند که بسیار بیدارگر و تکان دهنده است.

در بخش چهارم امام علیه السلام از روزهای پایانی عمر انسان سخن می گوید که چگونه طبیبان از درمان مأیوس می شوند و داروها از اثر می افتد و لحظه به لحظه انسان به آخر عمر نزدیک می شود و از دوستان و بستگان فاصله می گیرد زبان از کار می افتد گوش شنوایی خود را از دست می دهد و مرگ بر همه وجود انسان سایه می افکند. دقت در بخشهای مختلف این خطبه، هر انسانی را هر قدر قسی القلب باشد تحت تأثیر قرار می دهد و بیدار می سازد.

ص: ۳۰۶

يا له مراما ما أبعدہ! و زورا ما أغفله! و خطرا ما أفضعه! لقد استخلوا منهم أئى مدّكر، و تناوشوهم من مكان بعيد! أفبمصارع آبائهم يفخرون! أم بعدید الهلكی يتكاثرون! يرتجعون منهم أجسادا خوت، و حركات سكنت و لأنّ يكونوا عبرا، أحقّ من أن يكونوا مفتخرا! و لأنّ يهبطوا بهم جناب ذلّه، أحجى من أن يقوموا بهم مقام عزّه! لقد نظروا إليهم بأبصار العشوه، و ضربوا منهم فى غمره جهاله، و لو استنطقوا عنهم عرصات تلك الدّيار الخاويه، و الرّبوع الخاليه، لقات: ذهبوا فى الأرض ضلّالا، و ذهبتم فى أعقابهم جهّالا، تطؤون فى هامهم، و تستنبتون فى أجسادهم، و ترتعون فيما لفظوا، و تسكنون فيما خرّبوا؛ و إنّما الأيام بينكم و بينهم بواك و نوائح عليكم.

شگفتا! چه هدف و مقصد بسیار دوری و چه زیارت کنندگان غافلّی و چه افتخار موهوم و نفرت انگیزی (که بر کنار قبور پیشینیان خود می آیند و به تعداد آنها بر یکدیگر تفاخر می کنند) آنها به سراغ کسانی رفتند که از دسترسشان دورند (و یک عالم میان آنها فاصله است) آیا به گورها و محل سقوط اجساد پدرانشان افتخار می کنند یا با شمارش تعداد مردگان، فزونی می طلبند؟! گویی آنها می خواهند اجساد بی جان و بدنهای بی روح و از کار افتاده را باز گردانند (چه خیال باطل و فکر محالی)؛ ولی اگر آن (اجساد بی جان و استخوانهای پوسیده) مایه عبرت گردد، سزاوارتر است تا مایه تفاخر شود و اگر با توجه به

وضع آنان این بازماندگان، به آستانه تواضع و ذلت فرود آیند عاقلانه تر است از اینکه آنها را وسیله سربلندی و عزت خود بدانند (آری!) این به جهت آن است که آنها با چشمان کم نور به مردگان خود نگریستند و در دریای جهل و غرور فرو رفتند، اگر شرح حال آنان را از عرصه های ویران شده آن دیار و خانه های خالی می پرسیدند در پاسخ به آنها می گفتند: آنها در زمین گم شدند (و اجسادشان خاک و پراکنده شد)؛ ولی شما از روی جهل همان مسیر آنها را ادامه دادید در حالی که از روی جمجمه هایشان عبور می کنید و روی اجسادشان زراعت می نمایید و از آنچه آنها باقی گذاردند می خورید و در خانه های آنها که رو به ویرانی می رود سکونت می گزینید (شما بر آنها می گرید) در حالی که روزهایی که در میان شما و آنها قرار دارد بر شما می گریند و نوحه گری می کنند!

شرح و تفسیر: تفاخر بی معنا به جای عبرت گرفتن!

تفاخر بی معنا به جای عبرت گرفتن!

همان گونه که در بالا اشاره شد این خطبه یکی از مهم ترین و جامع ترین و مؤثرترین خطبه های امیر مؤمنان علی علیه السلام است.

ابن ابی الحدید تعریفات عجیبی درباره این خطبه دارد و آن را از نظر فصاحت و بلاغت بی نظیر می شمرد و می گوید: کسی که آن را بررسی کند، کلام معاویه درباره علی علیه السلام را باور خواهد کرد. او می گفت: «و الله ما سنّ الفصاحه لقریش غیره؛ به خدا سوگند فصاحت را برای قریش غیر او بنیانگذاری نکرد».

سپس به این نکته می پردازد که گاهی شعرا هنگام شنیدن اشعار فصیح و بلیغ سجده می کردند و می گفتند همان گونه که قاریان قرآن مواضع سجود قرآن را می دانند ما نیز مواضع سجود شعر را می دانیم آنگاه ابن ابی الحدید می افزاید سزاوار است تمام فصحای عرب اجتماع کنند و این خطبه بر آنها خوانده شود و

به جهت عظمت آن (برای آفریدگار) سجده کنند.

آنگاه اضافه می کند: من به راستی بسیار تعجب می کنم از کسی که درباره جنگ خطبه ای می خواند که نشان می دهد طبع او همانند شیران است. سپس همان کس خطبه ای می خواند که نشان می دهد طبع او همچون زاهدی است که چشم از دنیا پوشیده که نه در عمر خود خونی ریخته و نه گوشت حیوانی خورده است، و یا همانند مسیح ابن مریم اسطوره زهد و ترک دنیا بود. از همه جالب تر اینکه می گوید من به کسی که به همه امتها سوگند می خورد، قسم یاد می کنم که در طول ۵۰ سال از عمرم بیش از هزار بار این خطبه را خوانده ام و هیچ زمان نبوده، که به هنگام تلاوت این خطبه در من اثری از خوف و پند و موعظه و لرزش در اندام من حاصل نشود. واعظان و خطبا و فصحا در این زمینه بسیار سخن گفته اند و من بارها آنها را بررسی کرده ام؛ ولی هیچ کدام از آنها تأثیر این خطبه را در من نداشته است. (۱)

با توجه به آنچه گفته شد سزاوار است هنگام شرح و تفصیل این خطبه به عمق سخنان امام علیه السلام بیندیشیم و بهره کافی از آن ببریم و آثار آن را در روح و جان خود احساس کنیم.

همان گونه که در عنوان خطبه آمد این سخن در واقع تفسیری است برای دو آیه آغاز سوره تکوین «أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ»

نخست یک نظری اجمالی به تفسیر این دو آیه بیفکنیم:

۱. مفسران معروف، دو تفسیر برای آن ذکر کرده اند: الف. منظور آن است که فزون طلبی شما را از خدا و قیامت غافل ساخت تا زمانی که از دنیا بروید و به قبرها سپرده شوید. ب. منظور آن است که فزونی طلبی و تفاخر شما را از خدا و قیامت غافل ساخت تا آنجا که برای اثبات برتری خود به زیارت و دیدار قبرها

ص: ۳۰۹

(۱- ۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۵۲ به بعد (با تلخیص).

رفتید و هر یک قبور مردگان خود را برشمردید تا برتری خود را ثابت کنید.

به یقین تفسیر دوم صحیح تر است، زیرا اولاً زیارت قبور به معنای دفن شدن در قبرها معنای بسیار بعیدی است و دیگر اینکه اگر تفسیر اول صحیح باشد باید بگوید: «تزوروا القبور» یعنی فعل به صورت مضارع باشد نه ماضی، زیرا فرض بر این است که مخاطبان زنده اند.

سخن امام در این خطبه نیز بر محور دوم دور می زند و این خود دلیل روشن بر ترجیح این تفسیر است.

امام علیه السلام نخست می فرماید: «شگفتا! چه هدف و مقصد بسیار دوری و چه زیارت کنندگان غافلی و چه افتخار موهوم و نفرت انگیزی»؛ (یا له مراما (۱) ما أبعده! و زورا (۲) ما أغفله! و خطرا (۳) ما أفضعه! (۴)).

آری استخوانهای پوسیده در زیر خاک و بدنهایی که مور و مار به آن در آویخته چیزی نیست که به آن افتخار کنند چه خوب بود به جای این افتخارات موهوم عبرت می گرفتند و فردای خود را در زیر خروارها خاک در گورهایی سرد و خاموش و بریده از همه بستگان و دوستان با چشم خود می دیدند و از این خواب سنگین غفلت بیدار می شدند. از همین رو امام علیه السلام در ادامه این سخن می فرماید: «آنها (در حال زیارت قبور) همه جا را از پیشینیان خود خالی دیدند چه عبرت بزرگی (ولی این غافلان بیدار نشدند) آنها به سراغ کسانی رفتند که بسیار از دسترسشان دورند (و یک عالم میان آنها فاصله است)»؛ (لقد استخلوا (۵))

ص: ۳۱۰

۱-۱. «مرام» به معنای مقصد و هدف است و از ریشه «روم» بر وزن «قوم» به معنای خواستن و قصد کردن گرفته شده است.

۲-۲. «زور» به معنای زیارت کننده است و بر مفرد و جمع هردو اطلاق می شود.

۳-۳. «خطر» گاه به معنای امر خطرناک و گاه به معنای امر مهم آمده است و در جمله بالا اشاره به معنای دوم است؛ یعنی آنها کثرت قبور مردگانشان را مهم می شمردند در حالی که افتخار موهوم و نفرت انگیزی است.

۴-۴. «أفضع» از ریشه «فضاعت» به معنای نفرت انگیز و زشت بودن گرفته شده است.

۵-۵. «استخلوا» از ریشه «خلو» بر وزن «غلو» به معنای خالی شدن و درگذشتن گرفته شده است.

منهم ائى مدكر، و تناوشوهم (۱) من مكان بعيدا! .

بعضى از مفسران جمله (لقد استخلوا) را چنين تفسير کرده اند: «آنها به ياد كسانى افتادند كه مدت‌ها پيش در گذشته و خاك شده اند»؛ (در تفسير اول «استخلوا» به معنى خالى ديدن جاى آنها و در تفسير دوم به معنى ياد كردن از گذشتگان است).

سپس در ادامه اين سخن آنها را ملامت و سرزنش شديد مى كند و مى فرمايد:

«آيا به گورها و محل سقوط اجساد پدرانشان افتخار مى كنند يا با شمارش تعداد مردگان فزوني مى طلبند؟!»؛ (أ فبمصارع آبائهم يفخرون! أم بعديد الهلكى يتكاثرون!).

انسان چه اندازه بى خبر باشد كه بخواهد به آن استخوانهاى پوسيده افتخار كند و مردگان متلاشى شده را در صف زندگان قرار دهد و آنها را دليل بر فزوني جمعيت خويش بشمارد. در ادامه مى فرمايد: «گويى آنها مى خواهند اجساد بى جان و بدنهای بى روح و از كار افتاده را باز گردانند (چه خيال باطل و فكر محالى)»؛ (يرتجعون منهم أجسادا خوت (۲)، و حركات سكنت).

نيز مى افزايد: «اگر آن (اجساد بى جان و استخوانهاى پوسيده) مایه عبرت گردد، سزاوارتر است تا مایه افتخار شود و اگر با توجه به وضع آنان اين بازماندگان، به آستانه تواضع و ذلت فرود آيند عاقلانه تر است از اينكه آنها را وسيله سربلندى و عزت بدانند»؛ (و لأن يكونوا عبرا، أحق من أن يكونوا مفتخرا؛ ولأن يهبطوا بهم جناب (۳) ذله، أحجى (۴) من أن يقوموا بهم مقام عزه!).

ص: ۳۱۱

۱- ۱). «تناوشوا» از ريشه «تناوش» و از «نوش» بر وزن «خوف» به معنى بر گرفتن چيزى با سهولت يا با قدرت است و تناوش از مكان بعيد به معنى دسترسى پيدا كردن از نقطه دور دست مى باشد.

۲- ۲). «خوت» از ريشه «خوى» بر وزن «هوا» در اصل به معنى خالى شدن است و گاه به معنى ويران گشتن نيز آمده و در عبارت بالا منظور همان معنى دوم است.

۳- ۳). «جناب» از ريشه «جنب» به معنى پهلو گرفته شده. اين واژه در معنى ناحيه و اطراف به كار مى رود و جناب ذله در جمله بالا به همين معناست.

۴- ۴). «أحجى» از واژه «حجا» بر وزن «رضا» به معنى عقل است، بنابراین احجى به معنى عاقلانه تر است.

امام علیه السّلام در این چند جمله بر این نکته پافشاری می کند که دیدگاه آنها درباره مردگان به کلی وارونه است و چنان از بیراهه می روند که زشت در نظرشان زیباست. آنها باید با دیده عبرت این گورستانهای خاموش را بنگرند؛ وضع نیاکان خود را در زیر خاکها مشاهده کنند و آینده خویش را با توجه به قانون مرگ که هرگز استثنایی ندارد، بنگرند.

در حدیثی آمده است: هنگامی که علی علیه السّلام با اصحاب خود به سوی میدان صفین می رفت، به سباط مدائن و اطراف رسید (جایی که روزی مرکز یکی از قدرتمندترین حکومتها بود؛ ولی همه چیز از آن رخت بر بست). ناگهان یکی از یاران حضرت در حالی که نگاه به آثار کسری می کرد یکی از اشعار عبرت انگیز معروف عرب را بر زبان جاری ساخت:

جرت الرّیاح علی مکان دیارهم فکأنّهم کانوا علی میعاد

بادها بر ویرانه های خانه ها و قصرهایشان می زود. گویی آنها قراری داشتند و بر سر قرارشان رفتند.

امام علیه السّلام به این مقدار نیز قانع نشد و فرمود چرا این آیات قرآن را نخواندید:

«كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ وَ نَعْمَهُ كَانُوا فِيهَا فَايْكِهِينَ كَذَلِكَ وَ أَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخِرِينَ»؛ چه بسیار باغها و چشمه هایی که خود به جای گذاشتند و کشتزارها، قصرهای زیبا و گرانبها و نعمتهای فراوان دیگری که در آن غرق بودند- آری این چنین بود سرنوشت آنان ما آنها را به ارث به اقوام دیگری دادیم». (۱)، (۲)

در ادامه این سخن، امام علیه السّلام به بیان این موضوع می پردازد که چرا به جای عبرت گرفتن از اجساد پوسیده اموات، آنها را وسیله تفاخر بر یکدیگر قرار دادند و می فرماید: «(آری!) این به علت آن است که آنها با چشمان کم نور به

ص: ۳۱۲

۱- ۱). دخان، آیه ۲۵-۲۸.

۲- ۲). بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۳۲۷.

مردگان خود نگریستند و (بر اثر کوه بینی) در دریای جهل و غرور فرورفتند؛ (لقد نظروا إليهم بأبصارهم العشوه، و ضربوا منهم في غمره جهاله).

در ادامه این سخن می فرماید: «(آنها راهی برای بیدار شدن از این خواب غفلت داشتند؛ ولی از آن راه نرفتند) اگر شرح حال آنان را از عرصه های ویران شده آن دیار و خانه های خالی می پرسیدند در پاسخ به آنها می گفتند: آنها در زمین گم شدند (و اجسادشان خاک شد و خاک آنها پراکنده گشت)؛ ولی شما از روی جهل همان مسیر آنها را ادامه دادید (در حالی که) از روی جمجمه هایشان عبور می کنید و روی اجسادشان زراعت می نمایید و از آنچه آنها باقی می گذاردند می خورید و در خانه های آنها که رو به ویرانی می رود سکونت می گزینید (شما بر آنها می گرید) در حالی که روزهایی که در میان شما و آنها قرار دارد بر شما می گریند و نوحه گری می کنند؛ (و لو استنطقوا عنهم عرصات تلك الديار الخاويه، و الربوع (۱) الخاليه، لقالت: ذهبوا في الأرض ضللاً (۲)، و ذهبتم في أعقابهم جهلاً، تطؤون في هامهم (۳)، و تستنبتون (۴) في أجسادهم، و ترتعون (۵) فيما لفظوا (۶)، و تسكنون فيما خرّبوا؛ و إنّما الأيام بينكم و بينهم بواك (۷) و نوائح (۸) عليكم).

ص: ۳۱۳

- ۱-۱. «ربوع» جمع «ربع» بر وزن «رفع» به معنای خانه، اقامتگاه و پناهگاه است.
- ۲-۲. «ضلّال» جمع «ضال» به معنای گمراه است.
- ۳-۳. «هام» جمع «هامه» به معنای سر یا قسمت بالای آن است.
- ۴-۴. «تستنبتون» از ریشه «نبت» بر وزن «ضبط» به معنای رویدن گرفته شده و نبات به معنای گیاه است و استنبات به معنای زراعت کردن و طلب رویش است.
- ۵-۵. «ترتعون» از ریشه «رتع» بر وزن «قطع» در اصل به معنای چریدن و فراوان خوردن حیوانات است؛ ولی گاه در مورد انسان به معنای تفریح کردن و خوردن و خوراک فراوان داشتن به کار می رود و در جمله مورد بحث، به معنای دوم است.
- ۶-۶. «لفظوا» از ریشه «لفظ» به معنای بیرون افکندن چیزی گرفته شده و غالباً به معنای بیرون انداختن از دهان بکار می رود و چون سخن از دهان بیرون می آید، از این رو به آن لفظ گفته می شود و در جمله بالا معنای اوّل اراده شده است.
- ۷-۷. «بواك» جمع «باکيه» در اصل به معنای زنان گریه کن و سوگوار است.
- ۸-۸. «نوائح» جمع «نائحه» به معنای زن نوحه گر است و تفاوت این دو، در این است که نوحه گری به معنای گریه با سروصدا و ذکر الفاظ و مطالبی است در حالی که بکاء و گریه مفهوم عامی دارد.

جمله «ضربوا منهم فی غمره جهاله» اشاره به غرق شدن آنها در دریای جهالت است و «ضرب» به قرینه آخر این جمله، همان معنای غرق شدن را می‌رساند.

و جمله «تطؤون فی هامهم» اشاره به این است که هنگامی که بدنهای انسانها می‌پوسد و خاک می‌شود بر اثر عوامل مختلف، همچون باد و باران و سیلاب و زیرورو شدن زمین بوسیله انسانها، آن خاکها به روی زمین منتقل می‌شود و این انسانهای غافل از روی آن می‌گذرند و نمی‌دانند چه می‌کنند و ذکر «هام» (فرق سر) برای این است که مهم‌ترین جای بدن انسان، جمجمه اوست و گرنه تمام اجساد خاک شده زیر پای عابران است.

جمله «تستنبتون فی أجسادهم» اشاره به این است که زارعان، بذرافشانی به روی زمینهایی می‌کنند که آمیخته با خاک جسدهای پیشینیان است و با این حال در خواب غفلتند.

جمله «ترتعون فیما لفظوا» گاه به آن معنا که در بالا- گفتیم تفسیر شده (ترتعون به معنای بهره گرفتن و لفظوا به معنای ترک کردن) و گاه گفته‌اند که از اجساد آنها، اجزایی پراکنده می‌شود و باغبانها ناآگاهانه نهال بر آن می‌نشانند و از میوه‌های آن بهره می‌گیرند.

جمله «تسکنون فیما خربوا» ممکن است اشاره به این باشد که آنها مدتی در این خانه‌های زیبا زندگی کردند و پس از آنکه رو به ویرانی گذارد آن را رها کردند و به زیر خاک رفتند و شما در آن ساکن شدید و بعضی از شارحان، جمله «خربوا» را به معنای خالی شدن از ساکنان تفسیر کرده‌اند، این احتمال نیز داده شده که منظور خراب بودن خانه‌ها به علت ترک خدا و عبادت بوده همان گونه که عمران و آبادی را در آیه شریفه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ» (۱) به عمران و

ص: ۳۱۴

آبادی با ذکر و عبادت خدا تفسیر کرده اند.

آری! آنها حق این مساکن را ادا نکردند و با غرور و غفلت و فراموش کردن ذکر خدا عملاً آن را تخریب نمودند، هرچند به ظاهر آباد بود و به دست غافلان همچون خود سپردند و رفتند.

جمله «و إنما الأیام بینکم و بینهم بواک» اشاره لطیفی به این نکته است که شما برای مردگان و از دست رفتگان اشک می ریزید و ناله سر می دهید؛ ولی روزگار بر شما می گرید و نوحه گری می کند که چقدر از سرنوشت خود غافل و بی خبرید و فراموش می کنید که خودتان نیز باید این مسیر را به زودی طی کنید.

ص: ۳۱۵

أولئكم سلف غايتكم، و فراط مناهلكم، الذين كانت لهم مقاوم العز، و حلبات الفخر، ملوكا و سوكا. سلوكوا في بطون البرزخ سييلا سلطت الأرض عليهم فيه، فأكلت من لحومهم، و شربت من دمائهم؛ فأصبحوا في فجوات قبورهم جمادا لا- ينمون، و ضمارا لا يوجدون؛ لا- يفزعهم ورود الأهوال، و لا يحزنهم تنكر الأحوال، و لا يحفلون بالزواجف، و لا يأذنون للقواصف. غيبا لا ينتظرون، و شهودا لا يحضرون، و إنما كانوا جميعا فتشتتوا، و آلافا فافترقوا، و ما عن طول عهدهم، و لا بعد محلهم، عميت أخبارهم، و صمت ديارهم، و لكنهم سقوا كأسا بدلتهم بالنطق خرسا، و بالسيمع صمما، و بالحركات سکونا، فكأنهم في ارتجال الصيفه صرعى سبات. جيران لا يتأسون، و أحناء لا يتراورون. بلئت بينهم عرا التعارف، و انقطعت منهم أسباب الإخاء، فكلهم وحيد و هم جميع، و بجانب الهجر و هم أخلاء، لا يتعارفون لليل صباحا، و لا لنهار مساء.

أى الجديدین ظعنوا فيه كان عليهم سرمد، شاهدوا من أخطار دارهم أفضع مما خافوا، و رأوا من آياتها أعظم مما قدروا، فكلتا الغايتين مدت لهم إلى مباءه، فانت مبالغ الخوف و الرجاء. فلو كانوا ينطقون بها لعيوا بصفه ما شاهدوا و ما عاينوا.

آنها پیش از شما به کام مرگ که سرنوشت نهایی همه شماست فرورفتند و قبل از شما به این آبشخور وارد شدند. همانها که صاحب مقامات عزت و

مرکبهای افتخار بودند؛ گروهی سلاطین و گروهی رعایا. (آری!) آنها همه درون قبرها خزیده اند و زمین در آنجا بر آنها مسلط شد؛ از گوشتهایشان خورد و از خونهایشان نوشید. در حفره های گور خویش به صورت جمادی درآمده اند که هرگز نموی ندارند و ناپیدایانی که امید یافت شدنشان نیست. حوادث هراس انگیز هرگز آنها را در وحشت فرو نمی برد و دگرگونی حالات، آنان را اندوهگین نمی سازد. به زلزله ها و لرزه ها اعتنایی ندارند و به صداهای وحشتناک گوش فرامی دهند. غایبانی هستند که انتظار بازگشتشان نیست و شاهدانی که هرگز حضور ندارند. آنها جمع بودند و پراکنده شدند و با یکدیگر الفت داشتند و جدا گشتند. اگر اخبارشان به دست فراموشی سپرده شده و خانه هایشان در سکوت فرورفته، بر اثر طول زمان و دوری از محل سکونت نیست، بلکه جامی به آنها نوشانده شده که به جای سخن گفتن گنگ بودن و به جای شنوایی کردن را به آنها داده و حرکاتشان به سکون مبدل شده است و در نگاه اول گمان می بری که همگی افتاده اند و به خواب فرورفته اند (اما چنین نیست). آنان همسایگانی هستند که با یکدیگر انس نمی گیرند و دوستانی که به دیدار هم نمی روند. رشته های شناسایی در میان آنها کهنه شده و اسباب برادری، قطع گردیده است. با اینکه همه جمع اند ولی تنهایی! و با اینکه دوستند از یکدیگر دورند! نه برای شب صبحگاهی می شناسند و نه برای روز، شامگاهی. (آری!) شب یا روزی که رخت سفر مرگ در آن بسته و از آن کوچ کرده اند برای آنها جاودان خواهد بود. آنها خطرات آن جهان را وحشتناک تر از آنچه می ترسیدند یافتند و آیات و نشانه های (پاداش و ثواب) را بزرگترین از آنچه می پنداشتند، مشاهده کردند و برای وصول به هر یک از این دو نتیجه نهایی (بهشت یا دوزخ) تا رسیدن به قرارگاهشان مهلت داده شدند و عالمی از بیم و امید برای آنها فراهم ساخته که اگر قادر بر سخن گفتن بودند از وصف آنچه در آنجا (از عذاب الهی) مشاهده کرده اند یا (از نعمتهای عظیم خداوند) دیده اند عاجز می ماندند.

عالم عجیب پس از مرگ

امام علیه السلام بعد از ملامت شدید و سرزنش کسانی که به قبور پیشینیان و اجساد متلاشی شده نیاکانشان افتخار می کنند، به بیان این نکته می پردازد که سرنوشت آنها می تواند درس عبرت و اندرز تکان دهنده ای برای بازماندگان باشد، می فرماید: «آنها پیش از شما به کام مرگ که سرنوشت نهایی شماست فرورفتند و قبل از شما به این آبشخور وارد شدند؛ همانها که صاحب مقامات عزت و مرگبهای افتخار بودند؛ گروهی سلاطین و گروهی رعایا»؛ (أولئکم سلف غایتکم، (۱) و فراط (۲) مناهلکم (۳)، الذین کانت لهم مقاوم (۴) العز، و حلبات (۵) الفخر، ملوکا و سوقا (۶)).

تعبیر به «سلف غایتکم» اشاره به این است که آنها به نقطه پایان زندگی که همان مرگ است، پیش از شما رسیده اند، و خلف باید حال خود را با توجه به سرنوشت سلف دریابد و عبرت گیرد.

تعبیر به «فراط مناهلکم» اشاره به این است که گویی همه انسانها در یک قافله به سوی قبرها در حرکتند، گروهی در پیشاپیش این قافله و گروهی در پشت سر آنها حرکت می کنند.

ص: ۳۱۹

۱- ۱). «غایت» به معنای نهایت و در اینجا به معنای مرگ است.

۲- ۲). «فراط» از ریشه «فرط» بر وزن «شرط» به معنای سرعت کردن و عجله نمودن است و «فراط» جمع «فارط» غالباً به کسانی گفته می شود که در پیشاپیش قافله حرکت می کنند تا محل آب را شناسایی کنند سپس به تمام کسانی که پیشگام در امری هستند، اطلاق شده است.

۳- ۳). «مناهل» جمع «منهل» از ریشه «نهل» بر وزن «اهل» به معنای نوشیدن نخستین گرفته شده و «منهل» به جایی گفته می شود که از آنجا می توان از آب نهر استفاده کرد.

۴- ۴). «مقاوم» جمع «مقام» است و بعضی آن را جمع «مقامه» دانسته اند و هر دو به معنای مجلس است.

۵- ۵). «حلبات» جمع «حلبه» بر وزن «دفعه» به معنای اسبهایی است که برای مسابقه گردآوری می شوند.

۶- ۶). «سوق» جمع «سوقه» بر وزن «روزه» به معنای رعیت و توده مردم است و از ریشه «سوق» بر وزن «فوق» گرفته شده؛ زیرا زمامداران آنها را به سوی اهداف مورد نظر پیش می رانند.

تعبیر به «مقاوم العزّ» اشاره براین است که صاحب قدرتها نیز این راه را مانند دیگران باید پیمایند.

در جمله «و حلبات الفخر» مردم را تشبیه به گروههایی می کند که در یک سلسله مسابقات عظیم و گسترده برای کسب افتخار بیشتر شرکت کرده اند، امام علیه السلام می فرماید: همه آنها نیز سرانجام به منزلگاهی می رسند که نامش قبر است.

سرانجام در یک کلمه می فرماید: «ملوکا و سوقا» هم پادشاهان می روند و هم رعایا.

سپس برای توضیح بیشتر می فرماید: «آنها درون قبرها خزیده اند و زمین در آنجا بر آنها مسلط شد. از گوشتهایشان خورد و از خونهایشان نوشید»؛ (سلکوا فی بطون البرزخ سیلا سلطت الأرض علیهم فیه، فأکلت من لحومهم، و شربت من دمائمهم).

برزخ گرچه معمولاً بر عالمی اطلاق می شود که واسطه میان دنیا و آخرت است همان گونه که قرآن مجید می فرماید: «وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (۱) ولی برزخ در اینجا به معنای قبر است به قرینه جمله هایی که بعد از آن آمده است همان گونه که در حدیثی از امام صادق علیه السلام نیز آمده است: «البرزخ القبر» (۲) البته قبر نیز گاه به معنای مادی آن است؛ مانند آنچه در این خطبه آمده است و گاه به معنای غیر مادی آن؛ مانند آنچه در حدیث مشهور آمده است: «القبر إِمَّا رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حَفْرَةٌ مِنْ حَفْرِ النَّارِ»؛ (۳) یا حفره ای از حفره های دوزخ».

سپس در توضیح بیشتر می فرماید: «آنها در حفره های گور خویش به صورت جمادی درآمده اند که هرگز نموی ندارند و ناپیدایانی که امید یافت شدنشان

ص: ۳۲۰

۱-۱. مؤمنون، آیه ۱۰۰.

۲-۲. بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۱۷.

۳-۳. همان، ص ۲۱۴ و صحیح ترمذی، ج ۴، کتاب صفه القیامه، باب ۲۶، ح ۲۴۶۰.

نیست. حوادث هراس انگیز هرگز آنها را در وحشت فرو نمی برد و دگرگونی حالات، آنان را اندوهگین نمی سازد به زلزله ها و لرزه ها اعتنایی ندارند و به صداهای وحشتناکی گوش فرامی دهند (و در یک کلمه هیچ گونه احساسی در برابر هیچ حادثه ای ندارند، زیرا مردگانی فاقد روحند و جسمی بی جان). غایبانی هستند که انتظار بازگشتشان نیست و شاهدانی که هرگز حضور ندارند. آنها جمع بودند و پراکنده شدند و با یکدیگر الفت داشتند و جدا گشتند؛ (فأصبحوا فی فجوات (۱) قبورهم جمادا لا ینمون، و ضمارا (۲) لا یوجدون؛ لا یفزعهم ورود الأحوال، و لا یحزنهم تنکر الأحوال، و لا یحفلون (۳) بالزواجف (۴)، و لا یأذنون للقواصف (۵).

غیبا لا یتظرون، و شهودا لا یحضرون، و إنما كانوا جمیعا فتشتتوا، و آلافا (۶) فافترقوا).

آنچه در این عبارات تکان دهنده آمده است اشاره به ظاهر جسم مردگان است، هرچند روح آنها در عالم دیگر دارای هرگونه احساس، هول و ترس، غم و اندوه می باشد.

آری در یک لحظه، انسان هوشیار و خندان یا غمگین و با نشاط یا محزون و پراحساس و پرتحرک، ناگهان چشم از دنیا می پوشد و همه ظواهر و آثار حیات برچیده می شود به گونه ای که با قطعه سنگ بی روحی هیچ تفاوتی ندارد.

ص: ۳۲۱

۱-۱). «فجوات» جمع «فجوه» به معنای محل وسیع و گشاده است و به معنای فراخی و گشادگی میان دو شیء نیز آمده است و در اینجا اشاره به شکاف قبرهاست.

۲-۲). «ضمار» در اصل به معنای غائب یا بدهی و مالی است که چندان امید بازگشت آن نیست و از ریشه «ضممر» بر وزن «امر» به معنای پنهان شدن گرفته شده است.

۳-۳). «یحفلون» از ریشه «حفل» به معنای جمع شدن افراد گرفته شده است و نیز به معنای اعتنا کردن به چیزی آمده است و «لا یحفلون» در جمله بالا به همین معناست یعنی اعتنا نمی کنند.

۴-۴). «رواجف» جمع «راجفه» به معنای لرزاننده و تکان دهنده است و از ریشه «رجف» بر وزن «ربط» به معنای اضطراب و لرزش شدید گرفته شده است.

۵-۵). «قواصف» جمع «قاصف» به معنای باد و طوفان شکننده است و از ریشه «قصف» بر وزن «وصف» به معنای شکستن گرفته شده است.

۶-۶). «آلاف» جمع «الیف» به معنای کسی است که به چیزی دل بسته و از ریشه «الفت» گرفته شده است.

سپس امام علیه السلام به نکته دیگری در این زمینه اشاره کرده، می فرماید: «اگر اخبارشان به دست فراموشی سپرده شده و خانه هایشان در سکوت فرورفته، بر اثر طول زمان و دوری از محل سکونت نیست، بلکه جامی به آنها نوشانده شده که به جای سخن گفتن گنگ بودن و به جای شنوایی کر شدن را به آنها داده و حرکاتشان به سکون مبدل شده است و در نگاه اول چنین پنداری که همگی افتاده اند و به خواب فرورفته اند؛ (و ما عن طول عهدهم، و لا بعد محلهم، عمیت أخبارهم، و صمت دیارهم، و لکنهم سقوا كأسا بدلتهم بالنطق خرساء، و بالسّمع صمما، و بالحرکات سکونا، فکأنهم فی ارتجال (۱) الصّفه صرعی (۲) سبات (۳)» .

چه تعبیر گویا و تکان دهنده ای و چه گفتار بیدارگر و هوشیار کننده ای! آری! آنها چنان فراموش شدند که گویی قرن‌ها با ما فاصله داشتند و چنان خانه های آنها خاموش است که گویی سالیان دراز آن رخت بر بستند، در حالی که گاه در یک لحظه کوتاه، جام مرگ را نوشیدند و همه چیز پایان گرفت.

سپس امام در تعبیرات پرمعنا و تکان دهنده دیگری می افزاید: «آنان همسایگانی هستند که با یکدیگر انس نمی گیرند و دوستانی که به دیدار هم نمی روند. رشته های شناسایی در میان آنها کهنه شده و اسباب برادری، قطع گردیده است. با اینکه همه جمع اند ولی تنهائید و با اینکه دوستند از یکدیگر دورند. نه برای شب صبحگاهی می شناسند و نه برای روز، شامگاهی. (آری!) شب یا روزی که رخت سفر مرگ در آن بسته و از آن کوچ کرده اند برای آنها جاودان خواهد بود؛ (جیران لا یتأسون، و أحبّاء لا یتزاورون. بلیت بینهم عرا (۴)»

ص: ۳۲۲

۱- ۱). «ارتجال» به معنای بیان مطلبی بدون مطالعه قبلی است و از ریشه «رجل» بر وزن «اجر» به معنای راه رفتن با پاست و از آنجا که افراد ابداع کننده مطلبی گویی با پای خود راه می روند بر این معنا اطلاق شده است.

۲- ۲). «صرعی» جمع «صریع» به معنای شخص یا جنازه ای است که بر زمین افکنده شده از جمع «صرع» بر وزن «فرع» به معنای بر زمین افکندن گرفته شده است.

۳- ۳). «سبات» از ریشه «سبت» در اصل به معنای قطع و بریدن است سپس به معنای تعطیل عمل برای استراحت آمده است و به همین جهت به خواب نیز «سبات» گفته می شود.

۴- ۴). «عری» جمع «عروه» به معنای دستگیره است.

التعارف، و انقطعت منهم أسباب الإخاء، فكلّهم وحيد و هم جميع، و بجانب الهجر و هم أخلاء، لا يتعارفون لليل صباحا، و لالنهار مساء. أيّ الجديدین ظعنوا فيه کان علیهم سرمداً).

آری! همه چیز آنها با زندگان متفاوت است؛ خانه های قبر آنها دیوار به دیوار یکدیگر است بی آنکه از هم باخبر باشند یا به دیدار یکدیگر بروند؛ آنها در درون جمع خود تنهایند و در عین دوستی با یکدیگر گویی از هم قهرند؛ اگر در شب از دنیا رفتند هرگز طلوع صبح را نمی بینند و اگر در روز چشم از جهان فروبستند هرگز شب تاریکی نخواهند دید و به گفته یکی از شعرای عرب:

لا بدّ من یوم بلا لیله أو لیله تأتی بلا یوم

سرانجام روزی خواهیم داشت بدون شب و یا شبی بدون روز.

سپس امام علیه السلام به بخش دیگری از حالات مردگان و ارواح آنها هنگام مشاهده عذاب الهی یا پاداشهای عظیم او اشاره کرده، می فرماید: «آنها خطرات آن جهان را وحشتناک تر از آنچه می ترسیدند یافتند و آیات و نشانه های (پاداش و ثواب) را بزرگتر از آنچه می پنداشتند، مشاهده کردند و برای وصول به هریک از این دو نتیجه نهایی (بهشت یا دوزخ) تا رسیدن به قرارگاهشان مهلت داده شدند و عالمی از بیم و امید برای آنها فراهم ساخته که اگر قادر بر سخن گفتن بودند از وصف آنچه در آنجا (از عذاب الهی) مشاهده کرده اند یا (از نعمتهای عظیم خداوند) دیده اند عاجز می ماندند؛ (شاهدوا من أخطار دارهم أفضع (۱) ممّا خافوا، و رأوا من آیاتها أعظم ممّا قدّروا، فكلتا الغایتین مدّت لهم إلی مباءه (۲)، فانت مبالغ الخوف و الرّجاء. فلو كانوا ینطقون بها لعیوا (۳) بصفه ما شاهدوا و ما عاینوا).

ص: ۳۲۳

-
- ۱- ۱). «افضع» از ریشه «فضع» بر وزن «جزع» به معنای بزرگ شمردن و وحشت کردن گرفته شده است.
 - ۲- ۲). «مباءه» به معنای منزلگاه است و در اصل به معنای محلی است که شتر به آنجا بازگشت می کند از ریشه «بواء» بر وزن «دواء» به معنای بازگشت کردن و منزل گرفته شده است.
 - ۳- ۳). «عیوا» از ریشه «عی» بر وزن «حی» به معنای عجز و ناتوانی است.

در واقع آنچه امام علیه السلام در اینجا بیان فرموده همان چیزی است که در خطبه ۱۱۴ از نهج البلاغه با صراحت آمده است و می فرماید: «كُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعَةٌ أَعْظَمُ مِنْ عِيَانِهِ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ عِيَانُهُ أَعْظَمُ مِنْ سَمَاعِهِ؛ هر چیزی از دنیا، شنیدنش بزرگتر از دیدن آن است (و دور نمایش، دل انگیزتر از آن است که با چشم از نزدیک دیده می شود) و هر چیزی از آخرت، دیدنش عظیم تر از شنیدن می باشد.

دلیل آن هم روشن است، زیرا جهان آخرت، بسیار وسیع تر و گسترده تر است تا آنجا که آن را در مقایسه با دنیا همچون دنیا با عالم جنین و رحم مادر دانسته اند.

ص: ۳۲۴

و لئن عمیت آثارهم، و انقطعت أخبارهم، لقد رجعت فیهم أبصار العبر، و سمعت عنهم آذان العقول، و تكلموا من غیر جهات النطق، فقالوا:

كلحت الوجوه التواضرو، و خوت الأجسام التواعم، و لبسنا أهدام البلی، و تكاءدنا ضیق المنضجع، و توارثنا الوحشه، و تهكمت علينا الزبوع الصی موت، فانمحت محاسن أجسادنا، و تنكرت معارف صورنا، و طالت فی مساكن الوحشه إقامتنا؛ و لم نجد من كرب فرجا، و لا من ضیق متسعا! فلو مثلتهم بعقلك، أو كشف عنهم محجوب الغطاء لك، و قد ارتسخت أسماعهم بالهوام فاستكت، و اكتحلت أبصارهم بالتراب فخشفت، و تقطعت الألسنه فی أفواههم بعد ذلاقتها، و همدت القلوب فی صدورهم بعد یقظتها، و عاث فی كل جارحه منهم جدید بلی سمجها و سهل طرق الافه إليها، مستلمات فلا أید تدفع، و لا قلوب تجزع، لرأیت أشجان قلوب، و أفداء عیون، لهم فی كل فضاءه صفه حال لا تنتقل، و غمره لا تنجلی.

ترجمه

هرچند آثارشان محو شده و اخبارشان منقطع گشته؛ ولی چشمان عبرت بین آنان را می بیند و گوشهای عقل گفتارشان را می شنود. (آری!) آنها سخن می گویند؛ ولی نه از طریق زبان، آنها (با زبان حال) می گویند: چهره های خرم و زیبای ما زشت و پژمرده شد و بدنهای نرم و نازک (که در ناز و نعمت پرورش یافته بود) بر زمین افتاد و از هم متلاشی گشت، لباس کهنگی و فرسودگی بر تن پوشیدیم و تنگی قبر، سخت ما را در فشار قرار داد. وحشت و ترس را از

یکدیگر به ارث برده ایم و خانه های خاموش قبر بر ما فروریخته است.

زیباییهای بدنهای ما محو شده و نشانه های شناسایی چهره ما دگرگون گشته، اقامت ما در این خانه های وحشت، طولانی شده نه از این درد و رنج، فرجی یافته ایم و نه از تنگی قبر، گشایشی. اگر با عقل خود آنها را در نظر خویش، مجسم سازی یا پرده های کنار رود و با چشم خود آنها را ببینی درحالی که گوشهای آنها را حشرات خورده اند و از کار افتاده و بر چشمهایشان سرمه خاک کشیده شده و (در کاسه) فرورفته، زبانهایی که با سرعت و فصاحت سخن می گفتند پاره پاره شده، قلبها در سینه های آنها پس از بیداری خاموش گشته و در هریک از اعضای آنان پوسیدگی تازه ای آشکار شده و آن را زشت و بدمنظر ساخته و راه آفات را به سوی آن به آسانی گشوده درحالی که همه آنها در برابر این امور تسلیمند. نه دستی برای دفاع وجود دارد و نه قلبی برای جزع و بی تابی (و ناله سر دادن) (آری اگر حال آنها را در نظر خود مجسم سازی) قلبهایی پر از غم و چشمهایی پر خاشاک را می بینی (که بر آنها نوحه گری می کنند و از همه مصیبت بارترا اینکه) آنها در هر شدت و سختی، حالات ناراحت کننده ای دارند که هرگز دگرگون نمی شود (و به سوی خوبی نمی گراید) و بلای فراگیری دارند که هیچ گاه بر طرف نمی گردد.

شرح و تفسیر: شرح حال خفتگان در خاک!

شرح حال خفتگان در خاک!

امام علیه السلام در این بخش از خطبه، وضع مردگان و خفتگان قبور را با بیان رسا و تکان دهنده دیگری شرح می دهد و می فرماید: «هر چند آثارشان محو شده و اخبارشان منقطع گشته؛ ولی چشمان عبرت بین آنان را می بیند و گوشهای عقل گفتارشان را می شنود. (آری!) آنها سخن می گویند؛ ولی نه از طریق زبان»؛ (و لئن

عمیت آثارهم، و انقطعت أخبارهم، لقد رجعت فيهم أبصار العبر، و سمعت عنهم آذان العقول، و تكلموا من غير جهات النطق).

در واقع امام علیه السلام در این عبارت به دو نکته اشاره می فرماید: نخست اینکه خبر گرفتن از آنان از طرق عادی (مانند چشم گوش) نیست، بلکه از راهای عمیق تر و قوی تر است از طریق چشم دل و گوش عقل، همچنین سخن گفتن آنها نیز با زبان قال نیست، بلکه با زبان حال است که آثارش بسیار عمیق تر است، زیرا زبان قال ممکن است آمیخته با دروغ باشد، ولی زبان حال هیچ گاه دروغ نمی گوید.

اکنون بینیم آنها با زبان حال چه می گویند؟ امام علیه السلام سخن آنها را چنین بیان می کند: «آنها می گویند: چهره های خرم و زیبای ما زشت و پژمرده شد و بدنهای نرم و نازک (که در ناز و نعمت پرورش یافته بود) بر زمین افتاد و از هم متلاشی شد، لباس کهنگی و فرسودگی بر تن پوشیدیم و تنگی قبر، سخت ما را در فشار قرار داد. وحشت و ترس را از یکدیگر به ارث برده ایم و خانه های خاموش قبر بر ما فرو ریخته است»؛ (فقالوا: كلحت (۱) الوجوه التواضر (۲)، و خوت (۳) الأجسام التواعم، و لبسنا أهدام (۴) البلی، و تكاءدنا (۵) ضیق المضجع، و توارثنا الوحشه، و تهكمت (۶) علينا الزبوع الصموت (۷)).

آری! آنها گاه از سرنوشت بدنهایشان سخن می گویند و گاه از جایگاههایشان.

بدنها نخست پژمرده، چهره ها در هم کشیده، سپس از هم متلاشی شده و

ص: ۳۲۷

۱-۱). «كلحت» از ریشه «كلوح» بر وزن «طلوع» به معنای چین و چروک برداشتن و چهره عبوس کردن و در هم کشیدن گرفته شده است.

۲-۲). «نواضر» از ریشه «نضره» بر وزن «دفعه» به معنای خرمی و شادابی و شکوفایی گرفته شده است.

۳-۳). «خوت» از ریشه «خواء» به معنای فرو ریختن و از هم متلاشی شدن است.

۴-۴). «اهدام» جمع «هدم» بر وزن «حرص» به معنای لباس کهنه وصله دار است.

۵-۵). «تكاءدنا» از «تكاءد» به معنای مشقت بار شدن گرفته شده و ریشه آن «كآد» بر وزن «رعد» است.

۶-۶). «تهكمت» از «تهكّم» به معنای سقوط در چاه و مانند آن و یا فرو ریختن و ویران شدن است.

۷-۷). «صموت» به معنای خاموش شدن و لب فرو بستن است و در عبارت بالا مصدری است که معنای وصفی دارد.

سرانجام پوسیده و خاک شده است. قبرها تنگ و تاریک و سرد و خاموش است و امواج وحشت آنها را در بر گرفته و همگی در سکوت فرورفته اند.

سپس می افزاید: «زیباییهای بدنهای ما محو شده و نشانه های شناسایی چهره ما دگرگون گشته، اقامت ما در این خانه های وحشت، طولانی شده نه از این درد و رنج، فرجی یافته ایم و نه از تنگی قبر، گشایشی!»؛ (فانمحت محاسن أجسادنا، و تنكرت معارف صورنا، و طالت فی مساكن الوحشه إقامتنا؛ و لم نجد من كرب فرجا، و لا من ضيق متّسعا!).

آری! صورتهایی که در حال حیات بسیار زیبا و شناخته شده بود و منزلگاههایی که وسیع و زیبا و راحت بود، با فرارسیدن مرگ دگرگون می شود، آن منزلگاه زیبا و فراخ به خانه تنگ و تاریک قبر مبدل می گردد، و آن صورتهای زیبا بعد از چند صبحی نه تنها طراوت و شادابی و جمال خود را از دست می دهد، بلکه به صورت بسیار وحشتناکی در می آید.

به همین دلیل پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله در گفتار کوتاه و تکان دهنده ای می فرماید: «ما رأیت منظرا إلاّ و القبر أفضع منه؛ من هیچ منظره وحشتناکی را ندیدم مگر اینکه قبر از آن وحشتناکتر است». (۱)

سپس امام علیه السلام با تعبیرات زنده ای سعی می کند وضع حالات آنها را در قبر برای مخاطبان خود کاملاً آشکار کند: «اگر با عقل خود آنها را در نظر خویش، مجسم سازی، یا پرده ها کنار رود و با چشم خود آنها را ببینی، در حالی که گوشهای آنها را حشرات خورده اند و از کار افتاده، و بر چشمهایشان سرمه خاک کشیده شده و (در کاسه) فرو رفته، زبانهایی که با سرعت و فصاحت سخن می گفتند پاره پاره شده، قلبها در سینه های آنها پس از بیداری خاموش گشته است و در هر یک از اعضای آنان پوسیدگی تازه ای آشکار شده و آن را زشت و

ص: ۳۲۸

۱-۱. سنن ترمذی، ج ۳، ص ۳۷۹؛ میزان الحکمه، ماده «قبر»، ح ۱۶۲۵۱.

بد منظر ساخته و راه آفات را به سوی آن به آسانی گشوده است در حالی که همه آنها (در برابر این امور) تسلیم اند. نه دستی برای دفاع وجود دارد و نه قلبی برای جزع و بی تابی (و ناله سردادن). (آری اگر حال آنها را این گونه در نظر خود مجسم سازی) قلبهایی پر از غم و چشمهایی پر از غم و چشمهایی پر خاشاک را می بینی (که بر آنها نوحه گری می کنند)؛ (فلو مثلثهم بعقلک، أو کشف عنهم محجوب الغطاء لک، و قد ارتسخت (۱) أسمعهم بالهوام (۲) فاستکت (۳)، و اکتحت أبصارهم بالتراب فخشفت، و تقطعت الألسنه فی أفواههم بعد ذلاقتها (۴)، و همدت (۵) القلوب فی صدورهم بعد یقضتها، و عاث (۶) فی کلّ جارحه منهم جدید بلی (۷) سمجها (۸) و سهّل طرق الآفه إليها، مستسلمات فلا أید تدفع، و لا قلوب تجزع، لرأیت أشجان (۹) قلوب، و أقذاء (۱۰) عیون) .

درست است که با قبض روح تمام همه از کار می افتد؛ ولی تا زمانی که سالم است هنوز قابلیت در آن وجود دارد که اگر فرضاً روح به آن باز می گشت فعال

ص: ۳۲۹

۱- ۱). «ارتسخت» از ریشه «ارتساخ» به معنای ثابت شدن و فرورفتن از ریشه «رسوخ» به معنای نفوذ کردن و جذب شدن گرفته شده است.

۲- ۲). «هوام» جمع «هامه» به معنای حشرات دارای سم کشنده ای است؛ مانند مار و گاه به هر نوع حشره اطلاق می شود.

۳- ۳). «استکت» از ریشه «سکک» بر وزن «حکک» به معنای فرو بستن گرفته شده است.

۴- ۴). «ذلاقه» به معنای برّندگی و تیزی است؛ سپس به معنای لسان و سرعت بیان به کار رفته است و خطیب ذلق به گوینده فصیح و سخنور گفته می شود.

۵- ۵). «همدت» از ریشه «همود» بر وزن «سجود» در اصل به معنای خاموش شدن آتش است. سپس به معنای سکوت و سکون و از کار افتادن به کار رفته است.

۶- ۶). «عاث» از ریشه «عیث» بر وزن «حیف» به معنای فاسد کردن گرفته شده و به معنای تبذیر و اتلاف نیز آمده است و در جمله بالا همان معنای اول اراده شده است.

۷- ۷). «جدید بلی» با توجه به اینکه «جدید» به معنای نو و «بلی» به معنای کهنه است در عبارت بالا نوعی صناعت بدیع به کار رفته که دو ضد در کنار هم به صورت مضاف و مضاف الیه آمده و معنای آن پوسیدگی تازه است.

۸- ۸). «سمج» از ریشه «سماجت» به معنای ناهنجار بودن و نفرت انگیز شدن گرفته شده و «سمج» بر وزن «خشن» به کسانی گفته می شود که به طریقه زشت و ناپسند چیزی را دنبال می کنند.

۹- ۹). «اشجان» جمع «شجن» بر وزن «کفن» به معنای غم و اندوه است.

۱۰- ۱۰). «اقذاء» جمع «قذی» بر وزن «قبا» به معنای خار و خاشاک و اجسام کوچکی است که در چشمش می ریزد و انسان را ناراحت می کند که ساعت به ساعت در بدن بی جان مردگان ظاهر می شود.

می شد؛ ولی پس از پوسیدن و متلاشی شدن دیگر هیچ کارایی ندارد، و به همین دلیل امام علیه السلام می فرماید: حشرات گوش آنها را از کار می اندازند و سرمه خاک چشم آنان را و پاره شدن زبان نطق آنان را.

آنگاه در تکمیل این سخن در یک جمله به صورت جمع بندی می فرماید:

«آنها در هر شدت و سختی حالات ناراحت کننده ای دارند که هرگز دگرگون نمی شود (و به سوی خوبی نمی گراید) و بلای فراگیری که هیچ گاه بر طرف نمی گردد»؛ (لهم فی کلّ فضاءه صفة حال لا تنقل، و غمره (۱) لا تنجلی).

اشاره به اینکه مصیبت بزرگ آنان این است که این گرفتاریها زایل نمی شود، بلکه روز به روز پیچیده تر می گردد؛ بدبختی آنان در این است که آینده روشنی در پیش رو ندارند هر چه زمان بگذرد بدن متلاشی تر و استخوانها پوسیده تر می شود.

ص: ۳۳۰

۱- ۱). «غمره» در اصل به معنای آبی است که فراگیر باشد و اشیایی را بپوشاند؛ سپس به معنای هر امر فراگیر شدید به کار رفته است.

فكم أكلت الأرض من عزيز جسد، و أنيق لون، كان في الدنيا غديّ ترف، و ريبب شرف يتعلل بالسيرور في ساعه حزنه، و يفزع إلى السلوه إن مصيبه نزلت به، ضنا بغضاره عيشه، و شحاحه بلهوه و لعبه افيينا هو يضحك إلى الدنيا و تضحك إليه في ظل عيش غفول، إذ وطىء الدهر به حسكه و نقضت الأيام قواه، و نظرت إليه الحتوف من كذب فخالطه بث لا يعرفه، و نجى هم ما كان يجده، و تولدت فيه فترات علل، آنس ما كان بصحته، ففزع إلى ما كان عوده الاطباء من تسكين الحارّ بالقارّ، و تحريك البارد بالحارّ، فلم يطفىء ببارد إلاّ ثور حراره، و لا حرّك بحارّ إلاّ هيج بروده، و لا اعتدل بممازج لتلك الطباع إلاّ أمدّ منها كلّ ذات داء؛ حتى فتر معلله، و ذهل ممرّضه، و تعايا أهله بصفه دائه، و خرسوا عن جواب السائلين عنه، و تنازعوا دونه شجىّ خبر يكتموننه: فقائل يقول: هو لما به، و ممّن لهم إياب عافيته، و مصبر لهم على فقده، يذكّرهم أسى الماضين من قبله. فيينا هو كذلك على جناح من فراق الدنيا، و ترك الأحبّه، إذ عرض له عارض من غصصه، فتحيّرت نوافذ فطنته، و يبست رطوبه لسانه، فكم من مهمّ من جوابه عرفه فعى عن رده، و دعاء مؤلم بقلبه سمعه فتصامّ عنه، من كبير كان يعظّمه، أو صغير كان يرحمه! وإنّ للموت لغمرات هي أفضح من أن تستغرق بصفه، أو تعتدل على عقول أهل الدنيا.

زمین ها، چه بسیار، اجساد نیرومند زیبا و خوش آب و رنگ را که در

دنیا نازپرورده و نعمت بودند و پرورش یافته دامان احترام و شرف، در کام خود فرو بردند، همانها که می خواستند با سرور و خوشحالی غمها را از دل بزایند و به هنگام فرارسیدن مصیبت برای از بین رفتن طراوت زندگی و از دست ندادن سرگرمیهای آن به لذت و خوشگذرانی پناه بردند. (آری!) در آن هنگام که او به دنیا می خندید و دنیا نیز در سایه زندگی مرفه و غفلت زا بر او خنده می زد، ناگهان روزگار خارهای جانگداز آلام و مصائب را در دل او فروکرد و گذشت روزگار قوای او را در هم شکست و عوامل مرگ از نزدیک به او نظر افکند در نتیجه، غم و اندوهی که هرگز از آن آگاهی نداشت با او در آمیخت و غصه های پنهانی که حتی خیال آن را نمی کرد در وجودش راه یافت، سستی بیماریها در او ظاهر شد در حالی که به سلامت و تندرستی، انس شدید داشت. در این هنگام، هراسان و ترسان به آنچه طیبیان او را به آن، عادت داده بودند پناه برد که حرارت را با بروودت، تسکین دهد و بروودت را با حرارت تحریک کند؛ ولی در چنین حالتی هیچ حرارتی را با عوامل بروودت فرونشاند جز اینکه حرارت شعله ورتر شد و هیچ بروودتی را با داروی حرارت زا تحریک نکرد جز اینکه بروودت را به هیجان در آورد. برای اعتدال مزاج به هیچ معجونی پناه نبرد جز آنکه به سبب آن، آماده بیماری دیگری شد. این وضع همچنان ادامه یافت تا آنجا که طیب از درمانش ناتوان شد و پرستارش او را به فراموشی سپرد و خانواده اش از وصف بیماری او خسته شدند و در پاسخ سؤال کنندگان فروماندند. آنها در کنار بیمار خود نشسته و درباره خبر ناگواری که تا آن وقت از او مکتوم می داشتند آشکارا به گفتگو پرداختند. یکی می گفت او را به حال خود رها کنید (که رفتنی است) دیگری آرزوی بازگشت بهبود او را می کرد و (سومی) آنان را به شکیبایی در فقدانش، دعوت می نمود و (برای تحمل این مصیبت) مصائب و اندوه گذشتگان را به یادشان می آورد. در این حال که او در شرف فراق دنیا و ترک دوستان بود،

ناگهان عارضه ای گلوگیر شد که فهم و درک او را ناتوان ساخت و در حیرت و سرگردانی فروبرد و زبانش خشک شد. در این هنگام به فکر وصایا و سؤالات مهم و لازمی می افتد که پاسخ آنها را می دانست؛ اما چه سود که زبانش از گفتن باز مانده است، و سخنانی می شنود که قلب او را به درد می آورد و می خواهد جواب آنها را بگوید؛ اما قدرت ندارد، از این رو خود را به ناشنوایی می زند همان سخنان و زخم زبانهایی که گاه از شخص بزرگی صادر می شود که این بیمار او را محترم می شمرد یا از کوچکی که در گذشته بر او ترحم می کرده است.

(به هر حال) مرگ دشواریهایی دارد که انسان را در خود غرق می کند، مشکلاتی که هراس انگیزتر از آن است که بتوان در قالب الفاظ ریخت یا اندیشه های اهل دنیا آن را درک کند.

شرح و تفسیر: دشواری های مرگ که در قالب الفاظ نمی گنجد

دشواری های مرگ که در قالب الفاظ نمی گنجد

امام علیه السلام این گوینده توانای فصیح بی نظیر، در آخرین بخش از این خطبه، باز از زوایای دیگر به مسئله مرگ و پایان زندگی و عوارض سخت آن اشاره کرده و آن را در چهار مرحله خلاصه می کند؛ نخست می فرماید: «چه بسیار، زمین اجساد نیرومند زیبا و خوش آب و رنگ را که در دنیا پرورده ناز و نعمت بودند و پرورش یافته احترام و شرف، در کام خود فروبرد، همانها که می خواستند با سرور و خوشحالی، غمها را از دل بزدايند و به هنگام فرارسیدن مصیبت، برای از بین رفتن طراوت زندگی و از دست ندادن سرگرمیهای آن، به لذت و خوشگذرانی پناه بردند»؛ (فکم أكلت الأرض من عزیز (۱) جسد، و أنیق (۲) لون، کان)

ص: ۳۳۳

۱-۱). «عزیز» در اصل به معنای قوی و شکست ناپذیر است که لازمه آن، نفی ذلت از انسان است؛ ولی معلوم نیست چرا بعضی از شارحان نهج البلاغه آن را به معنای با طراوت و زیبا تفسیر کرده اند.

۲-۲). «انیق» به معنای زیبا و خوش آب و رنگ است.

فی الدنیا غذی (۱) ترف، و ریب (۲) شرف! یتعلل (۳) بالسرور فی ساعه حزنه، و یفرع إلی السلوه (۴) إن مصیبه نزلت به، ضنا (۵) بغضاره (۶) عیشه، و شحاحه (۷) بلهوه و لعبه! .

این سخن اشاره دقیقی به کسانی است که آنچنان به ناز و نعمت و عیش و نوش دنیا عادت کرده اند که به هنگام نزول مصیبتها و اندوهها سعی می کنند خود را با انواع سرگرمیها و لهو و لعب، از آن دور دارند و آنچه را ممکن بود مایه بیداری و هوشیاری آنان گردد به فراموشی بسپارند و این خود مصیبتی است بزرگ که انسان به عوامل بیداری و عوامل مستی و بی خبری پناه برد؛ ولی حوادث تلخ هرگز آنها را فراموش نمی کند و سرانجام زمین آنها را در کام خود فرو می برد.

«(آری) در آن هنگام که او (بر اثر ناز و نعمت) به دنیا می خندید و دنیا نیز در سایه زندگی مرفه و غفلت زا بر او خنده می زد، ناگهان روزگار خارهای جانگداز آلام و مصائب را در دل او فرو کرد و گذشت روزگار قوای او را در هم شکست و عوامل مرگ از نزدیک به او نظر افکند، در نتیجه غم و اندوهی که هرگز از آن آگاهی نداشت با او در آمیخت، و غصه های پنهانی که حتی خیال آن را نمی کرد در وجودش راه یافت. سستی بیماریها در او ظاهر شد در حالی که به سلامت و تندرستی، انس شدید داشت»؛ (فینا هو یضحک إلی الدنیا و تضحک إلیه فی ظلّ

ص: ۳۳۴

۱-۱). «غذی» از ریشه «غذاء» به معنای طعام گرفته شده و «غذی ترف» با توجه با اینکه «ترف» به معنای ناز و نعمت است به این معناست که او با ناز و نعمت، پرورش یافته است.

۲-۲). «ریب» از ریشه «رب» به معنای تربیت و تدبیر گرفته شده، بنابراین «ریب شرف» یعنی کسی که در دامان عزت و احترام پرورش یافته است.

۳-۳). «یتعلل» از ریشه «تعلل» به معنای خود را به فراموشی زدن و سرگرم ساختن است.

۴-۴). «سلوه» به معنای زندگی آرام بخش است.

۵-۵). «ضن» به معنای بخل شدید است.

۶-۶). «غضاره عیش» به معنای زندگی پر نعمت است.

۷-۷). «شحاحه» به معنای بخل است و گاه گفته شده که درجه بالای بخل محسوب می شود. بخیل کسی است که نسبت به آنچه در دست خود دارد بخل می ورزد؛ ایا شحیح کسی است که هم نسبت به آن و هم نسبت به آنچه در دست مردم است، بخل دارد.

عیش غفول (۱)؛ إذ وطىء الدّهر به حسكه (۲) و نقضت الأیام قواه، و نظرت إليه الحتوف (۳) من كذب (۴) فخالطه بثّ (۵) لا يعرفه، و نجّى (۶) همّ ما كان یجده، و تولّدت فيه فترات علل، آنس ما كان بصحّته).

اشاره به اینکه هر چند این بی خبران در برابر مصائب سعی دارند خود را به فراموشی بسپارند، پیوسته بر دنیا خنده سر می دهند و دنیای غافل کننده نیز بر آنها خنده مستانه می زند؛ ولی دیری نمی باید که در سرازیری مرگ قرار می گیرند؛ قوا و نیروها یکی پس از دیگری از بین می رود، چشمها کم نور، گوشها سنگین، استخوانها سست و پوک، اعصاب خسته و ناتوان و انواع بیماریها به سوی او هجوم می آورد و جهان نوحه مرگ را در گوش آنها می خواند.

در واقع امام علیه السلام در این بخش، نخست به تحلیل رفتن قوا و آشکار شدن انواع بیماریها به دنبال آن، که گام اول به سوی مرگ است اشاره فرمود. سپس به سراغ گام دوم می رود که مراجعه پی در پی و مکرر به اطبا و گرفتن انواع داروها و بی تأثیر بودن آنها است و می فرماید: «در این هنگام، هراسان و ترسان به آنچه طیبیان او را به آن عادت داده بودند پناه برد که حرارت را با برودت تسکین دهد و برودت را با حرارت تحریک کند؛ ولی در چنین حالتی هیچ حرارتی را با عوامل برودت فرو نماند جز اینکه حرارت شعله ورتر شد، و هیچ برودتی را با داروی حرارت زا تحریک نکرد جز اینکه برودت را به هیجان در آورد. برای اعتدال مزاج به هیچ معجونى پناه نبرد جز آنکه به سبب آن آماده بیماری دیگری

ص: ۳۳۵

-
- ۱- ۱). «غفول» از ریشه «غفلت» گرفته شده و به معنای غافل کننده و غفلت آور است.
 - ۲- ۲). «حسكه» از ریشه «حسك» بر وزن «فدك» به معنای گیاه خار داری است که انسان را سخت می آزارد و به معنای عداوت و کینه نیز آمده و در اینجا منظور معنای اول است.
 - ۳- ۳). «حتوف» جمع «حتف» به معنای مرگ است.
 - ۴- ۴). «كذب» از ریشه «كذب» بر وزن «كسب» به معنای نزدیک شدن است.
 - ۵- ۵). «بثّ» به معنای اندوه شدید است. این واژه به معنای گستردن و پراکنده کردن و منتشر ساختن نیز آمده و در اینجا همان معنای اول مراد است.
 - ۶- ۶). «نجّى» به معنای پنهان و پوشیده است از ریشه «نجوا» به معنای سخنان در گوشى گرفته شده است.

شد؛ (ففرع إلى ما كان عوده الأطباء من تسكين الحارّ بالقارّ (۱)، و تحریک البارد بالحارّ، فلم یطفیء بیارد إلاّ ثور (۲) حراره، و لا حرک بحارّ إلاّ هیج بروده، و لا اعتدل بممازج (۳) لتلك الطّباع إلاّ أمدّ منها کلّ ذات داء) .

آری! هنگامی که فرمان قطعی مرگ فرامی رسد اسباب صحت و سلامت به کندی می گراید و به اصطلاح: «سر کنگین صفرا می فزاید و روغن بادام سبب خشکی می شود». گویی داروها از اثر می افتند و یا نتیجه معکوس می دهند و طبق ضرب المثل معروف: «طیبیان ابله می شوند» و راه بیمار به سوی پایان زندگی هموار می گردد.

آنچه در تعبیرات حساب شده مولا در اینجا آمده، اشاره به تقسیماتی است که در طبّ قدیم رایج بود. در آن زمان اطباء عقیده داشتند که چهار نوع مزاج وجود دارد: مزاج گرم، مزاج سرد، مزاج تر و خشک. از نگاه دیگر چهار نوع مزاج مرکب شناخته شده بود مزاج گرم و تر (که به آن دموی می گفتند) و مزاج گرم و خشک (که آن را صفراوی می نامیدند) و مزاج سرد و تر (که آن را بلغمی نام می نهادند) و مزاج سرد و خشک (که آن را سوداوی می گفتند).

البته این مزاجها هنگامی که در حدّ اعتدال بود لطمه ای به سلامت نمی زد و صاحبان آنها با تفاوت زیادی که با هم داشتند همگی دارای زندگی خوبی بودند؛ ولی اگر یکی از چهار تا (حرارت، برودت، رطوبت و یبوست) غلبه می کرد ناچار بودند برای باز گرداندن اعتدال مزاج به عوامل مخالف پناه برند؛ حرارت را با برودت فرو نشانند و برودت را با عوامل حرارت تحریک کنند و رطوبت را با یبوست بیامیزند و یبوست را با رطوبت تعدیل کنند.

تأثیر همه اینها در زمانی است که کار از کار نگذشته باشد. هنگامی که کار از

ص: ۳۳۶

۱- ۱). «قارّ» یعنی سرد از ریشه «قرّ» بر وزن «حرّ» به معنای برودت است.

۲- ۲). «ثور» از ریشه «ثوران» به معنای هیجان است.

۳- ۳). «ممازج» به معنای معجون و چیزهایی است که به هم آمیخته شده باشد.

کار گذشت، همه بی اثر خواهد بود.

سپس امام علیه السلام مرحله سوم را بازگو می کند و آن مرحله یأس از بازگشت سلامت و انتظار پایان عمر در آینده نه چندان دور می فرماید: «این وضع همچنان ادامه یافت تا آنجا که طبیب از درمانش ناتوان شد، و پرستارش او را به فراموشی سپرد، و خانواده اش از وصف بیماری او خسته شدند، و در پاسخ سؤال کنندگان فرو ماندند»؛ (حتی فتر معلله (۱)، و ذهل ممرّضه (۲)، و تعایا (۳) أهله بصفه دائه، و خرسوا عن جواب السائلین عنه).

گویی امام بارها و بارها در کنار این گونه بیماران و خانواده های آنان بوده و حالات آنان را دقیقاً زیر نظر گرفته است؛ طبیب، اظهار عجز می کند و پرستار اظهار خستگی، و خانواده او نمی دانند درباره او به مردم چه بگویند. بگویند حال او بهتر است خلاف گفته اند. بگویند بدتر است خوشایند نیست. ناچار زبان را در کام فرومی برند و با نگاههای مأیوسانه خود پاسخ می گویند.

در ادامه می افزاید: «آنها در کنار بیمار خود نشسته و درباره خبر ناگواری که تا آن وقت از او مکتوم می داشتند آشکارا به گفت و گو پرداختند؛ یکی می گفت او را به حال خود رها کنید (که رفتنی است). دیگری آرزوی بازگشت بهبود او را می کرد و (سومی) آنان را به شکیبایی در فقدانش، دعوت می نمود، و (برای تحمیل این مصیبت) مصائب و اندوه گذشتگان را به یادشان می آورد»؛ (و تنازعوا دونه شجی (۴) خبر یکتومونه: فقائقل یقول: هو لَمّا به، و مَمّن لهم إیاب عافیه، و مصبر لهم علی فقهه، یذکرهم أسی (۵) الماضین من قبله).

ص: ۳۳۷

۱-۱. «معلّل» به معنای معالجه کننده است و در اصل از «عله» به معنای بیماری گرفته شده است.

۲-۲. «ممرّض» به معنای پرستار از ریشه «مرض» است.

۳-۳. «تعایا» از ریشه «عی» به معنای عجز است.

۴-۴. «شجی» به معنای غم انگیز از ریشه «شجو» بر وزن «هجو» به معنای غم و اندوه گرفته شده است.

۵-۵. «أسی» به معنای غم و اندوه است و در بعضی از نسخه ها «أسی» (به ضم همزه آمده) جمع «اسو» به معنای پیشگام است و هر دو معنا در عبارت خطبه مناسب است.

سرانجام امام چهارمین و آخرین مرحله زندگی این بیمار را بیان می کند.

هنگامی که در آستانه مرگ قرار می گیرد و آماده سفر آخرت و ترک این جهان می شود، می فرماید: «در این حال که او در شرف فراق دنیا و ترک دوستان بود، ناگهان عارضه ای گلوگیرش شد که فهم و درک او را ناتوان ساخت و در حیرت و سرگردانی فروبرد و زبانش خشک شد»؛ (فینا هو كذلك علی جناح من فراق الدنیا، و ترک الأحبّه، إذ عرض له عارض من غصصه، فتحیرت نوافذ فطنته، و بیست رطوبه لسانه) .

در ادامه می فرماید: «در این هنگام به فکر وصایا و سؤالات مهم و لازمی می افتد که پاسخ آنها را می دانست؛ اما چه سود که زبانش از گفتن باز مانده است و سخنانی می شنود که قلب او را به درد می آورد (و می خواهد جواب آنها را بگوید؛ اما قدرت ندارد، از این رو) خود را به ناشنوایی می زند و چه بسیار سخنان و زخم زبانهایی که گاه از شخص بزرگی صادر می شود که این بیمار او را محترم می شمرد یا از کوچکی است که در گذشته بر او ترحم می کرده است»؛ (فکم من مهمّ من جوابه عرفه فعی عن رده، و دعاء مؤلم بقلبه سمعه فتصامّم (۱) عنه، من کبیر کان یعظمه، أو صغیر کان یرحمه!) .

آری! او در این حالت چون علم به فرارسیدن لحظه های پایان عمرش پیدا می کند در فکر فرومی رود که اموال مخفی داشته یا بدهکاریهایی به اشخاص که می بایست به بازماندگانش معرفی می کرد و یا خانواده و دوستان او سؤالاتی درباره این امور و یا آنچه مربوط به دفن و موضع قبر اوست از او دارند که قادر به پاسخ گفتن نیست.

ابن ابی الحدید در اینجا داستان کوتاه و عبرت انگیزی را که خود شاهد و ناظر بوده نقل می کند، که در لحظات آخر شخصی می خواست وصیت لازمی کند، اما

ص: ۳۳۸

۱- ۱). «فتصامّم» از ریشه «صمّم» به معنای کر شدن گرفته شده و «تصامّم» یعنی خود را به کری زد.

زیانش از گردش افتاده بود. به قلم و دواتی اشاره کرد تا خواسته خود را بنویسد؛ ولی افسوس دست آن قدر لرزان بود که کلمات نامفهوم نوشته شد و دستش همچنان می لرزید تا جان داد. (۱)

سرانجام امام علیه السلام با این جمله، خطبه پر محتوا و تکان دهنده خود را پایان می دهد و می فرماید: «به هر حال مرگ دشواریهایی دارد که انسان را در خود غرق می کند. مشکلاتی که هراس انگیزتر از آن است که بتوان در قالب الفاظ ریخت یا اندیشه های اهل دنیا آن را درک کند؛ (و إنّ للموت لغمرات (۲) هی أقطع من أن تستغرق بصفه، أو تعتدل علی عقول أهل الدّنيا) .

مرحوم علامه شوشتی در شرح نهج البلاغه خود در اینجا حدیثی از کتاب کافی نقل می کند که گروهی از عابدان بنی اسرائیل تصمیم گرفتند شهرهای مختلف را بگردند و آثار عبرت انگیز را در آنها ببینند، در این گردش خود به قبری رسیدند که باد، گرد و غبار بر آن پاشیده بود و جز اثر مختصری از آن آشکار نبود. گفتند چه خوب است دعا کنیم و از درگاه خدا بخواهیم صاحب این قبر، شرح حال خود را برای ما بازگو کند. دعای آنها مستجاب شد. از صاحب قبر پرسیدند طعم مرگ را چگونه یافتی؟ او با وحشت تمام در پاسخ گفت: نود و نه سال از دفن من می گذرد و هنوز درد و رنج جان دادن و تلخی طعم آن در درون من است. (۳)

نکته: گذرگاهی که همه از آن عبور می کنند

گذرگاهی که همه از آن عبور می کنند

بارها گفته اند و گفته ایم که اگر انسان در هر چیز شک و تردید به خود راه دهد

ص: ۳۳۹

۱- ۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۶۷.

۲- ۲. «غمرات» جمع «غمره» معنای آن در فقره قبلی گذشت.

۳- ۳. کافی، ج ۳، ص ۲۶۰، ح ۳۸ (با تلخیص).

در این مسئله نمی تواند تردید کند که یک روز باید رخت سفر را از این دنیا بر بندد و کاسه مرگ را با اکراه یا با رغبت سر کشد.

همان گونه که هر جنینی به هر شکل و صورت و مربوط به هر کس، روزی باید از گذرگاه رحم بگذرد و به این دنیا گام بگذارد و هر میوه ای روزی از درخت می افتد و یا آن را می چینند، انسان نیز باید خواه ناخواه از گذرگاه مرگ بگذرد.

حال که چنین است چرا گروهی مایل نیستند نام مرگ برده شود؟ چرا تلاش می کنند این واقعیتی که آنها را فراموش نمی کند، از یاد ببرند؟!

از آن مهم تر، مقدمات و پیامدهای مرگ است؛ حالات عجیبی که مولا امیر مؤمنان علی علیه السلام در این خطبه با موشکافی تمام آن را به صورت تابلوی بسیار زنده ای ترسیم کرده و بازتاب مرگ را در انسانی که آماده رفتن از این دنیا می شود و همچنین در اطرافیان او به طور دقیق تشریح می کند و به نظر می رسد که هدف اصلی امام بیدار کردن غافلان و هوشیار ساختن مستان باده غرور و خودخواهی و هواپرستی است و الحق و الانصاف امام در این زمینه داد سخن داده و همه گفتنیها را گفته، به گونه ای که هر انسان غافل و بی خبری آن را بخواند تکان می خورد و سخت تحت تأثیر واقع می شود.

امام علیه السلام در حدیث دیگری می فرماید: «ما رأیت إیماناً مع یقین أشبه منه بشکک، علی هذا الإنسان إنّه کلّ یوم یودّع إلی القبور و یشیع و إلی غرور الدنیا یرجع و عن الشّهوه و الذّنوب لا یقلع؛ من هیچ ایمان توأم با یقین را شبیه تر به شک از کار این انسان ندیدم؛ او همه روز برای تشییع دوستان و بستگان و سپردن جسم بی جان آنها به قبرها می رود ولی هنگامی که باز می گردد باز به سراغ غرور دنیاست و از شهوت و گناه باز نمی ایستد». (۱)

ص: ۳۴۰

در مقابل ما افرادی را می شناسیم که به استقبال مرگ می رفتند و بر چهره آن لبخند می زدند سكرات موت برای آنها مفهومی نداشت و همچون کسی که در انتظار عزیزی به سر می برد، در لحظات آخر عمر، چنین حالی را داشتند. نمونه آشکار آن شخص امام علیه السلام است که در کلام معروفش در همین نهج البلاغه می فرماید: «اشتیاق من به مرگ و شهادت از اشتیاق طفل شیرخوار به پستان مادر بیشتر است». (۱)

جالب اینکه در احادیث اسلامی نیز وارد شده که مرگ مؤمنان صالح العمل و اولیاء الله با دیگران متفاوت است. شخصی به امام صادق علیه السلام عرض کرد: «صف لنا الموت؛ مرگ را برای ما وصف کن». فرمود: «للمؤمن كأطيب طيب يشمه فينعس لطيبه و ينقطع التعب و الألم عنه و للكافر كلسع الأفاعی و لدغ العقارب و أشد؛ مرگ برای مؤمن همانند عطر بسیار خوشبویی است که آن را استشمام می کند و بخاطر خوشبویی آن می آرامد و درد و رنج از او زایل می شود ولی برای کافر مانند گزش افعی ها و نیش زدن عقربها بلکه شدیدتر از آن است». (۲)

شک نیست عدم وابستگی مؤمن به زرق و برق دنیا و به عکس وابستگی های افراد بی ایمان به این جهان چنین بازتابی در این دو گروه داشته باشد هرچند الطاف الهی و مشاهدات مؤمن نسبت به مواهبی که در انتظار اوست و به عکس مشاهدات فرد بی ایمان نسبت به عذابهایی که در انتظار او می باشد در این امر تأثیرگذار است.

ص: ۳۴۱

۱- ۱. نهج البلاغه، خطبه ۵.

۲- ۲. بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۷۲، ح ۵۰.

خطبه ۲۲۲: هنگام تلاوت آیات «يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ * رَجَالٌ لَا تُلِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ»

اشاره

و من کلام له عليه السلام

قاله عند تلاوته: «يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ اِرْجَالٌ لَا تُلِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ»

(۱)

از سخنان امام علیه السلام است که به هنگام تلاوت آیات بالا بیان فرموده (آیاتی که ترجمه اش چنین است): «صبح و شام در آنها (در آن خانه هایی که از نور خدا روشن است) مردانی تسیح می گویند که نه تجارت و نه معامله ای آنها را از یاد خدا غافل می کند». (۲)

خطبه در یک نگاه

در این خطبه چند بخش مهم وجود دارد:

ص: ۳۴۳

۱- ۲). نور، آیه ۳۶-۳۷.

۲- ۳). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه مدرک دیگری که برای بخشی از این خطبه ذکر کرده، غرور الحکم آمدی است که در حرف الف، بخش نخستین این خطبه را آورده و با نهج البلاغه تفاوتی دارد. این تفاوتها به خوبی نشان می دهد که خطبه را از منبع دیگری اخذ نموده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۱)

در بخش اول پیش از هر چیزی امام به بیان اهمّیت ذکر خدا و آثار آن بر روح و جان آدمی می پردازد و با تعبیرات مؤثری آن را شرح می دهد.

در بخش دوم به حاملان اذکار در هر عصر و زمان و برنامه های او اشاره می کند که چگونه بندگان خدا را از انحراف رهایی می بخشند و چراغهای پر فروغی بر سر راه آنها می نهند.

در بخش سوم سخن از صفات آنهاست و از بی اعتنائی آنان به زرق و برق دنیا، پرهیز از گناه، طرفداری از عدالت و امر به معروف و نهی از منکر.

در بخش چهارم حال آنها را در قیامت به هنگام انتشار نامه های اعمال و آماده شدن بندگان برای حساب شرح می دهد و از عاقبت محمود و نتایج بسیار گرانبهای اعمال آنها سخن می گوید.

در پنجمین بخش به مخاطبان خود دستور می دهد که به حساب خویش برسند و خودشان داور اعمالشان باشند.

إِنَّ اللَّهَ سَبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جَلَاءً لِلْقُلُوبِ، تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْرِ، وَتَبْصُرُهُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ، وَتَنْقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمَعَانِدَةِ، وَ مَا بَرِحَ اللَّهُ - عَزَّتْ آلاؤُهُ - فِي الْبِرْهِهِ بَعْدَ الْبِرْهِهِ، وَ فِي أَسْمَانِ الْفَتَرَاتِ عِبَادَ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ، وَ كَلِمَتِهِمْ فِي ذَاتِ عَقُولِهِمْ، فَاسْتَصْبَحُوا بِنُورِ يَقْظِهِ فِي الْأَبْصَارِ وَ الْأَسْمَاعِ وَ الْأَفْتِدَةِ، يَذْكُرُونَ بِأَيَّامِ اللَّهِ، وَ يَخَوِّفُونَ مَقَامَهُ، بِمَنْزِلَةِ الْأَدْلَةِ فِي الْفُلُوتِ. مَنْ أَخَذَ الْقَصْدَ حَمَدُوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَةَ، وَ بَشَّرُوهُ بِالنَّجَاهِ، وَ مَنْ أَخَذَ يَمِينَنَا وَ شَمَالًا ذَمُّوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَ، وَ حَذَّرُوهُ مِنَ الْهَلَاكِ، وَ كَانُوا كَذَلِكَ مَصَابِيحَ تِلْكَ الظُّلُمَاتِ، وَ أَدْلَةَ تِلْكَ الشُّبُهَاتِ.

خداوندی منزّه و برتر، یاد خود را مایه جلای قلبها قرار داده که بر اثر آن گوش، پس از سنگینی (بر اثر غفلت) شنوا شود و چشم پس از کم سویی بینا گردد و از لجاجت و عناد به انقیاد و اطاعت باز گردد و رام شود. خداوندی که نعمتهایش بزرگ و عظیم است همواره در هر عصر و زمان و در فاصله میان بعثت پیامبران بندگانی داشت که حقایق را به فکر آنها الهام می کرد و با عقل و اندیشه آنها سخن می گفت تا آنها در پرتو آن با نور بیداری، چشمها و گوشها و قلبها را روشن سازند و مردم را به یاد ایام الله و روزهای خاص الهی بیندازند و از مقام عظمت او بیم دهند. این افراد همچون راهنمای بیابانها هستند که قافله ها را از گم کردن راه نجات می دهند هر کس راه حق را در پیش می گرفت طریقتش را می ستودند و او را به نجات، بشارت می دادند و آن کس که به چپ و راست

منحرف شده بود طریقهش را نکوهش می کردند و از هلاکت بر حذر می داشتند (آری!) آنها چراغهای روشن تاریکیها بودند و راهنمایان در برابر شبها!

شرح و تفسیر: راهنمایان ره پویان راه حق

راهنمایان ره پویان راه حق

نخست باید به سراغ تفسیر آیه سوره نور برویم تا بیانات پرمعنای امام علیه السلام در شرح آن روشن تر شود.

قرآن مجید در سوره نور آیه ۳۵ «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» از نور خداوند سخن می گوید و با مثالی زیبا که پر از نکات آموزنده است آن را شرح می دهد و سپس در آیات بعد می فرماید: این چراغ پر فروغ در خانه هایی قرار دارد که خداوند آنها را از نفوذ شیاطین در امان داشته است. و در ادامه می افزاید: در این خانه نورانی مردان با شخصیتی هستند که پیوسته خدا را یاد می کنند، نماز را بر پا می دارند و زکات را ادا می کنند و از روز قیامت بیمناکند.

روشن است که این رجال در درجه اول پیامبران و امامان معصوم اند و در درجه بعد پویندگان مخلص راه آنان.

با توجه به این اشاره اجمالی به تفسیر خطبه می پردازیم، امام علیه السلام در بخش آغازین این خطبه می فرماید: «خداوند سبحان و متعال یاد خویش را مایه جلای قلبها قرار داده که بر اثر آن گوش، پس از سنگینی (بر اثر غفلت) شنوا می شود و چشم، پس از کم سویی بینا می گردد و از لجاجت و عناد، به انقیاد و اطاعت باز می گردد (و رام می شود)؛ (إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ (۱) جَلَاءً (۲) لِلْقُلُوبِ،

ص: ۳۴۶

۱- ۱). «ذکر» به معنای یادآوری است و در اینجا منظور ذکر خداست که بر سه گونه است: قلبی، زبانی و عملی که هنگام فراهم شدن اسباب معصیت به یاد خدا بیفتد و آن را ترک کند. گاه گفته می شود که ذکر هم یاد خدا را شامل می شود و هم یاد قیامت، نبوت، ولایت و آیات الهی را.

۲- ۲). «جلاء» به معنای صیقل زدن، روشن ساختن و نورانی کردن است. به سرمه نیز جلاء گفته می شود، زیرا به چشم روشنی می بخشد.

تسمع به بعد الوقره (۱)، و تبصر به بعد العشوه (۲)، و تنقاد به بعد المعانده) .

آری! هر گاه ذکر با فکر و اندیشه همراه باشد، آثار عجیبی دارد. هنگامی که انسان نام خدا را به عظمت می برد و اوصاف جمال و جلالش را از علم و قدرت و سمع و بصر و مقام رحمانیت و رحیمیت و مراقبت او را نسبت به بندگان بر می شمرد پرده های غفلت از مقابل چشم دل کنار می رود و حق را به خوبی می بیند. غوغای هوا و هوسها فرومی نشیند و صدای رهبران الهی و داعیان الی الله را با گوش جان می شنود و نتیجه آن انقیاد کامل در برابر فرمان خداست.

بعضی از شارحان معتقدند و یا احتمال داده اند که منظور از ذکر در جمله بالا قرآن مجید است به قرینه آنچه قرآن درباره خودش می گوید: «وَ هَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ» (۳) ولی به یقین ذکر مفهوم عامی دارد که یکی از مصادیق برجسته آن آیات شریفه قرآن است.

حضرت در ادامه این سخن می افزاید: «خداوندی که نعمتهایش بزرگ و عظیم است همواره در هر عصر و زمان و در فاصله میان بعثت پیامبران، بندگان خاصّی داشته که حقایق را به فکر آنها الهام می کرد و با عقل و اندیشه آنها سخن می گفت تا آنها در پرتو آن با نور بیداری چشمها و گوشها و قلبها را روشن سازند و مردم را به یاد ایّام الله و روزهای خاصّ الهی بیندازند و از مقام عظمت او بیم دهند. این افراد همچون راهنمای بیابانها هستند که غافله ها را از گم کردن راه رهایی می بخشند!» (و ما برح (۴) لله - عزّت آلاؤه - فی البرهه (۵) بعد البرهه، و فی ازمان الفترات عباد ناجاهم فی فکرهم، و کلمهم فی ذات عقولهم، فاستصبحوا

ص: ۳۴۷

۱- ۱). «وقره» از ریشه «وقر» در اصل به معنای سنگینی است، لذا بزرگداشتن افراد را توقیر می نامند، و قر در قرآن مجید بیشتر به معنای سنگینی گوش به کار رفته و در جمله بالا نیز همین معنا مراد است.

۲- ۲). «عشوه» به معنای کم سویی چشم یا نابینایی است.

۳- ۳). سوره انبیاء، آیه ۵۰.

۴- ۴). «ما برح» به معنای همواره و همیشه است.

۵- ۵). «برهه» به معنای زمان طویل یا قطعه ای از زمان است.

بنور يقظه في الأبصار و الأسماع و الأفئدة، يذكرون بأيام الله، و يخوفون مقامه، بمنزله الأدله في الفلوات (١).

این تعبیر ممکن است اشاره به اوصیای انبیا باشد که در فترتها همواره وجود داشته اند و حقایق را از طریق الهامات قلبی از ساحت قدس الهی می گرفتند و به بندگان می رساندند.

نیز ممکن است اشاره به مردان صالح و مخلص و عارف و بصیری غیر از انبیا و اوصیا باشد که در هر زمانی در میان مردم وجود دارند؛ آنها نیز با الهامات الهی و تأییدات ربّانی به صراط مستقیم الهی واقف می شوند و سعی در هدایت دیگران دارند. نیز شاید هر دو گروه را شامل شود.

تعبیر به «ادله» جمع دلیل اشاره به چیزی است که در مسافرتها زمانهای گذشته وجود داشته است. در آن زمان جاده های مشخصی مانند امروز نبود که انسان از آن برود و به مقصد برسد، به همین دلیل قافله ها افراد راه شناسی با خود بر می داشتند که در بیابان راه را گم نکنند و آنها را «دلیل راه» می نامیدند. این مردان الهی در بیابان زندگی دنیا همچون دلیل راهند که قافله های انسانی را از گم گشتن و هلاک شدن نجات می دهند.

در ادامه سخن می افزاید: «این راهنمایان راه هر کس را که راه مستقیم را در پیش می گرفت طریقتش را می ستودند و او را بشارت به نجات می دادند و آن کس که به جانب چپ و راست منحرف شده بود طریقتش را نکوهش می کردند و از هلاکت بر حذرش می داشتند»؛ (من أخذ القصد حمدوا إليه طریقه، و بشروه بالنجاه، و من أخذ یمینا و شمالا ذموا إليه الطریق، و حذروه من الهلکه .

آری! آنها کاملا مراقب هموعان خود بودند؛ رهروان راستین را تشویق

ص: ۳۴۸

۱- ۱). «فلوات» جمع «فلات» به معنای بیابان خشک و بی آب و علف یا صحرای وسیع است.

می کردند و دلگرم می ساختند و به منحرفان هشدار می دادند و آنها را نکوهش می کردند و بر آنان فریاد می زدند که با ادامه این راه انحرافی خود را به هلاکت نینفکنند.

سپس در یک نتیجه گیری از آنچه در جمله های پیشین آمد، می فرماید:

«بدین گونه آنها چراغهای روشن تاریکیها بودند و راهنمایان در برابر آن شبها»؛ (و كانوا كذلك مصابيح تلك الظلمات، و أدله تلك الشبهات).

آری! در مسیر زندگی دنیا هم ظلمات و تاریکیهاست و هم جاده های مشکوک و مشتبه که هر دو برای رهروان راه خطرناک است. وجود این مردان الهی چراغ پر نوری در آن ظلمتها و دلیل و راهنمایی برای آن طرق مشکوک است.

نکته ها

۱- منظور از ایام الله چیست؟

در این بخش از خطبه امام علیه السلام اشاره فرموده بود که مردان الهی ایام الله را به مردم یادآوری می کنند. به یقین همه روزها روزهای خداست و همه جا خانه اوست و در عین حال نه روزی دارد و نه خانه ای که برتر از زمان و مکان است؛ ولی همان گونه که خانه کعبه، بزرگ ترین جایگاه عبادت به موجب این ویژگی اش «بیت الله» نامیده شده، روزهای خاصی هست که به جهت حوادث مهمّش درخشش فوق العاده ای دارد.

بعضی گفته اند: «ایام الله» اشاره به روزهای پیروزی پیامبران بر لشکر شرک و کفر است. بعضی گفته اند: روزهای مهم عبادت همچون ایام ماه مبارک و ایام حج است. آنچه در تاریخ بنی اسرائیل و موسی آمده که مأمور شد ایام الله را به بنی اسرائیل یادآوری کند اشاره به روز غلبه بر فرعون و نجات از دریا و مانند آن

است؛ ولی در حدیثی از امام صادق علیه السلام می خوانیم که در تفسیر «ایام الله» فرمود:

«یرید بایام الله سننه و أفعاله فی عبادته من إنعام و انتقام؛ منظور از ایام الله، سنتها و افعال الهی در میان بندگان اعم از انعام و انتقام است». (۱)

مطابق این روایت هر روز که موهبت مهم تازه ای از سوی خداوند به بندگان ارزانی شده و یا از دشمنان آنها انتقام گرفته شده و با کیفرهای سختی از میان رفته اند، ایام الله محسوب می شوند.

به هر حال یادآوری ایام الله سبب شکوفایی ایمان و تحریک حس شکرگزاری و توجه به خداست.

حتی روزهای آزمایش بزرگ الهی نیز در روایات جزء ایام الله شمرده شده است. همان گونه که در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله می خوانیم: «ایام الله نعماته و بلاؤه و مثلاته سبحانه؛ منظور از ایام الله روزهای نعمت و آزمایش و کیفر سخت بدکاران است». (۲) شک نیست که واژه ایام الله در این خطبه مفهوم عامی دارد که همه آنچه را در بالا آمد شامل می شود.

۲- الهامات الهی

در جمله «عبادنا جهم فی فکرهم و کلمهم فی ذات عقولهم...» امام علیه السلام اشاره به مردانی کرده است که خداوند از طریق نجوای فکری و الهامات قلبی نور هدایت را در دل آنها می افکند و پرده های جهل و ظلمت را کنار می زند و آنها در حد خود با آن دریافتهای ربّانی به هدایت خلق و راهنمایی گم شده های طریق ایمان و تقوا تلاش و کوشش می کنند.

آیا اینان همان اوصیا و امامان معصوم اند که در فترات بعثت انبیا از طریق الهام، حقایق را از عالم غیب می گیرند یا افراد صالح و متقی و عالمان پرهیزگار را که در

ص: ۳۵۰

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۳۲۷.

۲- ۲. همان مدرک، ج ۶۷، ص ۲۰.

سطح بالایی از تقوا قرار دارند نیز شامل می شود؟ یعنی قلب آنها نیز با عالم غیب ارتباط دارد و به مضمون «إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا» (۱) خداوند وسیله شناسایی حق را از باطل در پرتو تقوا به آنها بخشیده و به مضمون «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (۲) بر اثر مجاهدتهای نفسانی و ستیز با دشمن عنایات الهی شامل حال آنها شده و دستشان را گرفته و از طریق ایصال به مطلوب به مقصد رسانده است.

هنگامی که در مواقع سخت، خداوند بندگانی را همچون مادر موسی علیه السّلام تنها نمی گذارد و به مضمون «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ» (۳) مسیر پر پیچ و خم آینده فرزندش را به او الهام می کند چگونه ممکن است صالحان دیگر از این فیض بزرگ محروم بمانند، از این رو بعضی از بزرگان معتقدند هر کار مهمی از عالم با تقوا و انسان پرهیزگاری صادر می شود و یا هر اکتشافی که از دانشمند مخلص سر می زند؛ در پرتو هدایت تکوینی و الهام الهی است.

همان روح القدس که به هنگام سرودن اشعار و الا به یاری کسانی چون «حسان بن ثابت» و «کمیت» شتافت و چنان اشعاری را بر زبان آنها جاری ساخت (۴) چرا به یاری سایر پاکبازان نیاید و به گفته حافظ:

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید دگران هم بکنند آنچه مسیحا می کرد

ص: ۳۵۱

۱-۱. انفال، آیه ۲۹.

۲-۲. عنکبوت، آیه ۶۹.

۳-۳. قصص، آیه ۷.

۴-۴. در حدیث آمده است: هنگامی که کمیت شاعر معروف اهل بیت وارد بر امام باقر علیه السّلام شد و اشعار معروف: «من لقلب متیم مستهام» را انشاد کرد پس از پایان، امام به او فرمود: «لا تزال مؤید بروح القدس ما دمت تقول فینا» (وسائل الشّیعه، ج ۱۰، باب ۱۰۵، ابواب المزار، ح ۴). امام این سخن را از کلامی اقتباس فرمود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به حسان بن ثابت به هنگام سرودن اشعار معروف «ینادیهم یوم الغدیر نبیهم» فرمود. (بحار الانوار، ج ۳۷، ص ۱۵۰)

و إِنَّ لِلذَّكَرِ لِأَهْلًا أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلًا، فَلَمْ تَشْغَلْهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْهُ، يَقْطَعُونَ بِهِ أَيَّامَ الْحَيَاةِ، وَيَهْتَفُونَ بِالزَّوْجِرِ عَنِ مَحَارِمِ اللَّهِ فِي أَسْمَاعِ الْغَافِلِينَ، وَيَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ وَيَأْتُمِرُونَ بِهِ، وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَتَنَاهَوْنَ عَنْهُ، فَكَأَنَّمَا قَطَعُوا الدُّنْيَا إِلَى الْآخِرَةِ وَهُمْ فِيهَا، فَشَاهَدُوا مَا وَرَاءَ ذَلِكَ، فَكَأَنَّمَا أُطْلِعُوا عَيُوبَ أَهْلِ الْبِرْزَخِ فِي طَوْلِ الْإِقَامَةِ فِيهِ، وَحَقَّقَتِ الْقِيَامَةُ عَلَيْهِمْ عِدَاتَهَا، فَكَشَفُوا غَطَاءَ ذَلِكَ لِأَهْلِ الدُّنْيَا، حَتَّى كَأَنَّهُمْ يَرُونَ مَا لَا يَرِي النَّاسُ، وَيَسْمَعُونَ مَا لَا يَسْمَعُونَ.

یاد خدا اهلی دارد که آن را به جای (زرق و برق) دنیا بر گزیده اند، لذا هیچ تجارت و داد و ستدی آنها را از یاد خدا باز نداشته، با یاد خدا تمام دوران زندگی خود را سپری می کنند و با فریادهای باز دارنده در گوش غافلان، آنها را به (کیفر) محرمات الهی توجّه می دهند و به عدالت و معروف دعوت می کنند و خود عامل به آن هستند، مردم را از منکرات باز می دارند و خود گرد آن نمی گردند (با اینکه در دنیا هستند) گویی دنیا را رها کرده و به آخرت پیوسته و در آن قرار دارند، به همین سبب ماورای دنیا را مشاهده کرده اند. گویی از پشت دیواره این دنیا سر بر آورده و به برزخیان و اقامت طولانی آنها در آنجا نمی نگرند و (با چشم دل به قیامت نگاه می کنند در حالی که) رستخیز وعده های خود را برای آنها عملی ساخته، از این رو آنها پرده ها را برای اهل دنیا کنار زده (و حقایق عالم برزخ و قیامت را برای آنها شرح می دهند) گویی آنها با چشم خود چیزهایی را می بینند که مردم نمی بینند و مطالبی را می شنوند که دیگران نمی شنوند.

مردان الهی و اهل ذکر

امام علیه السّلام بعد از بیان آثار ذکر خدا در صیقل دادن دلها و آثار گسترده آن در روح و جان آدمی به شرح حال کسانی می پردازد که به راستی اهل ذکرند و صفات آنها را یکی بعد از دیگری بیان می کند. نخست می فرماید: «یاد خدا اهلی دارد که آن را به جای (زرق و برق) دنیا بر گزیده اند؛ (و إنّ للذکر لأهلاً أخذوه من الدنیا بدلاً) .

اشاره به اینکه یاد خدا سبب می شود که فریفته مادیّات زودگذر دنیا نشوند همان دنیایی که عشق به آن در احادیث اسلامی «رأس کلّ خطیئه» و منشأ انواع گناهان شمرده شده است.

البته مفهوم این سخن این نیست که آنها مانند راهبان دیر نشین و تارکان دنیا پشت پا به زندگی اجتماعی می زنند (به قرینه جمله هایی که بعد از آن می آید) بلکه منظور این است آنها اسیر چنگال دنیا نمی شوند.

در اینکه منظور از «ذکر» و «اهل» چیست؟ دو تفسیر عمده برای آن ذکر شده است: یکی خاص و دیگری عام؛ تفسیر خاص آن این است که منظور از ذکر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله یا قرآن است و اهل ذکر «اهل بیت» و امامان معصوم اند و صفاتی که بعد از این جمله درباره اهل ذکر آمده به طور کامل بر آنها منطبق می شود.

مفهوم عام آن همه عالمان با تقوا و مؤمنان کامل را شامل می شود و صفاتی که بعد از آن است نیز بر آنها منطبق است.

البته هیچ مانعی از جمع در میان این دو معنا نیست؛ مفهوم جمله عام است و اهل بیت، مصداقهای بارز و چهره های درخشان آن هستند.

آنگاه امام علیه السّلام در ادامه این سخن آثار ذکر الله را در وجود این گروه در ضمن پنج وصف بیان می کند و می فرماید: «لذا هیچ تجارت و داد و ستدی آنها را از یاد خدا باز نداشته است؛ (فلم تشغلهم تجاره و لا بیع عنه) .

نه اینکه آنها تجارت و بیعی ندارند و از فعالیت اقتصادی بیگانه و سربار اجتماع اند، بلکه آنها گامهای مؤثری در این وادی بر می دارند؛ ولی چنان نیست که این فعالیتهای اقتصادی آنها را از یاد خدا غافل سازد و در مسیر دنیاپرستی قدم زند.

در اینکه فرق میان تجارت و بیع چیست؟ گاه گفته می شود نسبت آنها عموم و خصوص مطلق و ذکر بیع بعد از تجارت از قبیل ذکر خاص بعد از عام است، زیرا بیع (خرید و فروش) یکی از انواع فعالیتهای اقتصادی است.

این احتمال نیز وجود دارد که تجارت اشاره به فعالیتهای اقتصادی مستمر است و بیع فعالیتهای محدود و مقطعی را شامل می شود؛ یعنی اهل ذکر نه آن را از دست می دهند و نه این را و درعین حال ذکر الله به طور دائم در آن تجلی می کند.

در ادامه این سخن به بقیه صفات آنها اشاره کرده می فرماید: «با یاد خدا تمام دوران زندگی خود را سپری می کنند و با فریادهای باز دارنده در گوش غافلان آنها را به (کیفر) محرمات الهی توجه می دهند، و به عدالت و معروف دعوت می کنند و خود عامل به آن هستند، و مردم را از منکرات باز می دارند و خود گرد آن نمی گردند»؛ (یقطعون به آیام الحیاه، و یهتفون ^(۱) بالزواج عن محارم الله فی أسمع الغافلین، و یأمرون بالقسط و یأتمرون به، و ینهون عن المنکر و یتناهون عنه).

جمله «یقطعون به آیام الحیاه» اشاره به این است که برنامه یاد خدا و آثار پر برکتش مربوط به یک روز و چند روز عمر آنها نیست، بلکه سراسر ایام حیاتشان را از جوانی گرفته تا بزرگسالی و پیری همه را شامل می شود.

ص: ۳۵۵

۱- ۱). «یهتفون» از ریشه «هتف» بر وزن «هتک» به معنای فریاد بر سر کسی زدن است.

جمله های بعد از آن اشاره به این است که آنها هرگز خود را از مسئولیتهای اجتماعی؛ مانند گوشه گیران و چله نشینان کنار نمی کشند، بلکه در میدان ارشاد جاهل و تنبیه غافل و امر به معروف و نهی از منکر کاملاً فعال اند و با توجه به اینکه جمله به صورت فعل مضارع آمده و فعل مضارع دلالت بر استمرار دارد نشان می دهد که این برنامه، برنامه همیشگی آنان است.

شایان توجه اینکه امام در اینجا می فرماید: «آنها هم خود عامل به معروف اند و هم دعوت کننده به آن، و هم خود تارک منکرند و هم ناهی از آن»، همان گونه که امام علیه السلام در خطبه ۱۷۵ می فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي، وَاللَّهِ، مَا أَحْتَكُم عَلَى طَاعَةِ إِلَّا- وَأَسْبِقُكُمْ إِلَيْهَا، وَلَا أَنْهَاكُم عَنِ مَعْصِيَةِ إِلَّا وَأَتْنَاهِي قَبْلَكُمْ عَنْهَا! أَي مَرْدَم! بَخَدَا سَوَّكُنْد مِن شَمَا رَا بَه كَار نِيكِي دَعْوَت نَمِي كَنَم مَكْر اَيْنَكِه پيش از شما به آن عمل می كنم و از منكري باز نَمِي دارم مَكْر اَيْنَكِه خودم قَبلا از آن چشم می پوشم».

سپس امام عليه السلام در ادامه این سخن، به شرح بیشتری درباره حالات این مردان الهی و اهل ذکر پرداخته، می فرماید: «(با اینکه در دنیا هستند) گویی آن را رها کرده و به آخرت پیوسته اند و در آن قرار دارند، و به همین سبب ماورای دنیا را مشاهده کرده اند»؛ (فَكأَنَّمَا قَطَعُوا الدُّنْيَا إِلَى الْآخِرَةِ وَ هَم فِيهَا، فشاھدوا ما وراء ذلک).

آری! آنها با چشم حقیقت بین و نافذشان از این جهان، عالم پس از مرگ و برزخ و قیامت را می بینند و سرنوشت نیکوکاران و تبهکاران را مشاهده می کنند.

سپس در توضیح این سخن می افزاید: «گویی از پشت دیواره این دنیا سر بر آورده و به برزخیان و اقامت طولانی آنها در آنجا می نگرند(و از آن برتر قیامت را با چشم دل می بیند) و مشاهده می کنند که رستاخیز وعده های خود را برای آنها عملی ساخته است»؛ (فَكأَنَّمَا اَطَّلَعُوا غِيُوبَ أَهْلِ الْبَرْزَخِ فِي طُولِ الْإِقَامَةِ فِيهِ، وَ

حَقَّقَت الْقِيَامَةَ عَلَيْهِمْ عِدَاوتَهَا (۱).

آنگاه نتیجه این مکاشفه روحانی را بیان کرده، می فرماید: «از این رو این پرده ها را برای اهل دنیا کنار زده (و حقایق عالم برزخ و قیامت را برای آنها شرح می دهند) گویی آنها با چشم خود چیزهایی را می بینند که مردم نمی بینند و مطالبی را می شنوند که دیگران نمی شنوند»؛ (فکشفوا غطاء ذلك لأهل الدنيا، حتى كأنهم يرون ما لا يرى الناس، و يسمعون ما لا يسمعون).

چرا مردم عادی دنیا از درک احوال برزخ و آخرت ناتوانند و مردم الهی اهل ذکر هر دو را مشاهده می کنند، بلکه خود را در آن می بینند؟

برای این است که روح دنیاپرستان به دنیا تعلق دارد و حجابی در میان آنها و عوالم دیگر افکنده؛ اما پاکدلان اهل ذکر که خود را از این تعلقات رهایی بخشیده اند و با ادامه ذکر و عبادت‌های خالصانه روح را صیقل داده اند، پرده ها از جلوی چشمانشان کنار رفته و صورت حقایق عالم برزخ و قیامت در آن نقش بسته است.

اینها حاملان پیامهای الهی از آن جهان به این جهان اند. پیامهایی که سبب بیداری غافلان و بینایی کوردلان می شود.

ص: ۳۵۷

۱- ۱). «عدات» جمع «عده» به معنای وعده هاست و اینکه امام علیه السلام می فرماید: قیامت وعده های خود را تحقق بخشیده، در واقع یک نوع مجاز است، زیرا وعده های الهی است وعده پاداش و کیفر و عالم قیامت ظرف تحقق این وعده هاست، بنابراین تصوّر نشود که نیاز به حذف و تقدیر است.

فلو مثلتهم لعقلك في مقاومتهم المحموده، و مجالسهم المشهوده، و قد نشروا دواوين أعمالهم، و فرغوا لمحاسبه أنفسهم على كل صغيره و كبيره أمروا بها فقصروا عنها، أو نهوا عنها ففرطوا فيها، و حملوا ثقل أوزارهم ظهورهم، فضعفوا عن الاستقلال بها، فنشجوا نشيجا، و تجاوبوا نجيبا، يعرجون إلى ربهم من مقام ندم و اعتراف، لرأيت أعلام هدى، و مصابيح دجى، قد حفت بهم الملائكه، و تنزلت عليهم السكينه، و فتحت لهم أبواب السماء، و أعدت لهم مقاعد الكرامات في مقعد أطلع الله عليهم فيه، فرضى سعيهم، و حمد مقامهم. يتنسمون بدعائه روح التجاوز، رهائن فاقه إلى فضله، و أسارى ذلّه لعظمته، جرح طول الأسى قلوبهم، و طول البكاء عيونهم. لكل باب رغبه إلى الله منهم يدّ قارعه، يسألون من لا تضيق لديه المناوح، و لا يخيب عليه الراغبون.

فحاسب نفسك لنفسك، فإن غيرها من الأنفس لها حاسب غيرك.

ترجمه

اگر حال آنها را در برابر عقل خود مجسم سازی و مقامات ستوده و مجالس آنان را که مشهود فرشتگان است، بنگری که نامه های اعمال خویش را گشوده و به حسابرسی اعمال خود نشستہ اند و هر کار کوچک و بزرگی که مأمور به آن بوده و کوتاهی کرده اند یا از آن نهی شده بودند و مرتکب گشته اند حساب می کنند و سنگینی بار خطاهایشان را بر دوش خود احساس کرده که از کشیدن این بار سنگین ناتوانند و درد نتیجه گریه گلوییشان را فشرده و با صدای بلند همراه

با یکدیگر ضجّه می زنند و در پیشگاه پروردگارشان در مقام اظهار ندامت و اعتراف به تقصیر آمده اند. (آری اگر آن حالات و آن عوالم معنوی را در نظر مجسم کنی) خواهی دید که آنان نشانه های هدایت و چراغهای پرفروغ بر طرف کننده تاریکیها هستند. فرشتگان آنها را در میان گرفته و آرامش و سکینه الهی بر آنها نازل شده، درهای آسمان به رویشان گشوده و جایگاه و مقامهای و الای کرامت برای آنان فراهم گشته است، در جایی که خداوند به آنها نظر رحمت افکنده و از سعی و کوشش آنها راضی است و موقعیتشان را می ستاید. آنها با دعا و نیایش به درگاه خدا آرامش عفو و گذشت او را می طلبند و گروگان نیازمندی به فضل او و اسیران فروتنی در برابر عظمتش هستند، غم و اندوه طولانی (به سبب احساس تقصیر در اطاعت و بندگی) قلبشان را مجروح ساخته و گریه های بسیار چشمانشان را خسته کرده است. برای هر دری که امید عفو و رحمت خدا در آن باشد دستی برای کوییدن دارند و از درگاه کسی درخواست می کنند که گستردگی بخشش او تنگی ندارد و امیدواران از درگاه او نومید بر نمی گردند (حال که چنین است) به حساب خود برای نفع خویشان رسیدگی کن، (و کار به حساب دیگران نداشته باش) زیرا دیگران حسابرسی جز تو دارند.

شرح و تفسیر: عاقبت کار رهروان راه حق

عاقبت کار رهروان راه حق

امام علیه السّلام در این بخش از خطبه ترسیم دقیقی از حال اهل ذکر و اولیاء الله می کند که چگونه آنها به محاسبه خویش می نشینند و به جبران کاستیها می پردازند، می فرماید: «اگر حال آنها را در برابر عقل خود مجسم سازی و مقامات ستوده و مجالس آنان که مشهود فرشتگان است را بنگری که نامه های اعمال خویش را گشوده و به حسابرسی اعمال خود نشسته اند و هر کار کوچک

ص: ۳۶۰

و بزرگی که مأمور به آن بوده اند و کوتاهی کرده اند یا از آن نهی شده بودند و مرتکب گشته اند حساب می کنند و سنگینی بار خطاهایشان را بر دوش خود احساس کرده که از کشیدن این بار سنگین ناتوانند و در نتیجه گریه گلویشان را فشرده و با صدای بلند همراه با یکدیگر ضجه می زنند و در پیشگاه پروردگارشان در مقام اظهار ندامت و اعتراف به تقصیر آمده اند؛ (فلو مثلثهم (۱) لعقلک فی مقاومهم (۲) المحموده، و مجالسهم المشهوده، و قد نشروا دواوین (۳) أعمالهم، و فرغوا لمحاسبه أنفسهم علی کل صغیره و کبیره أمروا بها فقصروا عنها، أو نهوا عنها ففرطوا فیها، و حملوا ثقل أوزارهم (۴) ظهورهم، فضعفوا عن الاستقلال بها، فنشجوا (۵) نشیجا، و تجاوبوا (۶) نجیبا (۷)، یعجون (۸) إلی ربهم من مقام ندم و اعتراف).

سپس امام علیه السلام بعد از ذکر حالات و اولیاء الله که چگونه آنها مراقب حالات خویش و مشغول محاسبه اعمال خود هستند و چگونه در برابر کوتاهی هایی که از آنها سرزده، عکس العمل نشان می دهند و به درگاه خدا می نالند، به نتیجه آن پرداخته می فرماید: «(اگر آن حالات و آن عوالم معنوی را در نظر مجسم کنی) خواهی دید که آنان نشانه های هدایت و چراغهای پرفروغ برطرف کننده تاریکیها هستند. فرشتگان آنها را در میان گرفته و آرامش و سکینه الهی بر آنها نازل شده، درهای آسمان به رویشان گشوده و جایگاه و مقامهای والای کرامت

ص: ۳۶۱

-
- ۱- ۱). «مثلثهم» از ریشه «تمثل» بر وزن «حلول» به معنای مجسم ساختن گرفته شده است.
 - ۲- ۲). «مقاوم» جمع «مقام» به معنای جایگاه است خواه جایگاه معنوی باشد یا جایگاه جسمانی.
 - ۳- ۳). «دواوین» جمع «دیوان» به معنای دفتر و در اینجا به معنای نامه عمل است.
 - ۴- ۴). «اوزار» جمع «حرز» بر وزن «حسرز» به معنای بار سنگین است و در اینجا به معنای بار سنگین مسئولیتهاست.
 - ۵- ۵). «نشیج» به معنای گلوگیر شدن از گریه و رفت و آمد صدا در گلو بر اثر گریه است که در فارسی هق هق کردن به آن گفته می شود.
 - ۶- ۶). «تجاوبوا» از ریشه «تجاوب» به معنای پاسخ دادن به یکدیگر و هماهنگ شدن است و در اینجا اشاره به گروهی است که در یک مجلس می نشینند و باهم می گریند.
 - ۷- ۷). «نجیب» به معنای گریه شدید و شیون کردن است.
 - ۸- ۸). «یعجون» از ریشه «عج» بر وزن «حج» به معنای فریاد زدن است.

برای آنان فراهم گشته، در جایی که خداوند به آنها نظر رحمت افکنده و از سعی و کوشش آنها راضی است و موقعیتشان را می ستاید؛ (لرأیت أعلام هدی، و مصابیح دجی (۱)، قد حفّت بهم الملائکه، و تنزلت علیهم السّکینه، و فتحت لهم أبواب السماء، و أعدت لهم مقاعد الکرامات فی مقعد اطلع الله علیهم فیه، فرضی سعیهم، و حمد مقامهم).

این قسمت از کلام امام در واقع جواب شرطی است که در جمله گذشته: (فلو مثلتهم...) بیان شده بود. امام علیه السلام در اینجا پنج وصف یا نتیجه مهم برای مراقبتهای آنها ذکر می فرماید که نشانه های هدایت و چراغهای تاریکیها هستند. اشاره به اینکه آنها هرگز مانند زاهدان گوشه گیر نیستند که تنها گلیم خود را از آب بیرون آرند، بلکه ناجیان غریقی هستند که سعی می کنند غافلان و آلودگان را از غرقاب گناه رهایی بخشند و از نظر مقام و موقعیت آن قدر والامقام اند که فرشتگان، گرداگرد آنها را گرفته و در خدمت آنان اند، همان گونه که قرآن می فرماید: «الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ» (۲)

آرامش و سکینه الهی به مضمون «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ» (۳) بر وجودشان سایه افکنده و به مضمون «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهْرٍ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ» (۴) مقامات توصیف ناپذیر فصل و رحمت الهی در انتظار آنان است.

راستی هنگامی که انسان این کلمات پرمعنا را می خواند که چگونه اولیاء الله در پرتو بندگی و عبودیت، به جاهایی می رسند که به جز خدا نبیند، در فکر فرو می رود که این انسان چه لیاقت بزرگی دارد اگر قدر آن را بداند و استعداد خویش

ص: ۳۶۲

۱- ۱. «دجی» جمع «دجیه» بر وزن «لقمه» به معنای ظلمت است. این واژه به معنای مفرد (تاریکی) نیز به کار می رود.

۲- ۲. فصلت، آیه ۳۰.

۳- ۳. فتح، آیه ۴.

۴- ۴. قمر، آیه ۵۴-۵۵.

را به فعلیت برساند.

در ادامه این سخن به بخش دیگری از حالات اهل ذکر در ارتباط با خدا در خلوتگاه عبادت و بندگی پرداخته می‌فرماید: «آنها با دعا و نیایش به درگاه خدا آرامش عفو و گذشت او را می‌طلبند، و گروگان نیازمندی به فضل او و اسیران فروتنی در برابر عظمتش هستند. غم و اندوه طولانی (به سبب احساس تقصیر در اطاعت و بندگی) قلبشان را مجروح ساخته و گریه‌های بسیار، چشمانشان را خسته کرده است»؛ (یتنسمون (۱) بدعائه روح التجاوز، رهائن فاقه إلی فضله، و أساری ذلّه لعظمته، جرح طول الأسی (۲) قلوبهم، و طول البكاء عیونهم).

اشاره به اینکه آنها هر قدر در اطاعت و بندگی کوشا باشند باز خود را در برابر عظمت خدا مقصّر می‌دانند و به همین دلیل از یک سو پیوسته به درگاه او می‌روند و آرامش را از طریق عفو او می‌جویند و از سوی دیگر هرگز تکیه بر اعمال خویش نمی‌کنند، بلکه تکیه بر فضل خدا دارند اندوهی شدید بر قلب آنها سنگینی می‌کند و چشمهای گریانیشان از این اندوه درونی خبر می‌دهد.

در ادامه می‌افزاید: «(به همین دلیل) برای هر دردی که امید عفو و رحمت خدا در آن باشد، دستی برای کوبیدن دارند و از درگاه کسی درخواست می‌کنند که گستردگی بخشش او تنگی ندارد و امیدواران از درگاه او نومید بر نمی‌گردند»؛ (لکلّ باب رغبه إلی الله منهم ید قارعه، یسألون من لا تضیق لیدیه المنادح (۳)، و لا یخیب علیه الرّاعبون).

اشاره به اینکه آنها دل به اعمال خویش نمی‌بندند و تنها امید به کرم خدا

ص: ۳۶۳

۱-۱). «یتنسمون» از ریشه «نسیم» گرفته شده، بنابراین جمله «یتنسمون» یعنی آنها در انتظار نسیمی هستند و «تنسم» به معنای تنفس است.

۲-۲). «اسی» به معنای حزن و اندوه است.

۳-۳). «المنادح» جمع «مندوحه» به معنای زمین وسیع و گسترده است. سپس به معنای هر برنامه گسترده‌ای که در آن آزادی عمل دارد، اطلاق شده است.

دارند. هر دری را می‌کوبند و هر کاری را که احتمال می‌دهند سبب خشنودی او گردد و امواج دریای رحمتش را به حرکت در آورد، انجام می‌دهند.

در واقع آنها همواره در میان خوف و رجا که بهترین حالات مؤمن است به سر می‌برند، خوف و ترس از کوتاهیها و امید و رجا به فضل خدا.

در پایان لحن کلام امام علیه السلام عوض می‌شود و از شرح حالات اهل ذکر به یک اندرز عمومی پرداخته می‌فرماید: «(حال که چنین است) به حساب خود برای نفع خویشتن رسیدگی کن، (و کار به حساب دیگران نداشته باش) زیرا دیگران حسابرسی جز تو دارند؛ (فحاسب نفسك لنفسك، فإن غيرها من الأنفس لها حاسب غيرك).

اشاره به اینکه پیش از آنکه زندگی تو پایان گیرد و به برزخ و قیامت برسی و فرشتگان الهی حسابرس تو باشند خودت در اینجا به حساب خویش رسیدگی کن تا اگر خطایی از تو سر زده است جبران کنی و اگر کار نیکی داشته‌ای خدا را شکر نمایی؛ هرگز لازم نیست در اعمال کوچک و بزرگ دیگران دقیق شوی و به حسابرسی آنها پردازی و از خود غافل گردی چرا که آنها برای خود حسابرسی دارند.

جمله اخیر در واقع دو پیام دارد یکی همان پیام حدیث معروف «حاسبوا قبل أن تحاسبوا» (۱) است و دیگر پیام آیه شریفه «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید مراقب خود باشید اگر شما هدایت یافته‌اید گمراهی گمراهان به شما زیانی نمی‌رساند». (۲)

ص: ۳۶۴

۱- ۱). نهج البلاغه، خطبه ۹۰.

۲- ۲). مائده، آیه ۱۰۵.

ذکر خدا و ذاکران

تمام آنچه در این خطبه غزّا و پر محتوا آمد، شرحی بود بر جمله ای از آیه ای از قرآن مجید و آن، اینکه مردان پاکباز الهی هرگز برای متاع دنیا از یاد خدا غافل نمی شوند. نور الهی در خانه آنها می درخشد و آنها همچون ستارگانی هستند که در ظلمات بَرّ و بحر، خلق خدا را راهنمایی می کنند.

گذشته از اینکه ذکر مراحل سه گانه ای دارد: ذکر با قلب، با لسان و ذکر با عمل، در هر مرحله مصادیق متفاوتی دارد همچون نور که نور آفتاب را شامل می شود و نور یک شمع را.

گاه این ذکر چنان محدود است که تنها فضای اطراف خود را روشن می سازد و گاه آنچنان عمیق و گسترده است که جهانی را روشن می کند.

قرآن اهمّیت فوق العاده ای برای ذکر و ذاکران قائل شده است. در یکجا به موسی علیه السّلام خطاب می کند نمازهای تو برای این است که به یاد من باشی: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» (۱)

گاه می فرماید: ذکر خدا از نماز هم برتر و بالاتر است؛ یعنی روح نماز است:

«إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ لِذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ» (۲)

گاه می فرماید: اگر از شراب به شدت نهی شده برای آن است که شما را از ذکر خدا غافل می کند: «وَيُضِدُّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» (۳)

گاه می گوید: نفوذ شیطان از آنجا شروع می شود که انسان از ذکر خدا غافل گردد: «وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِيَضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ» (۴)

ص: ۳۶۵

۱- ۱. طه، آیه ۱۴.

۲- ۲. عنکبوت، آیه ۴۵.

۳- ۳. مائده، آیه ۹۱.

۴- ۴. زخرف، آیه ۳۶.

گاه همه عظمت قرآن را در جمله ای خلاصه کرده می فرماید: «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (۱)

گاه می فرماید: برای حلّ هر مشکل به سراغ اهل ذکر بروید: «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (۲)

سرانجام ذکر خدا را آرام بخش دلها و وسیله اطمینان قلب معرفی می کند: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (۳)

گرچه ذکر در این آیات معانی مختلفی دارد؛ ولی همه در یک قدر مشترک جمع اند و آن چیزی است که انسان را به سوی خدا می برد. از قلب بر زبان جاری می شود و از زبان به تمام اعمال انسان گسترش می یابد. گویی همه اعضا در همه اعمال با صدای رسا ذکر خدا می گویند.

در روایات اسلامی نیز مسئله ذکر و ذاکران بازتاب گسترده ای دارد:

از جمله اینکه در روایتی از امام صادق علیه السّلام می خوانیم که هر چیزی حد و اندازه ای دارد جز ذکر خدا که هیچ حدی برای آن متصوّر نیست: «ما من شيء إلا و له حدّ ينتهي إليه إلا الذّکر فليس له حدّ ينتهي إليه». (۴)

در حدیث دیگری از همان بزرگوار آمده است که هر کس ذکر خدا بسیار گوید خداوند در بهشت سایه عنایتش را بر او می گستراند: «من أكثر ذکر الله عزّ وجلّ أظله الله في جنته». (۵)

از روایات دیگری استفاده می شود که ذکر خدا دافع انواع بلاهاست. در حدیثی از امام صادق علیه السّلام می خوانیم: «إنّ الصّواعق لا تصیب ذاکرا» (۶) صاعقه ها (و

ص: ۳۶۶

۱-۱. یوسف، آیه ۱۰۴.

۲-۲. انبیاء، آیه ۷.

۳-۳. رعد، آیه ۲۸.

۴-۴. کافی، ج ۲، ص ۴۹۸.

۵-۵. همان مدرک، ص ۵۰۰.

۶-۶. همان مدرک.

بلاهای بزرگ) به ذاکران اصابت می کند.

بلکه از این فراتر، از آن حضرت نقل شده که می فرماید: «ما من طیر یصاد إلاّ - بترك التسییح و ما من مال یصاب إلاّ بترك الزّکاه؛ هیچ پرنده ای صید نمی شود مگر اینکه در آن روز ذکر خدا را ترک گفته و هیچ مالی ضایع نمی شود مگر اینکه زکات آن را نداده باشند». (۱)

کوتاه سخن اینکه آیات و روایات درباره ذکر خدا و اهمّیت و آثار آن در زندگی مادی و معنوی و در دنیا و آخرت بسیار است. آنچه در بالا آمد گوشه ای از آن بود.

این گفتار را با سخنی از امام صادق علیه السّلام که در ادامه حدیث نامحدود بودن ذکر بیان فرموده پایان می دهیم. می فرماید: «کان أبی کثیر الذّکر لقد کنت أمشی معه و أنّه لیذکر الله و آکل معه الطّعام و إنّهُ لیذکر الله و لقد کان یحدّث القوم و ما یشغله ذلک عن ذکر الله...؛ پدرم بسیار ذکر خدا می گفت. هنگامی که با او راه می رفتم زبانش به ذکر خدا مشغول بود و هنگامی که با او غذا می خوردم ذکر خدا می گفت و سخن گفتن با مردم او را از ذکر خدا غافل نمی کرد». (۲)

ص: ۳۶۷

۱- ۱). وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۵، کتاب الزکاه، باب تحریم منع الزکاه، ح ۲۰.

۲- ۲). کافی، ج ۲، ص ۴۹۹.

خطبه ۲۲۳: هنگام تلاوت آیه شریفه «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ»

اشاره

و من خطبه له علیه السلام

قاله عند تلاوته: «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ»

از سخنان امام علیه السلام است که به هنگام تلاوت این آیه شریفه «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ»؛ ای انسان چه چیز تو را در برابر پروردگار کریمت مغرور ساخته است؟» (۱) بیان فرمود. (۲)

خطبه در یک نگاه

این خطبه پرمحتوا که ناظر به تفسیر آیه شریفه «یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» است از چند بخش تشکیل شده است.

ص: ۳۶۹

(۱-۱). انفطار، آیه ۶.

(۲-۲). سند خطبه: در مصادر نهج البلاغه دو منبع ذکر می کند که با استفاده از قرائنی استنباط می شود آنها این خطبه را از غیر منبع نهج البلاغه نیز یافته بودند: نخست شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید است که در مواردی این خطبه را با تفاوتی نسبت به آنچه در نهج البلاغه آمده، ذکر کرده است و دیگر کتاب شریف غرر الحکم است که بخشهایی از این خطبه را متفاوت با آنچه در نهج البلاغه آمده آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۵).

در بخش اول امام برای بیداری و هوشیاری یاران و مخاطبان خود آنها را مورد سؤال و سرزنش قرار می دهد که تا کی در خوابند و چرا از این خواب غفلت بیدار نمی شوند؟ چرا به خود رحم نمی کنند و از گرداب گناهی که در آن غوطه ورنند خود را نجات نمی دهند و مرهمی بر دردها و زخمهای دل خویش که از گناه نشأت گرفته، نمی نهند.

در بخش دوم این انسان گریز پا را به محاکمه خویشتن دعوت می کند.

نعمتهای خدا را به او یادآور می شود و خوردن نمک و شکستن نمکدان را به او گوشزد می کند و تأکید می کند که اگر واقعا به داوری خویشتن بنشینى خود را محکوم خواهى کرد.

در بخش سوم از ناپایداری وضع دنیا و عبرت گرفتن از زندگی و مرگ پیشینیان سخن می گوید.

در آخرین بخش در چند جمله کوتاه نسبت به پایان دنیا و قیام قیامت و حضور در دادگاه عدل الهی و نبودن عذری در پیشگاه او هشدار می دهد.

سرانجام همه این یادآوریها و هشدارها را وسیله ای برای پاره کردن پرده غرور که در آیه فوق به آن اشاره شده است، قرار می دهد.

ص: ۳۷۰

أدحض مسؤول حجّه، وأقطع مغتترّ معذره، لقد أبرح جهاله بنفسه.

يا أيها الإنسان، ما جرّأك على ذنبك، و ما غرّك برّيك، و ما أنسك بهلكه نفسك؟ أمّا من دائك بلول، أم ليس من نومتك يقظه؟ أمّا ترخّم من نفسك ما ترخّم من غيرك؟ فلربّما ترى الضّاحي من حرّ الشّمس فتظلّه، أو ترى المبتلى بالم يمضّ جسده فتبكي رحمه له! فما صبرك على دائك، و جامدك على مصابك، و عزّاك عن البكاء على نفسك و هي أعزّ الأنفس عليك! و كيف لا يوقظك خوف بيات نومه، و قد توزّطت بمعاصيه مدارج سطواته! فتداو من داء الفتره في قلبك بعزيمه، و من كرى الغفله في ناظرک بيقظه، و كن لله مطيعا، و بذكره آنسا.

ترجمه

این انسان (در برابر گناهیانی که انجام می دهد) نادرست ترین دلیل برای خود اقامه می کند و این بی خبر مغرور به بدترین عذر متوسّل می شود، چرا که نسبت به خود بیشترین جهالت را دارد! ای انسان! چه چیز تو را بر گناهت جسور ساخته و چه چیز تو را در مقابل پروردگارت مغرور کرده؟ و چه چیز تو را به هلاکت خویش علاقه مند نموده است. آیا درد تو درمان ندارد یا از این خوابت بیداری نیست؟ چرا آن گونه که به دیگران رحم می کنی به خودت رحم نمی کنی؟! چه بسا کسی را در دل آفتاب سوزان می بینی و در برابر حرارت آن بر او سایه می افکنی یا بیماری را مشاهده می کنی که درد جانکاهی بدنش را سخت آورده و از روی ترخّم بر او می گویی (پس چرا درباره خود بی تفاوت هستی) چه چیز تو

را بر این بیماری ات شکبیا ساخته و بر مصائب خود صبور کرده و از گریه بر خویشتن باز داشته است؟! در حالیکه هیچ چیز برای تو عزیزتر از نفس خودت نیست. چگونه ترس از بلاها و عذابهای شبانه تو را بیدار نکرده درحالی که بر اثر معصیت الهی هر روز، خود را به مرحله شدیدتری از خشم خدا می افکنی؟! حال که چنین است بیماری سستی دل خود را با داروی تصمیم و عزم راسخ مداوا کن و این خواب غفلتی که چشمت را فروگرفته با بیداری برطرف ساز، بنابراین مطیع خداوند باش و با یاد او انس گیر!

شرح و تفسیر: چرا بر خود رحم نمی کنی؟

چرا بر خود رحم نمی کنی؟

امام علیه السّلام در آغاز این خطبه با استفاده از آیه بالا می فرماید: «این انسان (در برابر گناهای که انجام می دهد) نادرست ترین دلیل برای خود اقامه می کند، و این بی خبر مغرور به بدترین عذر متوسّل می شود چرا که بیشترین جهل و نادانی را نسبت به خود دارد!» (أدحض (۱) مسؤول حجّه، و أقطع مغترّ معذره، لقد أبرح (۲) جهاله بنفسه).

در واقع امام علیه السّلام به این نکته اشاره می کند که خداوند در این آیه می فرماید:

پروردگار تو این همه کرم درباره تو کرده است، از فرق تا قدم، غرق نعمتهای گوناگون معنوی و مادی او هستی، باز هم مغرور و گستاخ و نافرمانی؟! هیچ دلیلی از تو پذیرفته نیست و هیچ عذری نداری و عملت نشان می دهد که هرگز خود را نشناخته ای.

ص: ۳۷۲

۱- ۱). «أدحض» از ریشه «ادحاض» به معنای باطل کردن و مغلوب نمودن و از ریشه «دحض» به معنای مغلوب شدن گرفته شده است.

۲- ۲). «أبرح» از ریشه «برح» بر وزن «حرف» به معنای شدت است و گاه به معنای زوال نیز آمده است و در جمله بالا معنای اوّل اراده شده است.

از اینجا روشن می شود آنها که معتقدند ذکر صفت کریم در آیه فوق برای تلقین عذر به مخاطب است که او در پاسخ بگوید: «غزنی کرمک؛ کرمت مرا مغرور کرد» سخن نادرستی است، بلکه به عکس می خواهد بفرماید: با این همه کرم و لطف الهی، این همه نافرمانی شرم آور و فاقد هرگونه عذر و حیثیت است، لذا در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله آمده: هنگام تلاوت این آیه فرمود: «غزه جهله؛ جهل و نادانی اش او را مغرور و غافل ساخته است».^(۱) سپس امام علیه السلام به شرح این سخن پرداخته با یک گفتار مبسوط تازیانه های ملامت و سرزنش را بر پیکر ارواح خفته می نوازد تا بیدار شوند و از بیراهه بازگردند. می فرماید: «ای انسان! چه چیز تو را بر گناهت جسور ساخته؟ و چه چیز تو را در مقابل پروردگارت مغرور کرده؟ و چه چیز تو را بر هلاکت خویش علاقه مند نموده است؟»؛ (یا أيها الإنسان، ما جرّأک علی ذنبک، و ما غرّک برّبک، و ما أنسک بهلکه نفسک؟).

اشاره به اینکه غریزه حبّ ذات در انسان نیرومندترین غرائز است؛ انسان به طور طبیعی خود را بیش از هر کس دوست دارد و هرگاه بینیم کسی خنجر برداشته، بر سینه و بازو و پهلوی خود می زند و وحشت می کنیم و با خود می گوئیم آیا گرفتار جنون شده است. مگر ممکن است انسان عاقل، علاقه مند هلاکت خویش شود؟ اگر انسان کمترین علاقه ای به هلاکت خویش ندارد، پس چرا گناه و غروری که مایه هلاکت اوست را پذیرا می شود؟!

در ادامه سخن می افزاید: «آیا درد تو درمان ندارد یا از این خوابت بیداری نیست. چرا آن گونه که به دیگران رحم می کنی به خودت رحم نمی کنی؟!»؛ (أما من دائک بلول^(۲)، أم لیس من نومتك یقطه؟ أما ترحم من نفسک ما ترحم من غیرک؟).

ص: ۳۷۳

۱-۱). تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه ۶ سوره انفطار.

۲-۲). «بلول» به معنای بهبودی از بیماری است و گاه به معنای شادابی و بی نیازی نیز آمده است.

سپس با ذکر مثالی این حقیقت را روشن تر می سازد و می فرماید: «چه بسا کسی را در دل آفتاب سوزان می بینی و در برابر حرارت آفتاب بر او سایه می افکنی یا بیماری را مشاهده می کنی که درد جانکاهی بدن او را سخت آزرده و از روی ترحم بر او می گیری (پس چرا درباره خود بی تفاوت هستی) چه چیز تو را بر این بیماری ات شکیا ساخته و بر مصائب خود صبور کرده و از گریه بر خویشتن باز داشته است در حالی که هیچ چیز برای تو عزیزتر از نفس خودت نیست»؛ (فلرّما تری الضّاحی (۱) من حرّ الشّمس فتظلمه، أو تری المبتلی بألم یمضّ (۲) جسده فتبکی رحمه له! فما صبرک علی دائک، و جلمدک (۳) علی مصابک، و عزّاک عن البکاء علی نفسک و هی أعزّ الأنفس علیک!).

اشاره به اینکه چرا انسانهایی را می بینیم که گرفتار تناقض در عمل و دوگانگی در قضاوت هستند در برابر ناراحتی دیگران و بیماری بیماران سخت عکس العمل نشان می دهند و گاه سیلاب اشکشان فرومی ریزد در حالی که بیماری خودشان سخت تر و مصائبشان سنگین تر است و هیچ گونه عکس العملی در برابر آن نشان نمی دهند.

امام علیه السّلام می خواهد این غافلان بی خبر و این خفتگان بی درد را با این بیان منطقی و گویا از خواب غفلت بیدار کند و به سرنوشت خطرناکی که در پیش رو دارد متوجه سازد شاید توبه کنند و به سوی خدا بازگردند.

در ادامه سخن می افزاید: «چگونه ترس از بلاها و عذابهای شبانه تو را بیدار نکرده در حالی که بر اثر معاصی الهی هر روز، خود را به مرحله بالاتری از خشم خدا می افکنی! حال که چنین است بیماری سستی دل خود را با داروی تصمیم و

ص: ۳۷۴

۱ - ۱). «ضاحی» به معنای کسی است که در برابر نور آفتاب قرار گرفته است. از ریشه «ضحو» بر وزن «محو» به معنای در برابر خورشید قرار گرفتن است و «ضحی» به زمانی گفته می شود که نور آفتاب در زمین گسترده شده است.

۲ - ۲). «یمضّ» از ریشه «مضّ» بر وزن «حضّ» به معنای دردناک بودن گرفته شده است.

۳ - ۳). «جلد» از ریشه «جلد» بر وزن «بلد» به معنای شکیبایی یا قوت است.

عزم راسخ مداوا کن و این خواب غفلتی که چشمت را فرو گرفته با بیداری بر طرف ساز؛ (و کیف لا- یوقظک خوف بیات (۱)نقمه، و قد تورّطت (۲)بمعاصیه مدارج سطواته (۳)افتداو من داء الفتره فی قلبک بعزیمه، و من کری (۴)الغفله فی ناظرک بیقظه).

می دانیم برای نجات و رهایی از خطر دو چیز لازم است: بیداری و هوشیاری از یکسو و تصمیم و عزم راسخ از سوی دیگر و امام علیه السّلام در این عبارت کوتاه به هر دو اشاره فرموده است و بی خبران را هشدار می دهد که از خواب غفلت بر خیزند و برای نجات خویش از چنگال معاصی که آتش خشم و غضب الهی را بر می افروزد تا وقت نگذشته است تصمیم بگیرند.

تعبیر به «بیات نقمه» (عذاب شبانه) برای این است که بلاهایی که در شب نازل می شود قربانی زیادتری می گیرد؛ زلزله ها، سیلابها و طوفانهایی که در شب رخ می دهد هنگامی که مردم در خوابند و هیچ گونه دفاعی از خود ندارند.

قرآن مجید می فرماید: «أَفَأَمِّنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ أَوْ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يُلْعَبُونَ»؛ آیا اهل شهرها و آبادیها از این ایمنند که عذاب ما شبانه به سراغ آنها بیاید در حالی که در خواب باشند؟ آیا اهل شهرها و آبادیها از این ایمنند که عذاب ما هنگامه روز به سراغشان بیاید در حالی که سرگرم بازی هستند؟». (۵)

در پایان این فقره می فرماید: «(بنابر این بیدار باش) و مطیع خداوند شو و با یاد او انس گیر»؛ (و کن لله مطیعا، و بذکره آنسا).

ص: ۳۷۵

۱-۱). «بیات» این واژه هرگاه مصدر باشد به معنای ماندن و بیتوته کردن شبانه در جایی است و هرگاه معنای اسمی داشته باشد به معنای شبانگاه است و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.

۲-۲). «تورّطت» از ریشه «ورط» بر وزن «شرط» به معنای انداختن در گرداب یا باتلاق است و «قد تورّطت بمعاصیه» یعنی خود را به سبب معصیتها به گرداب و باتلاق قهر و خشم خدا افکنده ای.

۳-۳). «سطوات» جمع «سطوه» به معنای قهر و غلبه و سلطه بر چیزی است.

۴-۴). «کری» به معنای مصدر و به معنای چرت زدن و به خواب رفتن است.

۵-۵). اعراف، آیه ۹۷-۹۸.

و تمثّل فی حال توّلّیک عنه إقباله علیک، یدعوک إلی عفوہ، و یتغیّدک بفضله، و أنت متولّ عنه إلی غیره، فتعالی من قوی ما أکرمه! و تواضعت من ضعیف ما أجرأک علی معصیته! و أنت فی کنف ستره مقیم، و فی سعه فضله متقلّب. فلم یمنعک فضله، و لم یهتک عنک ستره، بل لم تخل من لطفه مطرف عین فی نعمه یحدّثها لک، أو سیئه یسترها علیک، أو بلیه یصرفها عنک! فما ظنّک به لو أطعته! و ایم الله لو أنّ هذه الصیفة کانت فی متّفقین فی القوّه، متوازیین فی القدره، لکنت أوّل حاکم علی نفسک بذمیم الأخلاق، و مساویء الأعمال.

خوب تصوّر کن در همان هنگام که تو از خدای خود روی می گردانی او (با دادن انواع نعمتها) به تو روی می آورد او تو را به عفو و بخشش خویش فرا می خواند و در زیر پوشش فضل و رحمتش قرار می دهد در حالی که تو همچنان به او پشت کرده و به غیر او روی می آوری. بزرگ و بلندمرتبه است خدایی که با آن همه قدرت و قوت، این قدر کریم است؛ ولی تو با آن حقارت و ضعف این اندازه بر معصیت او جسور هستی در حالی که در پناه پرده پوشی او قرار داری و در فراخنای فضل و رحمتش در حرکت هستی (با این همه نافرمانی) تو را از فضل خویش باز نداشته و پرده گناهانت را ندیده است، بلکه حتی یک چشم بر هم زدن از لطف او دور نشده ای، یا در نعمتی قرار داری که برای تو فراهم ساخته و یا در گناهی که پرده بر آن افکنده و یا بلا و مصیبتی که از تو دور نموده است.

آری با این همه گناه که داری این گونه به تو محبت دارد، حال درباره او چه فکر می کنی اگر اطاعتش می کردی؟ به خدا سوگند اگر این وضعی که تو با خدا داری (که پیوسته عصیانش می کنی و او همواره لطف و محبت می کند) در میان دو نفر که در نیرو و توان مساوی بودند وجود داشت تو نخستین کسی بودی که خود را به سبب اخلاق ناپسند و کردار بد، محکوم و نکوهش می کردی (به یقین اگر این وضع میان مولا و عبد باشد به طریق اولی نکوهیده تر است).

شرح و تفسیر: از او رحمت و از تو عصیان؟!

از او رحمت و از تو عصیان؟!

امام علیه السلام در این بخش از خطبه، انسانها را به داوری بر خویشان دعوت می کند، و دلایل محکومیت او را بر می شمرد. از جمله اینکه او از یک سو پیوسته در طریق نافرمانی گام می نهد؛ ولی از سوی دیگر خداوند، همواره فضل و رحمتش را بر او فرومی ریزد. می فرماید: «خوب تصوّر کن در همان هنگام که تو از خدای خود روی می گردانی او (با دادن انواع نعمتها) به تو روی می آورد او تو را به عفو و بخشش خویش فرامی خواند و در زیر پوشش فضل و رحمتش قرار می دهد در حالی که تو همچنان به او پشت کرده و به غیر او روی می آوری»؛ (و تمثّل (۱) فی حال تولّیک عنہ إقباله علیک، یدعوك إلی عفوہ، و یتعمّدک (۲) بفضله، و أنت متولّ عنہ إلی غیره) .

راستی اسف بار و شرم آور است که انسان مولای کریمی داشته باشد که همواره انواع نعمتهایش شامل حال او گردد؛ ولی او پیوسته از او روی بگرداند،

ص: ۳۷۸

۱ - ۱). «تمثّل» - همان طور که در خطبه قبل نیز اشاره شد - از ریشه «مثول» بر وزن «حلول» به معنای مجسم ساختن گرفته شده است.

۲ - ۲). «یتعمّد» در اصل از ریشه «عمد» بر وزن «هند» به معنای غلاف شمشیر گرفته شده و «تعمّد» به معنای در غلاف کردن است. سپس به معنای فراگرفتن و پوشاندن بکار رفته است و در جمله بالا - نیز به همین معناست که «فضل خداوند تو را فراگرفته، پوشانده است».

کاری که هیچ وجدانی اجازه آن را نمی دهد.

این همان چیزی است که در دعای پرمحتوای افتتاح در ماه مبارک رمضان می خوانیم: «یا رب، اِنَّكَ تدعونى فأولى عنك، و تتحبب الى فاتبعك اليك، و تتودد الى فلا اقبل منك، كان لي التَّطَوُّلُ عليك، فلم يمنعك ذلك من الرَّحْمَةِ لى و الإحسان الى، و التَّفَضُّلِ علىَّ بجدوك و كرمك؛ پروردگارا! تو مرا فرامی خوانی ولی من از تو روی می گردانم، تو به من محبت می کنی؛ ولی من با تو دشمنی می ورزم، تو به من دوستی می کنی؛ ولی من پذیرا نمی شوم، گویا منتهی بر تو دارم؛ ولی این احوال تو را از رحمت و احسان و تفضُّل به جود و کرمت نسبت به من باز نمی دارد».

در ادامه می افزاید: «بزرگ و بلند مرتبه است خدایی که با آن همه قدرت و قوت، این قدر کریم است؛ ولی تو با این حقارت و ضعف این اندازه بر معصیت او جسور هستی در حالی که در پناه پرده پوشی او قرار داری و در فراخنای فضل و رحمتش در حرکت هستی»؛ (فتعالی من قوی ما أكرمه! او تواضعت من ضعيف ما أجراك على معصيته! أنت فى كنف (1) ستره مقیم، و فى سعه فضله متقلب!).

اشاره به اینکه افراد قوی و نیرومند اگر راه خشونت را پیش گیرند جای تعجب نیست. تعجب در این است که فرد ضعیف و زبون و ناتوانی در این راه گام نهد؛ ولی خداوند با آن همه قدرت و عظمت نهایت محبت را دارد و این انسان با این همه ضعف و ناتوانی، این همه جرأت و جسارت بر معصیت از خود نشان می دهد در حالی که لحظه ای فضل و رحمت الهی از او قطع نمی شود و این به راستی عجیب است!

سپس می افزاید: «(با این همه نافرمانی) تو را از فضل خویش باز نداشته و پرده گناهانت را ندریده است، بلکه حتی یک چشم برهم زدن از لطف او دور نشده ای، یا در نعمتی قرار داری که برای تو فراهم ساخته و یا در گناهی که پرده

ص: ۳۷۹

۱-۱). «کنف» از ریشه «کنف» بر وزن «حرف» به معنای محفوظ داشتن است.

بر آن افکنده، و یا بلا- و مصیبتی که از تو دور نموده است. آری با این همه گناه که داری این گونه به تو محبت دارد، حال درباره او چه فکر می کنی اگر اطاعتش می کردی؟»؛ (فلم یمنعک فضلہ، و لم یهتک عنک ستره، بل لم تخل من لطفه مطرف عین (۱) فی نعمه یحدثها لک، أو سیئه یسترها علیک، أو بلیه یصرفها عنک! فما ظنک به لو أطعته!).

اشاره به اینکه انسان از این سه حالت خالی نیست: یا مشمول نعمتی است که باید شکر آن را ادا کند یا مرتکب گناهی شده که خدا بر آن پرده افکنده و باید از ستاریت او ممنون باشد و استغفار کند یا بلایی را از او دور ساخته که باید قدر این نعمت الهی را بشناسد. اینها همه در حالی است که او در طریق عصیان گام بر می دارد و نسبت به اوامر و نواهی حق بی اعتناست. حال اگر انسان بیندیشد که این خداوند مهربان و فوق العاده کریم و رحیم اگر بندگان اطاعتش را می کردند چگونه از آنها قدردانی می نمود، این همان مسئله «و جوب شکر منعم» است که به گفته علمای عقاید می تواند انگیزه معرفه الله گردد.

آنگاه امام از زاویه دیگری به این مسئله می نگرد و برای بیدار ساختن مخاطبان خود به بیان دیگری می پردازد و می فرماید: «به خدا سوگند اگر این وضعی که تو با خدا داری (که پیوسته عصیانش می کنی و او همواره لطف و محبت می کند) در میان دو نفر که در نیرو و توان مساوی بودند وجود داشت تو نخستین کسی بودی که خود را به سبب اخلاق ناپسند و کردار بد، محکوم و نکوهش می کردی (به یقین اگر این وضع میان مولا و عبد باشد به طریق اولی نکوهیده تر است)»؛ (و ایم الله (۲) لو أن هذه الصفة كانت في متفقين في القوة،

ص: ۳۸۰

۱- ۱). «مطرف عین» از ریشه «طرف» بر وزن «حرف» به معنای چشم برهم زدن گرفته شده است و «مطرف» مصدر میمی و به همین معنای چشم به هم زدن است.

۲- ۲). «ایم» در اصل «ایمن» در نگاه بعضی از ارباب لغت جمع «یمین» به معنای سوگند است که نون آن ساقط شده و معنای جمله «ایم الله» این است که به خدا سوگندها می خورم.

متوازیین فی القدره، لکننت أوّل حاکم علی نفسک بدمیم الأخلاق، و مساویء الأعمال) .

بعضی از شارحان نهج البلاغه عبارت فوق را به صورت صغرا و کبرا از شکل اوّل از قیاسات منطقی دانسته اند؛ ولی ظاهر این است که لحن عبارت بالا ناظر به قیاس اولویت است؛ یعنی دو نفر که هم طراز هم باشند معمولا ترس و وحشتی از هم ندارند. با این حال اگر یکی از آنان دو پیوسته نیکی کند و دیگری در برابر بدی کند سرانجام وجدان نفر دوم او را محکوم می کند و به سوء اخلاق متهم می سازد، حال اگر این مسئله در میان شخص بسیار بزرگ و فرد بسیار کوچکی باشد که از یک سو لطف و رحمت است بدون هیچ گونه نیاز و ترس و وحشت و از سوی دیگر سراپا نیاز است و وحشت از مجازات در برابر نافرمانیها، به یقین در چنین شرایطی آن فرد کوچک نابکار باید خود را بسیار ملامت کند که چرا در برابر آن همه بزرگواری این همه شرمساری به بار آورده است.

ص: ۳۸۱

و حقًا أقول! ما الدُّنيا غرَّتكَ، و لكن بها اغتررت، و لقد كاشفتك العظمت، و آذنتك على سواء، و لهي بما تعدك من نزول البلاء بجسمك، و النقص في قوتك، أصدق و أوفى من أن تكذبك، أو تغرَّك. و لربِّ ناصح لها عندك متَّهم، و صادق من خبرها مكذَّب، و لئن تعرَّفتها في الدِّيار الخاويه، و الرُّبوع الخاليه، لتجدنَّها من حسن تذكيرك، و بلاغ موعظتك، بمحلِّه الشَّفِيق عليك، و الشَّحيح بك! و نعم دار من لم يرض بها دارا، و محلٌّ من لم يوطنها محلاً! و إنَّ السَّعداء بالدُّنيا غدا هم الهاربون منها اليوم.

به حق می گویم: دنیا تو را فریب نداده، این تو هستی که به آن فریفته و مغرور شده ای (و خود را فریب داده ای)، دنیا پندهای فراوانی دارد که پرده از روی واقعیت خود برای تو برداشته و تو را به عدل و انصاف دعوت کرده است. دنیا با هشدارهایی که از طریق نزول بلا و آفات در جسمت و کاستن از قوا و نیرویت به تو می دهد راستگوتر و وفادارتر از آن است که به تو دروغ گوید یا فریبت دهد.

چه بسیار نصیحت کنندگانی درباره دنیا که نزد تو متَّهم اند و چه بسیار راستگویانی که در مورد اخبار دنیا که از سوی تو تکذیب می شوند. اگر حال دنیا را در مورد مناطق ویران شده و خانه های خالی از سکنه، جستجو کنی به یقین آن را یادآوری کننده ای نیکو و واعظی گویا می یابی همچون دوستی مهربان که از رسیدن اندوه به تو به شدت ناراحت می شود. دنیا چه سرای خوبی است برای کسی که آن را خانه همیشگی خود نداند و چه محلّ نیکویی است برای کسی که

آن را وطن خود برنگزیند (آری!) سعادت‌مندان بوسیله دنیا در قیامت، آنها هستند که امروز از آن می‌گزینند.

شرح و تفسیر: دنیا بهترین واعظ

دنیا بهترین واعظ

از آنجا که بسیاری از دنیاپرستان برای تبرئه خویشتن گناه خود را به گردن فریبندگی دنیا می‌افکنند و زرق و برق دنیا و مواهب مادی را عامل خطاهای خویش می‌شمرند.

امام علیه السلام در این بخش از خطبه در واقع به پاسخ آنها می‌پردازد و می‌فرماید: «به حق می‌گوییم: دنیا تو را فریب نداده، این تو هستی که به آن فریفته و مغرور شده‌ای (و خود را فریب داده‌ای)»؛ (و حَقًّا أَقُولُ! مَا الدُّنْيَا غَرَّتْكَ، وَ لَكِنَّ بِهَا اغْتَرَّتْ). .

سپس به بیان دلیل برای این سخن پرداخته، می‌فرماید: «دنیا پندهای فراوانی دارد که پرده از روی واقعیت خود برای تو برداشته و تو را به عدل و انصاف دعوت کرده است»؛ (و لقد كاشفتك العظمت (۱)، و آذنتك (۲) علی سواء). .

اشاره به اینکه دنیا نه تنها فریبنده نیست، بلکه حوادثی در آن رخ می‌دهد که بیدار کننده است و امام علیه السلام در جمله‌های بعد به شرح آن می‌پردازد و می‌فرماید:

«دنیا با هشدارهایی که از طریق نزول بلا و آفات در جسمت و کاستن از قوا و نیرویت به تو می‌دهد راستگوتر و وفادارتر از آن است که به تو دروغ گوید و یا فریب دهد، چه بسیار نصیحت‌کنندگانی درباره دنیا که نزد تو متهم‌اند و چه

ص: ۳۸۴

۱- ۱). «عظمت» جمع «عظه» به معنای موعظه و پند و نصیحت است و در اینجا کنایه از حوادث تلخ دنیاست که سبب بیداری و هوشیاری می‌شود.

۲- ۲). «آذنت» از ریشه «ایذان» به معنای اعلام کردن توأم با تهدید و گاه به معنای اعلام جنگ است. سپس به معنای اعلام مطلق نیز آمده و اذان نماز را از این جهت اذان می‌گویند که اعلام ورود وقت نماز می‌کند.

بسیار راستگویانی در مورد اخبار دنیا که از سوی تو تکذیب می شوند؛ (و لاهی بما تعدک من نزول البلاء بجسمک، و النقص فی قوتک، أصدق و أوفی من أن تکذبک، أو تغرک. و لربّ ناصح لها عندک متهم، و صادق من خبرها مکذب).

اشاره به اینکه هم دنیا ماهیت خودش را با انواع بلاها و مشکلات و حوادث دردناک و دگرگونی قدرتها به تو نشان داده و توصیف او به فریبندگی نادرست است و هم اولیاء الله و صالحانی که درباره بی وفایی و ناپایداری دنیا به تو خبر داده اند راست گفته اند، هرچند این سخنان مطابق هوای نفس تو نبوده؛ نه زبان حال دنیا را پذیرفته ای و نه زبان قال اولیای الهی را، و همه را متهم به کذب کرده ای، بنابراین این تو هستی که خودت را فریب می دهی.

این احتمال نیز در تفسیر جمله های اخیر وجود دارد که نصیحت کننده همان حوادث ناگوار و خبرهای صادق همان نشانه های بی وفایی دنیاست که انسان با چشم خود این نصیحت کنندگان و خبرهای صادق را می بیند و می شنود؛ ولی چون مطابق میل او نیست همه را تکذیب می کند و می گوید: یک حادثه اتفاقی بود و گذشت و دیگر تکرار نخواهد شد.

سپس با توضیح بیشتر این حقیقت را آشکارتر و برای همگان مفهوم تر می سازد و می فرماید: «اگر حال دنیا را در لابه لای مناطق ویران شده، و خانه های خالی از سکنه، جستجو کنی به یقین آن را یادآوری کننده ای نیکو و واعظی گویا می یابی، همچون دوستی مهربان که از رسیدن اندوه به تو به شدت ناراحت می شود؛ (و لئن تعرّفتها فی الدیار الخاویه (۱)، و الزبوع (۲) الخالیه، لتجدنّها من حسن تذکیرک، و بلاغ موعظتک، بمحلّه الشّفیق علیک، و الشّحیح (۳) بک!)».

ص: ۳۸۵

۱- ۱). «خاویه» اسم فاعل است از ریشه «خوی» به معنای خالی بودن و گاه به معنای ویران شدن گرفته شده است.
۲- ۲). «ربوع» جمع «ربع» بر وزن «رفع» به معنای خانه است و گاه به معنای منطقه یا گروهی از مردم نیز آمده و در اینجا منظور همان معنای اول است.

۳- ۳). «شحیح» از ریشه «شخ» بر وزن «مخ» به معنای بخل توأم با حرص است که به صورت عادت درآید و لذا واژه-

سرانجام در آخرین جمله می فرماید: «دنيا چه سرای خوبی است برای کسی که آن را خانه همیشگی خود نداند و چه محلّ نیکویی است برای کسی که آن را وطن خود برنگزیند (آری!) سعادت‌مندان به وسیله دنیا در قیامت، آنها هستند که امروز از آن می‌گریزند»؛ (و لنعم دار من لم یرض بها دارا، و محلّ من لم یوطنها محلاً! و إنّ السّعداء بالدّنيا غدا هم الهاربون منها الیوم) .

اشاره به اینکه افراد با ایمان و بیدار می‌توانند از همین دنیای پرشور و شرّ و مملوّ از فریب و نیرنگ، وسیله‌ای برای سعادت جاویدان خود بسازند و آن را نردبانی برای صعود به مقامات عالیّه قرار دهند. به این ترتیب که نگاه آنها به دنیا بر خلاف دنیاپرستان، نگاه به یک پل یا گذرگاه باشد؛ آنها که از زرق و برقش می‌گریزند و از مواهب آن برای قرب به خدا سود می‌جویند و از اینجا به خوبی فرق دنیای ممدوح و مذموم روشن می‌شود همان‌گونه که در بحث نکته‌ها خواهد آمد.

نکته: دنیای ممدوح و مذموم

دنیای ممدوح و مذموم

امام علیه السّلام در عبارات بالا- دنیا را واعظی دلسوز و گزارشگری صادق و وفادار معرفی کرد که به وسیله دگرگونیهای سریع و حوادث و آفات گوناگون، ناپایداری خودش را اعلام کرده و به همگان هشدار داده است که تکیه بر آن نکنند و تنها از آن توشه بگیرند.

از این صریح‌تر عبارتی است که در کلمات قصار آن حضرت درباره دنیا آمده است. حضرت آن را مسجد دوستان خدا: (مسجد أحبّاء الله) و تجارت خانه

اولیاء اللّٰه: (و متجر اولیاء اللّٰه) و محل نزول وحی الهی: (و مهبط وحی اللّٰه) و نمازخانه فرشتگان خدا: (و مصلی ملائکه اللّٰه) برشمرده و آن را سرای موعظه و عافیت برای کسانی که حقیقت دنیا را دریابند معرفی فرموده: (دار عافیة لمن فهم عنها... و دار موعظه لمن اتّعت بها). (۱)

این در حالی است که در خطبه های متعددی از نهج البلاغه و روایات بسیار دیگر نکوهشهای شدیدی از دنیا شده است. سرایی مملوّ از بلا و معروف به غدر و بی وفایی: (دار بالبلاء محفوفه و بالغدر معروفه) (۲) و نیز به منزله مار خوش خطّ و خالی شمرده شهد که ظاهرش نرم و ملایم؛ ولی سمّ کشنده در جوف اوست:

(مثل الدّٰنیا کمثل الحیة لئن مسّها و السّمّ النّاقع فی جوفها). (۳)

در جایی دیگر در جمله ای کوتاه امام نسبت به خطرات عظیم دنیا هشدار داده می فرماید: «تغرّ و تضرّ و تمرّ؛ فریب می دهد، زیان می رساند و به سرعت می گذرد». (۴)

سه طلاقه کردن دنیا از سوی امام علیه السّلام به سبب زشتیها و بدیهایش معروف است و در کلمات قصار ضمن عبارات تکان دهنده ای به آن اشاره شده است. (۵)

فراتر از اینها آیات قرآن مجید است که نکوهشهای شدیدی از دنیا دارد. از جمله در سوره زخرف به قدری دنیا را بی ارزش می شمرد که اگر افراد کم ظرفیت تشویق به کفر و گناه نمی شدند خداوند قصرهای مجللی در اختیار کافران می گذاشت که سقفهایش از نقره و با انواع زر و زیورها آراسته بود. «وَلَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُوتِيَهُمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجًا»

ص: ۳۸۷

۱-۱. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۳۱.

۲-۲. همان مدرک، خطبه ۲۲۶.

۳-۳. همان مدرک، کلمات قصار، ۱۱۹.

۴-۴. همان مدرک، ۴۱۵.

۵-۵. همان مدرک، ۷۷.

«عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ وَ لِيُبَيِّنَهُمْ أَرْوَاحاً وَ سُرُوراً عَلَيْهَا يَتَكُونُونَ» (۱)

هرگاه این آیات و روایات را در برابر هم بچینیم این سؤال پدیدار می شود که اگر دنیا این همه خوبی دارد، پس چرا این همه بد است و اگر این همه بدی دارد، پس چرا خوب است؟

پاسخ این سؤال در یک جمله نهفته است و آن اینکه این تفاوت نتیجه اختلاف زاویه های دید است.

ظاهربینان و دنیاپرستان که دیدشان کوتاه و نظرشان سطحی است تنها زرق و برق آن را می بینند و زخارف و زینتهای زودگذرش را و به آن دل می بندند. دنیا برای این گروه، فوق العاده خطرناک است و از آنجایی که گاه اکثریت مردم را این گروه تشکیل می دهند، آیات و روایات در نکوهش دنیا بسیار بیشتر است، لذا خداوند به همه انسانها هشدار می دهد که بیدار باشید که دنیا شما را نفریبید و شیطان شما را فریب ندهد «فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ لَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ» (۲). جالب اینکه در این آیه دنیا فریبنده هم ردیف شیطان فریبکار شمرده شده است (زیرا منظور از غرور در این آیه همان شیطان است).

ولی بیداردلان آگاه و مؤمنان عاقل و فرزانه که با دیده تیزبین خود به باطن دنیا می نگرند و آغاز و انجامش را با یک مطالعه عمیق می بینند تاریخ پیشینیان را در نظر خود مجسم می کنند و سرنوشت فراعنه و کسرها و عمالقه و ابنای عمالقه را مد نظر قرار می دهند پیامهای مواعظ دوستانه دنیا را با گوش جان می شنوند و درسهای لازم را از آن فرامی گیرند؛ دنیا را به دانشگاهی تبدیل می کنند برای کسب معارف الهیه و تجارت خانه ای برای برگرفتن زاد و توشه و معبد باشکوهی برای معراج به سوی خدا.

ص: ۳۸۸

۱- ۱. زخرف، آیه ۳۳-۳۵.

۲- ۲. فاطر، آیه ۵.

کوتاه سخن اینکه به گفته امیر مؤمنان علی علیه السلام در یکی از خطبه های همین کتاب: «آنها که به دنیا به عنوان یک وسیله بنگرند به آنها بصیرت و بینایی می بخشد و آنها که به عنوان یک هدف به آن بنگرند کورشان می کند»؛ (من أبصر بها بصرته و من أبصر إليها أعمته). (۱)

ص: ۳۸۹

۱- ۱). نهج البلاغه خطبه، ۸۲.

إذا رجفت الرّاجفة، و حَقَّتْ بجلالها القيامة، و لحقَّ بكلّ منسك أهله، و بكلّ معبود عبده، و بكلّ مطاع أهل طاعته، فلم يجز في عدله و قسطه يومئذ خرق بصر في الهواء، و لا- همس قدم في الأرض إلاّ- بحقّه، فكم حجّه يوم ذاك داحضه، و علائق عذر منقطعه!

فتحرّ من أمرك ما يقوم به عدرك، و تثبت به حجّتك، و خذ ما يبقى لك ممّا لا تبقى له، و تيسّر لسفرك؛ و شم برق التّجاه؛ و ارحل مطايا التّشمير.

ترجمه

در آن زمان که آن لرزه سخت و سنگین روی دهد (و نفخه صور واقع شود) و قیامت با تمام حوادث بزرگ و وحشتناکش تحقیق یابد و اهل هر مذهب و معبدی به آن ملحق شود و بندگان هر معبودی به او پیوندند و هر اطاعت کننده ای به مطاعش ملحق شود، در آن هنگام در صحنه عدل و قسط پروردگار (همه اعمال) حتی چشمی که برخلاف حق به آسمان گشوده شده و گامی که آهسته (به ظلم) در زمین برداشته اند، به حق و عادلانه پاداش داده می شوند. در آن روز چه بسیار دلیلهایی که ابطال می گردد و چه پیوند عذرهایی که قطع می شود. حال که چنین است کوشش کن تا چیزی به دست آوری که عذر تو را موجه سازد و حجت و دلیل خویش را با آن استوار سازی. چیزی به دست آور که برای تو باقی بماند. در برابر آنچه تو برای آن باقی نمی ماند. (با تهیه زاد و توشه) برای سفر آخرت آماده شو، و چشم به برق نجات (و دلیل راه) بدوز و مرکب راهوار خود را برای این سفر آماده ساز و باروبنه خویش را بر آن ببند!

آمادگی برای سفر آخرت

امام علیه السلام در آخرین بخش این خطبه- با توجه به اشاره ای که به جهان آخرت در جمله قبل شده بود- اشاره به دادگاه پروردگار در جهان آخرت می کند و چند نکته دقیق را بر می شمرد و می فرماید: «در آن زمان که آن لرزه سخت و سنگین روی دهد (و نفخه صور واقع شود) و قیامت با تمام حوادث بزرگ و وحشتناکش تحقق یابد و اهل هر مذهب و معبدی به آن ملحق شود و بندگان هر معبودی به او پیوندند، و هر اطاعت کننده ای به مطاعش ملحق شود، در آن هنگام در صحنه عدل و قسط پروردگار (همه اعمال) حتی چشمی که برخلاف حق به آسمان گشوده شده و گامی که آهسته (به ظلم) در زمین برداشته اند، عادلانه پاداش داده می شود؛ (اذا رجفت الرّاجفه (۱)، و حقّت بجلالها (۲) القیامه، و لحقّ بكلّ منسک (۳) أهله، و بكلّ معبود عبده، و بكلّ مطاع أهل طاعته، فلم یجز (۴) فی عدله و قسطه یومئذ خرق بصر فی الهواء، و لا همس (۵) قدم فی الأرض إلاّ بحقه،) .

این گفتار تکان دهنده امام بر دو نکته تأکید می کند: نخست اینکه در آن روز هر گروهی به معبود و مطاع و پیشوای خود ملحق می شود و آنچه در این دنیا

ص: ۳۹۲

- ۱- ۱). «راجفه» از ریشه «رجف» بر وزن «وقف» به معنای اضطراب و لرزه شدید است و از آنجا که اخبار فتنه انگیز مایه تشویش و اضطراب جامعه می شود به آن اراجیف می گویند. در قرآن مجید و در خطبه بالا این واژه اشاره به زلزله های رستاخیز است.
- ۲- ۲). «جلال» جمع «جلیله» به معنای هر صفت عظیم و شدید است.
- ۳- ۳). «منسک» به معنای عبادت و گاه به معنای مذهب و معبد آمده است و در خطبه بالا همین معنا ارائه شده است.
- ۴- ۴). «لم یجز» طبق آنچه در متن آمده از ریشه «جزاء» به معنای پاداش است؛ ولی در بعضی از نسخ «لم یجز» از ریشه «جریان» ذکر شده؛ یعنی در عدالت او کمترین خلافی جریان ندارد و در بعضی دیگر از نسخ «لم یجز» از ریشه «جور» آمده که اشاره به عدم جور و ظلم خداوند در جزای اعمال است و در بعضی دیگر از نسخ «لم یجز» از ماده «جواز» آمده؛ یعنی در مقام عدالت خدا کمترین خلافی جایز نیست.
- ۵- ۵). «همس» به معنای صدای آهسته و پنهان است.

وجود داشته در آنجا به یقین، مجسم می شود. حتی مطابق حدیثی از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام: «اگر کسی به سنگی علاقه داشته باشد خداوند او را با آن سنگ محسوس می کند؛ فلو أن رجلاً أحب حجراً لحشره الله معه يوم القيامة» (۱) پیش از آن قرآن مجید فرموده است: «اَحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ وَ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ»؛ در آن روز گفته می شود: ظالمان و هم ردیفانشان و آنچه را جز خدا می پرستیدند جمع کنید و به راه دوزخ هدایتشان نمایید». (۲)

دیگر اینکه به قدری حساب خداوند در آن روز دقیق و عدالتش فراگیر است که حتی یک نیم نگاه گناه آلود به آسمان و یا گام آهسته ای در زمین به حسابش رسیدگی می شود و ای وای بر بدکاران و خطاکاران و ستم گران!

در اینجا بعضی از شارحان نهج البلاغه سؤالی مطرح کرده اند که اگر در آن روز هر عبادت کننده ای به معبودش و هر مطیعی به مطاعش ملحق می شود، پس باید مسیحیانی که حضرت مسیح را پرستیدند به حضرت مسیح و غالیان در حق امیر مؤمنان و عبادت کنندگان فرشتگان به آنها ملحق شوند به یقین برای آنها مشکلی وجود نخواهد داشت؟

قرآن مجید پاسخ این سؤال را به خوبی داده و می فرماید: «وَيَوْمَ يُحْشُرُهُمْ وَ مَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَقُولُ أَأَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَ لَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَ آبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَ كَانُوا قَوْمًا بُورًا»؛ به خاطر بیاور روزی را که همه آنان و معبودهایی که غیر از خدا می پرستند جمع می کند آنگاه به آنها می گوید: آیا شما این بندگان مرا گمراه کردید یا خود آنان راه را گم کردند؟ در پاسخ می گویند:

ص: ۳۹۳

۱- ۱. وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۹۳، ح ۵ از باب ۶۶ از ابواب مزار- همین مضمون با کمی تفاوت- از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در کتاب روضه الواعظین نقل شده است.

۲- ۲. صفات، آیه ۲۲-۲۳.

منزهی تو برای ما شایسته نبود که غیر از تو اولیایی برگزینیم؛ ولی آنان و پدرانشان را از نعمت برخوردار نمودی تا اینکه (به جای شکر نعمت) یاد تو را فراموش کردند و تباه و هلاک شدند» و به دنبال آن می فرماید: «فَقَدْ كَذَّبُواكُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسِيءُ تَطِيعُونَ صَرْفًا وَلَا نَصْرًا»؛ (خداوند به آنان می گوید ببینید) این معبودان شما را در آنچه می گوئید تکذیب کرده اند. اکنون نمی توانید عذاب الهی را برطرف سازید یا از کسی یاری بطلبید». (۱)

آری! اگر پیشوایان آنها از آنها بیزاری نجویند ممکن است ملحق شوند؛ ولی با توجه به بیزاری جستن آنها هرگز به آنان ملحق نخواهند شد.

آنگاه در ادامه سخن به کسانی که در این دنیا با دلیلهای واهی و عذرهای ناموجه خود را تبرئه می کنند هشدار می دهد که در قیامت چنین نیست.

می فرماید: «در آن روز چه بسیار دلیلهایی که ابطال می گردد و چه پیوند عذرهایی که قطع می شود»؛ (فکم حجّه یوم ذاک داحضه (۲)، و علائق (۳) عذر منقطعه!).

اشاره به اینکه آن روز همه چیز روشن و آشکار است و در چنان شرایطی دلایل بی اساس و عذرهای واهی کارایی ندارد.

قرآن مجید درباره تکذیب کنندگان آیات الهی می فرماید: «وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَدِرُونَ»؛ در آنجا به آنها اجازه داده نمی شود که عذرخواهی کنند، چرا که عذر قابل قبولی ندارند». (۴)

ص: ۳۹۴

۱-۱. فرقان، آیه ۱۷-۱۹.

۲-۲. «داحضه» از ریشه «دحض» بر وزن «محض» به معنای لغزش گرفته شده و «حجّه داحضه» به دلیل سست و بی پایه گفته می شود.

۳-۳. «علائق» جمع «علاقه» (به فتح عین) به معنای پیوند و دلبستگی است و مفهوم جمله بالا این است که پیوندها و دلبستگیها در قیامت بریده می شود و نیز جمع «علاقه» (به کسر عین) به معنای دستگیره و طناب و امثال آن است و مفهوم جمله بنابراین چنین می شود که در قیامت دستاویزهای عذر منقطع می شود.

۴-۴. مرسلات، آیه ۳۶.

به گفته شاعر:

در آن دیوان که حق حاکم شد و دست و زبان شاهد

نخواهد بود بازار و بها چیره زبانی را

در پایان خطبه به عنوان یک نتیجه گیری کارساز و روشن، ضمن پنج جمله کوتاه و پرمعنا راه نجات را نشان می دهد. نخست می فرماید: «حال که چنین است کوشش کن چیزی به دست آوری که عذر تو را برپا دارد و حجت و دلیل خویش را با آن استوار سازی»؛ (فتحز (۱) من امرک ما یقوم به عذرک، و تثبت به حجّک).

در دستور دوم می فرماید: «چیزی به دست آور که برای تو باقی می ماند، در برابر آنچه تو برای آن باقی نمی مانی»؛ (و خذ ما بیقی لک ممّا لا تبقی له).

منظور از «ما بیقی لک» اسباب مواهب و نعم جاویدان روز قیامت یعنی اعمال صالحه است و منظور از «ما لا تبقی له» نعمتهای دنیاست که انسان می گذارد و می گذرد.

در سومین دستور می فرماید: «با تهیّه زاد و توشه برای سفر آماده شو»؛ (و تیسّر لسفرک).

این همان چیزی است که قرآن مجید درباره آن می فرماید: «و تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى»؛ زاد و توشه برگیرید که بهترین زاد و توشه، تقواست». (۲)

در چهارمین دستور می افزاید: «و چشم به برق نجات (و دلیل راه) بدوز (و چراغهای راهنمایی را که در مسیر این سفر نصب کرده اند نادیده مگیر)»؛ (و شم (۳) برق النّجاه).

در پنجمین و آخرین دستور می فرماید: «مرکب راهوار خود را برای این سفر آماده ساز و باروبنه خویش را بر آن ببند»؛ (و ارحل مطایا (۴) التّشمیر (۵)).

ص: ۳۹۵

۱-۱). «تحرّ» از ریشه «تحرّی» به معنای جستجوی امر بهتر است.

۲-۲). بقره، آیه ۱۹۷.

۳-۳). «شم» از ریشه «شیم» بر وزن «دیم» به معنای چشم دوختن به چیزی است.

۴-۴). «مطایا» جمع «مطیه» به معنای مرکب سواری است.

۵-۵). «تشمیر» از ریشه «شمر» بر وزن «تمر» در اصل به معنای آستین بالا-زدن و دامن به کمر بستن و آماده شدن برای انجام کاری است. سپس به هر گونه آمادگی و تلاش و کوشش اطلاق شده است.

کوتاه سخن اینکه امام راه صاف را برای نجات از چنگال خطرات دنیا و آخرت در این سفری که در پیش دارند نشان داده و دستوراتی درباره زاد و توشه سفر و مرکب راهوار و توجه به علایم راهنمایی و سپس آماده کردن عذر تقصیر و دلایل خطا و اشتباه را به آنها گوشزد نموده است. چنین مسافری نه مقصد را گم می کند و نه هنگامی که به مقصد رسید در می ماند. در پرتو عنایات الهی و راهنماییهای حجت خدا همه برنامه های او رو به راه است.

در روایتی آمده است: زهری (از فقهای هفتگانه معروف اهل سنت که بعد از گروه صحابه روی کار آمد) نقل می کند که در یک شب سرد و بارانی (امام) علی بن الحسین علیه السلام را دیدم که مقداری آرد و هیزم بر دوش خود گذارده بود و عبور می کرد، عرض کردم ای فرزند رسول خدا این چیست؟ امام فرمود: قصد سفری دارم و زاد و توشه برای آن تهیه می کنم و در محل امنی می گذارم. زهری گفت:

این غلام من است بار را برای شما حمل می کند. امام قبول نکرد، عرض کرد:

اجازه دهید خودم آن را بردارم تا شما را از حمل آن آسوده کنم. امام فرمود: من چیزی را که سبب نجاتم در این سفر و ورودم در جایگاه خوبی می شود رها نمی کنم، تو را به خدا سوگند می دهم به دنبال کار خود بروی و مرا رها کنی و مزاحم نشوی. زهری به دنبال کار خود رفت، بعد از چند روز امام را ملاقات کرد.

عرض کرد: یا بن رسول الله! از سفری که فرمودید خبری نیست! امام فرمود: «بلی یا زهری لیس ما ظننت و لکنه الموت و له کنت استعدّ و إنّما الاستعداد للموت تجنّب الحرام و بذل الندی و الخیر؛ آری ای زهری! آن سفری که گمان کردی نبود منظورم سفر مرگ و آخرت بود، من برای آن آماده می شدم و آمادگی برای آن با پرهیز از حرام و بذل و بخشش سخاوتمندانه و انجام کارهای خیر است» (۱).

ص: ۳۹۶

و من کلام له علیه السلام

یتبراً من الظلم

از سخنان امام علیه السلام است که در آن از ظلم و ستم تبری می جوید (و داستان معروف عقیل و آهن تفتیده را بیان می کند). (۱)

خطبه در یک نگاه

به گفته بعضی از شارحان نهج البلاغه این سخن را زمانی علی علیه السلام بیان فرمود که بعضی از اطرافیان به آن حضرت خرده گرفتند که «معاویه» در سایه بذل و بخشش فراوان از بیت المال افراد را به سوی خود جذب می کند و چه خوب بود که شما هم از سختگیری در امر بیت المال می کاستی و افراد سرکش را راضی

ص: ۳۹۷

۱-۱). سند خطبه: از کسانی که قبل از مرحوم سید رضی این خطبه را نقل کرده اند مرحوم شیخ صدوق است که آن را در کتاب امالی خود آورده و از کسانی که بعد از سید رضی آن را آورده اند سبط ابن الجوزی در کتاب تذکره است که آن را از ابن عباس از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل کرده و زمخشری در ربیع الابرار و ابن شهر آشوب در مناقب است و از کلام صدوق در امالی استفاده می شود که آنچه مرحوم سید رضی در این خطبه آورده بخشهایی از یک خطبه طولانی است که در آنجا آمده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۹)

نگه می داشتی. امام علیه السلام بر آشفت و این سخن را ایراد کرد. که در واقع از سه بخش تشکیل شده است:

بخش اول را به بحثی کلی و جامع و کوبنده درباره تبری از ظلم و ستم آغاز کرده و می فرماید: به هیچ قیمتی حاضر نیست کمترین ظلم و ستمی روا دارد و خشم و غضب پروردگار را برای خود بخرد.

بخش دوم به ذکر یکی از مصداقهای روشن این مطلب می پردازد و داستان تنگدستی برادرش عقیل و انتظار نابجای او را از بیت المال بیان می فرماید که چگونه با «حدیده محماه» (آهن تفتیده) به او پاسخ داد.

بخش سوم را به یاد کرد مصداق زنده دیگری از بیزاریش از ظلم و ستم اختصاص می دهد و داستان «اشعث بن قیس» منافق و حلوی ملفوفه را ذکر می کند و با جمله های بسیار رسا و گویا و بی نظیر در زمینه تبری از ظلم و ستم و پایمال کردن حقوق دیگران گفتار خود را پایان می دهد.

ص: ۳۹۸

و الله لأنّ أبيت على حسك السعدان مسهدا، أو أجزّ في الأغلال مصفّدا، أحبّ إليّ من أن ألقى الله و رسوله يوم القيامة طالما لبعض العباد، و غاصبا لشيء من الحطام، و كيف أظلم أحدا لنفس يسرع إلى البلى قفولها، و يطول في الثرى حلولها؟!

ترجمه

به خدا سوگند اگر شب را روی خارها(ی جانگداز) سعدان بیدار به سر برم و یا(روزها) در غل و زنجیرها دست و پا بسته کشیده شوم برای من محبوبتر از آن است که خدا و رسولش را روز قیامت در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان ستم کرده و چیزی از اموال دنیا را غصب نموده باشم. چگونه بر کسی ستم روا دارم آن هم برای جسمی که به سرعت به سوی کهنگی باز می گردد.

(و به زودی از هم متلاشی می شود) و توقفش در میان خاک بسیار طولانی خواهد بود.

شرح و تفسیر: چرا دست به ظلم بیالایم؟

چرا دست به ظلم بیالایم؟

همان گونه که اشاره شد، جمعی از یاران امام علیه السلام به عنوان خیرخواهی عرض کردند تو می خواهی با عدالت رفتار کنی و بزرگ و کوچک را یکسان شماری؛ ولی گروهی از متمکّنان از عدالت تو ناراضیند و کارشکنی می کنند در حالی که معاویه آنها را با اموال و هدایا جلب می کند و مع الاسف غالب دنیاپرستان به

سوی او تمایل یافته اند. هرگاه تو ای امیر مؤمنان دست خود را به بذل و بخشش بیت المال بگشایی. گردنها به سوی تو کشیده می شود و اطراف تو را خواهند گرفت. امام علیه السلام پاسخهای صریح و کوبنده ای به آنها داد که بخشی از آن همین خطبه موضوع بحث ماست. (۱)

از این سخن به خوبی استفاده می شود که امام علیه السلام سخت از این انحراف فکری که حتی دامان گروهی از خاصان او را گرفته بود، سخت برآشفته است، لذا سعی می کند با بیانات قاطع و ذکر شواهد و نظایر، این فرهنگ غلط جاهلی را که امروز هم دستاویز سیاستمداران حرفه ای است از افکار آنها بزدايد و فرهنگ قرآن و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله را که بسط عدل و داد نسبت به همه قشرهاست جایگزین آن بسازد. می فرماید: «به خدا سوگند اگر شب را بر روی خارهای (جانگداز) سعدان بیدار به سر برم و یا در غل و زنجیرها دست و پا بسته کشیده شوم برای من محبوب تر از آن است که خدا و رسولش را روز قیامت در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان ستم کرده و چیزی از اموال دنیا را غصب نموده باشم؛ (و الله لأنّ أبيت علی حسک (۲) السعدان (۳) مسهدا (۴)، أو أجزّ فی الأغلال مصفدا (۵)، أحبّ إليّ من أن ألقى الله و رسوله يوم القيامة ظالما لبعض العباد، و غاصبا لشيء من الحطام (۶)).

ص: ۴۰۰

-
- ۱- ۱. تمام نهج البلاغه، ص ۶۷۹، چاپ دوم.
 - ۲- ۲. «حسک»؛ یعنی خار. این واژه به خار بیابان و یا خار داخل بدن ماهی اطلاق می شود.
 - ۳- ۳. «سعدان» گیاهی است خاردار که خار آن مانند نوک پستان است و سه شاخه در سه طرف دارد که به هر طوری که زمین بیفتد دو شاخه آن رو به بالا است و به همین دلیل خار مزاحم و خطرناکی است و عجیب اینکه همین خار از خوراکیهای خوب شتر است.
 - ۴- ۴. «مسهد» از ریشه «سهاد» بر وزن «قباد» به معنای بی خوابی شبانه است و «مسهد» کسی است که شب بی خواب می ماند.
 - ۵- ۵. «مصفد» از ریشه «صفد» بر وزن «رفت» به معنای بستن به زنجیره و مانند آن است و «صفاد» بر وزن «عناد» به طناب و زنجیر گفته می شود.
 - ۶- ۶. «حطام» از ریشه «حطم» بر وزن «حتم» به معنای شکستن گرفته شده و به متاع دنیا «حطام» گفته می شود، از این رو شکننده و ناپایدار است.

بدترین شکنجه برای یک انسان این است که روی خارهای سعدان بخوابد (همان خارهای سه پهلو که هر طرف آن روی زمین قرار بگیرد یکطرف تیز آن به طرف بالاست) و هنگام روز دست و پای او را در زنجیر کنند و در کوچه و بازار بکشند.

امام علیه السلام با قاطعیت و همراه به سوگند به ذات پاک خدا می فرماید: تحمل این شکنجه برای من آسان تر از این است که در دادگاه عدل الهی به علت ظلم کوچک بر بنده ای از بندگان و غضب شیء ناچیزی از کسی حضور یابد، چنان که مجازات آن جاویدان و درد و رنج شکنجه این دنیا هرچه باشد گذر است. با این حال چگونه از من انتظار دارید از راهی که معاویه می رود و حساب و کتاب روز قیامت در او منظور نیست بروم. آیین اسلام را رها کنم و به آیین شرک و جاهلیت رو آورم.

سپس می افزاید: «چگونه بر کسی ستم روا دارم آن هم برای جسمی که به سرعت به سوی کهنگی باز می گردد. (و به زودی از هم می پاشد) و توقفش در میان خاک بسیار طولانی خواهد بود»؛ (و کیف أظلم أحداً لنفس يسرع إلى البلى قفولها (۱)، و يطول في الثرى (۲) حلولها؟!).

اشاره به اینکه هیچ عقلی این کار را نمی پسندد که انسان برای نفع عاجل، سعادت آجل و دائم را از دست بدهد و آنها که همچون معاویه و اطرافیان دست به چنین معامله ای زده اند سخت خطاکار و در اشتباهند.

به این ترتیب امام علیه السلام آب پاکی بر دست همه کسانی می ریزد که پیشنهاد ظلم و تبعیض به آن حضرت کرده و عملاً معتقد بودند هدف وسیله را توجیه می کند

ص: ۴۰۱

۱- ۱). «قفول» مصدر است و به معنای رجوع و بازگشت آمده و طبق این معنا مفاد جمله همان است که در بالا آمد، ولی بعضی این احتمال را داده اند که «قفول» جمع «قفل» است و براین اساس معنای جمله چنین می شود: من چگونه به کسی ستم کنم آن هم برای کسی که قفل و پیوندهای بدنش به سرعت رو به کهنگی می رود.

۲- ۲). «ثری» به معنای خاک است.

و آنها را از اینکه بتوانند روش عادلانه؛ اما پرزحمت امام را تغییر دهند مأیوس می سازد.

نباید فراموش کرد که بانهایت تأسف دوران خلافت ظاهری امام علیه السّلام زمانی آغاز شد که بسیاری از مردم به حاتم بخشیهای عثمان از بیت المال و تبعیضهای ناروا که سرانجام سبب شورش او می شد عادت کرده بودند معاویه همان راه را ادامه می داد؛ ولی امام علیه السّلام سعی داشت مردم را به فرهنگ عصر پیامبر باز گرداند.

گرچه این برنامه سرانجام به نتیجه کامل نرسید؛ ولی این فایده مهم را داشت که مکتب اصیل اسلام را زنده نگهداشت و منحرفان را رسوا نمود.

ص: ۴۰۲

و الله لقد رأيت عقیلا- وقد أملق حتی أستماحنی من بركم صاعا، و رأیت صبیانه شعث الشّعور، غیر الألوان من فقرهم، كأنما سؤدت وجوههم بالعظم، و عاودنی مؤکدا، و کزّر علیّ القول مردّدا، فأصغیت إلیه سمعی، فظنّ أنّی أبعه دینی، و أتبع قیاده مفارقا طریقتی، فأحمیت له حدیده، ثمّ أدنیتها من جسمه لیعتبر بها، فضجّ ضجیح ذی دنف من ألمها، و کاد أن یحترق من میسمها، فقلت له: ثکلتک الثواکل، یا عقیل! أتئنّ من حدیده أحماها إنسانها للعبه، و تجزّنی إلی نار سجرها جبارها لغضبه! أتئنّ من الأذی و لا أئنّ من لظی؟! من لظی؟! من لظی!؟

ترجمه

به خدا سوگند (برادرم) عقیل را دیدم که فقیر شده بود و از من درخواست کرد یک صاع (حدود سه کیلو) از گندم بیت المال شما را به او ببخشم (و این را بر سهمیه مرتب او بیفزایم) کودکانش را دیدم که بر اثر فقر موهایشان پریشان و رنگ صورتشان دگرگون شده بود. گویی صورتشان را با نیل به رنگ تیره درآورده بودند. عقیل مکرر به من مراجعه و سخنش را چندبار تکرار کرد، من خاموش بودم و به سخنانش گوش فرامی دادم. گمان کرد من دینم را به او می فروشم و به دلخواه او گام بر می دارم و از راه و رسم خویش جدا می شوم. در این هنگام قطعه آهنی را برای او در آتش داغ کردم. سپس آن را به بدنش نزدیک ساختم تا با آن آهن سوزان عبرت گیرد (و از آتش آخرت که با آن قابل مقایسه نیست بپرهیزد، همین که حرارت آهن داغ به دستش نزدیک شد) ناگهان ناله ای

همچون بیماری که از شدت درد به خود می پیچد و می نالد سر داد و نزدیک بود از حرارت آن بسوزد، به او گفتم: ای عقیل! عزاداران همچون مادران فرزند مرده، به عزای تو بنشینند و گریه سر دهند، آیا از قطعه آهنی که انسانی آن را به صورت بازیچه داغ کرده ناله می کنی؟ آری مرا به سوی آتشی می کشانی که خداوند جبار آن را با شعله خشم و غضبش برافروخته است؟ تو از این رنج مختصر می نالی، من از آن شعله های سوزان چگونه نالم؟!

شرح و تفسیر: داستان حدیده محماه

داستان حدیده محماه

امام علیه السلام در بخش گذشته بحثی کلی درباره پرهیز از ظلم و ستم داشت که نهایت بیزاری او را از ظلم و ستم نشان می داد. در تعقیب در این بخش انگشت روی دو مصداق روشن به عنوان دو شاهد صادق و دو تابلوی آشکار می گذارد.

نخست داستان عقیل و حدیده محمات (آهن داغ) را بیان می کند و نمونه ای از عدل و داد خود را که شاید در تاریخ جهان نظیر نداشته باشد، شرح می دهد و می فرماید: «به خدا سوگند (برادرم) عقیل را دیدم که فقیر شده بود و از من درخواست کرد یک صاع (حدود سه کیلو) از گندم بیت المال شما را به او ببخشم»؛ (والله لقد رأيت عقیلا و قد أملق (۱) حتی استماحنی (۲) من برّکم (۳) صاعا (۴)).

ظاهرا منظور عقیل یک «صاع» به عنوان سهمیه منظم هر روزه بوده که این ماده غذایی او به طور کامل تأمین شود و گرنه اگر تنها یک صاع برای یک روز

ص: ۴۰۴

۱-۱. «املق» از ریشه «املاق» به معنای فقیر شدن گرفته شده است و ریشه اصلی آن «ملق» بر وزن «شفق» به معنای نرم کردن است و افراد متملق را از این جهت متملق می گویند که حالت نرمش و ذلت به خود می گیرند و اشخاص فقیر نیز چون چنین حالتی دارند واژه املاق در مورد آنها بکار می رود.

۲-۲. «استماحنی» از ریشه «استماحه» به معنای طلب بخشش کردن است.

۳-۳. «برّ» به معنای گندم است.

۴-۴. «صاع» یکی از اوزان است که به اندازه چهار مدّ و هر مدّ کمتر از یک کیلو (حدود هفتصد و پنجاه گرم) است.

بوده نه مشکل عقیل را حل می کرده و نه ارزش این را داشته که از راه دور خدمت برادرش برای این کار برسد. این نکته نیز قابل توجه است که عقیل تنها این یک درخواست را نداشت درخواست ادای دین سنگین نیز داشت که امام تنها به درخواست اول او اشاره فرمود.

سپس می افزاید: «کودکانش را دیدم که بر اثر فقر موهایشان پریشان و رنگ صورتشان دگرگون شده بود گویی صورتشان را با نیل به رنگ تیره درآورده بودند»؛ (و رأیت صبیانه شعث (۱) الشعور، غبر (۲) الألوان من فقرهم، کأتما سؤدت وجوههم بالعظم (۳)).

سپس می افزاید: «عقیل مکرر به من مراجعه و سخنش را چندبار تکرار نمود، من خاموش بودم و به سخنانش گوش فرامی دادم، گمان کرد من دینم را به او می فروشم و به دلخواه او گام بر می دارم و از راه و رسم خویش جدا می شوم»؛ (و عاودنی مؤکدا، و کّرر علی القول مرددا، فأصغیت (۴) إلیه سمعی، فظنّ أنّی أبیعه دینی، و أتبع قیاده مفارقا طریقتی).

امام علیه السلام در این قسمت همه عواملی را که در نظر اهل دنیا ایجاب می کند تبعیض درباره برادرش روا دارد، شرح داده است.

از یکسو تقاضای چیز زیادی نداشت.

از سوی دوم فرزندانش پریشان حال و فقیر بودند.

از سوی سوم مکرر بر مکرر تقاضای خود را بیان می کرد.

ولی با این همه باید امام میان برادرش و سایر نیازمندان امت تفاوتی قائل شود و امکانات بیت المال را که متعلق به همه مسلمین است، بیشتر در اختیار

ص: ۴۰۵

۱-۱). «شعث» جمع «اشعث» به معنای ژولیده و آشفته مو می باشد.

۲-۲). «غبر» جمع «اغبر» به معنای غبارآلود است.

۳-۳). «عظم» گیاهی است که برای رنگ کردن اشیا به رنگ سیاه از آن استفاده می شود.

۴-۴). «اصغیت» از ریشه «اصغاء» به معنای گوش فرادادن است.

برادرش بگذارد و برای او امتیاز خاصی نسبت به دیگران قائل شود.

به یقین این کار با عدالت اسلامی و روح بلند امام علیه السلام سازگار نبود، لذا برای اینکه عقیل دست از تکرار بردارد و به حق خود از بیت المال قانع گردد، امام علیه السلام تدبیری اندیشید که عملاً به او ثابت کند پایان ظلم و ستم به کجا می انجامد، لذا در ادامه سخن می فرماید: «من قطعه آهنی را برای او در آتش داغ کردم. سپس آن را به بدنش نزدیک ساختم تا با آن آهن سوزان عبرت گیرد (و از آتش آخرت که با آن قابل مقایسه نیست بپرهیزد)»؛ (فأحمیت له حدیده، ثم أدنيتها من جسمه ليعتبر بها).

عقیل که ظاهراً در آن زمان نابینا بود دست خود را پیش برد به گمان اینکه درهم و دیناری در کار است؛ ولی نمی دانست چه چیز در انتظار اوست، همین که حرارت آهن داغ که مجاور او بود به دستش نزدیک شد: «ناگهان ناله ای همچون بیماری که از شدت درد به خود می پیچد و می نالد سر داد و نزدیک بود از حرارت آن بسوزد»؛ (فضّج ضجیح ذی دنف (۱) من ألمها، و کاد أن يحترق من میسمها (۲)).

سپس امام علیه السلام در ادامه می افزاید: «به او گفتم: ای عقیل! عزاداران همچون مادران فرزندان مرده، به عزای تو بنشینند و گریه سر دهند. آیا از قطعه آهنی که انسانی آن را به صورت بازیچه داغ کرده، ناله می کنی؛ امّا مرا به سوی آتشی می کشانی که خداوند جبار آن را با شعله خشم و غضبش برافروخته است. تو از این رنج مختصر می نالی، من از آن شعله های سوزان نالام؟!»؛ (فقلت له: تكلتك الثواكل (۳)، یا عقیل! أتئنّ من حدیده أحماها إنسانها (۴)، للعبه، و تجزّنی إلی نار

ص: ۴۰۶

۱-۱). «دنف» به معنای بیماری یا بیماری شدید است.

۲-۲). «میسم» اسم آلت از ریشه «وسم» به معنای داغ کردن است؛ ولی به نظر می رسد که در اینجا به صورت مصدر میمی به معنای حرارت به کار رفته است.

۳-۳). «ثواكل» جمع «ثاکله» به معنای مادر فرزندان مرده عزادار است و گاه به معنای هر زن عزادار به کار می رود.

۴-۴). «انسانها» انسان در اینجا به معنای صاحب است.

سجرها (۱) جبارها لغضبه! أتت (۲) من الأذى و لا أئن من لظى! (۳).

تعبیر به «ثکلتک الثواکل» شبیه چیزی است که ما در فارسی هنگامی که کسی کار زشتی انجام می دهد و می خواهیم شدیداً او را نهی کنیم، می گوئیم خدا مرگت دهد چرا این کار را می کنی یا اینکه می گوئیم مادرت به عزایت بنشیند چرا چنین کردی؟ توجه داشته باشید که «ثواکل» جمع «ثاکله» به معنای زن فرزند مرده است، هرچند گاهی به هر زن عزادار نیز اطلاق می شود.

تعبیر به لعب (بازیچه) اشاره به این است که آتش دنیا، هرچند سوزان باشد در برابر آتش سوزان قیامت بازیچه ای بیش نیست. آتش سوزان حقیقی آنجاست، لذا امام علیه السلام اولی را «اذی» که به معنای اذیت و ناراحتی است و دومی را «لظى» که به معنای شعله های برافروخته آتش است، نامیده است.

در ضمن از تعبیرات امام علیه السلام به خوبی استفاده می شود که -برخلاف آنچه بعضی از ناآگاهان می پندارند- امام علیه السلام هرگز آهن داغ و سوزان را در دست برادرش عقیل نگذاشت، بلکه نزدیک دست او برد و او که نابینا بود ترسید و فریاد زد.

این داستان در آن محیط در همه جا پیچید و حتی از بعضی از روایات استفاده می شود که به گوش معاویه در شام هم رسید و بسیاری از خفتگان را از خواب غفلت بیدار کرد و نشان داد دوران حاتم بخشی عثمان از بیت المال مسلمین به اقوام و خویشاوندان و افراد مورد نظر، پایان یافته است. هنگامی که امام علیه السلام نسبت به برادرش در برابر تقاضای کوچکی که برخلاف عدالت بوده چنین کند

ص: ۴۰۷

۱- ۱). «سجرها» از ریشه «مسجور» در اصل به معنای افروختن آتش در تنور اجاق است سپس به هر گونه آتش افروزی اطلاق شده است.

۲- ۲). «تئن» از ریشه «اینن» به معنای ناله کردن گرفته شده است.

۳- ۳). «لظى» به معنای شعله خالص آتش است و می دانیم شعله های خالص و خالی از دود گرما و حرارت زیادی دارند. این واژه گاه به جهنم نیز اطلاق شده است، آن گونه که در آیه ۱۵ سوره معارج می خوانیم: «كَلَّا إِنَّهَا لَلْظَى»

همگان باید حساب خود را برسند و هرگز تقاضای امتیاز و رانت خواری نسبت به بیت المال از محضر آن حضرت نداشته باشند.

به تعبیر دیگر این کار نه تنها درسی برای عقیل بود، بلکه درس بزرگی برای همه مردم در سرتاسر جهان اسلام بود و نشان داد که در برابر عدالت اسلامی همگان یکسانند و هیچ کس حق ندارد زیاده خواهی کند، هرچند نزدیک ترین فرد به رئیس حکومت باشد.

جالب اینکه در ذیل این داستان در بعضی از روایات آمده است که عقیل به امام علیه السلام عرض کرد حال که چنین است من به سراغ کسی می روم که بذل و بخشش او بیشتر است و منظور از این سخن، معاویه بود، امام علیه السلام با ناراحتی فرمود: «راشدا مهدیاً؛ برو در امان خدا». (۱)

خوب است داستان حدیده محماه را از زبان خود عقیل بشنویم هنگامی که از نزد برادرش به شام رفت و معاویه اموال فراوانی از بیت المال را در اختیار او گذاشت. از او پرسید: مایل هستم داستان حدیده محماه را از خودت بشنوم، عقیل گفت: من گرفتار تنگدستی شدیدی شدم. نزد برادرم رفتم و عرض حال کردم؛ ولی چیزی از ناحیه او عاید من نشد، لذا فرزندان خود را جمع کردم و نزد او بردم در حالی که آثار ناراحتی و فقر بر آنان ظاهر بود فرمود: شب بیا تا چیزی به تو بدهم. خدمتش رفتم در حالی که یکی از فرزندانم دست مرا گرفته بود.

امام علیه السلام به فرزندم فرمود دور بنشین. سپس فرمود: بگیر. من با حرص و ولع دست دراز کردم. گمان کردم کیسه ای است پر از درهم یا دینار به من می دهد.

ناگهان دست خود را به آهن داغی زدم. هنگامی که آن را گرفتم پرتاب کردم و فریاد زدم! به من فرمود: مادر به عزایت بنشینند این آهنی است که با آتش دنیا داغ شده، پس چه خواهد برای من و تو در فردای قیامت اگر در زنجیرهای جهنم

ص: ۴۰۸

بسته شویم. سپس این آیه را تلاوت کرد: «إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ»؛ آن زمان که غل و زنجیرها بر گردن و دست و پای آنهاست و به سوی جهنم کشیده می شوند» (۱). سپس فرمود: بیش از حقی که خداوند برای تو قرار داده نزد من نداری. اگر همین چیزی که می بینی (اشاره به آهن داغ است) بنابراین به خانه ات برگرد. معاویه سخت در شگفتی فرورفت و گفت: «هیئات هیئات عقت النساء أن یلدن مثله؛ چه دور است چه دور است یافتن همانند او، زنان عقیمند از اینکه مثل علی بزایند». (۲)

به گفته شاعر:

مادر گیتی نزاید در جهان مثل علی آسمان گویی که در ترکش همین یک تیر داشت

مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار داستانی در حاشیه این ماجرا نقل کرده که مکمل آن است. می گوید: عقیل به خدمت امام علیه السلام رسید، امام علیه السلام به فرزندش حسن علیه السلام دستور داد که لباسی بر تن عمویت بپوشان (شاید لباس مناسبی نداشت) امام حسن علیه السلام یکی از پیراهنهای پدر و عبایی از عباهای او را بر عمویش پوشاند، هنگام شام نان و نمکی بر سر سفره آوردند، عقیل گفت چیزی غیر از این در بساط نیست؟ امام علیه السلام فرمود: مگر این از نعمت خدا نیست، خدا را بسیار باید بر این نعمت شکر گوئیم. عقیل گفت: کمکی به من کن که بدهی خود را ادا کنم و زودتر از اینجا بروم. امام علیه السلام فرمود: بدهی تو چه اندازه است؟ عقیل گفت: صد هزار درهم.

امام علیه السلام فرمود: نه والله من چنین مبلغی را ندارم که در اختیار تو بگذارم؛ ولی بگذار سهم من از بیت المال داده شود من با تو نصف می کنم و اگر خانواده ام نیاز

ص: ۴۰۹

۱-۱. غافر، آیه ۷۱.

۲-۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۲۵۳.

نداشته باشند تمام سهم خود را به تو می‌دهم. عقیل گفت: بیت المال در دست توست تو مرا حواله به سهمیه خود می‌کنی مگر سهمیه تو چقدر است؟ همه آن را هم که به من بدهی به جایی نمی‌رسد. امام علیه السلام فرمود: من و تو مانند سایر مردم هستیم (و سهم ما با آنها برابر است) و همانطور که باهم سخن می‌گفتند (و در آن حال ظاهراً به علت گرما پشت بام نشسته بودند) امام علیه السلام نگاهی از آنجا به صندوقهایی که در بازار بود افکند و فرمود: اگر به آنچه گفتم قانع نیستی پایین برو و قفل بعضی از این صندوقها را بشکن و هرچه در آن است بردار، عقیل گفت: در این صندوقها چیست؟ امام علیه السلام فرمود: اموال تجار است، عقیل گفت: به من امر می‌فرمایی که صندوقهای کسانی که توکل بر خدا کرده اند و اموالشان را در آن نهاده اند بشکنم (و سرقت کنم)؟

امام علیه السلام فرمود: آیا تو هم به من دستور می‌دهی که بیت المال مسلمین را بگشایم و اموالشان را به تو دهم در حالی که آنها توکل بر خدا کردند و قفل بر آنها نهادند (و کلید آن را به دست من سپردند)؟

سپس فرمود: راه دیگری به تو نشان می‌دهم. تو شمشیرت را بگیر و من هم شمشیر خود را بر می‌دارم. به منطقه حیره می‌رویم که در آنجا تجار ثروتمندی هستند وارد می‌شویم و اموالشان را به زور می‌گیریم.

عقیل گفت: مگر من دزدم؟

امام علیه السلام فرمود: از یک نفر سرقت کنی بهتر از آن است که از همه مسلمین سرقت نمایی. (عقیل فهمید که این دستورات جدی نیست و هدف آن است که نادرستی افکار او را به او بفهماند). [\(۱\)](#)

به هر حال قرائن نشان می‌دهد که هدف امام تنها بیان مسئله ای شخصی برای

ص: ۴۱۰

(۱- ۱). بحار الانوار، ج ۴۱، ص ۱۱۳-۱۱۴ (مرحوم علامه مجلسی این حدیث را از ابن شهر آشوب نقل کرده است).

هشدار دادن به عقیل نبود، بلکه هدف این بود که این داستان در همه جا منعکس شود- که شد- و امتیاز طلبان پیش خود بیندیشند جایی که علی علیه السّلام با برادرش چنین رفتار کرد تکلیف ما روشن است و بعد از این نباید ما چنان امتیازاتی را انتظار داشته باشیم و به تعبیر دیگر: هدف شکستن فرهنگ دوران عثمان در مورد بیت المال و احیای فرهنگ دوران رسول خداست.

نکته ها

۱- زندگی و شخصیت عقیل در یک نگاه

عقیل پسر ابوطالب و برادر امیر مؤمنان علی علیه السّلام از یک پدر و مادر است و در میان چهار پسر ابوطالب، پسر دوم و بیست سال از آن حضرت بزرگتر بود و کنیه اش ابا یزید است.

ابو طالب علاقه شدیدی به عقیل داشت و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله روزی خطاب به عقیل فرمود: «یا ابا یزید انّی أحبک حبّین؛ حبّیا لقربانتک منّی و حبّیا لما کنت أعلم من حبّ عمّی ایّاک؛ ای عقیل! من تو را به دو جهت دوست دارم یکی از این جهت که خویشاوند نزدیک منی و دیگر اینکه عمویم ابو طالب تو را بسیار دوست می داشت.»

در بعضی از روایات نیز آمده که پیامبر صلی الله علیه و اله پس از این جمله به علی علیه السّلام فرمود:

«انّ ولده لمقتول فی محبّه ولدک فتدمع علیه عیون المؤمنین و تصلّی علیه الملائکه المقربون ثمّ بکی حتّی جرت دموعه علی صدره؛ فرزند او (اشاره به مسلم است) در طریق محبّت فرزند تو (اشاره به امام حسین علیه السّلام سالار شهیدان است) شهید می شود و چشمهای مؤمنان بر وی می گرید و فرشتگان مقرب الهی بر او درود می فرستند. سپس پیامبر صلی الله علیه و اله گریست به گونه ای که اشکهای او بر سینه اش فروریخت.

عقیل نیز مانند عمویش عباس بن عبد المطلب به اجبار در صف مشرکان در جنگ بدر حاضر و اسیر شد و با دادن فدیة به مکه بازگشت و پیش از صلح حدیبیه مسلمان شد و هجرت کرد و به خدمت پیامبر صلی الله علیه و اله رسید و در جنگ موته در صف مسلمانان همراه برادرش جعفر شرکت جست و در زمان خلافت معاویه در سنه ۵۰ هجری دیده از جهان فرویست در حالی که بیش از ۹۰ سال داشت.

او در هیچ یک از جنگهای برادرش امیر مؤمنان علیه السلام حضور نیافت؛ ولی «ابن عبد ربّه» در کتاب استیعاب نقل می کند که عقیل همراه با ابن عباس در جنگ جمل، صفین و نهروان شرکت داشت و این مسئله منافات با نابینایی او ندارد، زیرا «ابن ابی الحدید» می گوید: عقیل در جنگ صفین بود؛ ولی پیکار نکرد و از خیرخواهی و مشورت نیک مضایقه ننمود.

درباره اینکه آیا عقیل سرانجام به شام رفت و به معاویه پیوست دو قول مختلف نقل شده، بعضی معتقدند که در زمان حیات امیر مؤمنان علیه السلام به شام نرفت؛ ولی بعد از شهادت آن حضرت (به ناچار) به شام رفت و به معاویه پیوست.

بعضی دیگر مانند علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود معتقدند اساساً برنامه ملحق شدن به معاویه در کار نبوده، ملاقاتی کرده و باز گشته است.

در مجموع چنین استفاده می شود که او مرد با ایمان و نیک نفسی بود؛ ولی از نظر روحی ضعیف بود و اگر گاهی لغزشی از او سرزده به علت همین ضعف بود.

یکی از امتیازات عقیل آگاهی وسیع او نسبت به علم انساب بود، قبائل عرب را خوب می شناخت و از نسبهای آنها آگاه بود و بعضی او را یکی از نسبهای چهارگانه عرب شمرده اند. (۱)

ص: ۴۱۲

۱- ۱). شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۲۵۰ به بعد و شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۶، ص ۵۲۳ به بعد.

بی شک بیت المال منابع مختلفی دارد؛ یکی از منابع آن زکات است و می دانیم در تقسیم زکات مساوات شرط نیست، بلکه زکات براساس نیاز داده می شود و نیز ضرورتی ندارد که با حضور نیازمندی منتظر نیازمند دیگری بنشینیم بلکه می توانیم به قدر کافی به نیازمند حاضر بدهیم.

دیگر از منابع بیت المال خمس است که در صدر اول غالباً از غنائم جنگی گرفته می شد. خمس در اختیار حاکم اسلامی قرار می گیرد تا طبق برنامه ویژه ای که در فقه اسلامی و روایات آمده است به نیازمندان برسد، در آن نیز مساوات شرط نیست.

سوم خود غنائم جنگی است که به طور مساوی در میان جنگجویان تقسیم می شود؛ ولی لشکر پیاده یک سهم می برد و لشکر سواره دو سهم، زیرا در آن زمان تهیه مرکب برای سواره نظام به هزینه خود آنها بود البته گاهی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله از یاران خود اجازه می گرفت و بخشی از غنائم را به فرد یا افراد خاصی برای جلب آنها به اسلام صلی الله علیه و اله و سلم می داد.

منابع چهارم و پنجم و ششم عبارتند از درآمد خیریه ها، و خمس غیر غنائم و انفال که در آن نیز مساوات در مقام تقسیم شرط نبوده و اینجا جای شرح آن نیست.

منبع هفتم بیت المال که در آن زمان از همه مهم تر بوده و قسمت عمده اموال بیت المال از این طریق حاصل می شده درآمد اراضی خراجیه است؛ یعنی مال الاجاره ها یا خراجی که از زمینهای فتح شده به خزانه دولت اسلام ریخته می شد، زیرا این زمینها ملک عموم مسلمین بود. نه تنها نسل موجود، بلکه نسلا در نسل و طبعاً درآمد آن تعلق به همه داشت. درست شبیه یک ملک مشاع که همه در آن مساوی اند، بدیهی است حکومت اسلامی حق نداشت در تقسیم این درآمد

تفاوتی میان مسلمانان قائل بشود، هر چند غالب خلفا به این حکم اسلامی اعتنا نمی کردند و آن اموال را طبق میل خود به هر کس می خواستند می دادند و هر گونه می خواستند در آن تصرف می نمودند.

آنچه در داستان عقیل در این خطبه آمده مربوط به همین قسمت است که مهم ترین بخش بیت المال را در بر می گرفته و شاید عقیل گمان می کرد این اموال در اختیار حاکم اسلامی است که هر گونه مایل باشد در آن تصرف کند به خصوص اینکه زمان عثمان را مشاهده کرده بود که خلیفه وقت با این اموال چه ها می کرد.

ص: ۴۱۴

و أعجب من ذلك طارق طرفنا بملفوفه في وعائها، و معجونه سننثها، كأنما عجت بريق حيه أوقئها، فقلت: أصله، أم زكاه، أم صدقه؟ فذالك محرّم علينا أهل البيت! فقال: لا- ذا و لا- ذاك، و لكنّها هديّه. فقلت: هبتك الهبول! أعن دين الله أتيتني لتخدعني؟ أمختبط أنت أم ذوجنه، أم تهجر؟ والله لو أعطيت الأقاليم السبعه بما تحت أفلاكها، على أن أعصى الله في نمله أسلبها جلب شعيره ما فعلته، و إنّ دنياكم عندي لأهون من ورقه في فم جراده تقضمها. ما لعلّي و لنعيم يفنى، و لذّه لا تبقى! انعوذ بالله من سبات العقل، و قبح الزلل. و به نستعين.

از این شگفت انگیزتر داستان کسی است (اشعث بن قیس منافق) که نیمه شب در خانه را زد و ظرف سرپوشیده ای (پر از حلوی خوش طعم و شیرین) برای من هدیه آورد. معجونی بود که من از آن متنفر شدم گویی با آب دهان مار یا استفراغ او خمیر شده بود. به او گفتم: آیا این هدیه است یا زکات یا صدقه؟ که این هردو بر ما اهل بیت حرام است. او گفت: نه این است و نه آن ولی هدیه است! گفتم: زنان بچه مرده بر تو گریه کنند آیا از طریق آیین خدا به سراغ من آمده ای تا مرا بفریبی؟ آیا تعادل فکری خود را از دست داده ای یا جن زده ای یا بر اثر شدت بیماری هذیان می گویی؟ به خدا سوگند اگر اقلیمهای هفتگانه (روی زمین) را با آنچه در زیر آسمانهایش قرار دارد به من داده شود که خدا را با گرفتن پوست جوی از دهان مورچه ای نافرمانی کنم هرگز نخواهم کرد. به یقین دنیای

شما نزد من از برگ درختی که در دهان ملخی در حال جویدن باشد پست تر و بی ارزش تر است. علی را با نعمتهای فانی دنیا و لذتهای ناپایدار آن چه کار؟! به خدا پناه می بریم از خواب رفتن عقل و لغزش های قبیح و زشت و در این راه از او یاری می طلبیم.

شرح و تفسیر: داستان اشعث بن قیس منافق

داستان اشعث بن قیس منافق

در بخش گذشته-چنان که دیدیم-امام علیه السلام برای مأیوس کردن همه امتیاز طلبان ناروا از بیت المال مسلمین، داستان تاریخی برادرش عقیل و حدیده محماه را بیان فرمود؛ داستانی که فرهنگ عدالت اسلامی و مقدم داشتن ضابطه بر رابطه در آن موج می زد. سپس در این بخش از خطبه، روی مصداق روشن دیگری از این قبیل دست می گذارد و داستان اشعث بن قیس منافق را بیان می دارد و می فرماید: «از این شگفت انگیزتر داستان کسی است (اشعث بن قیس منافق) که نیمه شب در خانه را زد و ظرف سرپوشیده ای (پراز حلوی خوش طعم و شیرین) برای من هدیه آورد. معجونی بود که من از آن متنفر شدم. گویی با آب دهان مار یا استفراغ او خمیر شده بود»؛ (و أعجب من ذلك طارق (۱) طرفنا بملفوفه فی وعائها، و معجونه شنتها (۲)، کأنما عجت بریق حیة أو قیثها).

معروف این است که این کوبنده در همان اشعث بن قیس، رئیس منافقان کوفه بود؛ شخصی که شبیه عبد الله، بن ابی، منافق معروف عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله بود.

اما اینکه امام علیه السلام می فرماید: من از حلوی لذیذ متنفر بودم و گویی با آب دهان

ص: ۴۱۶

۱- ۱). «طارق» از ریشه «طروق» و «طرق» به معنای زدن و کوبیدن است و به کسی که شبانه به سراغ دیگری می رود «طارق» گفته می شود، زیرا معمولا در بسته است و باید در را بکوبد و وارد شود.

۲- ۲). «شنت» از ریشه «شنتان» بر وزن «نوسان» به معنای بغض و دوری کردن است، بنابراین «شنت» یعنی آن را دشمن داشتم.

مار عجین شده بود برای آن است که هدف اشعث این بود که قلب امام علیه السّلام را برای رسیدن به یک غرض دنیوی به خود معطوف دارد. (گاه گفته می شود او با یکی از مسلمانان به ناحق بر سر آب و ملکی نزاع داشت و پرونده این مخاصمه به دادگاه علی علیه السّلام رسیده بود. شاید این مرد کور باطن می خواست از این طریق دل امام علیه السّلام را به خود متوجه کند و رأی او را بخرد؛ ولی امام علیه السّلام با چشم ملکوتی اش باطن حلوا را دید؛ باطنی که همچون زهر مار بود، زیرا قصد رشوه در آن نهفته شده بود).

واژه «ملفوفه» گرچه از ریشه «لَفَّ» به معنای پیچیدن گرفته شده و در اینجا اشاره به ظرفی است که در پارچه ای پیچیده شده بود؛ ولی چون امام علیه السّلام می فرماید این ملفوفه در ظرفی قرار داشت و سپس واژه معجونه را بر آن عطف می کند. این احتمال وجود دارد که ملفوفه نامی برای نوعی از حلوا بوده که در کوفه حلوا مرغوب و مورد علاقه مردم شناخته می شد. (۱)

بعضی از شارحان نهج البلاغه احتمال داده اند واژه «قی» به معنای زهر مار است نه استفراغ او، زیرا همچون استفراغ آن را از دهان خود بیرون می ریزد و تناسب مقام نیز همین را اقتضا می کند همان گونه که در عرف می گویند فلان غذا همچون زهر مار بود.

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن می افزاید: «به او گفتیم: آیا این هدیه است یا زکات یا صدقه؟ که این هر دو بر ما اهل بیت حرام است. او گفت: نه این است و نه آن؛ ولی هدیه است»؛ (فقلت: أصله، أمّ زکاه، أمّ صدقه؟ فذلک محرّم علینا أهل البیت! فقال: لا ذا ولا ذاک، و لکنّها هدیه).

به یقین زکات بر تمام بنی هاشم حرام است و صدقه که اشاره به انفاقهای

ص: ۴۱۷

۱- ۱). شیخ محمد عبده در شرح نهج البلاغه خود به این معنا اشاره کرده و می گوید: ملفوفه نوعی از حلوا بوده است که اشعث بن قیس به عنوان هدیه خدمت امام علیه السّلام برد.

مستحبی است و بنا بر قول مشهور بر بنی هاشم حرام نیست ممکن است بر خصوص اهل بیت علیهم السّلام حرام بوده باشد. بعضی نیز احتمال داده اند که صدقه اشاره به کفارات و صدقات واجبه غیر از زکات باشد که آن هم بر بنی هاشم حرام است.

امّا «صله» ممکن است به معنای رشوه باشد که در مباحث رشوه قاضی به عنوان «صله القضاء» تعبیر می شود و از این جهت به آن «صله» گفته می شود که رشوه دهنده آن را وسیله ای برای وصول به مقصد نادرست خود قرار می دهد.

بعضی نیز گفته اند: «صله» به معنای «هدیه» یا جایزه است همان گونه که در مورد جایزه شاعر «صله شاعر» گفته می شود، بنابراین جمله «لا ذا و لا ذاک» و «لکنها هدیه» (نه این و نه آن) اشاره به نفی زکات و صدقه و اثبات هدیه بودن آن است.

این احتمال در تفسیر این عبارت داده شده است که جمله «لا-ذا و لا ذاک» نفی همه باشد؛ یعنی هیچ کدام از اینها نیست؛ نه رشوه و نه زکات و نه صدقه، بلکه هدیه است.

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن، اشعث بن قیس منافق را زیر ضربات شدیدترین سرزنش و توبیخ قرار داده، می فرماید: «من به او گفتم: زنان بچه مرده بر تو گریه کنند آیا از طریق آیین خدا به سراغ من آمده ای تا مرا بفریبی؟» (فقلت:

هبلتک الهبول! (۱) عن دین الله أتیتنی لتخدعنی؟).

اشاره به اینکه تو نیز مانند بسیاری از شیطان صفتان برای اینکه به مقصد نامشروع خود برسی لباس ظاهرا مشروعی بر آن پوشانده ای، نام هدیه بر رشوه گذارده ای به گمان اینکه می توانی با این ظاهرسازی کسی را که چشمش اعماق وجود را می بیند بفریبی. آنگاه می افزاید: «آیا تعادل فکری خود را از دست

ص: ۴۱۸

۱- ۱). «هبول» صفت مشبهه است و به معنای زنی است که فرزند برای او باقی نمی ماند و طبعا بسیار گریه می کند.

داده ای یا جن زده ای یا بر اثر شدت بیماری هذیان می گویی؟» (أ مختبیط أنت أم ذو جنّه، أم تهجر؟).

اشاره به اینکه هیچ انسان عاقلی باور نمی کند که بتواند کسی مانند علی علیه السّلام را با هدیه ای که در باطن بوی رشوه می دهد بفریبد و اگر کسی در این میدان وارد شود دلیل براین است که یا دیوانه بوده و یا بر اثر بیماری، عقل خود را موقتاً از دست داده است.

«مختبیط» از ریشه «خبیط» به معنای از دست دادن تعادل است که گاه در مورد تعادل ظاهری به کار می رود و گاه درباره تعادل فکری و در اینجا معنای دوم اراده شده است و تعبیر به «ذو جنّه» (جن زده) یا اشاره به وسوسه های شیطان است که یکی از جنیان محسوب می شود و بر اثر این وسوسه ها عقل انسان را می گیرد و یا اشاره به آن چیزی است که در میان توده مردم مشهور بوده که بعضی افراد دیوانه را به عنوان جن زده به حساب می آورند.

واژه «تهجر» از ریشه «هجر» به معنای هذیان گفتن است، بنابراین فرق میان این سه واضح است؛ مختبیط کسی است که گرفتار نقصان عقلی بوده و تعادل فکری خود را از دست داده و ذو جنّه کسی است که بر اثر عاملی برونی گرفتار نوعی جنون شده و تهجر در مورد کسی گفته می شود که ذاتاً دیوانه نیست؛ اما بر اثر شدت بیماری به هذیان گفتن دچار شده است.

البته این سه واژه وقتی در مقابل هم قرار می گیرند چنین مفهومی را افاده کنند در حالی که ممکن است هنگامی که هر یک تنهایی به کار برود مفهوم وسیع تری داشته باشد.

سپس امام علیه السّلام برای اینکه به او بفهماند تا چه حد گرفتار اشتباه شده و علی علیه السّلام را به تاریکی دیده و او را نشناخته است، اشاره به نکته بسیار مهمی در زمینه عدالت خویش می کند که شاید از غیر او در طول تاریخ شنیده نشده باشد. این

نکته هشدارى است به همه رهبران و حاکمان جوامع بشرى که مى فرماید: «به خدا سوگند اگر اقلیمهای هفتگانه (روى زمین) با آنچه در زیر آسمانهایش قرار دارد به من داده شود تا خدا را با گرفتن پوست جوى از دهان مورچه اى نافرمانى کنم هرگز نخواهم کرد»؛ (و الله لو أعطيت الأقاليم السَّبعه (۱) بما تحت أفلاكها، على أن أعصى الله فى نمله أسلبها جلب (۲) شعيره ما فعلته).

سپس به بیان دلیل آن مى پردازد و مى فرماید: «به يقين دنیای شما نزد من از برگ درختى در دهان ملخى که در حال جویدن آن باشد پست تر و بى ارزش تر است»؛ (و إنَّ دنیاکم عندى لأهون من ورقه فى فم جراده تقضمها (۳)).

در تأکید آن مى فرماید: «على را با نعمتهای فانی دنیا و لذتهای ناپایدار آن چه کار؟!؛ (ما لعلی و لنعیم یفنى، و لذه لا تبقى!).

در این چند جمله کوبنده و صریح و گویا، امام علیه السلام مى فرماید: هرگاه بزرگ ترین رشوه های متصور در جهان که همه روى زمین و قصرها و ثروتها و اموال و زرق و برقها باشد به من دهند که کمترین ظلم و ستمى که همان گرفتن پوست جوى (نه دانه جو) از دهان مورچه اى که ظاهرا کوچک ترین جنبنده است انجام دهم، نمى کنم.

بسیارند کسانی که مبالغ کوچک و متوسط رشوه آنها را تکان نمى دهد؛ ولی اگر امتیاز مهمی برای آنها قائل شوند که معادل تمام زندگى آنان یا بیشتر باشد

ص: ۴۲۰

۱- ۱. اقالیم سبعة، «اقالیم» جمع «اقالیم» به معنای بخشى از جهان یا کشور است و جغرافی دانان قدیم جهان را به هفت اقلیم تقسیم مى کردند و چون نقشه دقیقى از دنیا نداشتند حدّ و حدود این اقلیمهای هفتگانه دقیق نبود. به هر حال، هفتگانه در تقسیم بندى آنها چنین بود: اقلیم اول، هندوستان. دوم، بخشى از کشورهای عربى و حبشه، سوم، مصر و شام، چهارم، ایران. پنجم، روم. ششم، کشور ترک، هفتم، چین و ماچین. (لغت نامه دهخدا، ماده اقلیم). البته ممکن است تقسیم دیگرى از سوى بعضى دیگر از جغرافی دانها ارائه شده باشد و به هر حال نظر امام علیه السلام آن است که اگر همه مناطق آباد کرده زمین را به من بدهند.

۲- ۲. «جلب» پوسته اى است که روى دانه گندم یا جو را مى گیرد و به پوسته اى که به هنگام خوب شدن زخم روى آن را مى پوشاند، «جلب» گفته مى شود.

۳- ۳. «تقضمها» از ریشه «قضم» بر وزن «هضم» به معنای دندان زدن، گاز گرفتن و جویدن است.

دست و پایشان می لرزد و می لغزند. چه کسی می تواند ادعا کند که در هیچ حدی از گرفتن امتیاز در برابر هیچ حدی از کمترین کار خلاف گرفتار لغزش نخواهد شد؟ امام می فرماید: من آن شخص هستم و حتی صریحا سوگند بر آن یاد می کند.

دلیلی که امام برای این امر آورده بسیار قابل توجه است، زیرا امتیازات مادی برای کسانی اهمیت دارد که دنیا در نظرشان بزرگ و برجسته است؛ اما کسی که در اوج معرفت خدا قرار گرفته و ما سوی الله در نظر او کم ارزش و بی مقدار است و همه دنیا از دیدگاه او همچون برگ درخت نیم جویده ای در دهان ملخی است، دلیلی ندارد که مرتکب عصیان پروردگار و ظلم و ستمی شود.

علی علیه السلام با چشم حقیقت بین خود به باطن دنیا می نگرده؛ او همه این مقامها و مواهب مادی را در حال فنا و زوال می بیند و چیزی که ارزش آن را ندارد که کسی به آن دل ببندد یا به دل بستنش بیندیشد.

به همین دلیل اگر بخواهیم ظلم و ستم، رشوه خواری و تعدی به حقوق ضعیفان از دنیا ریشه کن شود باید در بالا بردن سطح معرفت انسانها نسبت به خدا و نسبت به دنیا تلاش و کوشش کنیم.

در ضمن از این عبارات با دلالت التزامی می توان فهمید که ظلم و ستم و داوری به ناحق بدترین گناه است که حتی در برابر به دست آوردن تمام دنیا نباید آن را مرتکب شد.

سرانجام امام علیه السلام با جمله ای کوتاه و بیدار کننده که در واقع ناظر به کل محتوای خطبه است، سخن خود را پایان می دهد و می فرماید: «به خدا پناه می بریم از خواب رفتن عقل و لغزشهای قبیح و زشت و در این راه از او یاری می طلبیم»؛ (نعوذ بالله من سبات [\(۱\)](#) العقل، و قبح الزلل. و به نستعین).

ص: ۴۲۱

۱- ۱). «سبات» از ریشه «سبت» بر وزن «وقت» به معنای تعطیل کردن به منظور استراحت است؛ و «سبات» به از -

اشاره به اینکه اگر عقل بیدار باشد و لطف خدا یار، انسان گرفتار گناهان بزرگ نمی شود و در دام گناهان کوچک کمتر می افتد.

این سخن را با نقل دو روایت پایان می دهیم: حافظ ابو نعیم اصفهانی از دانشمندان معروف اهل سنت در کتاب مشهورش حلیه الاولیاء می نویسد:

«پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به علی علیه السلام خطاب کرد و فرمود: «یا علی! ان الله قدر زینک بزینة لم یزین العباد بزینة أحب إلى الله منها هی زینة الأبرار عند الله تعالی و الزهد فی الدنیا فجعلک لا ترزء من الدنیا شیئا و لا ترزء منک الدنیا شیئا؛ ای علی! خداوند تو را به زینتی آراسته که بندگانش به چیزی محبوب تر از آن زینت نیاراسته و آن زینت ابرار و نیکان نزد خداوند متعال است و آن همان زهد و بی اعتنایی به دنیاست؛ تو را آن گونه قرار داده که تو از دنیا چیزی کم نمی کنی و دنیا چیزی از تو نمی کاهد». ۱

در حدیث دیگری آمده است که زن شجاعی از شیعیان مخلص علی علیه السلام به نام «دارمیه حجونیه» در ملاقاتی که با معاویه داشت (و به دنبال او فرستاده بود) در جواب این سؤال معاویه که:

آیا هرگز علی علیه السلام را دیده ای؟

گفت: آری به خدا سوگند او را دیدم.

گفت: چگونه او را دیدی؟

گفت: رأیته لم یفتنه الملك الذی فتنک و لم تشغله النعمه الّتی شغلتک؛ او را چنان دیدم که این حکومتی که تو را فریب داده او را فریب نداده بود، و این نعمتهای دنیا که تو را مشغول ساخته او را مشغول نساخته بود». ۲

نکته: اشعث بن قیس کیست؟

اشعث بن قیس کیست؟

همان گونه که در جلد اول در تفسیر خطبه نوزدهم بیان کردیم «اشعث» از منافقانی بود که در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به ظاهر مسلمان شد و بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به ارتداد روی آورد و سپس اسیر شد و نزد ابو بکر اظهار ندامت کرد و مورد عفو قرار گرفت و در دوران امیر مؤمنان علی علیه السلام با دشمنان او همچون عمرو بن عاص برای ایجاد نفاق در صفوف یاران آن حضرت همکاری داشت و سرچشمه خرابی ها و مفسد بی شماری شد او در قبیله خود صاحب نفوذ بود و از این طریق برای مقاصد سوء خود کمک می گرفت و به گفته بعضی از محققان بسیاری از مشکلات عصر خلافت امیر مؤمنان علی علیه السلام از این منافق سرسخت و مرموز نشأت می گرفت.

شرح بیشتر را در جلد اول صفحه ۶۴۴ به بعد مطالعه فرمایید.

ص: ۴۲۳

و من دعاء له علیه السّلام

یلتجأ إلی الله أن یغنیه

از دعاهای امام علیه السّلام است در آن از خدا تقاضا می کند که از همگان بی نیازش کند. (۱)

خطبه (دعا) در یک نگاه

همان گونه که از عنوان بالا روشن شد هدف اصلی امام علیه السّلام در این دعا درخواست غنا و بی نیازی از غیر اوست، چرا که نیاز به دیگران گاه سبب مدح و ستایش آنها می شود در حالی که شایسته چنان مدحی نیستند و گاه سبب نکوهش منع کنندگان می گردد در حالی که شاید مستحق چنان نکوهشی نباشند

ص: ۴۲۵

۱- ۱). سند خطبه (دعا): از کسانی که این دعا را از امیر مؤمنان با اضافاتی نقل کرده، راوندی در کتاب الدّعوات است که بعد از جمله «إِنَّكَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» اضافه می کند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَرَعُهَا مِنْ كَرَائِمِي وَ أَوَّلَ وَدِيْعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ نَعْمِكَ» و این اضافه نشان می دهد که راوندی دعا را از منبع دیگری غیر از نهج البلاغه اخذ کرده است. نویسنده کتاب الطراز (سید یمانی) نیز این دعا را با تفاوتی آورده که آن هم نشانی می دهد از منبع دیگری اخذ کرده است. امام سجّاد علیه السّلام نیز این دعا را در دعای مکارم الاخلاق با مختصر تفاوتی تضمین فرموده است و نشان می دهد که این دعا در میان اهل بیت معروف بوده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۶۰).

و از آن بدتر اینکه انسان دست نیاز به سوی شرار خلق دراز کند و در واقع این دعا به عنوان تعلیم به همه مردم مخصوصاً پیروانش ذکر شده، زیرا مقام امام علیه السلام از آن بالاتر است که به سراغ بدان برود یا مدح و ثنایی از آنان بکند.

ص: ۴۲۶

اللَّهُمَّ صن وجهی بالیسار، و لا تبدل جاهی بالإقتار، فأسترزق طالبی رزقک، و أستعطف شرار خلقک، و أبتلی بحمد من أعطانی، و أفتن بدم من منعی، و أنت من وراء ذلك کله ولیّ الإعطاء و المنع؛ «إنک علی کل شیء قدير».

ترجمه

خداوند ابرویم را با بی نیازی و غنا محفوظ دار و شخصیتم را بر اثر فقر ضایع مکن! مبادا از کسانی درخواست روزی کنم که آنها خود، از تو روزی می طلبند و از افراد بد کردار و پست، خواستار عطوفت و بخشش گردم و سرانجام به ستودن آن کس که به من چیزی عطا کرده، مبتلا- شوم (هرچند شایسته ستایش نباشد) و به نکوهش کردن آن کس که مرا محروم داشته گرفتار گردم، هرچند درخور نکوهش نباشد، این در حالی است که تو در ماورای همه اینها سرپرست و صاحب اختیار بخشش و منع هستی و تو بر هر چیز توانایی.

شرح و تفسیر: از خلق شرور بی نیازم کن!

از خلق شرور بی نیازم کن!

امام علیه السلام در این دعای کوتاه، ضمن هشت جمله مطالب پر معنایی ذکر می کند که هم دعاست و هم درس اخلاق. نخست در ضمن دو جمله اصل دعا را بیان کرده عرضه می دارد: «خداوند ابرویم را با بی نیازی محفوظ دار و شخصیتم را بر

ص: ۴۲۷

اثر فقر ضایع مکن!؛ (اللهم صن (۱) وجهی (۲) بالیسار (۳)، و لا تبذل جاهی (۴) بالاقطار (۵)).

منظور از «یسار» (بی نیازی) غنا و توانگری به آن معنا که در عرف است نیست، بلکه منظور بی نیازی از دیگران و داشتن زندگی توأم با عفاف و کفاف است و گرنه غنای به آن معنا، گاه سبب بی آبرویی هم می شود.

جمله «و لا تبذل جاهی بالاقطار» با توجه به اینکه «و لا تبذل» از ریشه «بذل» است و «بذل» دو معنا دارد: یکی بخشیدن و از دست دادن و دیگری کهنه کردن و ضایع ساختن، دو تفسیر متفاوت دارد: نخست اینکه «خداوند! شخصیت مرا با فقر از من مگیر» و دیگر اینکه «شخصیت مرا با فقر به ابتذال مکشان».

سپس بعد از آن در چهار جمله به آثار فقر و نیازمندی به دیگران پرداخته، می فرماید: «در نتیجه از کسانی درخواست روزی کنم که آنها خود، از تو روزی می طلبند و از افراد بد کردار و پست، خواستار عطوفت و بخشش گردم و سرانجام به ستودن آن کس که به من چیزی عطا کرده، مبتلا شوم (هر چند شایسته ستایش نباشد) و به نکوهش کردن آن کس که مرا محروم داشته گرفتار گردم، هر چند در خور نکوهش نباشد»؛ (فأسترزق طالبی رزقک، و أستعطف شرار خلقک، و أبتلی بحمد من أعطانی، و أفتن بدم من منعی).

در پایان می فرماید: «این در حالی است که تو در ماورای همه اینها سرپرست و صاحب اختیار بخشش و منع هستی و تو بر هر چیز توانایی»؛ (و أنت من وراء ذلك كله وليّ الإعطاء و المنع؛ إنک علی کلّ شیء قدير).

امام علیه السلام در این عبارت کوتاه به چهار اثر سوء فقر و نیازمندی که در دو مرحله

ص: ۴۲۸

۱-۱. «صن» از ریشه «صیانت» به معنای محفوظ نگه داشتن است.

۲-۲. «وجه» در اینجا به معنای آبروست، هر چند اصل معنای آن صورت است.

۳-۳. «یسار» از ریشه «یسر» به معنای سهولت و آسانی و بی نیازی است و در جمله بالا معنای اخیر اراده شده است.

۴-۴. «جاه» به معنای قدر و مقام و شرف است.

۵-۵. «اقطار» از ریشه «قتور» بر وزن «فتور» به معنای سخت گرفتن در خرج کردن است.

انجام می شود، اشاره فرموده: نخست می فرماید: حدّ اقل چیزی که بر آن مترتب می شود این است که دست نیاز به سوی نیازمندان درگاه تو دراز کنم و از آن بدتر اینکه حلّ مشکل در دست بدان و افراد پست قرار بگیرد که راستی زندگی کردن در چنان شرایطی برای افراد با ایمان و با شخصیت بسیار سخت و دردناک است.

در مرحله دوم؛ یعنی پس از درخواست اگر طرف مقابل، اجابت کند انسان ناگزیر از مدح و ستایش اوست و ای بسا انسانی باشد که هرگز شایسته مرگ نیست و اگر از کمک کردن به دلایل خاصی دریغ دارد زبان به نکوهش او بگشایم در حالی که ای بسا درخور نکوهش و مذمت نباشد و خودش مشکلات اهمی دارد که باید به آنها برسد؛ ولی از آنجایی که «صاحب الحاحه لا یری إلا حاجته؛ حاجت مند جز حاجت خود را نمی بیند» (۱) همین که دست ردّ بر سینه من زد من او را متهم به بخل و خسیس بودن می کنم در حالی که چه بهتر آب را از سرچشمه بگیرم و رو به درگاه تو آورم که تو ولیّ اعطا و منعی و بر هر چیز قادری!

بدیهی است روح بلند و بزرگ امام علیه السّلام هرگز چنین اموری را نمی پذیرد، هر چند گرفتار نیازمندی باشد. امام می خواهد آثار طبیعی فقر را که در بسیاری از مردم آشکار است بیان فرماید تا بکوشند و با فقر مبارزه کنند و هرگز دست نیاز به سوی کسی دراز نکنند.

نکته: آثار زیانبار فقر

آثار زیانبار فقر

گرچه در روایات متعددی از فقر ستایش شده، مانند حدیث معروف پیامبر

ص: ۴۲۹

۱ - ۱). این عبارت در روایات دیده نشده بلکه به صورت ضرب المثل معروفی است که با تعبیرات مختلف گفته می شود، مانند «صاحب الحاحه لا یری إلا قضاها» یا «صاحب الحاحه أرعن لا یری إلا قضاها» یا «صاحب الحاحه أعمی و لو کان بصیرا». (کشف الخفاء، تألیف عجلونی، ج ۲، ص ۱۸).

اکرم صلی الله علیه و اله: «الفقر فخری و به افتخر» و روایت امام صادق علیه السلام: خداوند به حضرت موسی علیه السلام فرمود: «إذا رأیت الفقر مقبلا فقل مرحبا بشعار الصالحین و اذا رأیت الغنی مقبلا فقل: ذنب عجلت عقوبته؛ هنگامی که دیدید فقر روی آورده بگو ای شعار صالحین خوش آمدی و هنگامی که ببینی غنا روی آورده بگو لابعد گناهی از من سر زده که مجازاتش به سرعت فرارسیده» (۱) و روایات دیگری مانند آن.

ولی روشن است که فقر به معنای تهیدستی مخصوصا در آنجا که بر اثر تنبلی و کوتاهی و ضعف مدیریت حاصل شود نه مایه افتخار است و نه شعار صالحان، بلکه سبب ذلت و خواری و آلودگی به انواع گناهان است.

مایه افتخار، فقر الی الله است، چرا که عالم همه نیازمندند و خداوند بی نیاز:

«یا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (۲) و این شبیه همان چیزی است که در حدیث امیر مؤمنان علیه السلام آمده است که عرضه می داشت: «کفی بی عزا أن أكون لك عبدا و کفی بی فخرا أن تكون لی رباً». (۳)

یا اینکه منظور از فقر، زندگی ساده و خالی از تشریفات و تکلفات است در برابر ثروتی که موجب مستی و غرور و تشریفات و تجملات می شود.

تعبیر به «شعار الصالحین» از فقر و تعبیر به «مجازات زودرس» از غنا، گواه روشنی بر این معناست، زیرا شعار صالحان به یقین چیزی است که موجب صلاح و فلاح باشد؛ مانند زهد و ساده زیستی و عقوبت گناه، مربوط به چیزی است که گناه آلوده باشد.

این احتمال نیز وجود دارد که قسمتی از این روایات که در آن مدح فقر آمده، اشاره به فقر تحمیلی باشد که بر اثر انجام وظیفه دامنگیر انسان می شود؛ مثلا در آغاز اسلام گروه عظیمی از مسلمانان مجبور به مهاجرت از مکه به مدینه شدند و

ص: ۴۳۰

۱- ۱. کافی، ج ۲، ص ۲۶۳، ح ۱۲ از باب فضل فقراء مسلمین.

۲- ۲. فاطر، آیه ۱۵.

۳- ۳. خصال، ج ۲، ص ۴۲۰، ح ۱۴.

هرگز نتوانستند امکانات خویش را در مکه، به مدینه منتقل کنند و طبعاً در آنجا گرفتار فقر شدیدی شدند و یا مسلمانانی که در شعب ابی طالب در محاصره اقتصادی دشمن قرار گرفتند واقعا فقیر شدند فقری که بر اثر ایمان به خدا و اطاعت فرمان او از سوی دشمن به آنها تحمیل شد و پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به آنها دلداری می داد که این فقر مایه افتخار است و شعار صالحان.

همچنین در دورانهای بعد، جمع زیادی از خاصان اهل بیت علیهم السلام به مضمون مثل معروف «البلاء للولاء» گرفتار چنین فقر تحمیلی می شدند و این امر تا عصر و زمان ما ادامه دارد. چنین فقری نه تنها عیب نیست، بلکه افتخار است؛ عیب آن است که انسان برای دنیا دست از انجام وظیفه بر دارد و تسلیم دشمن شود.

حدیث شریف «من أحبنا أهل البيت فليعد للفقير جلبابا؛ هر کس ما اهل بیت را دوست بدارد باید چادر فقر را آماده کند» (۱) نیز اشاره به این مطلب دارد.

بنابراین فقر بی دلیل که ناشی از تنبلی و فرار از کار یا سوء مدیریت حاصل شود هرگز مطلوب انسان نیست.

کلام امام علیه السلام در دعای مورد بحث، به خوبی نشان می دهد که یک سلسله رذائل اخلاقی از فقر به معنای تهیدستی نشأت می گیرد، تواضع در برابر اشرار و ستایش کسانی که شایسته ستایش و نکوهش کسانی که در خور نکوهش نیستند از جمله رذائل اخلاقی است که از فقر به معنای تهیدستی نشأت می گیرد.

جمله «لا تبذل جاهي بالإقتار» دلیل بر این است که فقر فردی، آبروی انسان و فقر اجتماعی آبروی جامعه را می برد و این هرگز با عزت ناشی از ایمان سازگار نیست: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (۲)

در حدیثی از امیر مؤمنان می خوانیم که فقر سرچشمه عیوب بزرگی است،

ص: ۴۳۱

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۶.

۲- ۲. منافقون، آیه ۸.

فرمود: «یا بنی الفقیر حقیر لا- یسمع کلامه و لا- یعرف مقامه لو کان الفقیر صادقاً یسمونه کاذباً و لو کان زاهداً یسمونه جاهلاً؛ فرزندم فقیر حقیر است کسی گوش به سخنش فرامی دهد و برای مقامش ارزشی قائل نیستند؛ اگر فقیر صادق باشد او را دروغگو می نامند و اگر زهد پیشه کند جاهلش می نامند».

سپس افزود: «یا بنی من ابتلی بالفقر ابتلی بأربع خصال بالضعف فی یقینه و النقصان فی عقله و الرقة فی دینه و قله الحیاة فی وجهه فنعود بالله من الفقر؛ فرزندم کسی که به فقر مبتلا شود به چهار خصلت و عیب بزرگ مبتلا می گردد ضعف در یقین، نقصان در عقل، کمبود در دین و کمی حیا، بنابراین به خدا پناه می بریم از فقر». (۱)

امروز با چشم خود می بینیم که فقر سرچشمه مفسد بی شماری؛ مانند ابتلا به مواد مخدر، فحشا، خیانت، سرقت، خدمت به اجانب و مانند آن می شود به همین دلیل در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: «غنی یحجزک عن الظلم خیر من فقر یحملک علی الإثم؛ غنایی که تو را از ظلم باز دارد بهتر از فقری است که تو را به گناه وا دارد». (۲)

به همین دلیل در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله فقر مایه رو سیاهی در دو جهان:

«الفقر سواد الوجه فی الدارین» (۳) و در حدیث دیگری از همان حضرت فقر در سر حد کفر: «کاد الفقر أن یکون کفراً» (۴) شمرده شده است.

بدیهی است اگر فقر جامعه ای را فراگیرد عیوب و نقایصی که به آن اشاره شده به صورت خطرناک تری آشکار می شود و امروز می بینیم بعضی از جوامع فقیر مسلمانان، چنان در چنگال بیگانگان و دشمنان اسلام گرفتار شده اند که

ص: ۴۳۲

۱- ۱. بحار الانوار، ج ۶۹، ص ۴۷، ح ۵۸، از باب فضل الفقر و الفقراء.

۲- ۲. وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۷، ح ۷.

۳- ۳. بحار الانوار، ج ۶۹، ص ۳۰.

۴- ۴. همان مدرک.

انسان شدیداً بر آنها تأسّف می خورد.

این بحث را با سخنی از امام سجّاد علیه السّلام در یکی از دعاهاى پر معنایش پایان می دهیم؛ عرضه می دارد: «اللّهُمَّ إِنِّي أَسْئَلُكَ خَيْرَ الْمَعِيشَةِ مَعِيشَةً أَقْوَى بِهَا عَلَى طَاعَتِكَ وَأَبْلَغَ بِهَا جَمِيعَ حَاجَاتِي وَأَتَوَسَّلُ بِهَا إِلَيْكَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَتَرَفَّنِي فِيهَا فَأَطْغِي أَوْ تَقْتَرَهَا عَلَيَّ فَأَشْقِي؛ خداوندا من از تو معیشت و زندگی خوبی تقاضا می کنم معیشتی که با آن قدرت بر اطاعتت داشته باشم و به تمام نیازهایم برسم، به وسیله آن در دنیا و آخرت به تو نزدیک شوم، بی آنکه ثروت غرورآفرین و مست کننده ای به من دهی که سر به طغیان بر دارم یا چنان بر من تنگ گیری که بدبخت شوم». (۱)

ص: ۴۳۳

(۱- ۱). بحار الانوار، ۸۷، ص ۱۲، ح ۲.

و من خطبه له علیه السلام

فی التنفیر من الدنیا

از خطبه های امام علیه السلام است که در متنفر ساختن از زرق و برق دنیا ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع از سه بخش تشکیل شده و هر یک ناظر به مطلبی است که مکمل مطلب دیگر است:

در بخش اول امام علیه السلام به معرفی دنیا می پردازد که سرایی است ناپایدار و ناامن

ص: ۴۳۵

۱- ۱). سند خطبه: این خطبه را متقی هندی از فقهای عامه در کتاب کنز العمال آورده، می گوید: دینوری و ابن عساکر از عبد الله بن صالح عجلی از پدرش چنین نقل می کند که روزی علی بن ابی طالب علیه السلام خطبه ای برای ما خواند. نخست حمد و ثنای الهی بجا آورد و درود بر پیامبر فرستاد و بعد فرمود: «عباد الله لا تغرنکم الحیاة الدنیا فانها دار بالبلاء محفوفة و بالعدر معروفه...» و نیز سبط بن جوزی در تذکره الخواص آن را با اضافاتی نقل کرده و می گوید: این خطبه (به جهت فصاحت و بلاغت) به عنوان «خطبه بالغه» معروف است. سپس نقل می کند که ابو نعیم نیز در کتاب حلیه بخشی از این خطبه را آورده است. خطیب خوارزمی نیز در کتاب مناقب آن را با اضافاتی نقل کرده است. نویسنده مصادر نهج البلاغه بعد از اشاره به مطالب بالا می گوید: با این نقل گسترده ای که از خطبه در کتب اهل سنت آمده، نیازی نمی بینیم که راویان این خطبه را از علمای امامیه شرح دهیم. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۶۷).

و مملوّ از حوادث ناگوار؛ پیوسته دستخوش دگرگونیها و اهل آن هدف تیرهای بلا.

در بخش دوم امام علیه السّلام هشدار می دهد که قبل از شما گروههای زیادی در دنیا آمدند و چه بسا از شما قوی تر و دارای امکانات فزون تر؛ اما همه را گذاردند و رفتند و خانه ای از سنگ و گل و خاک به نام خانه گور را به جای آن قصرهای زیبا پذیرفتند.

در بخش سوم می فرماید: شما هم در همان مسیر قرار دارید و دارای همان سرنوشت هستید. روزی فرامی رسد که زندگی شما پایان می یابد و قبرها جسمهای بی جان شما را در بر می گیرند و در آینده ای نه چندان دور از قبرها برانگیخته می شوید و اعمالی را که در یک عمر انجام دادید در برابر شما ظاهر می شود و باید پاسخگوی آن باشید.

ص: ۴۳۶

دار بالبلاء محفوفه، و بالغدر معروفه، لا تدوم أحوالها، و لا یسلم نزالها.

أحوال مختلفه، و تارات متصرفه، العیش فیها مذموم، و الأمان منها معدوم، و إنما أهلها فیها أغراض مستهدفه، ترمیهم بسهامها، و تفتیهم بحمامها.

ترجمه

(دنیا) سرایی است که در لابه لای بلاها و مشکلات پیچیده شده و به غدر و نیرنگ و بی وفایی معروف است: حال-تش یکنواخت نمی ماند و ساکنانش سالم و در امان نیستند. پیوسته اوضاع و حالاتش دگرگون می شود (به گونه ای که) زندگی در آن نکوهیده و نامطلوب و اتمیت در آن نایاب و معدوم است. اهل دنیا همواره هدف تیرهای بلا هستند که پی در پی به سوی آنها پرتاب می کند و با مرگ نابودشان می سازد.

شرح و تفسیر: ناپایداری احوال جهان

ناپایداری احوال جهان

همان گونه که در بالا اشاره شد امام علیه السلام در این بخش از خطبه از ناپایداری و بی وفایی دنیا سخن می گوید و می فرماید: «(دنیا) سرایی است که در لابه لای بلاها و مشکلات پیچیده شده و به غدر و نیرنگ و بی وفایی معروف است:

حالاتش یکنواخت نمی ماند و ساکنانش سالم و در امان نیستند»؛ (دار بالبلاء

محفوظه، و بالغدر (۱) معروفه، لا تدوم أحوالها، و لا یسلم نزالها (۲).

بلاهایی که زندگی این دنیا را در بر گرفته، بسیار زیاد و متنوع است، بیماریهای جسمی، بیماریهای روانی، حوادث ناگوار اجتماعی، طوفانها، زلزله ها، سیلابها، جنگها، غارتها، حوادثی که منجر به مرگ یا مجروح شدن اعضا می گردد، از دست دادن عزیزان و مانند آنها.

جمله «دار بالبلاء محفوظه» اشاره گویایی است به تمام آنچه گفته شد.

غدر و بی وفایی دنیا ممکن است اشاره به اهل آن باشد که غالباً بی وفا هستند هنگامی که دنیا به انسان رو می کند دوستدار و مخلصند و هرگاه پشت کرد گویی هرگز آشنا نبودند. یا اشاره به بی وفایی مواهب دنیوی است در حالی که انسان کاملاً سالم و سرحال است و تصور می کند سالها این وضع ادامه می یابد. با پیش آمد کوچکی ناگهان سلامت و نشاط برچیده می شود و در حالی که اموال و ثروت فراوان، از هر سو فراهم کرده، حادثه ای پیش می آید که ناگهان ورشکست می شود و محتاج نان شب می گردد.

ناپایداری دنیا که در «لا- تدوم أحوالها» بیان شده، نتیجه همان بلاها و حوادث گوناگونی است که از هر سو انسان را احاطه کرده، و در امان نبودن ساکنان دنیا که در جمله «و لا یسلم نزالها» آمده به سبب همان حوادث تلخ و ناپایداری دنیاست.

آری! از «نسیمی دفتر ایام بر هم می خورد» و با یک گردش چرخ نیلوفری، نه نادر به جا می ماند و نه کبکبه و دبدبه نادری و به گفته شاعر:

آن مادری که این همه فرزند زاد و کشت

دیگر که چشم دارد از او مهر مادری!

ص: ۴۳۸

۱- ۱). «غدر» معانی متعددی دارد که قریب با هم است: مکر و نیرنگ و بی وفایی.

۲- ۲). «نزال» جمع «نازل» به معنای میهمان و یا کسی که در جایی وارد می شود.

سپس در تأکید همین معنا با عبارات تکان دهنده دیگری می افزاید: «احوالش ناپایدار و حالاتش دگرگون (به گونه ای که) زندگی در آن نکوهیده و نامطلوب و امتیت در آن نایاب و معدوم است»؛ (أحوال مختلفه، و تارات (۱) متصرفه (۲)، العیش فیها مذموم، و الأمان منها معدوم).

سرتاسر تاریخ بشر پر از شواهد زنده ای بر این گفتار پر معنای مولاست و از آن فراتر، آیات قرآن مجید است که از سرگذشت پیشینیان پرده بر می دارد.

از جمله صحنه بسیار عبرت انگیزی است که از زندگی ثروتمند معروف بنی اسرائیل قارون در اواخر سوره قصص، ترسیم کرده است.

یک روز قارون با تمام زر و زیور و خدم و حشم و دم و دستگاه خود در میان بنی اسرائیل ظاهر می شود و با تمام قدرت و ثروتش از برابر چشمان آنها رژه می رود، آنچنان که گویی در دل دنیاپرستان بنی اسرائیل، قند آب می شود و فریاد یا «یا لَیْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ» سر می دهند.

فردای آن روز که با یک زلزله آمیخته با «خسف» زمین، قارون و تمام اموال و ثروتش را در کام خود فرومی برد آن دنیاپرستان دیروز در وحشت فرومی روند و این سخن را می گویند «لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا» اگر خدا بر ما منت نهاده بود ما را نیز به قعر زمین فرومی برد (و به سرنوشت قارون گرفتار می شدیم).

در عصر و زمان ما نه تنها این گونه حوادث کم نیست، بلکه دامنه وسیع تر و گسترده تری پیدا کرده و صحنه هایی که همه روز با چشم خود ناظر آن هستیم.

سپس امام علیه السلام در پایان این فراز، تشبیه جالبی درباره حوادث دنیا و ساکنان دنیا دارد، می فرماید: «اهل دنیا همواره هدف تیرهای بلا هستند، که پی در پی بسوی آنها پرتاب می کند و با مرگ نابودشان می سازد»؛ (و إنما أهلها فیها أغراض

ص: ۴۳۹

۱- ۱). «تارات» جمع «تاره» بر وزن «غارت» به معنای زمان و معمولاً به معنای یک مرتبه به کار می رود.

۲- ۲). «متصرفه» از ریشه «تصرف» یعنی دگرگون کردن.

مستهدفه (۱)، ترمیمهم بسهامها، و تفریههم بحمامها (۲).

آری! انسانها در این جهان هدفهای بی دفاعی هستند در برابر تیرهای بلاها که از چپ و راست و بالا- و پایین به سوی آنها پرتاب می شود؛ تیرهایی که کمتر خطا می کند و درست به هدف می خورد و هدف را نابود می سازد.

آیا در میدانی که تیراندازان آن را احاطه کرده و مرتباً انسانی را نشانه گیری می کنند امتیّت و سلامتی وجود دارد؟! آیا زندگی در وسط چنین میدانی مذموم و منفور نیست؟! ممکن است این میدان مملوّ از انواع غذاهای رنگارنگ و لباسهای زیبا و جواهرات و زیورها باشد؛ ولی آیا این امور با آن شرایطی که این میدان دارد می تواند سبب دلخوشی گردد؟! هرگز.

در اینجا داستان معروفی است که می تواند بی وفایی و ناپایداری دنیا را به خوبی مجسم کند.

در کتاب کامل مبرّد می خوانیم که: «روزی یزید ابن عبد الملک گفت دنیا هیچ گاه برای هیچ کس خالی از ناراحتیها و مشکلات نشده من می خواهم چنین روزی را برای خود فراهم نمایم. هنگامی که یک روز خلوت کردم هیچ خبری را به من نرسانید و مرا با لذاتم در آن خلوتگاه وا گذارید. سپس معشوقه خود حبابه را صدا زد و گفت: شراب به من بنوشان و آواز بخوان (به پندار خود) بهترین وسائل عیش و نوش را فراهم ساز. در این هنگام حبابه دانه اناری را برگرفت در دهان خود گذاشت. ناگهان به گلوی او پرید (و در دستگاه تنفس او فرورفت و خارج نشد) و همین سبب مرگ او شد. یزید ابن عبد الملک چنان ضجّه و فریادی زد که بیهوش شد. هنگامی که به هوش آمد گفت من اجازه نمی دهم او را

ص: ۴۴۰

۱-۱). «مستهدفه» از ریشه «هدف» گرفته شده که تیر به سوی آن پرتاب می شود.

۲-۲). «حمام» از ریشه «حم» بر وزن «غم» به معنای مقدر ساختن است و به همین مناسبت حمام به مرگ قطعی که خداوند مقدر ساخته و «حمام» (به کسر ح) با «حمام» (به فتح ح) تفاوت دارد، زیرا دومی به معنای کبوتر است.

دفن کنید باید در کنار من باشد. (طبق روایت دیگری پیوسته او را در آغوش گرفت، می بویید تا متعفن شد) اطراف او از بنی امیه به او گفتند این زن بازگشت به حیات نمی کند این یک مردار است در این هنگام اجازه دفنش داد و طبق بعضی از نقلها بعد از ۱۵ روز خود یزید ابن عبد الملک از دنیا رفت و این بود سرانجام عیش و نوش بی دغدغه او. (۱)

نکته: سرای پیچیده با بلاها

سرای پیچیده با بلاها

این جهان به راستی سرای مشکلات و نابسامانیها و درد و رنجهاست. معمولاً همه ما از این موضوع به طور اجمال آگاه هستیم؛ ولی غالباً در شرح و تفصیل آن تأمل نمی کنیم.

آفاتی که سلامت انسان را تهدید می کند بیش از آن است که در حساب آید.

ساختمان وجود انسان از اعضای مختلفی تشکیل شده که هر کدام از آنها برای انجام دادن وظیفه صحیح، شرایط بی شماری دارند؛ قلب، کلیه ها، عروق و اعصاب، عضلات، استخوانها که اگر کمترین تغییری در شرایط آن حاصل شد مشکل آفرین است.

بعضی از پزشکان معتقدند که کبد انسان سیصد نوع از سموم را دفع می کند حال اگر کمترین آفتی به آن برسد و یک یا چند نوع از سموم را نتواند دفع کند اول مشکلات است. و همچنین چشم و گوش و زبان و امثال آن.

از آفات درونی که بگذریم آفات بیرونی فوق العاده زیاد و متنوع است به طوری که مرگ انسان در درون عوامل حیات او نهفته است؛ بارانی که مایه حیات و زندگی است اگر بیش از حدّ بیارد سیلاب عظیمی را تشکیل می دهد که همه

ص: ۴۴۱

۱- ۱). کامل مبرّد، ج ۱، ص ۳۸۹ و تتمه المنتهی مرحوم محدّث قمی، شرح حال یزید ابن عبد الملک.

چیز را با خود می برد؛ نسیمی که مایه حیات و نشاط است اگر سریع تر از حد معمول بوزد، طوفانی می شود که درختان را از ریشه می کند و انسانها را به هوا پرتاب می کند؛ خورشیدی که نورش زندگی آفرین است اگر بیش از حد بتابد انسان گرمزده می شود و خطر مرگ او را تهدید می کند؛ زمینی که بستر آرامش انسان است و همه برکات را از آن می گیرد اگر سر به طغیان بر دارد و زلزله هایی روی دهد گاه شهرهایی را که صدها سال در عمران و آبادی آن کوشیده اند در چند ثانیه به تلی از خاک مبدل می سازد.

آفات گیاهی، طغیان دریاها، هجوم انواع بیماریهای فراگیر از زمین و هوا و آب و غذا، هر کدام می تواند حیات انسان را تهدید کند. هنگامی که به ملخها فرمان حمله داده شود و لشکر عظیم آنها از هر سو حمله ور شوند بر گها و ساقه ها و محصولات درختان را نابود می کنند بی آنکه هیچ کس - حتی با وسایل پیشرفته امروز - بتواند جلوی آنها را بگیرد.

اینها مربوط به حوادث طبیعی بود آفات اجتماعی نیز از آن کمتر نیست جنگهای خونین که همچون آتشفشان هر روز در گوشه ای جهان ظاهر می شود دائما حیات انسان را تهدید می کند.

رقابتهای ویرانگر در تصاحب پستهای سیاسی و مسائل اقتصادی همه روز گروهی را بر خاک سیاه می نشاند و یا در کام مرگ فرو می برد.

اختلافات خانوادگی که منجر به طلاق و از هم پاشیدگی خانواده ها می شود نافرمانی فرزندان، خیانت شرکا و دوستان ناباب و ضربات شکننده منافقان، هر یک عاملی است برای تهدید حیات انسان و یا آرامش او.

بنابراین باید با تمام وجود به این سخن مولایمان رو بیاوریم که: «دار بالبلاء محفوفه». (۱)

ص: ۴۴۲

۱-۱). در شرح خطبه ۱۴۵ نیز توضیحات بیشتری در این رابطه می خوانید.

و اعلموا عباد الله أنكم و ما أنتم فيه من هذه الدنيا على سبيل من قد مضى قبلكم، مَن كان أطول منكم أعماراً، و أعماراً، و أعماراً، و أعماراً، و أعماراً، و أعماراً؛ أصبحت أصواتهم هامده، و رياحهم راكده، و أجسادهم باليه، و ديارهم خاليه، و آثارهم عافيه. فاستبدلوا بالقصور المشيده، و التمارق الممهده، الصيخور و الأحجار المسنده، و القبور اللاطئه الملحده، التي قد بنى على الخراب فناؤها، و شيد بالتراب بناؤها؛ فمحلها مقرب، و ساكنها مغترب، بين أهل محلّه موحشين، و أهل فراغ متشاغلين، لا يستأنسون بالأوطان، و لا يتواصلون تواصل الجيران، على ما بينهم من قرب الجوار، و دنوّ الدار. و كيف يكون بينهم تراور، و قد صلحهم بكلّك البلي، و أكلتهم الجنادل و الثرى!

ترجمه

بدانید ای بندگان خدا! شما و آنچه در آن از این دنیا هستید در همان مسیری قرار دارید که پیشینیان شما بودند؛ همان کسانی که عمرشان از شما طولانی تر و سرزمینشان آبادتر و آثارشان از شما گسترده تر و ماندگارتر بود؛ آیا چیزی نگذشت که صداهایشان خاموش گشت، نیروها و حرکاتشان از کار افتاد، اجسادشان کهنه، خانه هایشان خالی و آثارشان محو گردید، سرانجام قصرهای بلند و محکم (و بساط عیش و نوش و تختهای زینتی و) پشتهای نرم و راحت را به تخته سنگهای خشن لحد و قبور به هم چسبیده و لحدهای چیده شده مبدل ساختند؛ همان گورهایی که در گاهش بر خرابی بنا شده و ساختمانش تنها با

خاک بر پا گشته؛ قبرهایی که به یکدیگر نزدیک است؛ ولی ساکنانش از یکدیگر دورند! آنها در میان اهل محلّه وحشت و در عین حال و افراد فارغ البال قرار گرفته اند. آنها هرگز انسی به وطنهای خود (قبرها) پیدا نمی کنند و همچون همسایگان با یکدیگر دیداری ندارند با اینکه به هم نزدیک اند و خانه هایشان در کنار یکدیگر است. چگونه ممکن است با هم دیدار کنند در حالی که فنا و فرسودگی با سینه سنگین خود آنها را در هم کوبیده و سنگها و خاکها جسمشان را خورده است.

شرح و تفسیر: همسایگان دور از هم!

همسایگان دور از هم!

امام علیه السّلام در این بخش از خطبه دست مخاطبان خود را گرفته و به اعماق تاریخ پیشینیان می برد و سرنوشت آنها را بعد از یک عمر طولانی با آن همه قوّت و قدرت و عزّت، نشان می دهد و دیروز و امروزشان را در کنار هم می نهد و بزرگ ترین و مؤثرترین درس عبرت را به مخاطبان خود که جمیع بندگان خدا از هر قوم و ملّتی هستند می آموزد و می فرماید: «بدانید ای بندگان خدا! شما و آنچه در آن از این دنیا هستید در همان مسیری قرار دارید که پیشینیان شما بودند»؛ (و اعملوا عباد الله انکم و ما اتمم فیه من هذه الدّنيا علی سبیل من قد مضی قبلکم).

سپس به شرح این مجمل می پردازد: «همان کسانی که عمرشان از شما طولانی تر و سرزمینشان آبادتر و آثارشان از شما گسترده تر و ماندگارتر بود امّا چیزی نگذشت که صداهایشان خاموش گشت، نیروها و حرکاتشان از کار افتاد، اجسادشان کهنه، خانه هایشان خالی و آثارشان محو گردید»؛ (ممن کان أطول منکم أعمارا، و أعمار دیارا، و أبعث آثارا؛ أصبحت أصواتهم هامده (۱)، و ریاحهم

ص: ۴۴۴

۱ - ۱). «هامده» از ریشه «همود» در اصل به معنای خاموش شدن آتش و فرونشستن حرارت آن است، سپس به خاموش شدن صداها اطلاق شده و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.

راکده، و اجسادهم بالیه، و دیارهم خالیه، و آثارهم عافیه (۱).

قرآن مجید نمونه های روشنی از چنین اقوامی را در سوره های مختلف بر شمرده، از جمله درباره قوم عاد و ثمود، که نمونه روشنی محسوب می شوند، در سوره «فجر» می فرماید: «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ وَ ثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ وَ فِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ فَأَكْتَرُوا فِيهَا الْفُسَادَ فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ»؛ آیا ندیدی پروردگارت با قوم عاد چه کرد؟ همچنین با آن شهر ارم با عظمت همان شهری که مانندش در شهرها ساخته نشده بود و قوم ثمود که صخره های عظیم را از کنار درّه می بریدند (و با آن کاخها می ساختند) و فرعونی که قدرتمند و شکنجه گر بود، همان اقوامی که در شهرها طغیان کردند و فساد فراوان در آنها به بار آوردند، به همین سبب خداوند، تازیانه عذاب را بر آنان فروریخت. (۲)

امام علیه السلام سه ویژگی را که نشانه برتری بعضی از اقوام پیشین بوده برای آنان بر می شمرد: نخست طول عمر (به گونه ای که درباره بعضی از آنان نوشته اند که عمرشان به چهار صد سال می رسید) (۳) و دیگر عمران و آبادی شهرها به گونه ای که قرآن در جای دیگر می گوید: آنها دل کوهها را می تراشیدند و خانه های امن در آن بنا می کردند: «وَ كَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ» (۴). آنها زمینهای آباد و خرم و سرسبز و باغهای پر نعمت داشتند و در کشاورزی ابتکار و قدرت فراوانی نشان می دادند.

ص: ۴۴۵

۱-۱). «عافیه» از ریشه «عفو» به معنای از بین رفتن آثار چیزی است؛ مثل اینکه باد بورزد و شنهای نرم را روی آثار باقی مانده از کاروان بریزد و تمام آن را از نظر محو کند و عفو به معنای گذشت و بخشش و آمرزش نیز از همین جا گرفته شده است، چرا که آثار خطا و گناه را از بین می برد.

۲-۲). فجر، آیات ۶-۱۳.

۳-۳). شرح نهج البلاغه علامه خویی، ج ۱۴، ص ۲۳۰.

۴-۴). حجر، آیه ۸۲

دیگر اینکه آثار آنها بسیار ماندگارتر بود. اشاره به اینکه خانه ها و قصرها و سایر کارهای عمرانی آنها به قدری قوی و محکم بود که سالیان دراز برقرار می ماند.

ولی عاقبت کارشان به کجا انجامید، فریادها و غوغاها خاموش شد و سکوتی غم انگیز جای آن را گرفت. بدنهای بی جان آنها در زیر خاک پوسیده و استخوانهایشان تبدیل به خاک شد و حتی آثار آنها بر چیده شد.

جمله «و ریاحهم را کده» با توجه به اینکه «ریاح» جمع «ریح» و ریح در اینجا به معنای «روح» و قوت است مفهوم رکود آن این است که به کلی از کار افتادند و بعضی از آن را به معنای فرونشستن باد غرور تفسیر کرده اند.

این احتمال نیز وجود دارد که منظور از ریاح بادهایی باشد که بر پرچمهای قدرتمندان و شاهان می خورد. ضرب المثل معروفی است که می گویند: «فلان شخص هنوز باد به پرچمش می خورد» یعنی هنوز بر سر قوت و قدرت است؛ ولی هنگامی که قدرت از بین برود پرچم سقوط می کند و دیگر بادی به پرچم نمی خورد.

سپس امام علیه السلام به این نکته قابل توجه اشاره می فرماید که بعد از کاخ نشین بودن و زندگی پر زرق و برق دنیا به چه روزی گرفتار شدند: «سرانجام قصرهای بلند و محکم (و بساط عیش و نوش و تختهای زینتی و) پشتیهای نرم و راحت را به تخته سنگهای لحد گورستان و قبور به هم چسبیده و لحدهای چیده شده مبدل ساختند»؛ (فاستبدلوا بالقصور المشیده (۱)، و النمارق (۲) الممهّده، الصّخور و

ص: ۴۴۶

۱- ۱). «مشیده» از ریشه «شید» بر وزن «صید» به معنای مرتفع ساختن است و «شید» بر وزن «بید» به معنای گچ و مانند آن است که برای استحکام و زیبایی بنا روی آن می مالند، بنابراین «اصول مشیده» (با تشدید یاء) به معنای بناهای مرتفع و محکم است و «مشید» (بر وزن فقیر) نیز به معنای بنایی است که گچ کاری و زیبا و محکم شده است و در قرآن مجید، سوره حج، آیه ۴۵ می خوانیم: «و بئُرْ مَعْطَلَهُ وَ قَصْرٍ مَشِيدٍ»

۲- ۲). «نمارق» جمع «نمرقه» بر وزن «سنبله» به معنای متکای کوچکی است که بر آن تکیه می کنند و در فارسی به آن «پشتی» می گویند.

راستی چه دردناک است که انسان از اوج قدرت در حالی که غرق ناز و نعمت است به جایی منتقل می شود که از هر نظر نقطه مقابل آن است؛ نه خانه ای، نه شمعی، نه چراغی، نه بستری و نه ناز و نعمتی. البته این درد و رنج برای آنهاست که با آن زندگی پر زرق و برق خو گرفته بودند؛ اما آنها که زندگی زاهدانه و ساده ای داشتند از این دگرگونی و تحوّل ناراحت نمی شوند به ویژه آنکه قبر برای آنها «روضه من ریاض الجنّه» محسوب می شود.

آنگاه به بیان دقیقی از وضع قبرها و ساکنانش پرداخته، می فرماید: «همان گورهایی که در گاهش بر خرابی بنا شده و ساختمانش تنها با خاک بر پا گشته؛ قبرهایی که به یکدیگر نزدیک است؛ ولی ساکنانش از یکدیگر دورند. آنها در میان اهل محلّه وحشت و در عین حالی افراد فارغ البال قرار گرفته اند»؛ (الّتی قد بنی علی الخراب فناؤها (۴)، و شید بالتراب بناؤها؛ فمحلّها مقرب، و ساکنها مغرب، بین اهل محلّه موحشین، و اهل فراغ متشاغلین» .

آری! اگر کاخهای آنها با مصالح گران قیمت ساخته شده بود که از نقاط مختلف با زحمت فراوان گردآوری کرده و منتقل می ساختند، خانه قبرشان با مصالحی بی ارزش یعنی مشتی خاک بنا شده است.

ساکنان این خانه ها (خانه های قبر) در دو حالت متضاد قرار دارند: هم

ص: ۴۴۷

۱- ۱). «مسنّده» از ریشه «سنود» بر وزن «قعود» به معنای تکیه دادن است و «مسنّده» در عبارت بالا به معنای چیزی است که آن را به جایی تکیه داده اند.

۲- ۲). «لاطئه» به معنای چسبیده به زمین است از ریشه «لطوء» بر وزن «فروع» به معنای چسبیدن به زمین گرفته شده است.

۳- ۳). «ملحده» از ریشه «لحد» بر وزن «مهد» به معنای دفن کردن میت است و معنای اصلی آن شکاف طولی است که در یک طرف پایین قبر ایجاد می کنند که شبیه به پناهگاهی است و بدن میت را در آنجا می گذارند که خاکها روی آن نریزد.

۴- ۴). «فناء» به معنای فضای بازی است که در جلوی در بعضی از خانه ها وجود دارد و سابقا خانه های بزرگان چنین بود.

نزدیکند و هم دور؛ نزدیک اند از نظر مکان و دورند از نظر ارتباط. یا چنان به خویشتن مشغول اند که به دیگری نمی پردازند و یا اجازه ندارند که باهم مرتبط شوند. به ظاهر کاری ندارند؛ اما در واقع بسیار گرفتارند؛ زیرا هرچند چیزی از کارهای دنیوی در آنجا نیست اما چنان گرفتار اعمال خویش اند که به دیگری نمی پردازند (البته همه اینها در زندگی برزخی رخ می دهد).

آنگاه امام علیه السلام در تکمیل این سخن می فرماید: «آنها هرگز انسی به وطنهای خود (یعنی قبرها) پیدا نمی کنند و همچون همسایگان با یکدیگر دیداری ندارند با اینکه به هم نزدیک اند و خانه هایشان در کنار یکدیگر است»؛ (لا یستأنسون بالأوطان، و لا یتواصلون توصل العجیران، علی ما بینهم من قرب الجوار، و دنو الدار).

جمله «لا یستأنسون بالأوطان» ممکن است اشاره به این باشد که آنها هرچند سالیان درازی است در قبرها خفته اند؛ ولی هرگز به آن علاقه ندارند و انس نمی گیرند. این احتمال نیز در تفسیر این جمله داده شده که منظور ترک رابطه با وطنهای خود در عالم دنیاست که هرگز فکر بازگشت به وطن نمی کنند؛ ولی معنای اول به قرینه جمله «و لا یتواصلون...» صحیح تر به نظر می رسد.

در پایان این بخش به این نکته اشاره می فرماید که چرا نمی توانند باهم رابطه برقرار کنند: «چگونه ممکن است باهم دیدار کنند در حالی که فنا و فرسودگی با سینه سنگین خود آنها را درهم کوبیده و سنگها و خاکها جسمشان را خورده است»؛ (و کیف یکون بینهم تراور، و قد طحنهم بکلکله (۱) البلی، و اکلتهم الجنادل (۲) و الثری! (۳)).

ص: ۴۴۸

۱- ۱. «کلکله» به معنای سینه است.

۲- ۲. «جنادل» جمع «جندله» بر وزن «مزرعه» به معنای تخته سنگ است.

۳- ۳. «ثری» به معنای خاک است.

اشاره به اینکه آنها هرچند در قبرهای دیوار به دیوار هم خفته اند؛ ولی همه قدرت خویش را از دست داده و به مشتی خاک تبدیل شده اند؛ تزاور و دیدار چگونه در میان استخوانهای پوسیده و خاکهای بی جان امکان پذیر است؟!

به گفته شاعر عرب:

غریب و أطراف البیوت تحوطه ألا کلّ من تحت التراب غریب

خفتگان در زیر خاک غریب اند و دیوارهای قبر از هر سو آنها را احاطه کرده، آری! همه خفتگان در زیر خاک غریب اند.

نکته: سرنوشت انسان پس از مرگ

سرنوشت انسان پس از مرگ

آنچه در فقره بالا- آمد به قرینه جمله هایی که در آخر آن بود مربوط به جسم انسانها پس از مرگ است؛ جسم ها هستند که می پوسند و خاک می شوند جسمها هستند که باهم دیداری ندارند و همه در هاله ای از غربت فرورفته اند.

ولی به یقین ارواح وضع دیگری دارند؛ ارواح بدکاران گرفتار مجازاتهای سختی هستند که در قرآن به بعضی از نمونه های آن مانند آل فرعون اشاره شده است: «النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ»؛ عذاب آنها آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می شوند و روزی که قیامت برپا شود (می فرماید): آل فرعون را در سخت ترین عذابها وارد کنید». (۱)

نیکوکاران در بهشت برزخی جای می گیرند و آن گونه که قرآن درباره شهیدان راه خدا می گوید: «فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ»؛ آنها از نعمتهایی که خدا به آنها بخشیده شاد و خوشحال اند». (۲) بلکه از بعضی روایات چنین استفاده می شود

ص: ۴۴۹

۱- ۱). غافر، آیه ۴۶.

۲- ۲). آل عمران، آیه ۱۷۰.

که ارواح نیکان با یکدیگر دیدار دارند و حلقه های انس تشکیل می دهند.

مرحوم کلینی در جلد سوم کافی در «باب ارواح المومنین» از امیر مؤمنان علی علیه السّلام نقل می کند که به اتفاق یکی از یارانش (جبه العرنی) به پشت دیوار شهر کوفه که به نام وادی السّلام معروف بود رفت و گویی با ارواح مردگان پیوسته و آهسته سخن می گفت من مدّتی ایستادم و مدّتی نشستم و خسته شدم. عباى خود را بر زمین گستردم و عرض کردم: ای امیر مؤمنان! من از اینکه این همه سرپا ایستاده اید برای شما ناراحتم ساعتی استراحت کنید، فرمود: من با ارواح این مردگان سخن می گویم و انس می گیرم، عرض کردم: ای امیر مؤمنان! آیا آنها واقعا چنین هستند؟ فرمود: «نعم و لو كشف لك لرأيتهم حلقا حلقا محبتين يتحداثون؛ اگر پرده ها از جلوی چشم تو کنار رود آنها را به صورت حلقه ها می بینی که گرد هم نشسته اند و سخن می گویند». (۱)

بنابراین اگر می بینیم امام علیه السّلام در این عبارات تنها بر سرنوشت جسمانی انسان تکیه می کند و سخنی از ارواح نمی گوید به دلیل آن است که غالب مردم در این دنیا به پرورش جسم و لذّات جسمانی می پردازند، امام علیه السّلام می فرماید: سرانجام این جسم به کجا منتهی می شود، بیدار باشید و این همه برای نیل به لذّات جسمانی مرتکب انواع گناهان نشوید.

ص: ۴۵۰

و كأن قد صرتم إلى ما صاروا إليه، و ارتهنكم ذلك المضجع، و ضمّمكم ذلك المستودع. فكيف بكم لو تناهت بكم الأمور، و بعثت القبور: «هنالك تبلو كل نفس ما أسلفت، و ردّوا إلى الله مولاهم الحقّ و ضلّ عنهم ما كانوا يفترون».

(در آینده ای نزدیک) شما نیز به همان مسیری می روید که گذشتگان رفتند و در گرو همان قبر و در دل همان به ودیعت سپرده خواهید شد، چگونه خواهید بود آن زمان که امور پایان پذیرد (و دوران برزخ سپری شود) و مردگان از قبرها خارج گردند، آنجاست که هر کس آنچه را از پیش فرستاده تجربه می کند (و سود و زیان آن را درمی یابد) و به سوی خداوند که مولا و سرپرست واقعی همگان است باز گردانده می شود و افتراها و سخنهاى نابجا (که در دنیا دستاویزشان بود) از دست می رود.

شرح و تفسیر: سرنوشت حتمی شما

سرنوشت حتمی شما

امام علیه السلام در این بخش از خطبه که پایان بخش آن است، آنچه را درباره سرنوشت پیشینیان بیان فرموده، بر مخاطبان خود تطبیق می دهد تا گمان نکنند مرگ و میر و رها کردن کاخها و سرمایه ها و امکانات زندگی و پیوستن به خفتگان زیر خاک که نه چیزی با خود بردند و نه ارتباطی با یکدیگر می گیرند

مخصوص پیشینیان بود، می فرماید: «(در آینده ای نزدیک) شما نیز به همان مسیری می روید که گذشتگان رفتند و در گرو همان قبر و در دل همان به ودیعت سپرده خواهید شد»؛ (و کأن قد صرتم إلی ما صاروا إلیه، و ارتهنکم ذلک المضعج (۱))، و ضمکم ذلک المستودع) .

آری! این قانونی است که هیچ گونه استثنایی در آن نیست با اینکه هر عمومی استثنا و تخصیصی دارد این امور هرگز تخصیص بردار نیست (یعنی آن قاعده نیز استثنایی دارد که در بعضی از موارد بدون استثناست).

به بیان ساده مردم: «ممکن است دیر و زودی داشته باشد»؛ «ولی سوخت و سوزی ندارد».

سپس امام علیه السلام به نکته مهمی اشاره می فرماید و آن اینکه اگر کار انسان با مردان تمام می شد چندان مشکل نبود مشکل مهم آن است که باید به زودی در دادگاه قیامت حضور یابد و در برابر تمام اعمالش از کوچک و بزرگ پاسخگو باشد، می فرماید: «پس چگونه خواهید بود آن زمان که امور پایان پذیرد (و دوران برزخ سپری شود) و مردگان از قبرها خارج گردند، آنجاست که هر کس آنچه را از پیش فرستاده تجربه می کند (و سود و زیان آن را در می یابد) و به سوی خداوند که مولا و سرپرست واقعی همگان است باز گردانده می شود و افتراها و سخنها نابجا (که در دنیا دستاویزشان بود) از دست آنها می رود»؛ (فکیف بکم لو تناهت (۲) بکم الأمور، و بعثت (۳) القبور: «هنالک تبلو (۴). کل نفس ما أسلفت، و ردوا إلی الله

ص: ۴۵۲

۱ - ۱). «مضعج» به معنای بستر و خوابگاه و در اینجا به معنای قبر است و از ریشه «ضعج» بر وزن «ضرب» به معنای به پهلو خوابیدن گرفته شده است.

۲ - ۲). «تناهت» از ریشه «تناهی» به معنای آخر رساندن گرفته شده است.

۳ - ۳). «بعثت» از ریشه «بعثه» بر وزن «مرته» در اصل به معنای زیور و کردن و بیرون آوردن و استخراج کردن است و از آنجا که به هنگام احیای مردگان در قیامت، قبرها زیور می شود و آنچه درون آنهاست ظاهر می گردد. این تعبیر در مورد رستاخیز به کار رفته است.

۴ - ۴). «تبلو» از ریشه «بلاء» به معنای آزمودن گرفته شده و از آنجا که آزمایش سبب آگاهی است گاه این واژه به معنای آگاهی به کار می رود.

مولا هم الحقّ و ضلّ عنهم ما كانوا يفترون».

آری در آن روز چند چیز چشمگیر است: همگی در پیشگاه عدالت پروردگار حاضر می شوند و همگی اعمال خود را در برابر خویش حاضر می بینند و همه عذرهای واهی و نسبتهای دروغین و ناروا که ابزار گناه و انحراف بود محو و نابود می گردد و هیچ کس راه فراری از نتیجه اعمال خود ندارد.

به راستی اگر انسان در این دو نکته بیندیشد که سرانجام زندگی پایان می گیرد و همه چیز را رها کرده به خفتگان در زیر خاک می پیوندد و دیگر اینکه بعد از آن مسئله حساب و کتاب و جزای اعمال است حساب و کتابی که هیچ راه گریزی از آن نیست؛ اگر انسانها در این دو امر فکر بکنند به یقین مراقب اعمال خویش در این دنیا خواهند بود و این همه ظلم و فساد و گناه رخ نخواهد داد.

ص: ۴۵۳

و من دعاء له عليه السلام

يلجأ فيه إلى الله ليهديه إلى الرّشاد

از دعاهای امام علیه السلام است و در آن از خداوند تقاضای هدایت به خیر و صلاح می کند. (۱)

خطبه (دعا) در یک نگاه

این دعا که از دعاهای بسیار پر معنا با مضامین عالی است در واقع از دو بخش تشکیل شده است: در بخش اول سخن از محبت خداوند نسبت به بندگان و توکل کنندگان بر او و آگاهی از اسرار درون آنهاست.

ص: ۴۵۵

۱ - ۱). سند خطبه (دعا): تنها کتابی که این دعا در آن وارد شده و نشان می دهد از منبعی غیر از نهج البلاغه گرفته شده، اضافاتی دارد که معلوم می شود از منبعی غیر از نهج البلاغه آن را گرفته است «صحیفه علویه اولی» است که عالم بزرگوار «سماهیجی» آن را گردآوری کرده است و در مصباح شیخ طوسی نیز آمده است که امام سجاد زین العابدین علیه السلام این دعا را بعد از رکعت سیزدهم و چهاردهم روز جمعه قرائت می فرمود. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۰). قابل توجه اینکه سماهیجی که نام او شیخ عبد الله بن صالح بن علی بن احمد البحرانی است منسوب به «سماهیج» که قریه ای است در یکی از جزایر اطراف بحرین، از علمای قرن دوازده هجری است که مردی غیور و عامل به معروف و ناهی از منکر بود و آثاری دارد که از جمله آنها «صحیفه علویه اولی» است و در سال ۱۱۳۵ در بهبهان چشم از دنیا فرو بست. (مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۸۱).

در بخش دوم امام علیه السلام به خدا پناه می برد تا او را در حوادث پیچیده راهنما باشد و به آنچه مصلحت است هدایت فرماید و با عفو خود با او رفتار کند نه با عدالتش.

ص: ۴۵۶

اللهم إنك أنس الأنسين لأولئك، وأحضرهم بالكفايه للمتوكلين عليك. تشاهدهم في سرائرهم، وتطلع عليهم في ضمائرهم، وتعلم مبلغ بصائرهم. فأسرارهم لك مكشوفه، وقلوبهم إليك ملهوفه. إن أوحشتهم الغربه آنسهم ذكرك، وإن صببت عليهم المصائب لجؤوا إلى الاستجاره بك، علما بأن أزمه الأمور بيدك، ومصادرها عن قضائك.

ترجمه

پروردگارا! تو برای دوستانت بهترین مونسى و برای كسانى كه بر تو توكل کنند آماده ترین حلال مشكلات، تو درون آنها را مى بينى و از ضمير آنان آگاهى و از اندازه بينش عقلهاى آنان باخبرى. اسرار آنان بر تو مكشوف و قلوبشان سخت به تو مشتاق است. اگر غربت آنها را به وحشت اندازد ياد تو مونس تنهاى آنهاست و اگر مصائب و مشكلات، بر آنان فرودارد به سوى تو پناه مى آورند، زيرا مى دانند زمام تمام امور به دست (با كفايت) تو و سرچشمه همه آنها در اختيار تو مى باشد.

شرح و تفسير: اى حل کننده مشكلات!

اى حل کننده مشكلات!

امام عليه السلام در آغاز اين دعای روح پرور و انسان ساز رو به درگاه خدا آورده و عرضه مى دارد: «پروردگارا! تو برای دوستانت بهترین مونسى و برای كسانى كه بر تو توكل کنند آماده ترین حلال مشكلات»؛ (اللهم إنك أنس (۱) الأنسين

ص: ۴۵۷

۱- ۱). «آنس» صيغه افعال التفضيل از ریشه «انس» و در اینجا به معنای مأنوس ترین مونسهاست و حقیقت انس،-

لأولياءك، وأحضرهم بالكفايه للمتوكلين عليك).

اشاره به اینکه کسانی که واجد این دو صفت باشند؛ یعنی در زمره اولیاء الله در آیند و یا در وصف متوکلان قرار گیرند مشمول این نعمت بزرگ خواهند شد که انسشان با خدا است و خداوند مشکلات آنها را برطرف می کند. به این ترتیب امام علیه السلام در ضمن مناجات با پروردگار درس انسان سازی هم می دهد.

از آنجا که حلّ مشکلات منوط به آگاهی بر آنهاست در ادامه این سخن می افزاید: «تو درون آنها را می بینی و از ضمیر آنان آگاهی و از اندازه بینش عقلهای آنها باخبری. اسرار آنان بر تو مکشوف و قلوبشان سخت به تو مشتاق است؛ (تشاهدهم فی سرائرهم، و تطّلع علیهم فی ضمائرهم، و تعلم مبلغ بصائرهم، فأسرارهم لك مکشوفه، و قلوبهم إليك ملهوفه (۱)).»

آری! خداوند از سرائر و ضمائر همه آگاه است، چرا که او به ما از خود ما نزدیک تر است، چنان که می فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ وَ نَعَلَّمْ مَا تَوْسَّوْسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (۲).

تفاوت میان سرائر و ضمائر ممکن است از این جهت باشد که سرائر معمولاً به حالات اخلاقی گفته می شود و ضمائر به نیاتی گفته می شود که انسان در دل می پروراند و به دنبال آن حرکت می کند.

گاهی این دو واژه به معنای یکدیگر نیز استعمال می شوند.

بصائر جمع بصیره به معنای بینش است که معمولاً به بینش عقلی و فکری اطلاق می شود.

ص: ۴۵۸

۱- ۱). «ملهوفه» به معنای مشتاق یا داغدار است و از ریشه «لهف» بر وزن «کهف» گرفته شده و در اینجا معنای اول مناسب تر است.

۲- ۲). ق. آیه، ۱۶.

در هر حال این تعبيرات نیز افزون بر تکميل مفهوم این دعا پیامی برای همه انسانها دارد و آن، اینک در همه حال مراقب ظاهر و باطن و نیات و اعمال خویش باشند، زیرا خداوند متعال از همه آنها باخبر است. اسرار درون آنان بر خداوند مکشوف و نیاتشان آشکار است.

جمله «قلوبهم إلیک ملهوفه» (دل‌های آنان به تو مشتاق است) نتیجه ایمان و معرفت و توکل آنها بر خداست. هرچه علم و ایمان نسبت به او بیشتر باشد اشتیاق انسان نسبت به آن مبدأ رحمت و محبت و کرم، افزون می‌گردد.

آنگاه در ادامه این سخن به این نکته اشاره می‌کند که اولیاء الله و متوکلان هرگز در برابر مشکلات و مصائب زانو نمی‌زنند و آرامش و اعتماد خود را از دست نمی‌دهند، می‌فرماید: «اگر غربت آنها را به وحشت اندازد یاد تو مونس تنهایی آنهاست و اگر مصائب و مشکلات، بر آنان فرو بارد به سوی تو پناه می‌آورند، زیرا می‌دانند زمام تمام امور به دست (با کفایت) تو و سرچشمه همه آنها در اختیار تو است»؛ (إن أو حشتمهم الغربه آنسهم ذکرک، و إن صببت علیهم المصائب لجؤوا إلی الاستجاره بک، علما بأن أزمه الأمور بیدک، و مصادرهما عن قضائک).

در واقع همه این حالات و صفات از اعتقاد به توحید افعالی ناشی می‌شود و نشان می‌دهد اگر این شاخه توحید در درون جان انسان بارور شود چه ثمرات گرانبهائی دارد.

نه در برابر مشکلات احساس تنهایی می‌کند و نه در تنهایی احساس غربت.

اللّٰهُمَّ إِن فَهَيْتَ عَنْ مَسْأَلَتِي، أَوْ عَمِّيَّتَ عَنْ طَلْبَتِي، فَدَلَّنِي عَلَى مَصَالِحِي، وَ خَذْ بَقَلْبِي إِلَى مَرَاشِدِي، فَلَيسَ ذَلِكُ بِنَكْرٍ مِنْ هِدَايَاتِكَ، وَ لَا بَبْدَعٍ مِنْ كَفَايَاتِكَ.

اللّٰهُمَّ اِحْمَلْنِي عَلَى عَفْوِكَ، وَ لَا تَحْمَلْنِي عَلَى عَدْلِكَ.

خداوندا اگر از بیان خواسته خود عاجز شوم یا در پیدا کردن راه و رسم درخواست خود نایبنا گردم، تو مرا به مصالح خودم راهنمایی کن و قلبم را به سوی آنچه رشد و صلاح من است رهبری فرما که این کار از هدایتهای تو بی سابقه و دور نیست و بر آوردن چنین خواسته هایی برای تو تازگی ندارد.

خداوندا با عفو و بخشش خود با من رفتار کن و با عدل و دادگریت رفتار مکن.

شرح و تفسیر: خدایا تو پناه منی

خدایا تو پناه منی

بعد از بیان مقدمات دعا و آمادگی قلب و روح برای درخواست از خداوند که در بخش سابق آمد، امام علیه السّلام در این بخش به اصل دعا می پردازد و به جای اینکه انگشت روی تک تک خواسته ها بگذارد، به ذکر یک اصل کلی پرداخته و تمام خواسته های خود را در آن خلاصه می کند، عرضه می دارد: «خداوندا اگر از بیان خواسته خود عاجز شوم یا در پیدا کردن راه و رسم درخواست خود نایبنا گردم،

تو مرا به مصالح خودم راهنمایی کن و قلبم را به سوی آنچه رشد و صلاح من است رهبری فرما که این کار از هدایت‌های تو بی سابقه و دور نیست و بر آوردن چنین خواسته‌هایی برای تو تازگی ندارد؛ (اللهم إن فهت (۱) عن مسألتي، أو عميت عن طلبتي، فدلني على مصالححي، وخذ بقلبي إلى مراشدي، فليس ذلك بئكر من هداياتك، و لا ببدع من كفرياتك).

این گونه دعا، نهایت ادب را در پیشگاه خدا در بردارد و در ضمن، جامعیتی نسبت به تمام درخواستها در آن دیده می شود و این واقعیت را بیان می کند که ماهر قدر نسبت به خواسته‌ها و مصالح خود آگاهی داشته باشیم باز هم امور زیادی است که یا از نظر ما پنهان می شود و یا در تشخیص آن به خطا می افتیم؛ ولی خداوند از ما آگاه تر به مصالح و مفسد ماست، از او می خواهیم که ما را به مصالحمان رهنمون گردد و آنچه را از خدا می خواهیم همان باشد که خیر و صلاح ما در آن است و این از لطف خدا هرگز بعید نیست.

ای دعا از تو اجابت هم ز تو ایمنی از تو اهابت هم ز تو

در اینجا حدیث جالبی از امام زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام نقل شده است. به آن حضرت عرض کردند حسن بصری چنین می گوید: «ليس العجب ممن هلك كيف هلك و إنما العجب ممن نجى كيف نجى؛ تعجب نیست از کسانی که گمراه می شوند چگونه گمراه شدند، بلکه تعجب از کسانی است که هدایت می یابند چگونه هدایت می یابند».

امام علیه السلام فرمود: «أما من چیز دیگری می گویم، می گویم: «ليس العجب ممن نجى كيف نجى و إنما العجب ممن هلك كيف هلك مع سعه رحمه الله؛ تعجب نیست از کسانی که نجات یافته اند چگونه نجات یافته اند تعجب از کسانی است که گمراه شدند، چگونه گمراه شدند با آن همه وسعت رحمت الهی».

ص: ۴۶۲

۱-۱). «فهمت» از ریشه «فهاه» بر وزن «کرامه» به معنای عجز و ناتوانی و فراموش کاری گرفته شده است.

۲-۲). بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۱۵۳، ح ۱۷.

سپس در پایان این دعا عرضه می دارد: «خداوندا با عفو و بخشش خود با من رفتار کن و با عدل و دادگری رفتار مکن»؛ (اللّهُمَّ احملنی علی عفوک، و لا تحملنی علی عدلک).

گویی امام علیه السّلام در این جمله عفو و عدل الهی را مرکبی راهوار شمرده، عدل مرکبی است نگران کننده، در حالی که عفو مرکبی است آرامبخش و از خداوند تقاضا می کند که مرا بر آن مرکب آرامبخش سوار کن تا آسوده خاطر به جوار قرب تو آیم و فارغ البال از مجازاتهای دردناک در سایه لطف تو قرار گیرم، و این همان مضمون جمله معروفی است که به عنوان دعا در نمازها و غیر نمازها خوانده می شود: «إلهنا عاملنا بفضلک و لا تعاملنا بعدلک یا کریم».

در حدیثی از پیغمبر اکرم صلی اللّهُ علیه و اله می خوانیم که فرمود: «و العذی نفسی بیده ما من التّیاس أحد یدخل الجنّه بعمله؛ احدی از مردم به سبب عمل خود وارد بهشت نمی شود».

اصحاب گفتند: «و لا أنت یا رسول اللّهُ؛ تو نیز با عملت وارد بهشت نمی شوی؟» فرمود: «و لا أنا إلا أن یتغمدنی اللّهُ برحمه منه و فضل و وضع یده علی فوق رأسه و طول بها صوته؛ من نیز به سبب عملم وارد بهشت نمی شوم جز اینکه خداوند مرا در رحمتش و فضلش بیوشاند و هنگامی که پیغمبر این سخن را می گفت دست خود را بر سر نهاد و صدای خود را بلند و طولانی کرد». (۱)

نکته: دعاهای روح پرور معصومین علیهم السّلام

دعاهای روح پرور معصومین علیهم السّلام

بخش مهمی از تعلیمات دینی در دعاهای پیغمبر اکرم صلی اللّهُ علیه و اله و امامان معصوم علیهم السّلام نهفته شده است. قرائت این دعاها علاوه بر اینکه انسان را به جوار

ص: ۴۶۳

قرب خدا نزدیک و از شیطان و وسوسه هایش دور می کند و روح را لطافت خاصی می بخشد، اثر عمیقی در تقویت پایه های ایمان و تهذیب نفوس و پرورش اخلاق فاضله دارد.

از آنجا که این دعاها از روح بلند معصوم سرچشمه گرفته همه آنها در یک سطح عالی است و با قرائت آگاهانه آن انسان به اوج معرفت و کرامت انسانی نزدیک می شود.

هرگاه این دعاها گردآوری شود- که اخیرا بعضی از محققان براین کار همت گمارده اند (۱)- گنجینه گرانبایی از معارف دینی و دروس اخلاقی و آیین سیر و سلوک الی الله تشکیل می دهند.

در لابه لای خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار نهج البلاغه حدود سی دعا ذکر شده که همگی شاهد گفته ماست.

دعاهایی همچون دعای صباح، کمیل، عرفه امام حسین علیه السلام و دعاهای صحیفه سجادیه و دعاهایی مانند دعای ندبه و غیر آن که از امامان معصوم علیهم السلام رسیده است، هریک شاهد گویای دیگری براین مدعاست و ای کاش پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام که در این قسمت بر همه مذاهب اسلامی پیشی گرفته اند، جوانان خود را ملزم به حفظ بخشهایی از این دعاها می کردند (همراه با فهم معانی آنها) تا آنان را در برابر هجوم امواج گناه- که مخصوصا در عصر ما بیداد می کند- حفظ نماید.

ص: ۴۶۴

۱- ۱). این مجموعه را بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی به وسیله بعضی از محققانش گردآوری کرده و در پنج جلد به چاپ رسانده است.

و من کلام له علیه السلام

یرید به بعض اصحابه

از سخنان امام علیه السلام است که اشاره به بعضی از یارانش می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

این کلام کوتاه تعریف از شخصیتی می کند که در دوران زندگی خود، وظایف خویش را انجام داد و پاکدامن از دنیا رفت و در حفظ سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله و اطاعت پروردگار کوشید.

در مورد اینکه این شخص چه کسی بوده، میان شارحان نهج البلاغه اختلاف شدیدی است. شارحان اهل تسنن مانند ابن ابی الحدید و محمد عبده، این سخن را اشاره به خلیفه دوم می دانند و می گویند علی علیه السلام آن را بعد از فوت عمر گفت در حالی که چنین چیزی با خطبه های دیگر نهج البلاغه هماهنگ نیست، زیرا

ص: ۴۶۵

۱- ۱). سند خطبه: تنها کسی که بخشی از این خطبه را قبل از سید رضی از علی علیه السلام نقل کرده طبری است که آن را ضمن داستانی از مغیره بن شعبه نقل کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۱).

امام علیه السّلام در خطبه شششقیه شکایت زیادی از حکومت خلیفه دوم دارد و در خطبه ها و برخی نامه های نهج البلاغه از غضب خلافت، شدیداً شکایت می کند.

چگونه می توان آن همه را نادیده گرفت و این کلام مبهم و مجمل را ناظر به خلیفه دوم دانست؟!

جالب اینکه طبری (۱) که این سخن را درباره عمر می داند آن را از مغیره بن شعبه نقل کرده که از دشمنان علی علیه السّلام است.

عجیب اینکه ابن ابی الحدید می گوید: من در نسخه ای از نهج البلاغه که به خط رضی نوشته شده بود دیدم که در زیر کلمه «فلان» عمر نوشته شده بود و این نشان می دهد که رضی هم چنین عقیده ای داشته است (۲)، در حالی که هیچ بعید نیست که این نسخه (اگر اصالت داشته باشد) سالها دست این و آن بوده و برخی این کلمه را ذیل آن نوشته اند.

عجیب تر اینکه ابن ابی الحدید در چند صفحه بعد از این عبارت (یعنی صفحه ۲۰ از جلد ۱۲) حدیثی از ابن عباس نقل می کند که سابقاً آن را آورده ایم و مفهومش این است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله می خواست در بیماری وفاتش صریحاً نام علی علیه السّلام را به عنوان خلیفه و جانشین خود بنویسد و من مانع شدم.

آیا این سخن با تفسیر ابن ابی الحدید از خطبه مورد بحث، سازگار است؟!

بر فرض که این گفته از علی علیه السّلام درباره عمر باشد، این احتمال چندان دور نیست که سخن جنبه جدی نداشته، بلکه براساس تقیه بوده، به ویژه آنکه طبق روایتی که در بالا اشاره شد، مغیره بن شعبه پس از مرگ عمر این سؤال را مطرح کرد. با توجه به اینکه مغیره مرد شروری بود و چه بسا می خواست با این سؤال و جواب شری در میان مسلمانان برپا کند حضرت به ملاحظه مصالح مسلمین این

ص: ۴۶۶

۱- ۱. تاریخ طبری، ج ۳، ص ۲۸۵، حوادث سال ۲۳ هجری.

۲- ۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۲، ص ۳.

جمله را بیان فرمود، و گرنه نظر واقعی حضرت درباره خلفا همان است که در خطبه شقشقیه و سایر خطب نهج البلاغه آمده است.

تعبیر به فلان به جای نام عمر نیز می تواند مؤید این معنا باشد، زیرا این ابهام نشانه تقیّه است.

شارحان شیعه که یقین دارند این سخن نمی تواند درباره خلیفه دوم باشد بسیاری آن را اشاره به مالک اشتر و بعضی به سلمان فارسی دانسته اند. به نظر می رسد که احتمال اول مناسب تر است و با موقعیت مالک و نقش او در میان اصحاب امیر مؤمنان علیه السّلام و فرماندهی او در لشکر و فکر بلند و عزم راسخش تناسب دارد.

ص: ۴۶۷

لله بلاء فلان فلقد قوم الأود، و داوى العمد، و أقام السنّه، و خلف الفتنه! ذهب نقي الثوب، قليل العيب. أصاب خيرها، و سبق شرّها. أدّى إلى الله طاعته، و اتّقه بحقّه. رحل و تركهم فى طرق متشعبه، لا يهتدى بها الضالّ، و لا يستيقن المهتدى.

ترجمه

خداوند پاداش خیر در برابر آزمایشهای فلان کس دهد، که کژیها را راست کرد و بیماریها را درمان نمود، سنت پیامبر را برپا داشت و فتنه ها را پشت سر گذاشت، با جامه ای پاک و عیبی اندک از این جهان رخت بربست، خیر و نیکی آن را درک کرد و از شر و بدی آن رهایی یافت. وظیفه خود را در برابر اطاعت خداوند انجام داد و حق تقوای الهی را بجا آورد. از جهان رفت و مردم را در برابر راههای گوناگون واگذاشت که نه گمراهان در آن هدایت می یابند و نه جویندگان هدایت، راه خویش را با اطمینان پیدا می کنند.

شرح و تفسیر: آن یار پاک (مالک اشتر)

آن یار پاک (مالک اشتر)

همان گونه که گفته شد، شارحان نهج البلاغه از شیعه و اهل سنت در تفسیر این خطبه و شخصی که محور این سخن بوده است اختلاف کرده اند. غالب مفسران اهل سنت (به جز صبحی صالح) آن را اشاره به خلیفه اول یا دوم دانسته اند در حالی که این مدح بلیغ با مذمت شدیدی که امام علیه السلام در خطب مختلف نهج البلاغه مخصوصاً خطبه شفشقیه و کلامی که به هنگام دفن حضرت

فاطمه زهرا علیها السلام (خطبه ۲۰۲) در نکوهش آنان و نقدهایی که بر کارهای آن دو دارد به یقین سازگار نیست.

لذا شارحان شیعه متفقا بر آنند که این خطبه اشاره به یکی از خاصان اصحابش است و عمدتا نظرها به سوی مالک اشتر متوجه شده است. به خصوص که در عبارات منقول از آن حضرت چنان مدح بلیغی از مالک دیده می شود که شایستگی او را برای این کلام نشان می دهد از جمله روایتی است که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه خود از آن حضرت نقل کرده که می فرماید:

«رحم الله مالکا فلقد کان لی کما کنت لرسول الله صلی الله علیه و آله؛ خداوند مالک را رحمت کند که به یقین برای من چنان بود که من برای رسول خدا صلی الله علیه و اله بودم». (۱)

به هر حال می فرماید: «خداوند پاداش خیر در برابر آزمایشهای فلان شخص دهد، که کژیها را راست کرد و بیماریها را درمان نمود، سنت پیامبر را برپا داشت و فتنه ها را پشت سر گذاشت»؛ (لله بلاء فلان فلقد قوم (۲) الأود (۳)، و داوی العمد (۴)، و أقام السنه، و خلف (۵) الفتنه!).

«بلاء» به معنای آزمایش و امتحان و در اینجا اشاره به پاداش این آزمایش و امتحان است و در مجموع به این معناست که خداوند آزمایشهای متعددی نسبت به او داشت و امام علیه السلام دعا فرمود که خداوند پاداش آن آزمایشها را به نحو اکمل به او بدهد.

ص: ۴۷۰

۱-۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۵، ص ۹۸.

۲-۲. «قوم» از ریشه «قیام» و در اینجا به معنای راست و راست کردن است.

۳-۳. «اود» به معنای کژی است از ریشه «اود» بر وزن «قول» به معنای خم کردن و کج کردن گرفته شده است.

۴-۴. «عمد» به معنای بیماری است و در اصل از ریشه زخمی است که در پشت شتر از سواری بسیار حاصل می شود.

۵-۵. «خلف» این جمله در جایی گفته می شود که کسی قبل از حدوث حادثه ای چشم از دنیا بر بندد. از ریشه «خلف» به معنای پشت سر گرفته شده است.

در بسیاری از نسخ به جای «بلاء»، «بلاد» آمده که جمع «بلد» به معنای شهر است؛ یعنی آفرین بر آن شهرهایی که این شخص در آن پرورش یافت. شبیه این تعبیر در کلام عرب فراوان است؛ گاه می گویند: «لله در فلان» و «لله نادی فلان» یعنی آفرین بر آن شیری که به او داده شد و آفرین بر مجلسی که او در آن بزرگ شد.

در جمله های بالا، امام علیه السلام چهار وصف برای این شخصیت بزرگ بیان کرده است:

نخست اینکه کژیها را راست کرد و این مفهوم وسیعی دارد که هم مسائل اعتقادی را شامل می شود و هم اخلاقی و اجتماعی را و در جمله دوم که سخن از مداوای بیماران است به یقین اشاره به بیماریهای اخلاقی و اجتماعی است. اقامه سنت به معنای بازگشت به عصر رسول خدا صلی الله علیه و اله است و پشت پا زدن به بدعتهای بسیاری که بعد از آن حضرت به وجود آمد و جمله «خلف الفتنه» اشاره به این است که بعد از او اختلافات و فتنه های زیادی در میان مسلمین و یاران آن حضرت پیدا شد و سعادت او این بود که در جریان این فتنه ها قرار نگرفت.

سپس به چند وصف مهم دیگر پرداخته، می فرماید: «با جامه ای پاک و عیبی اندک از این جهان رخت بر بست. خیر و نیکی آن را درک کرد و از شرّ و بدی آن رهایی یافت»؛ (ذهب نقی الثوب، قلیل العیب. أصاب خیرها، و سبق شرّها).

این چهار وصف نیز تأکیدی است بر آنچه در اوصاف چهارگانه قبل آمد. به یقین کسی که در مسیر راست کردن کژیها و برطرف ساختن کاستیها و اقامه سنت بوده باشد نقی الثوب، قلیل العیب خواهد بود و با دست پر از خیرات از جهان رخت بر می بندد.

آنگاه در پایان به سه وصف دیگر اشاره کرده و این سخن را به انتها می رساند و می فرماید: «وظیفه خود را در برابر اطاعت خداوند انجام داد، و حق تقوای

الهی را بجا آورد، از جهان رفت و مردم را در برابر راههای گوناگونی وا گذاشت که نه گمراهان در آن هدایت می یابند و نه جویندگان هدایت، راه خویش را با اطمینان پیدا می کنند؛ (أَدَى إِلَى اللَّهِ طَاعَتَهُ، وَ اتَّقَاهُ بِحَقِّهِ. رَحِلْ وَ تَرَ كَهْمَ فِي طَرَقِ مَتَشَعَّبِهِ (۱)، لا یهتدی بها الضَّالُّ، و لا یستیقن المَهتدی).

این سخن اشاره به حوادثی است که یکی بعد از دیگری بعد از مالک به وجود آمد که از آثار جنگ صفین و نهر روان بود و منافقان و دشمنان اسلام به آن دامن می زدند. روزی نبود که فتنه تازه ای برپا نکنند و هفته و ماهی نمی گذشت که درگیری جدیدی به راه نیندازند.

ص: ۴۷۲

۱- ۱). «متشعبه» به معنای مختلف و دارای شعبه های گوناگون است.

و من کلام له علیه السلام

فی وصف بیعتته بالخلافه

از سخنان امام علیه السلام است که پیرامون بیعت مردم با او در امر خلافت بیان فرموده و مرحوم سید رضی می گوید: نظیر این سخن با تعبیرهای دیگری قبلاً گذشت. (۱)

خطبه در یک نگاه

محتوای خطبه (کلام) روشن است، امام علیه السلام می فرماید: من برای بیعت شما نیامدم، شما به سراغ من آمدید و به قدری شور و اشتیاق داشتید که حتی عباى مرا از دوشم افکندید و کفش مرا پاره کردید، سرور و شادمانی و هیجان حاصل از این بیعت تمام جامعه شما را فرا گرفته بود.

حال چرا امام علیه السلام این خطبه را بیان فرموده؟ پاسخ آن را باید در بقیه این خطبه

ص: ۴۷۳

۱- ۱). سند خطبه: مرحوم علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه اش می گوید اصل در این خطبه چیزی است که مرحوم کلینی در رسائلش آورده. سپس این خطبه بالا- را با اضافاتی نقل می کند و بعد می افزاید «ابن قتیبه» در الامامه و السیاسة و ابراهیم ثقفی در الغارات و ابن رستم طبری در کتاب المسترشد آن را با اختلاف کمی آورده اند. (شرح نهج البلاغه شوشتری، ج ۹، ص ۵۱۷).

یافت، زیرا که این خطبه بخشی است از نامه ای مفصل که مرحوم کلینی در کتاب الرسائل (۱) آن را نقل کرده است که امام علیه السلام پس از بازگشت از جنگ نهروان نامه را نوشت و دستور داد آن را برای همه مردم بخوانند، زیرا تحریکاتی از سوی منافقان شروع شده بود و جمعی نزد آن حضرت آمدند و گفتند: شما درباره ابوبکر و عمر و عثمان چه می گوید؟ امام فرمود: با اینکه می دانم این سؤال در شرایط کنونی که ما گرفتار شامیان ستمگر هستیم سؤال بی جایی است با این حال پاسخ شافی و کافی برای سؤال شما می نویسم که بر همه مردم بخوانند. سپس آن نامه تاریخی که قریب بیست صفحه است مرقوم داشت و دستور داد در نماز جمعه برای مردم بخوانند. هنگامی که سخن امام علیه السلام به مسئله قتل عثمان و سپس بیعت با او فرامی رسد و مردم با هجوم بی سابقه ای برای بیعت به سوی آن حضرت می روند، امام شرح آن را در جمله های کوتاه و پرمعنایی که خطبه بالا را تشکیل می دهد بیان می کند و به دنبال آن نیز حوادث دیگری را که روی داد تشریح می نماید تا بهانه بهانه جویان قطع شود.

درباره هجوم پر شور و بی سابقه مردم برای بیعت امام علیه السلام در خطبه های دیگر نهج البلاغه نیز سخنان جالبی دارد از جمله در خطبه شمشقیه (خطبه ۳) و خطبه ۱۳۷.

ص: ۴۷۴

۱-۱). مرحوم علامه مجلسی در آغاز جلد ۳۰ بحار الانوار این رساله (نامه) را به طور کامل آورده است.

و بسطتم یدی فکففتها، و مددتموها فقبضتها، ثم تداککتکم علیّ تداکک الإبل الهمیم علی حیاضها یوم وردھا حتی انقطعت النعل، و سقط الرّداء، و وطئ الضعیف، و بلغ من سرور الناس بیعتهم إیّای أن ابتهج بها الصّ غیر، و هدج إليها الکبیر، و تحامل نحوھا العلیل، و حسرت إليها الکعب.

ترجمه

شما دست مرا (برای بیعت) گشودید و من آن را بستم، شما بودید که دست مرا به سوی خود می کشیدید و من آن را جمع می کردم، آنگاه همچون شتران تشنه که در روز وعده آب با شتاب به آبشخورگاه هجوم می آورند و به یکدیگر پهلوی می زنند به سوی من آمدید، آن گونه که بند کفشم پاره شد و عبا از دوشم افتاد، و ضعیفان (در این میان) پایمال شدند. آن قدر مردم از بیعتشان با من مسرور و شادمان شده بودند که کودکان به وجد آمده و پیران خانه نشین با پای لرزان برای دیدن منظره این بیعت و شرکت در آن به راه افتاده بودند. بیماران برای مشاهده آن به زحمت خود را بدانجا می رساندند و دوشیزگان نو رسیده (بر اثر عجله و شتاب سر از پا نشناخته) بدون نقاب در آن جمع حاضر شده بودند!

شرح و تفسیر: شور و هیجان بی سابقه برای بیعت با امام علیه السلام

شور و هیجان بی سابقه برای بیعت با امام علیه السلام

امام علیه السلام در تمام این سخن به این نکته نظر دارد که من هرگز طالب حکومت نبودم. همه شما به اصرار به سراغ من آمدید و در اینجا به دو موضوع اشاره

ص: ۴۷۵

می فرماید: نخست هجوم مشتاقانه مردم برای بیعت و دوم سرور و خوشحالی زائد الوصف آنها از انجام این کار.

در قسمت اول می فرماید: «شما دست مرا (برای بیعت) گشودید و من آن را بستم. شما بودید که دست مرا به سوی خود می کشیدید و من آن را جمع می کردم، آنگاه همچون شتران تشنه که در روز وعده آب با شتاب به آب خورگاه هجوم می آورند و به یکدیگر پهلو می زنند به سوی من آمدید، آن گونه که بند کفشم پاره شد و عبا از دوشم افتاد، و ضعیفان (در این میان) پایمال گشتند؛ (و بسطتم یدی فکفتها، و مددتموها فقبضتها، ثم تداککتکم (۱) علی تداکک الإبل الهمیم (۲) علی حیاضها یوم وردھا حتی انقطعت النعل، و سقط الرداء، و وطئ الضعیف) .

به راستی بیعت مردم با علی علیه السلام هیچ شباهتی با بیعت با خلفای پیشین نداشت و نظیر بیعتی بود که مردم به هنگام فتح مکه با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله داشتند. مردم از حکومت عثمان سخت ناراضی بودند و از بی عدالتیهایی که در زمان او انجام می شد رنج می بردند. به همین دلیل تشنه عدالت بودند و چون آن را در چشمه سار وجود علی علیه السلام می دیدند به سوی آن حضرت با شور و هیجان هجوم آوردند.

مرحوم «مغنیه» در شرح نهج البلاغه خود به نام فی ظلال نهج البلاغه در اینجا نکته ای دارد که می تواند دلیل هجوم مردم را برای بیعت با علی علیه السلام روشن تر سازد. او می گوید: همین امروز که این خطبه را شرح می کنم نسخه ای از روزنامه اخبار الیوم مصری به تاریخ ۱۹۷۲/۱۰/۲۱ به دستم رسید و در مقاله ای تحت

ص: ۴۷۶

۱- ۱). «تداککتکم» از ریشه «دکک» در اصل به معنای زمین صاف و هموار است و از آنجا که برای صاف و هموار کردن زمین باید آن را محکم بکوبند این واژه به معنای کوبیدن شدید به کار رفته و هنگامی که به باب تفعل می رود (مانند جمله بالا) به معنای ازدحام شدیدی است که سبب پهلو زدن به یکدیگر می شود.

۲- ۲). «همیم» جمع «هائم» به معنای شخص یا حیوانی است که شدید مبتلا به عطش شده، این واژه در مورد عاشقان بی قرار نیز به کار می رود.

عنوان شرح فی خلافة المسلمین به قلم استاد «سامی محمود» چنین خواندم:

«هنگامی که عثمان به حکومت رسید راه اسراف را پیش گرفت و خاندان خود از بنی امیه را که سر به طغیان برداشته بودند و همه جا را به فساد می کشیدند:

«الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ» (۱) بر سر مردم مسلط ساخت به گونه ای که جامعه اسلامی غرق فتنه شد و بر عثمان شوریدند و او را به قتل رساندند، اما علی علیه السلام و فرزندان نوه های رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَارْحَمَهُ اللهُ و اله روشی واضح و روشن و صحیح داشتند، حتی لحظه ای به فکر دنیا و زخارف دنیا نبودند، چرا که هجرت آنان از آغاز برای خدا و پیامبر بود...».

(۲)

بنابراین جای تعجب نبود که مردم چنان هجومی برای بیعت با امام علیه السلام داشته باشند.

در مرحله دوم می فرماید: «آن قدر مردم از بیعتشان با من مسرور و شادمان شده بودند که کودکان به وجد آمده و پیران خانه نشین با پای لرزان برای دیدن منظره این بیعت و شرکت در آن به راه افتاده بودند. بیماران برای مشاهده آن به زحمت خود را بدانجا می رساندند و دوشیزگان نو رسیده (بر اثر عجله و شتاب) بدون نقاب در آن جمع حاضر شده بودند؛ (و بلغ من سرور الناس بیعتهم إیای أن أبتهج بها الصغیر، و هدج (۳) إلیها الکبیر، و تحامل (۴) نحوها العلیل، و حسرت (۵) إلیها الکعاب (۶)).».

ص: ۴۷۷

۱-۱. فجر، آیه ۱۱-۱۲.

۲-۲. شرح نهج البلاغه مرحوم مغنیه، ج ۳، ص ۳۳۲.

۳-۳. «هدج» از ریشه «هدج» بر وزن «خرج» به معنای راه رفتن افراد ضعیف و لرزان است و غالباً در مورد پیران ناتوان به کار می رود.

۴-۴. «تحامل» از ریشه «تحامل» (مصدر باب تفاعل) به معنای انجام دادن چیزی با مشقت و تکلف است.

۵-۵. «حسرت» از ریشه «حسر» بر وزن «حصر» در اینجا به معنای نقاب از صورت برداشتن است؛ ولی ریشه اصلی آن به معنای برهنه کردن و گاه به معنای خسته شدن به کار می رود. گویی خستگی انسان را از نیروهایش برهنه می کند.

۶-۶. «کعاب» و «کاعب» به معنای دوشیزه ای که تازه برآمدگی سینه اش آشکار شده و اشاره به دختران نوجوان است.

در حوادث عادی و یا کمی غیرعادی افراد بزرگسالی که توان شریک دارند حضور پیدا می کنند. ولی در حوادث بسیار کم نظیر که موج عظیمی در اجتماع می افکند همه حتی افراد معذور و ناتوان و کسانی که در هیچ اجتماعی شرکت نمی کنند حاضر می شوند. امام علیه السلام با آن فصاحت فوق العاده ای که وارد صحنه حضور مردم را در آن بیعت تاریخی به عالی ترین وجهی ترسیم کرده است و نشان می دهد که امواج سرور و شادی چنان اقیانوس جامعه را فراگرفت که حتی همه افراد ضعیف و ناتوان و یا پرده نشین را از خانه بیرون کشید و در آن جمع عظیم حاضر ساخت.

نکته: بیعت بی سابقه و تمام عیار

بیعت بی سابقه و تمام عیار

گرچه تعیین امامان معصوم که پیشوایان جامعه اند به انتخاب پیغمبر و از سوی خداست همان گونه که انتخاب خود پیامبر صلی الله علیه و اله برای این منصب از سوی اوست؛ ولی بیعت یعنی اعلام وفاداری و فرمانبرداری، نقش مهمی در پیشرفت کار آنان دارد، لذا شخص پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله بارها از مردم برای خود بیعت گرفت (بیعت عقبه اولی و بیعت عقبه ثانیه و بیعت روز حدیبیه و بیعت با زنان مهاجر در مدینه).

بر همین اساس خلفا نیز سعی داشتند از مردم بیعت بگیرند؛ و لیکن هیچ کدام مانند بیعت با امام علی علیه السلام نبود.

بیعت با خلیفه اول در واقع در سقیفه صورت گرفت که عده بسیار محدودی حاضر بودند. سپس مردم در برابر عمل انجام شده قرار گرفتند و بیعت کردند.

خلیفه دوم را خلیفه اول منصوب ساخت و مردم را در برابر عمل انجام شده ای قرار داد. بیعت با خلیفه سوم در شورای شش نفری عمر انجام گرفت و

هسته اصلی آن که به عثمان رأی دادند سه نفر بودند(عبد الرَّحمان بن عوف، طلحه و سعد بن ابی وقاص)سپس مردم در برابر عمل انجام شده قرار گرفتند.

ولی امیر مؤمنان علی علیه السَّلام قطع نظر از اینکه از سوی خداوند به وسیله پیغمبر اکرم صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهِ وَسَلَّمَ تعیین شده بود- بدون هیچ مقدمه ای از سوی اکثریت قاطع مردم برگزیده شد و همه با او بیعت کردند، بیعتی بسیار پرشور و مملوّ از شادمانی و سرور که امام علیه السَّلام در خطبه بالا شرح دقیق آن را بیان فرموده است.

بنابراین اگر ما فرض بر لزوم انتخاب از سوی مردم و تکیه بر آرای آنها بگذاریم و آن را دموکراسی اسلامی بنامیم تنها کسی که چنین رأیی داشت امیر مؤمنان علی علیه السَّلام بود و دیگران از چنین آرای محروم بودند.

ص: ۴۷۹

و من خطبه له علیه السلام

فی مقاصد آخری

از خطبه های امام علیه السلام است که پیرامون مسائل گوناگون دیگری سخن می گوید (تقوا، پایان زندگی، آمادگی برای سفر آخرت و صفات زاهدان). (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در حقیقت از چهار بخش تشکیل شده است:

در بخش اول، امام علیه السلام درباره اهمیت تقوا و پرهیزکاری و آثار حیات بخش آن سخن می گوید.

در بخش دوم پس از توصیه به انجام اعمال صالح، از ضرورت یاد مرگ و

ص: ۴۸۱

۱- ۱). سند خطبه: دو نفر از دانشمندانی که پس از سید رضی می زیستند، بخشهایی از این خطبه را در کتاب خود با تغییرات قابل ملاحظه ای آورده اند که نشان می دهد از مأخذ دیگری جز نهج البلاغه آن را گرفته اند. ۱. ابن اثیر در موارد متعددی از کتاب النهایه از جمله ماده «خلس» و «عبل» و «حدم» و «دجی». ۲. آمدی قسمتهای زیادی از این خطبه را در کتاب غرر الحکم با تفاوتی آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۵-۱۷۶)

پایان زندگی و از دست رفتن فرصتها بحث می کند.

در بخش سوم پس از تأکید مجدد بر تلاش و کوشش در جهت جمع آوری زاد و توشه سفر آخرت به فریبکاری دنیا اشاره کرده، می فرماید: بیدار باشید دنیا شما را نفریبد. از پایان عبرت انگیز زندگی پیشینیان درس بیاموزید و پایان عمر خود را بر آن قیاس کنید.

در چهارمین و آخرین بخش خطبه که مطابق ظاهر کلام مرحوم سید رضی بخش جدایی از خطبه است، پیرامون صفات زاهدان و ویژگیهای زندگی آنان و شرح مفهوم و حقیقت زهد، سخنان فشرده و پرمعنایی آمده است.

ص: ۴۸۲

فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ، وَذَخِيرَةُ مَعَادٍ، وَعِتْقٌ مِنْ كُلِّ مَلَكَةٍ، وَنَجَاةٌ مِنْ كُلِّ هَلَكَةٍ. بِهَا يَنْجَحُ الطَّالِبُ، وَيَنْجُو الْهَارِبُ، وَتَنَالُ الرِّغَائِبُ.

ترجمه

به یقین تقوا و پرهیزکاری کلید درهای راستی است و ذخیره روز قیامت و سبب آزادی از هرگونه گناهی است که بر انسان چیره می شود و موجب نجات انسان از هرگونه هلاکت است. به وسیله تقوا جویندگان به مقصود خود می رسند و فرار کنندگان (از کیفر الهی) رهایی می یابند و با تقوا به هر هدف و خواسته رفیع و بلندی می توان رسید.

شرح و تفسیر: راز خوشبختی و نجات

راز خوشبختی و نجات

امام علیه السلام در این بخش از خطبه؛ مانند بسیاری دیگر از خطبه ها اهمیت تقوا و پرهیزکاری و آثار مهم آن را بیان می دارد و در هفت جمله کوتاه و پرمعنا از اهمیت تقوا سخن می گوید. در جمله اول می فرماید: «تقوا و پرهیزکاری کلید درهای درستی است»؛ (فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ (۱)).

با توجه به اینکه تقوا همان حالت خداترسی درونی است که انسان را از فحشا و منکرات و زشتیها باز می دارد و به نیکیها فرامی خواند می توان گفت تقوا کلید

ص: ۴۸۳

۱- ۱). «سداد» از ریشه «سد» بر وزن «حد» به معنای عمل درست و سخن بجا، درستی، صحت و تناسب و شایستگی است.

درهای سعادت است؛ همان گونه که اشیای گرانبها را در گنجینه ها می گذارند و در آن را قفل می کنند و با کلید مخصوص می توان به آن گنجینه ها دست یافت کلید تقوا نیز می تواند در گنجینه های سعادت را به روی انسان بگشاید و موجب رحمت بی پایان پروردگار شود.

در جمله دوم می فرماید: «تقوا ذخیره روز قیامت است»؛ (و ذخیره معاد).

این جمله در واقع اشاره به آیه شریفه ذیل است که می فرماید: «**وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى**»؛ زاد و توشه برگیرید که بهترین زاد و توشه تقواست». (۱)

در جمله سوم می فرماید: «تقوا سبب آزادی از هر گونه بردگی و گناهی است که بر انسان چیره می شود»؛ (و عتق من کلّ ملکه (۲)).

گسترده گی مفهوم این جمله شامل آزادی از بردگی شیطان و هوای نفس و انسانهای ستمگر می شود.

در جمله چهارم می فرماید: «تقوا سبب نجات انسان از هر گونه هلاکت است»؛ (و نجاه من کلّ هلکه)، زیرا هلاکت انسان در پیروی از هوای نفس است و هنگامی که هوای نفس به وسیله تقوا کنترل شود انسان از هلاکت رهایی می یابد.

در جمله پنجم می افزاید: «به وسیله تقوا جویندگان به مقصود خود می رسند»؛ (بها ینجح الطالب)، زیرا تقوا صراط مستقیم الهی است که از هر گونه افراط و تفریط و کوتاهی و تعدی بر کنار است و بدیهی است که صراط مستقیم انسان را در کمترین زمان به مقصد می رساند.

در جمله ششم می فرماید: «به وسیله تقوا فرار کنندگان (از کیفر الهی) رهایی می یابند»؛ (و ینجو الهارب)، چرا که عذاب الهی دامان هواپرستان را می گیرد و

ص: ۴۸۴

۱-۱. بقره، آیه ۱۹۷.

۲-۲. «ملکه» در اینجا به معنای گناهیانی است که انسان را تحت تأثیر خود قرار داده و بر او چیره می شود.

پرهیزکاران از هواپرستی دورند همان گونه که در آیات ۷۱ و ۷۲ سوره مریم می فرماید: «وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا-وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا»؛ و همه شما (بدون استثنا) وارد جهنم می شوید.

این امری است حتمی و قطعی بر پروردگارت. سپس آنها را که تقوا پیشه کردند از آن رهایی می بخشیم و ظالمان را در حالی که از ضعف و ذلت به زانو درآمده اند از آن رها می سازیم.

در هفتمین و آخرین جمله که در واقع عصاره همه جمله های پیشین است می فرماید: «و با تقوا به هر هدف و خواسته رفیع و بلندی می توان رسید»؛ (و تنال الرغائب (۱)).

به راستی امام علیه السلام در این چند جمله کوتاه داد سخن داده و آنچه را درباره آثار تقوا باید بگوید گفته است و از اینجا روشن می شود چرا خداوند گرامی ترین انسانها را با تقواترین آنها می شمرد: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ» (۲) و چرا کلید در بهشت تقواست: «تَلَمَّكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا» (۳) و چرا همیشه پیامبر و امامان اهل بیت علیهم السلام و بزرگان اسلام مهم ترین چیزی را که بر آن تکیه می کنند تقواست و چرا هر هفته در همه نمازهای جمعه در هر دو خطبه لازم است توصیه به تقوا شود.

ص: ۴۸۵

۱-۱). «رغائب» جمع «رغیبه» به معنای خواسته مهم است از ریشه «رغبت» گرفته شده است.

۲-۲). حجرات، آیه ۱۳.

۳-۳). مریم، آیه ۶۳.

فاعملوا و العمل یرفع، و التوبه تنفع، و الدعاء یسمع، و الحال هادئه، و الأفلام جاریه. و بادروا بالأعمال عمرا ناکسا، أو مرضا حابسا، أو موتا خالسا. فإن الموت هادم لذاتکم، و مکدر شهواتکم، و مباعد طیباتکم. زائر غیر محبوب، و قرن غیر مغلوب، و واتر غیر مطلوب. قد أعلقتکم حبائله، و تکتفتکم غوائله، و أقصدتکم معابله. و عظمت فیکم سطوته و تابعت علیکم عدوته، و قلت عنکم نبوته. فیوشک أن تغشاکم دواجیی ظلله و احتدام عله، و حنادس غمراته، و غواشی سكراته، و ألیم إرهاقه، و دجوا أطباقه، و جشوبه مذاقه. فکأن قد أتاکم بغته فأسکت نجیکم، و فرق ندیکم، و عقی آثارکم، و عطّل دیارکم، و بعث وراثکم، یقتسمون تراثکم، بین حمیم خاصّ لم ینفع، و قریب محزون لم یمنع، و آخر شامت لم یجزع.

ترجمه

تا هنگامی که فرصت برای قبولی اعمال دارید، و توبه سودمند است و دعا به اجابت می رسد، و در آرامش به سر می برید، و قلمها (ی فرشتگان برای نوشتن اعمال صالح) در جریان است، عمل کنید!

به انجام اعمال صالح مبادرت ورزید، پیش از آنکه عمر پشت کند (و مرحله پیری و ناتوانی برسد) یا بیماری مانع از عمل گردد، یا مرگ (همه چیز را از شما) برآید، زیرا مرگ ویران کننده لذات شماست و خواسته های دل شما را تیره و تار می سازد، منزلگاههای سفرتان را از یکدیگر دور می سازد. (و از رسیدن به اهداف باز می دارد) دیدار کننده ای است که هرگز دوست داشتنی نیست، و

حریفی است شکست ناپذیر، و جنایتکاری است غیر قابل تعقیب، دامهایش بر دست و پای شما افتاده و مصائب و مشکلاتش سراسر وجود شما را احاطه کرده، تیرهایش شما را هدف قرار داده، و هیبت و صولت آن بر شما عظیم است، جملاتش پی در پی بر شما وارد می شود، و ضربه هایش کمتر به خطا می رود.

نزدیک است که سایه های تاریک مرگ شما را بپوشاند، و شدت دردهایش شما را فراگیرد، و ظلمت شدید آسیبهای سخت آن بر شما مسلط شود. تاریکی سكرات مرگ بر شما چیره گردد، و دردهای جانکاه خروج روح از بدن بر شما عارض شود و پرده های تاریک آن بر شما فروافتد، و شربت ناگوارش بر شما چشانده شود. ناگهان مرگ بر شما وارد می شود و با ورود خود، شما را حتی از سخنان آهسته و درگوشی، ساکت می سازد. اهل مجلسستان را پراکنده می کند، آثارتان را محو و خانه هایتان را بی صاحب می سازد. وارثان شما را برمی انگیزد تا اموالتان را در میان خود تقسیم کنند. در حالتی که حتی دوستان صمیمی و خاص، سودی به حالتان ندارند و خویشاوندان دلسوز و غمگین، قادر بر دفع آن از شما نیستند و دشمنان شما تنگتر از مرگتان جزع نمی کنند!

شرح و تفسیر: سرنوشتی که راه فرار از آن نیست

سرنوشتی که راه فرار از آن نیست

امام علیه السلام در بخش دوم این خطبه به لزوم بهره گیری از فرصتهای پیش از فرا رسیدن اجل سفارش می کند و بر آن تأکید می ورزد و می فرماید: «تا هنگامی که فرصت برای قبولی اعمال دارید، و توبه سودمند است و دعا به اجابت می رسد و در آرامش به سر می برید و قلمهای فرشتگان برای نوشتن اعمال صالح در جریان است، عمل کنید؛ (فاعملوا و العمل یرفع، و التوبه تنفع، و الدعاء یسمع،

امام علیه السّلام در این عبارات کوتاه به این امر مهم اشاره می کند که تا شما در دنیا هستید پنج فرصت مهم در دست دارید: اعمال خوب شما به پیشگاه خدا می رود و با آب توبه می توانید گناهان را بشوید. دعاها در پیشگاه خدا به اجابت می رسد. آرامشی دارید که می توانید با استفاده از آن هر کار نیکی انجام دهید و بالاخره فرشتگان آماده اند تا اعمال نیک شما را در نامه اعمالتان ثبت کنند.

ولی اگر این فرصت از دست رود و در آستانه مرگ قرار بگیرید تمام این امکانات پنجگانه از شما سلب می شود و جز حسرت و اندوه متاعی نمی خرید.

سپس امام علیه السّلام در توضیح سخن بالا و تکمیل آن می فرماید: «و به انجام اعمال صالح مبادرت ورزید پیش از آنکه عمر پشت کند (و مرحله پیری و ناتوانی برسد) یا بیماری مانع از عمل گردد، یا مرگ (همه چیز را از شما) برباید؛ (و بادروا بالأعمال عمرا ناکسا (۳)، أو مرضا حابسا، أو موتا خالسا (۴)).»

در واقع امام همه مخاطبان خود را تشویق می کند که برای سه امر پیشی گیرند. دوران کهولت که تمام اعضا نیرو و توان خود را از دست می دهد و قرآن مجید آن را «ارذل العمر» (نامطلوبترین دوران زندگی) نامیده و بیماریهایی که گاه

ص: ۴۸۹

۱- ۱). «هادئه» یعنی آرام از ریشه «هدوء» به معنای آرامش و سکوت است.

۲- ۲). از شگفتی های روزگار اینکه محقق بزرگوار نویسنده منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه معروف به شرح خوبی، مرحوم حاج میرزا حبیب الله هاشمی خوبی، هنگامی که در جلد چهاردهم شرح نهج البلاغه به این خطبه و جمله «و العمل یرفع» می رسد، بیمار می شود و دارفانی را وداع می گوید و این تقارن نشان می دهد که عمل او در درگاه خدا پذیرفته شده و به آسمانها صعود کرده، و برای اینکه این شرح ناقص نماند محقق عالیقدر جناب آقای شعرانی آن را تا پایان این خطبه که پایان جلد چهاردهم است، ادامه داده، سپس شاگرد ایشان آقای حسن زاده آملی مجلدات پانزده تا نوزده را مرقوم داشته و دو جلد آخر یعنی جلد بیست و بیست و یک به قلم مرحوم حاج شیخ محمد باقر کمره ای انجام یافته و به این ترتیب شرح مزبور نسبت به تمام شرح نهج البلاغه پایان گرفته است.

۳- ۳). «ناکس» به معنای واژگون از ریشه «نکس» بر وزن «حدس» به معنای واژگون ساختن چیزی گرفته شده است.

۴- ۴). «خالس» به معنای رباینده از ریشه «خلس» بر وزن «فلس» به معنای ربودن چیزی با حيله گرفته شده است و اختلاس نیز به همین معناست.

طولانی می شود و تاب و توان را از انسان می گیرد، نه قادر بر عبادات به صورت کامل است، نه خدمت به انسانها و قضای حوائج مؤمنان و همچنین مرگ که امام علیه السلام آن را تشبیه به سارقی کرده که همه چیز را ناگهان از انسان می رباید.

در ادامه با ذکر شش وصف برای مرگ، حقیقت آن را برای همگان روشن می سازد. همان مرگی که گریزی از آن نیست و هر کس سرانجام با آن ملاقات می کند، می فرماید: «زیرا مرگ ویران کننده لذات شماسست و خواسته های دل شما را تیره و تار می سازد، و منزلگاههای سرفرتان را دور می سازد. (و از رسیدن به اهداف باز می دارد) دیدار کننده ای است که هرگز دوست داشتنی نیست، و حریفی است شکست ناپذیر، و جنایتکاری است غیر قابل تعقیب؛ (فِإِنَّ الْمَوْتَ هَادِمٌ لِّذَاتِكُمْ، وَ مَكْدَرٌ شَهَوَاتِكُمْ، وَ مَبَاعِدٌ طَيِّبَاتِكُمْ (۱). زائر غیر محبوب، و قرن (۲) غیر مغلوب، و واتر (۳) غیر مطلوب) .

به این ترتیب امام علیه السلام به همگان هشدار می دهد که این دیدار کننده به سراغ همه شما می آید و کمانداری است که همه را نشانه می رود و همآورد و حریفی است که نیرومندترین انسانها در مقابله با او ناتوانند. او می آید همه چیز را برهم می ریزد، بساط عیش و نوش را برمی چیند و سفره غذا به جای آن می گستراند و تمام برنامه های لذت بخش را نیمه تمام می گذارد و انسان را با خود می برد، و از همه مهم تر آنکه هیچ زمان و مکانی را به رسمیت نمی شناسد.

این تعبیرات گویا و پرمعنا به راستی تکان دهنده و بیدارگر است. غافلان را بیدار و مستان را هوشیار می سازد.

باز در ادامه به شش ویژگی دیگر درباره مرگ پرداخته و گفتار پیشین را

ص: ۴۹۰

۱- ۱). «طَيِّبَاتٍ» جمع «طَيِّبَةٍ» به معنای ناحیه و جهت و نیز به معنای هدف آمده است. از ریشه «طَيَّ» بر وزن «حَيَّ» به معنای جمع و جور کردن گرفته شده و گاه به معنای عبور کردن و پیمودن راه به کار می رود.

۲- ۲). «قرن» به معنای حریف و همآورد در مبارزه است.

۳- ۳). «واتر» به معنای تیرانداز و جنایتکار از ریشه «وتر» بر وزن «سفر» به معنای زه کمان گرفته شده است.

کامل تر می سازد و می فرماید: «دامهایش بر دست و پهای شما افتاده (و به صورت بیماریها و حوادث دردناک ظاهر شده) و مصائب و مشکلاتش سراسر وجود شما را احاطه کرده (و از لابه لای آنها چنگ و دندان نشان می دهد)، تیرهایش شما را هدف قرار داده (و هر لحظه ممکن است به سوی شما پرتاب شود) و هیبت و صورت آن بر شما عظیم است، و تجاوزش پی در پی بر شما وارد می گردد (و هر لحظه گرگ اجل یکایک از این گله می برد)؛ (قد أعلقتکم حیائله، و تکنفتکم (۱) غوائله (۲)، و أقصدتکم معابله (۳). و عظمت فیکم سطوته و تتابعت علیکم عدوته (۴)، و قلت عنکم نبوته (۵)).

امام علیه السلام در این تعبیرات پرمعنا گاه مرگ را به صیادی تشبیه کرده که برای همه انسانها دام گسترده است، و گاه به تیراندازی که تیرهایش به خطا نمی رود، یا شمشیرزنی که شمشیرش کارگر است.

آری، انسان در هر چیز شک و تردید کند در مرگ و پایان زندگی تردید نخواهد کرد. قوی ترین قهرمانان جهان در برابر آن زانو می زنند و هوشمندترین انسانها در دام آن گرفتار می شوند و همین بس که انبیا و اولیای الهی نیز از آن مستثنا نشدند و به فرموده قرآن: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (۶)

سپس امام علیه السلام به هفت نکته دیگر درباره حملات مرگ به انسانها و ناتوانی انسان در برابر آن اشاره کرده، می فرماید: «نزدیک است سایه های تاریک مرگ شما را بپوشاند، و شدت بیماریش شما را فراگیرد، و ظلمت شدید آسیبهای آن بر شما مسلط شود، و تاریکی سکرات مرگ بر شما چیره گردد، و دردهای

ص: ۴۹۱

۱-۱. «تکنف» از ریشه «تکنف» به معنای احاطه کردن بر چیزی، گرفته شده است.

۲-۲. «غوائل» جمع «غائله» به معنای فساد و شرّ و حادثه سنگین است.

۳-۳. «معابل» جمع «معبل» بر وزن «مدخل» به معنای پیکان تیر است.

۴-۴. «عدوه» به معنای تعدی و تجاوز است.

۵-۵. «نبوه» به معنای کارگر نشدن و خطارفتن ضربه شمشیر و تیر و مانند آن است.

۶-۶. آل عمران آیه، ۱۸۵.

جانکاه خروج روح از بدن بر شما عارض گردد (و به سرعت به سراغ شما آید) و پرده های تاریک آن بر شما فروافتد، و شربت ناگوار مرگ بر شما چشاندن شود؛ (فیوشک آن تغشاکم دواجی (۱) ظلله (۲) و احتدام (۳) علله، و حنادس (۴) غمراته (۵)، و غواشی سکراته، و ألیم إرهاقه (۶)، و دجوا (۷) أطباقه (۸)، و جشوبه (۹) مذاقه).

امام علیه السلام در این هفت جمله با تعبیرات مختلف لحظات وحشتناک آخر عمر را به دقیق ترین وجهی بیان فرموده است؛ لحظاتی بسیار هول انگیز و وحشتناک؛ لحظاتی تاریک و ظلمانی که امام از چهار واژه مختلف برای شرح ظلمت آن بهره گرفته (دواجی، حنادس، غواشی و دجو) که نشان می دهد امام تا چه حد بر الفاظ عرب احاطه داشته و در کلام فصیح و بلیغ خود با استفاده از تنوع الفاظ بر فصاحت می افزوده است.

آنگاه مخاطبان خود را در برابر نزول ناگهانی مرگ هشدار می دهد که به هوش باشند مرگ همیشه با مقدمات طولانی و بیماریهای مزمن روی نمی دهد، بلکه بسیار می شود که در یک لحظه همه چیز پایان می یابد، می فرماید: «گویی ناگهان مرگ بر شما وارد می شود و با ورود خود، شما را حتی از سخنان آهسته و

ص: ۴۹۲

- ۱-۱. «دواجی» جمع «داجیه» به معنای تاریک و ظلمانی از ریشه «دجو» بر وزن «غلو» گرفته شده است.
- ۲-۲. «ظلل» جمع «ظله» بر وزن «قله» به معنای سایبان است.
- ۳-۳. «احتدام» به معنای شدت از ریشه «حدم» بر وزن «حتم» گرفته شده است.
- ۴-۴. «حنادس» جمع «حندس» بر وزن «قیرس» به معنای تاریکی و شب بسیار تاریک است.
- ۵-۵. «غمرات» جمع «غمره» بر وزن «ضربت» به معنای شدید و سختی است و «غمرات الموت» شدائد و سختیهای حالت مرگ و جان دادن است که انسان را فرامی گیرد، زیرا «غمره» در اصل به آب زیادی گفته می شود که چیزی را در خود فرومی برد.
- ۶-۶. «ارهاق» از ریشه «رهق» بر وزن «شفق» در اصل به معنای پوشاندن چیزی با قهر و غلبه است و به کارهای سخت و سنگین اطلاق می شود، در ضمن توجه داشته باشید که در بسیاری از نسخ به جای «ارهاق»، «ازهاق» آمده است که از ریشه «زهوق» به معنای اضمحلال و هلاکت و نابودی گرفته شده است و «ازهاق روح» به معنای جدا کردن روح از بدن است.
- ۷-۷. «دجو» همان گونه که در بالا آمد به معنای تاریکی است.
- ۸-۸. «اطباق» جمع «طبق» به معنای چیزی است که روی چیز دیگری قرار داده می شود، گویی برای تاریکی طبقاتی وجود دارد که گاه روی هم متراکم و شدید می شود.
- ۹-۹. «جشوبه» به معنای خشونت است؛ خواه در غذا باشد که لازمه اش ناگواری است و یا در سخن و مانند آن.

در گوشی، ساکت می سازد. اهل مجلستان را پراکنده می کند. آثار تان را محو و خانه های تان را بی صاحب می سازد. وارثان شما را بر می انگیزد تا اموالتان را در میان خود تقسیم کنند؛ (فَكَأَنَّ قَدْ أَتَاكُمْ بَغْتَةً فَاسْكَتَ نَجِيكُمْ (۱)، و فَرَّقَ نَدِيكُمْ (۲)، و عَفَى (۳) آثار کم، و عَطَلَ ديار کم، و بعث وراثکم، یقتسمون تراثکم).

مرگ ناگهانی که همیشه و در هر زمان بوده و در عصر و زمان ما به عللی بیشتر شده است از تمام انواع مرگها عبرت انگیزتر است، زیرا صغیر و کبیر نمی شناسد و انسان در هر حالی که باشد ممکن است به سراغ او آید.

مرحوم علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود جمعی از انبیا را مانند موسی و داود و سلیمان ذکر می کند که همگی به مرگ ناگهانی و فجأه از دنیا رفتند (۴)، البته در مورد سلیمان ظاهر قرآن گواه بر آن است که در حال ایستاده و تکیه بر عصا کرده، فرشته مرگ به سراغش آمد و جان او را گرفت: «فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَأَتَهُ» (۵)

حتی گاه دیده شده که شخصی در حال سخن گفتن، مبتدا را ذکر کرده و پیش از ذکر خبر با دنیا وداع گفته است.

امام علیه السلام در پنج جمله بالا آثار مرگ را در میان بازماندگان بیان فرموده که در لحظات آخر عمر نه تنها جوهر صدا در فضای دهان ظاهر نمی شود، بلکه سخنان آهسته نیز خاموش می گردد؛ حاضران در مجلس ناگهان متفرق می شوند و چندان نمی گذرد که آثار انسان محو و خانه او خالی و خاموش می گردد و اگر

ص: ۴۹۳

۱- ۱). «نجی» به معنای نجواکننده و کسی که آهسته و در گوشی سخن می گوید از ریشه «نجوا» به معنای گفتن سخنان در گوشی گرفته شده است.

۲- ۲). «ندی» به معنای مرکز اجتماع برای مشورت یا شادی یا گفت و گوهای معمولی است.

۳- ۳). «عفی» از ریشه «عفو» گرفته شده که یکی از معانی آن محو شدن آثار چیزی است و «عفی» به حکم باب تفعیل، معنای متعددی دارد؛ یعنی «محو و نابود کرد».

۴- ۴). شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۱۱، ص ۲۷۵.

۵- ۵). سبأ، آیه ۱۴.

سروصدا و قال و غوغایی باشد در میان وارثان است که بر سر تقسیم ارث غالباً باهم به نزاع بر می خیزند. گویی نمی دانند که نوبت آنان نیز به زودی فرامی رسد.

سپس امام علیه السلام در پایان این فقره بازماندگان را به سه گروه تقسیم می کند:

گروهی که «از دوستان خاصّ انسان هستند؛ ولی در آن لحظه دوستی آنها اثری ندارد (و مشکلی را حل نمی کند)»؛ (بین حمیم خاصّ لم ینفع).

گروه دوم «خویشاوندان دلسوز و غمگینی هستند که قدرت بر دف مرگ ندارند»؛ (و قریب محزون لم یمنع).

گروه سوم «دشمنان شماتت گری هستند که از مرگ شما جزع و فرعی ندارند (و غمی به خاطر راه نمی دهند)»؛ (و آخر شامت لم یجزع).

امام علیه السلام در این بخش اخیر از سخنانش به مسئله مرگهای ناگهانی؛ سگته ها و ایست قلبی یا مغزی و حوادث مختلف دردناکی که در یک لحظه عمر انسان را پایان می دهد، اشاره کرده است. مرگهایی که نه موقعیت اشخاص را می شناسد و نه سن و سال را و همان گونه که گذشت حتی به سراغ پیامبران الهی نیز رفته است.

این مرگها که تعداد آن کم نیست، بلکه روز به روز بر تعداد آنها افزوده می شود، بسیار عبرت انگیز است. در یک لحظه کوتاه ورق بر می گردد و همه چیز عوض می شود. جمعیتها متفرّق می گردند، دوستان غرق ماتم و عزا و دشمنان غرق شادی می شوند.

چقدر غافل و بی خبرند کسانی که این گونه حوادث را نادیده گرفته و به هوسرانی و گناهان مشغول اند و یا برای به دست آوردن مال و مقام به انواع بلاها تن در می دهند.

در کتاب خلفاء ابن قتیبه آمده است: هنگامی که امام حسن مجتبی علیه السلام شربت شهادت نوشید خبر به معاویه رسید اظهار شادی و سرور کرد و او و اطرافیانش

به سجده افتادند. این خبر به ابن عباس رسید که در آن زمان در شام بود نزد معاویه آمد. معاویه گفت: ابن عباس شنیدم حسن بن علی علیه السلام از دنیا رفت. ابن عباس گفت: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (۱) و چند بار این آیه را (به عنوان اظهار غم و اندوه) تکرار کرد. سپس گفت: شنیدم هنگامی که این خبر را به تو دادند اظهار شادی کردی! به خدا سوگند این اظهار شادی راه قبر را بر تو نمی بندد و پایان عمر او به عمر تو نمی افزاید. اگر ما امروز به مصیبت حسن بن علی علیه السلام گرفتار شده ایم پیش از این به مصیبت کسی که از او بهتر بود؛ یعنی رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ گرفتار شدیم. سپس صیحه ای زد و سخت گریه کرد به گونه ای که تمام حاضران حتی معاویه به گریه افتادند. (۲)

طبری نیز در تاریخ خود نقل می کند هنگامی که خبر شهادت علی علیه السلام به معاویه رسید اظهار شادی کرد و شعری خواند که مضمونش این بود:

همان گونه که انسان از آمدن مسافر عزیزش خوشحال می شود من نیز شادمان شدم.

سپس پرسید چه کسی او را به قتل رساند گفتند مردی از طایفه مراد (عبد الرحمن ملجم مرادی) باز شعری خواند که در آن مدح عبد الرحمن ابن ملجم بود.

زینب دختر ابی سلمه در آنجا حاضر بود. صدا زد عایشه درباره علی چه می گویی؟ عایشه گفت: حالت نسیان به من دست داده هر گاه چیزی فراموش کردم به من یاد آور شو. (۳)

آری! این گونه افراد غافل، از یاد می برند که خودشان در چه شرایطی زندگی می کنند.

ص: ۴۹۵

۱-۱. بقره، آیه ۱۵۶.

۲-۲. الامامه و السیاسه ابن قتیبه، ص ۱۷۵.

۳-۳. تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۱۵.

فعلیکم بالجدّ والاجتهاد، و التّیّاهب و الاستعداد، و التّزوّد فی منزل الزّاد. و لا تغرّنکم الحیاه الدّنیاه کما غرّت من کان قبلکم من الأمم الماضیه، و القرون الخالیه، الذّین احتلبوا درّتها، و أصابوا غرّتها، و أفنوا عدّتها، و أخلقوا جدّتها. و أصبحت مساکنهم أجدانها، و أموالهم میراثا. لا- یعرفون من أتاهم، و لا- یحفلون من بکاهم، و لا- یجیبون من دعاهم. فاحذروا الدّنیاه فإنّها غداره غرّاره خدوع، معطیه منوع، ملبسه نزوع، لا یدوم رخاؤها، و لا ینقضی عناؤها، و لا یرکد بلاؤها.

حال که چنین است (در انجام اعمال نیک) کوشا باشید و برای سفر آخرت مهیا شوید. زاد و توشه را از این منزل که این نعمت در آن فراوان است بر گیرید و زندگی دنیا شما را نفریید آن گونه که پیشینیان و امتهای گذشته و اقوامی را که از میان رفتند فریب داد، همانها که شیر از پستان دنیا دوشیدند و به فریب آن گرفتار شدند، مدت آن را به پایان بردند و تازه های آن را کهنه ساختند و سرانجام کاخها و مساکن آنها گورستان شد و ثروتهایشان، میراث برای دیگران. (چنان از دنیا بیگانه شدند که کسی که نزد آنان رود وی را نمی شناسند و به آنها که برایشان گریه می کنند اهمیّت نمی دهند و به کسانی که آنان را صدا زنند پاسخ نمی گویند، بنابراین از زرق و برق دنیا بر حذر باشید (که با شما همین می کند) زیرا دنیا بی وفا و فریبنده و حيله گر است، بخشنده ای است منع کننده (که از یک دست می دهد و با دست دیگر می گیرد) پوشنده ای است برهنه کننده (که امروز لباس قدرت و

سلامت را بر تن اهلش می پوشاند و فردا از آنها بیرون می آورد) آرامش و راحتی آن بی دوام، سختیهایش بی سرانجام و بلاهایش مدام است.

شرح و تفسیر: دنیای حیلہ گر!

دنیای حیلہ گر!

امام علیه السلام در این بخش از خطبه به دنبال بحثی که درباره شدائد مرگ و پایان زندگی در بخش گذشته بیان فرمود همه مردم را مخاطب قرار داده و توصیه می کند که تا فرصت دارند از دنیا زاد و توشه بر گیرند و فریب زرق و برق و لذات دنیا را نخورند و از پیشینیان خود عبرت گیرند، می فرماید: «حال که چنین است (در انجام اعمال نیک) کوشا باشید و برای سفر آخرت مهیا شوید، زاد و توشه را از این منزل که این نعمت در آن فراوان است بر گیرید»؛ (فعلیکم بالجدّ و الاجتهاد و التّأهّب (۱) و الاستعداد و التّروّد فی منزل الرّاد).

بعضی از شارحان نهج البلاغه درباره فرق میان جد و اجتهاد گفته اند که «جدّ» مرحله عزم و تصمیم بر انجام کاری را بیان می کند و «اجتهاد» مرحله عملی آن را، و همچنین «تأهّب» اشاره به نیت بر آماده شدن است و «استعداد» به جنبه عملی آن اشاره دارد. (۲)

ولی هیچ دلیلی از لغت یا قراین متصله و منفصله برای آن ذکر نکرده اند. بعید نیست دو واژه جدّ و اجتهاد وقتی در مقابل هم قرار می گیرد «جدّ» اشاره به حرکتی باشد که از سوی خود انسان شروع می شود و «اجتهاد» اشاره به پذیرش حرکات مثبتی است که از سوی دیگران انجام می گیرد و تفاوت میان تأهّب و

ص: ۴۹۸

۱- ۱). «تأهّب» به معنای آماده شدن برای چیزی است و از ریشه «أهبه» به معنای آمادگی یا وسایل است (گاه معنای مصدری دارد و گاه اسم جامد است).

۲- ۲). شرح نهج البلاغه علامه خوئی، ج ۱۴، ص ۴۱۹.

استعداد نیز شاید به همین صورت باشد. البته احتمال تأکید نیز چندان دور نیست.

سپس می افزاید: «زندگی دنیا شما را نفریبد آن گونه که پیشینیان و امتهای گذشته و اقوامی را که از میان رفتند فریب داد»؛ (و لا تغزّنکم الحیاه الدّنیاه کما غزت من کان قبلکم من الأمم الماضیه، و القرون الخالیه).

آری! ما می توانیم آینده زندگی خود را در آینه زندگی دیگران به صورت شفاف مشاهده کنیم و این یک واقعیت است که امام در خطبه های متعددی از نهج البلاغه بر آن تکیه فرموده است، دست ما را می گیرد و به سوی تاریخ گذشتگان می برد؛ تاریخ تکوینی و نه تدوینی که در ویرانه های قصرهای آنها و آثار بازمانده از زندگانی پر زرق و برقشان نمایان است.

امروز خوشبختانه موزه هایی که بخش مهمی از آثار پیشینیان در آن گردآوری شده، می تواند کمک بیشتری به ما بکند؛ در یکسو تخت و تاج فلان پادشاه، در سوی دیگر شمشیر مرصع و جواهرنشان فلان فرمانده بزرگ و بالاخره در سوی دیگر اجساد مومیایی شده فراغنه.

هر چند دنیاپرستان این موضوع مهم را نیز تحریف کرده و آن را تبدیل به چهره دیگری از دنیاپرستی نموده اند؛ موزه ها برای صاحبانش وسیله درآمد و برای بازدید کنندگان وسیله افتخار و مباهات نسبت به تاریخ گذشته خود شده است.

در کتاب البیان و التبیین جاحظ، آمده است که حذیفه و سلمان درباره عجایب دنیا باهم سخن می گفتند درحالی که در کنار ایوان کسری نشسته بودند. مرد عربی از طایفه «بنی غامد» آنجا بود که چند گوسفند را برای چرا همراه داشت؛ هنگام شب آنها را به داخل ویرانه کاخ کسری می برد که باقی مانده تخت کسری که از سنگ مخصوصی بود در آنجا بود. گاه این مرد اعرابی بر آن می نشست و

گوسفندانش روی باقی مانده تخت کسری می رفتند، سلمان گفت: این واقعا از عجیب ترین اموری است که ما درباره آن سخن گفته ایم. (۱)

هان ای دل عبرت بین از دیده نظر کن هان

ایوان مدائن را آینه عبرت دان

آنگاه امام علیه السلام به شرح حال پیشینیان در چند جمله کوتاه پرداخته، می فرماید:

«همانها که شیر از پستان دنیا دوشیدند و به فریب آن گرفتار شدند، مدت آن را به پایان بردند و تازه های آن را کهنه ساختند و سرانجام کاخها و مساکن آنها گورستان شد و ثروت‌هایشان، میراث برای دیگران. (چنان از دنیا بیگانه شدند که کسی که نزد آنان برود وی را نمی شناسند و به آنها که برایشان گریه می کنند اهمیّت نمی دهند و به کسانی که آنان را صدا زنند پاسخ نمی گویند)؛ (الذین احتلبوا (۲) درّتها (۳)، و أصابوا غرّتها (۴)، و أفنوا عدّتها، و أخلقوا (۵) جدّتها (۶). و أصبحت مساکنهم أجداثا (۷)، و أموالهم میراثا. لا يعرفون من أتاهم، و لا يحفلون (۸) من بكاهم و لا يجيئون من دعاهم).»

جمله های «الذین احتلبوا درّتها، و أصابوا غرّتها...» اشاره به کسانی است که از تمام امکانات دنیا بهره مند شدند. گویی شیری که در پستان دنیا بود تا آخر دوشیدند و نوشیدند و از همه زر و زیورها و زرق و برقهها و لذّات دنیا بهره گرفتند؛ ولی چیزی نگذشت که طبق جمله «و أصبحت مساکنهم أجداثا»

ص: ۵۰۰

۱-۱. البیان و التبیان، ج ۳، ص ۱۴۸.

۲-۲. «احتلبوا» از ریشه «حلب» بر وزن «طرب» و «طب» بر وزن «حرب» به معنای دوشیدن شیر گرفته شده است.

۳-۳. «درّه» به معنای شیر یا شیر فراوان است.

۴-۴. «غرّه» به معنای سهل انگاری و غفلت است.

۵-۵. «أخلقوا» از ریشه «اخلاق» به معنای کهنه کردن و از ریشه «خلق» بر وزن «ورق» به معنای فرسودگی و کهنه شدن است.

۶-۶. «جدّه» تازه و نو بودن است، این واژه معنای اسمی نیز دارد و به معنای جدید و نو است.

۷-۷. «احداث» جمع «جدث» بر وزن «هوس» به معنای گور و قبر است.

۸-۸. «لا يحفلون» یعنی اعتنا نمی کنند. از ریشه «حفل» بر وزن «حرب» به معنای اعتنا کردن و اهمیّت دادن گرفته شده است.

کاخهایشان گورهایشان شد.

این جمله ناب دو معنا دارد: نخست اینکه از کاخهایشان به گورها منتقل شدند و دیگر اینکه در بعضی از حوادث وحشتناک مانند زلزله ها کاخها بر سرشان ویران شد و همانجا قبرشان گشت.

امام در پنج جمله اخیر که از «أصبحث» شروع می شود این نکته را دقیقاً بیان فرموده که آنها چنان از دنیا بیگانه شده اند که حتی دوستان و آشنایانی که بر مزارشان می گریند نمی شناسند و فریاد آنها را نمی شنوند.

البته این درباره دنیاپرستانی است که خدا را به دست فراموشی سپردند و جز هواپرستی محصول عمرشان نیست؛ ولی طبق آنچه در روایات وارد شده، مؤمنان صالح، کسانی را که به زیارت قبرشان می آیند می شناسند و با آنها انس می گیرند و از بازگشتشان نگران می شوند.

یکی از یاران امام کاظم علیه السلام به نام اسحاق بن عمار می گوید از آن حضرت پرسیدم آیا مؤمن کسی را که به زیارت قبرش می آید می شناسد؟ فرمود: «نعم و لا یزال مستأنسا به مادام عند قبره فإذا قام و انصرف من قبره دخله من انصرافه عن قبره وحشه؛ آری پیوسته با او انس می گیرد تا زمانی که نزد قبر او حاضر است هنگامی که برخاست و از کنار قبرش منصرف شد میت به سبب انصراف او ناراحت می شود و در وحشت فرومی رود». (۱)

امام به دنبال این سخن چنین نتیجه گیری می کند: «حال که چنین است از زرق و برق دنیا بر حذر باشید (که با شما همین می کند)؛ (فاحذروا الدنیا) .

آنگاه با بیان هشت صفت برای دنیا (و به تعبیری ده صفت) دلایل روشنی بر لزوم حذر از دنیا بیان می دارد، می فرماید: «زیرا دنیا بی وفا مکار و فریبنده و حيله گر است، بخشنده ای است منع کننده (که از یک دست می دهد و با دست

ص: ۵۰۱

دیگر می گیرد) پوشنده ای است برهنه کننده (که امروز لباس قدرت و سلامت را بر تن اهلش می پوشاند و فردا بیرون می آورد) آرامش و راحتی آن بی دوام، سختیهایش بی سرانجام و بلاهایش مدام است؛ (فائده غداره غزاره خدوع، معطیه منوع، ملبسه نزوع (۱)، لا یدوم رخاؤها، و لا ینقضی عناؤها، و لا یرکد (۲) بلاؤها) .

واژه های «غداره» و «غزاره» و «خدوع» هرچند از نظر معنا به هم نزدیک است و به معنای فریب و نیرنگ تفسیر می شود؛ ولی در حقیقت تفاوت دقیقی با هم دارند: «غدار» از ریشه «غدر» به معنای پیمان شکنی و «غزار» از ریشه «غرور» به معنای فریبندگی و «خدوع» از ریشه «خدعه» به معنای حيله گری است و می دانیم این سه با هم تفاوتی دارند؛ هر چند غالباً لازم و ملزوم یکدیگرند.

آری! دنیا به کسی وفا نمی کند و زرق و برقش بسیاری از مردم را می فریبد و صحنه های مختلفش نیرنگ و خدعه گری است.

تعبیر به «معطیه منوع» به یک صفت بر می گردد؛ یعنی هنوز چیزی را به انسان نداده بازپس می گیرد؛ دوران جوانی نگذشته، پیری می رسد و دوران سلامت به جایی نرسیده، علامت انواع بیماریها ظاهر می شود.

بعضی از شارحان این دو صفت را جداگانه دانسته و گفته اند: دنیا عطا کننده اشیای بی ارزش و منع کننده امور باارزش است. نه عطایش ارزشی دارد و نه منعش قابل تحمل است.

در مورد تعبیر «ملبسه نزوع» نیز همین دو تفسیر قابل ذکر است: نخست اینکه یک وصف بیشتر است و مفهوم آن این است که دنیا یا یک لباس زیبایی از قدرت و عظمت در تن انسان می کند و با فاصله کمی با دست دیگر آن را بر

ص: ۵۰۲

۱-۱). «نزوع» یعنی بر کننده از ریشه «نزع» بر وزن «نذر» به معنای کردن و جدا ساختن است.

۲-۲). «لا یرکد» از ریشه «رکود» به معنای بی حرکت و آرام بودن گرفته شده است.

می کند و یا اینکه منظور این است که لباسهای بی ارزشی می پوشاند و لباسهای با ارزش را بر می کند و تفسیر اول در هر دو جمله مناسب تر به نظر می رسد.

واژه های «رخاء» و «عناء» و «بلاء» تفاوت روشنی با هم دارند؛ «رخاء» آرامش است که در دنیا کمتر پیدا می شود. «عناء» سختیها و مشکلات است که همواره دامان اهلش را گرفته و «بلاء» حوادث ناگوار است اعم از حوادث طبیعی همچون زمین لرزه ها و سیلابها و طوفانها یا بلاهای خود ساخته بشری همچون جنگها، و در یک کلام: دنیا سرایی است که نه خوبیهایش قابل دوام است و نه بدیهایش قابل اجتناب و دل بستن به چنین سرایی کار عاقلان نیست.

ص: ۵۰۳

منها فی صفة الزّهاد: كانوا قوما من أهل الدّنيا و ليسوا من أهلها، فكانوا فیها كمن ليس منها، عملوا فیها بما يبصرون، و بادروا فیها ما يحذرون، تقلّب أبدانهم بین ظهرانی أهل الآخرة، و یرون أهل الدّنيا یعظمون موت أجسادهم و هم أشدّ إعظاما لموت قلوب أحيائهم.

بخش دیگری از خطبه درباره صفات زهاد:

«آنها گروهی از اهل دنیا بودند که در واقع اهل آن نبودند؛ یعنی در دنیا می زیستند؛ اما همچون کسانی بودند که در آن زندگی نمی کردند، به آنچه با چشم بصیرت در دنیا می نگریستند عمل می کردند و از آنچه بر حذر بودند فرار می کردند (تا دامانشان به آن آلوده نشود) آنها جز با کسانی که اهل آخرت بودند نشست و برخاست نداشتند و هنگامی که می دیدند دنیاپرستان مرگ اجسادشان را مهم می شمردند آنها مرگ دلهای زندگان از آنها را مهم تر می دانستند.

شرح و تفسیر: زاهدان واقعی

زاهدان واقعی

امام علیه السّلام در بخش آخر این خطبه که تعبیر سید رضی نشان می دهد بخش جداگانه ای از بخشهای پیشین است (زیرا می گوید: «منها فی صفة الزّهاد؛ یعنی بخشی از این خطبه که صفات زاهدان را بیان می کند») می فرماید: «آنها گروهی از اهل دنیا بودند که در واقع اهل آن نبودند؛ یعنی در دنیا می زیستند؛ اما همچون

کسانی بودند که در آن زندگی نمی کردند؛ (کانوا قوما من أهل الدنیا و لیسوا من أهلها، فکانوا فیها کمن لیس منها) .

این وصف نخستین اوصاف پنجگانه ای است که امام علیه السّلام در این عبارت برای زاهدان بیان فرموده است. روشن است که در این عبارت هیچ گونه تناقضی نیست. مقصود این است که جسم آنان در دنیاست؛ ولی روح و قلبشان وابسته به آخرت است و به گفته سعدی:

هرگز حدیث حاضر و غایب شنیده ای

من در میان جمع و دلم جای دیگر است

هر کس در زندگی خود این معنا را تجربه کرده که وقتی دل او مشغول مسئله مهمی است در میان هر جمع که می نشیند فکرش جای دیگر است. این وصف سبب می شود که اعمال زاهدان با دنیاپرستان متفاوت باشد. اینان در جمع زخارف دنیا می کوشند و اینان در جمع زاد و توشه سفر آخرت.

دلیل آن هم روشن است زاهدان دنیا را سرابی بیش نمی بینند و طبق صریح قرآن حیات و زندگی واقعی را حیات آخرت می داند: «وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ» (۱).

سپس به دومین صفت پرداخته می فرماید: «به آنچه با چشم بصیرت در دنیا می نگرستند عمل می کردند؛ (عملوا فیها بما یبصرون) .

دیگر اینکه «و از آنچه بر حذر بودند فرار می کردند (تا دامانشان به آن آلوده نشود)»؛ (و بادروا (۲) فیها ما یحذرون) .

آری! آنها با چشم بصیرت، اسباب نجات را می دیدند و عوامل سعادت و

ص: ۵۰۶

۱- ۱). عنکبوت، آیه ۶۴.

۲- ۲). «بادروا» از ریشه «مبادرت» است که گاه به معنای بی درنگ به انجام چیزی پرداختن و گاه به معنای پیشی گرفتن از چیزی است (اولی بدون «الی» متعددی می شود و دومی با «الی»).

خوشبختی را می شناختند، به همین دلیل پیوسته به سراغ آنها می رفتند و از سوی دیگر عوامل بدبختی و گرفتاری در آخرت را به خوبی می دانستند، لذا سعی می کردند با شتاب از آن بگذرند و به آن آلوده نشوند.

در چهارمین وصف از اوصاف آنها می فرماید: «آنها جز با کسانی که اهل آخرت بودند نشست و برخاست نداشتند»؛ (تقلب ابدانهم بین ظهرانی (۱) اهل الآخرة).

آری! آنها از نظر ظاهر در میان همه می زیستند؛ ولی معاشران واقعی آنها اهل آخرت بودند، چرا که می دانستند معاشرت با دنیاپرستان قلب را می میراند، چون در جلسات آنها چیزی جز متاع دنیا و لذات آن مطرح نیست و در واقع مردگانی هستند در لباس زندگان.

آنگاه در پنجمین و آخرین وصف می فرماید: «و هنگامی که می دیدند دنیاپرستان مرگ اجسادشان را مهم می شمردند آنها مرگ دلهای زندگان را از آنها مهم تر می دانستند»؛ (و یرون أهل الدنیا یعظمون موت أجسادهم و هم أشد إعتاما لموت قلوب أحيائهم).

از مجموع اوصاف پنجگانه فوق استفاده می شود که معنای زهد و حقیقت آن این نیست که انسان فقیر و بی نوا باشد، یا زندگی اجتماعی را رها کند و در گوشه ای خزیده مشغول عبادت شود، بلکه حقیقت زهد آن است که در همه چیز و همه جا اولویت را برای حیات آخرت قائل شود و اسیر زرق و برق دنیا و هوا و هوسهای زودگذر نشود.

ص: ۵۰۷

۱-۱). «ظهرانی» یعنی وسط و میان دو شخص یا اشخاص است و در اصل «ظهرین» تثنیه «ظهر» بوده است گویی انسان هنگامی که در وسط جمعیت است پشتیبانی از پیش رو و پشتیبانی از پشت سر دارد سپس الف و نون، برای تأکید به آن اضافه شده و نون تثنیه نیز به هنگام اضافه حذف می گردد و به صورت «بین ظهرانی» در می آید، بنابراین «بین ظهرانی» یعنی قرار گرفتن در میان افرادی که از انسان پشتیبانی می کنند. (به لسان العرب ریشه ظهر رجوع شود).

در خطبه دیگری از امام امیر مؤمنان علیه السّلام می خوانیم که فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ الزَّهَادَةُ قَصْرُ الْأَمَلِ وَ الشُّكْرُ عِنْدَ النَّعْمِ وَ التَّوَرُّعُ عِنْدَ الْمُحَارَمِ؛ ای مردم زهد، همان کوتاهی آرزو و شکر در برابر نعمتها و پرهیز از گناهان است». (۱)

در ذیل همان خطبه به اندازه کافی درباره حقیقت زهد بحث شده است.

ص: ۵۰۸

۱-۱). نهج البلاغه، خطبه ۸۱.

و من خطبه له علیه السلام

خطبها بذی قار و هو متوجّه إلى البصره، ذکرها الواقدی فی کتاب

«الجمل»:

از خطبه های امام علیه السلام است که در «ذی قار» (۱) هنگام حرکت به سوی بصره ایراد فرمود. «واقدی» (۲) این خطبه را در کتاب الجمل آورده است. (۳)

خطبه در یک نگاه

آغاز خطبه به خوبی نشان می دهد که آنچه در بالا آمد بخشی از خطبه مشروح تری بوده است که امام علیه السلام در سرزمین ذی قار ایراد فرمود و بعید به نظر نمی رسد که این خطبه دنباله خطبه ۱۰۴ باشد که آن هم به نظر می رسد ادامه

ص: ۵۰۹

-
- ۱-۱. «ذی قار» نام محلی است در نزدیکی بصره که جنگ اعراب و ایران پیش از اسلام در همانجا اتفاق افتاد.
 - ۲-۲. محمد بن عمر واقدی از مفسران و مورخان قرن دوم هجری و متوفای سال ۲۰۷ هجری است.
 - ۳-۳. سند خطبه: با اینکه مرحوم سید رضی این خطبه را از کتاب جمل واقدی نقل کرده است صاحب مصادر نهج البلاغه اضافه می کند که ابن عبد ربّه مالکی در کتاب عقد الفرید و مرحوم مفید در کتاب ارشاد نیز این خطبه را قبل از سید رضی نقل کرده اند. ابن ابی الحدید نیز این خطبه را به طور مشروح تری در جای دیگری (ج ۱، ص ۳۰۹، ذیل خطبه ۲۲) آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۶).

خطبه ۳۳ باشد که آن هم در ذی قار بیان شده است. به هر حال امام علیه السّلام در این خطبه به دو نکته مهم اشاره می فرماید: نخست اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله آنچه را مأمور به ابلاغ آن بود به مردم رساند و وظیفه خود را به خوبی انجام داد و دیگر اینکه یکی از کارهای مهم رسول خدا صلی الله علیه و اله ایجاد وحدت صفوف و تشکیل جامعه واحد اسلامی و زدودن کینه ها از سینه ها بود.

ص: ۵۱۰

فصدع بما أمر به، و بلغ رسالات ربّه، فلم الله به الصدع، و رتق به الفتق، و ألف به الشمل بين ذوى الأرحام، بعد العداوه الواغره فى الصدور، و الضغائن القادحه فى القلوب.

ترجمه

پیامبر آنچه را به آن مأمور بود آشکار ساخت و رسالتهای پروردگارش را ابلاغ کرد، خداوند به وسیله او شکافهای اختلاف را به هم پیوست و فاصله ها را از میان برداشت و در میان اجتماع خویشاوندان الفت برقرار ساخت بعد از آنکه آتش سوزان دشمنیها در سینه ها انباشته شده بود و شعله کینه از درون دلها زبانه می کشید.

شرح و تفسیر: پیامبر صلی الله علیه و اله کینه ها را از سینه ها شست

پیامبر صلی الله علیه و اله کینه ها را از سینه ها شست

امام علیه السلام بعد از بیان مقدماتی در خطبه ای که در ذی قار ایراد کرد، چنین فرمود:

«پیامبر آنچه را به آن مأمور بود آشکار ساخت و رسالتهای و پیامهای پروردگارش را ابلاغ کرد»؛ (فصدع بما أمر به، و بلغ رسالات ربّه).

با توجه به اینکه «صدع» از ریشه «صدع» بر وزن صبر در لغت به معنای شکافتن یا شکافتن اجسام محکم است و با شکافتن چیزی، درونش ظاهر می شود، این واژه به معنای اظهار و افشا و آشکار کردن به کار می رود و از آنجا که ابراز حقیقت توحید در آن محیط جاهلی مملو از شرک به منزله شکافتن پرده های ضخیم کفر و انحراف بود امام علیه السلام در اینجا این واژه را استعمال فرموده

ص: ۵۱۱

و در واقع آن را از آیه ۹۴ سوره حجر «فَأَصْدَعُ بِمَا تُؤْمَرُ» گرفته است.

فرق این جمله با جمله «و بَلَّغَ رِسَالَاتِ رَبِّي» ممکن است از این نظر باشد که در واژه «بَلَّغَ» مفهوم تأکید و تکرار وجود دارد، بنابراین مفهوم دو جمله چنین می شود که پیامبر حق را آشکار ساخت و پی در پی بر آن تأکید ورزید.

سپس به یکی از مهم ترین و پرارزش ترین خدمات پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله پرداخته، می فرماید: «خداوند به وسیله او شکافهای اختلاف را به هم پیوست و فاصله ها را از میان برداشت و در میان اجتماع خویشاوندان الفت برقرار ساخت بعد از آنکه آتش سوزان دشمنیها در سینه ها انباشته شده بود و شعله کینه از درون دلها زبانه می کشید»؛ (فَلَمْ يَلَلْ اللَّهُ بِهِ الصَّدْعَ، و رتق به الفتق، و أَلَفَ بِهِ الشَّمْلَ (۱) بَيْنَ ذَوِي الْأَرْحَامِ، بعد العداوه الواغره (۲) فِي الصَّدُورِ، و الصَّغَائِنِ (۳) الْقَادِحَةِ (۴) فِي الْقُلُوبِ).

امام علیه السَّلام در مورد وحدت کلمه که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در میان مردم با آن همه اختلافات ایجاد کرد سه تعبیر ذکر فرموده است: اول تعبیر به «لَمْ» (بر وزن غم) که به معنای جمع آوری کردن یا جمع آوری توأم با اصلاح است و مفهومش این می شود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در سایه تعلیمات اسلام شکافها را چنان جمع کرد و به هم پیوست که اثری از گذشته باقی نماند.

دوم تعبیر به «رتق» است که آن نیز به معنای به هم پیوستن پارگیها و جداییهاست و شاید تأکیدی بر جمله سابق باشد یا اشاره به خصوص مواردی که قبلاً به هم پیوسته بوده و جدا شده و سپس آن را به هم پیوند می دهند.

ص: ۵۱۲

۱-۱). «شمل» به معنای جمع کردن و گردآوری نمودن است و گاه که معنای اسم مصدری دارد به معنای مجموعه و اجتماع می آید.

۲-۲). «واغره» به معنای داغ و سوزان از ریشه «وغر» بر وزن «فقر» به معنای شدت حرارت گرفته شده است و به معنای کینه و خشم و عداوت شدید نیز استعمال می شود.

۳-۳). «صغائن» جمع «ضغینه» به معنای کینه و عداوت شدید است و در اصل به معنای پوشانیدن توأم با انحراف است.

۴-۴). «قادحه» به معنای شعله و از ریشه «قدح» بر وزن «مدح» به معنای برافروختن آتش آمده است.

سوم تعبیر به «تألیف» که به معنای الفت دادن و جمع کردن توأم با انس و انسجام است که در مورد خصوص ذوی الارحام (خویشاوندان) ذکر شده، زیرا در عصر جاهلیت بسیار می شد که پدر و فرزند با برادر بر سر منافع جزئی باهم می جنگیدند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در سایه ایمان به مبانی اسلام آنها را به هم الفت داد.

نتیجه اینکه این الفاظ سه گانه می تواند تأکید بر یکدیگر باشد و ممکن است هر یک ناظر به نوعی اختلاف در جامعه باشد.

این احتمال نیز وجود دارد که تعبیر به «تألیف شمل» مربوط به اختلافات خانوادگی و خویشاوندی و «رتق» اشاره به برطرف شدن اختلافات قبیلگی و «لم» اشاره به رفع اختلافات از همه جامعه و وحدت صفوف آنها باشد. به هر حال هیچ کس باور نمی کرد که این جامعه کوچک عصر جاهلی با آن همه اختلافات عجیب و وحشتناک روزی مبدل به جامعه بزرگ واحدی گردد که وحدت آنها پشت دشمنان را بلرزاند و در واقع یک معجزه الهی بود، همان گونه که قرآن می فرماید: «هُوَ الَّذِي أَيْدَكَ بِبَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ وَالْأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ» او همان کسی است که تو را با یاری خود و مؤمنان تقویت کرد و دل‌های آنها را به هم الفت داد. اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی توانستی؛ ولی خداوند در میان آنها الفت ایجاد کرد». (۱)

ص: ۵۱۳

و من کلام له عليه السلام

كلم به عبد الله بن زمعه، و هو من شيعته، و ذلك أنه قدم عليه في خلافته

يطلب منه مالا، فقال عليهم السلام:

از سخنان امام عليه السلام است که به عبد الله زمعه (۱) فرمود که از شیعیان آن حضرت بود و در هنگام خلافت نزد امام آمد و از او درخواست مالی کرد. امام سخنان ذیل را در پاسخ او فرمود: (۲)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در عنوان این کلام آمد، عبد الله بن زمعه مالی را از حضرت طلید؛ ولی حضرت پاسخ منفی به او داد؛ زیرا آن مال از غنائم جنگی بود و تنها

ص: ۵۱۵

۱- ۱. عبد الله بن زمعه فرزندزاده اسود بود که از دشمنان سرسخت پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله محسوب می شد. عبد الله خواهرزاده ام سلمه و دامادش بود و از شیعیان علی علیه السلام محسوب می شود. پدر و عمو و برادرش که در جنگ بدر در سپاه کفر بود به دست امیر مؤمنان علیه السلام کشته شدند. (رجوع شود به دائرة المعارف شیعی نوشته مرحوم اعلی، ج ۱۲، ص ۳۰۵ و شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۳، ص ۱۰ و تهذیب التهذیب ابن حجر عسقلانی، ج ۵، ص ۱۹۲).

۲- ۲. سند خطبه: نویسنده کتاب مصادر، تنها موردی که درباره این خطبه پیدا کرده که از غیر نهج البلاغه گرفته شده، غرر الحکم آمدی است که در حرف الف آن را با تفاوتی آورده و این تفاوت نشان می دهد که خطبه را از منبع دیگری اخذ کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۸).

جنگجویان در آن شرکت داشتند و عبد الله که در آن جنگ شرکت نداشته حقی نداشت.

ص: ۵۱۶

إِنَّ هَذَا الْمَالَ لَيْسَ لِي وَلَا لَكَ، وَإِنَّمَا هُوَ فِيءٌ لِّلْمُسْلِمِينَ، وَجَلْبُ أَسْيَافِهِمْ، فَإِنَّ شَرَكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ، كَأَنَّ لَكَ مِثْلَ حَظِّهِمْ، وَإِلَّا فِجْنَاهُ أَيْدِيَهُمْ لَا تَكُونُ لغيرِ أَفْوَاهِهِمْ.

ترجمه

بی شک این مال نه حق من است و نه حق تو، غنیمتی است مربوط به مسلمانانی که با شمشیرهایشان به دست آمده است، اگر تو در نبرد آنان شرکت کرده بودی سهمی همانند آنان داشتی و گرنه دست چین آنها برای غیر دهان آنان نخواهد بود!

شرح و تفسیر: غنائم جنگجویان

غنائم جنگجویان

گرچه مخاطب در این کلام فرد خاصی؛ یعنی عبد الله بن زمعه است که بر خلاف پدر و جدش که هیچ علاقه ای به اسلام نداشتند و جزء مخالفان بودند، اسلام را پذیرفته بود و از شیعیان علی علیه السلام بود؛ ولی محتوای این سخن مطلبی است که برای همه مسلمین صدق می کند و آن اینکه هر مالی از اموال بیت المال باید درست در آن مصرفی که خدا برای آن تعیین کرده، صرف شود و روابط نباید بر ضوابط در این باره پیشی گیرد.

قراین کلام نشان می دهد که عبد الله از مالی که پیش روی حضرت بود و از غنائم جنگی محسوب می شد، تقاضای سهمی کرد؛ ولی امام به او فرمود: «بی شک این مال نه حق من است و نه حق تو، غنیمتی است مربوط به مسلمانانی که

با شمشیرهایشان به دست آمده است»؛ (إِنَّ هَذَا الْمَالَ لَيْسَ لِي وَلَا لَكَ، وَإِنَّمَا هُوَ فِيءٌ لِّلْمُسْلِمِينَ، وَجَلْبَ أُسَيَافِهِمْ).

باید توجه داشت، گرچه واژه «فیء» هنگامی که در مقابل واژه غنیمت (غنایم جنگی) قرار می گیرد دو معنای متفاوت دارد؛ «فیء» به اموالی گفته می شود که به دست جنگجویان اسلام افتاده بی آنکه جنگی رخ دهد و طبق موازین شرع متعلق به بیت المال است؛ ولی غنیمت، اموالی است که جنگجویان به وسیله نبرد آن را به دست می آورند؛ ولی هنگامی که «فیء» به تنهایی استعمال می شود گاهی بر غنیمت نیز اطلاق می گردد، بنابراین اگر امام علیه السّلام می فرماید: «این مال فیء مسلمین است و دستاورد شمشیرهای آنهاست» منافاتی با مفهوم فیء ندارد.

سپس امام علیه السّلام می افزاید: «اگر تو در نبرد آنان شرکت کرده بودی سهمی همانند سهم آنان داشتی و گرنه دست چین آنها برای غیر دهان آنان نخواهد بود»؛ (فِيَّانَ شَرَكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ، كَانَ لَكَ مِثْلَ حَظِّهِمْ، وَإِلَّا فَجَنَاهُ (۱) أُيْدِيهِمْ لَا تَكُونُ لغير أفواههم).

اینکه امام علیه السّلام می فرماید: من هم سهمی در این غنیمت ندارم، احتمالاً - به این سبب است که آن غنیمت مربوط به جنگهای محدودی بوده که بعضی از فرماندهان امام علیه السّلام در آن شرکت داشتند نه خود امام علیه السّلام.

درست است که یک پنجم از غنایم جنگی متعلق به بیت المال است و نیز صحیح است که «عبد الله بن زمعه» از «بنی المطلب» بود (مطلب برادر هاشم است) نه بنی هاشم و به عقیده بعضی بنی المطلب نیز از خمس می توانند بهره مند شوند (۲)؛ ولی احتمالاً او فقیر و مسکین نبود که چیزی از خمس به او بدهند.

به هر حال این سخن نشان می دهد که امام علیه السّلام در مسائل مالی بسیار دقیق و

ص: ۵۱۸

۱- ۱). «جناه» به معنای میوه ای است که از درخت چیده شده، مفرد است و از ماده «جنا» بر وزن «جفا» است.

۲- ۲). رجوع شود به جواهر الکلام، ج ۱۶، ص ۱۰۶ و معتبر محقق حلّی، ج ۲، ص ۶۳۱، کتاب الخمس.

سخت گیر بود و هرگز راضی نمی شد حقّ مسلم کسی به دیگری داده شود، هر چند از دوستان وفادار او باشند، برخلاف دوران عثمان که به عقیده همه مورّخان هیچ حساب و کتابی در امر بیت المال نبود و سزاوار است این سخن امام علیه السّلام سرلوحه برنامه همه زمامداران و مسئولان اسلامی باشد و حقّ و عدالت را در بیت المال حتّی نسبت به نزدیکان و اطرافیان خود رعایت کنند.

از کلام بالا نیز استفاده می شود که عبد الله بن زمعه معرفت کاملی در حقّ امام علیه السّلام نداشت که چنین تقاضایی کرد و نمی دانست که امام علیه السّلام حتّی نسبت به برادرش عقیل همین گونه رفتار می کند و گرنه چنین تقاضایی از امام نمی کرد.

ص: ۵۱۹

و من کلام له علیه السلام

بعد أن أقدم أحدهم على الكلام فحصر، و هو في فضل أهل البيت، و وصف فساد الزمان

از سخنان امام علیه السلام است این سخن را هنگامی ایراد فرمود که بعضی از یارانش (جعده بن حبیره) نتوانست در منبر سخن بگوید. این سخن درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام و وضع نابسامان مردم در آن عصر است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه از دو بخش تشکیل شده است:

ص: ۵۲۱

۱-۱). سند خطبه: ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه هنگامی که به این خطبه می رسد، چنین می گوید: بدانید این کلام را امیر مؤمنان علیه السلام در حادثه ای که ایجاب می کرد چنین سخنی را بیان کند، ذکر فرمود و آن اینکه به خواهرزاده اش جعده بن حبیره مخدومی دستور داد برای مردم خطبه ای بخواند. او به منبر رفت؛ ولی (ابّهت حضرت و جمعیت او را گرفت و) نتوانست سخن بگوید و از منبر پایین آمد. امیر مؤمنان شخصا بر منبر قرار گرفت و خطبه طولانی بیان فرمود که سید رضی بخش کوچکی از آن را در اینجا آورده است (و از این سخن روشن می شود که خطبه را از جای دیگری گرفته است). مرحوم کلینی نیز در روضه کافی و آمدی در غرر الحکم با تفاوتی آن را آورده اند. زمخشری نیز در جلد اول کتاب ربیع الابرار بخشی از آن را ذکر کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۹).

بخش اوّل درباره اهمّیت سخن گفتن و محروم بودن بعضی از این موهبت عظیم است. سپس به وجود این موهبت عظیم به طور کامل در اهل بیت علیهم السّلام اشاره می کند.

در بخش دوم وضع زمان خود را تشریح می فرماید که مردم بر اثر پشت کردن به تعلیمات اسلام رو به فساد گذارده، حق گویان ذلیل، صادقان کلّیل، جوانان بد اخلاق، پیران گنهکار، عالمان منافق و دوستان خیانتکار شدند و به این ترتیب هشدار می دهد که به راه حق باز گردند و پیش از آنکه عذاب الهی دامانشان را بگیرد، بیدار شوند.

ص: ۵۲۲

ألا- و إنّ اللسان بضعه من الإنسان، فلا- يسعده القول إذا امتنع، و لا- يمهلّه النطق إذا اتّسع. و إنّنا لأمرء الكلام، و فينان تشبّت عروقه، و علينا تهذّلت غصونه.

ترجمه

آگاه باشید زبان پاره گوشتی از انسان است، هرگاه آمادگی در آن نباشد سخن او را یاری نمی کند و به هنگام آمادگی، نطق او را مهلت نمی دهد و ما فرمانروایان سخنییم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه هایش بر سر ما سایه افکنده است.

شرح و تفسیر: ما فرمانروایان سخنییم!

ما فرمانروایان سخنییم!

امام علیه السلام در این بخش از خطبه به دو نکته اشاره می فرماید:

نخست اینکه چرا بعضی به هنگام سخنرانی از سخن باز می ایستند و بعضی با قدرت پیش می روند، می فرماید: «آگاه باشید زبان پاره گوشتی از انسان است، هرگاه آمادگی در آن نباشد سخن او را یاری نمی کند و به هنگام آمادگی، نطق او را مهلت نمی دهد»؛ (ألا و إنّ اللسان بضعه (۱) من الإنسان، فلا يسعده القول إذا امتنع، و لا يمهلّه النطق إذا اتّسع).

ص: ۵۲۳

۱ - ۱). «بضعه» (به فتح باء) و «بضعه» (به کسر باء) به معنای قطعه هر چیزی است و گاه در جایی که کسی به دیگری بسیار نزدیک است، گفته می شود: «هو بضعه منی».

این پاره گوشتی که زبان نام دارد از عجایب آفرینش خداست. با حرکات بسیار سریع و دقیق و حساب شده، مقاطع ۲۸ گانه یا ۳۲ گانه حروف را با دقت می سازد و آنها را پشت سر هم ردیف می کند و با مجموع آنها تمام منویات مادی و معنوی و خواسته های خود را بیان می کند؛ زیباییها و زشتیها، خوبیها و بدیها را با آن آشکار می سازد و شگفت اینک هر قومی به لغتی تکلم می کنند و بیش از هزار لغت در دنیا وجود دارد و این موهبت تنها به انسان داده شده و سخن گفتن تنها از او بر می آید و به قدری اهمّیت دارد که خداوند آن را در طلیعه سوره «الرحمن» که شرح مواهب و نعمتهای الهی را می دهد، ذکر فرموده است:

«الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (۱) البته نباید فراموش کرد که مهم فرماندهی روح نسبت به زبان است. هرگاه این فرمانده آماده گی داشته باشد زبان با فصاحت و بلاغت و به راحتی می چرخد و هرگاه در روح، آماده گی نباشد زبان از کار می ماند و در جمله های بالا اگر «امتناع» و «اتساع» را به زبان نسبت می دهد در حقیقت منظور، امتناع و اتساع روح انسان است.

در حقیقت امام با این سخن ضمن اشاره به اهمّیت زبان و نطق، دلیل موفق و ناموفق بودن افراد را در سخنرانی بیان می فرماید.

سپس در ادامه این سخن می افزاید: «ما فرمانروایان سخنییم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه هایش بر سر ما سایه افکنده است»؛ (و إنا لأمرء الکلام، و فینا تنشّبت (۲) عروقه (۳)، و علینا تهذّلت (۴) غصونه) .

امام علیه السّلام در این عبارت زیبا سخن گفتن را به درخت تنومندی تشبیه کرده که

ص: ۵۲۴

۱-۱. الرحمن، آیه ۱-۴.

۲-۲. «تنشّبت» از ریشه «نشوب» به معنای پیوستن یا فرورفتن در چیزی است.

۳-۳. «عروق» جمع «عرق» بر وزن «صدق» به معنای اصل و ریشه هر چیزی است.

۴-۴. «تهذّلت» از ریشه «هدل» به وزن «جدل» به معنای سست و آویزان شدن است و به شاخه هایی که رو به پایین می آید و آویزان می شود، اطلاق می شود.

دارای ریشه ها و شاخه هاست و اضافه می کند که این درخت پربار در سرزمین وجود ما ریشه دوانده و شاخه های پربارش بر سر ما سایه افکنده و به همین دلیل خاندان وحی را «امیران کلام» نامیده است.

همه می دانیم این یک ادعا نیست، واقعیتی است که دوست و دشمن به آن معترف اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله از فصیح ترین افراد عرب زبان بود؛ چگونه فصیح نباشد در حالی که کلام خدا که فصاحتش در حد اعجاز است بر زبان او جاری شده و فصاحت امیر مؤمنان علی علیه السلام زبانزد خاص و عام است و خطبه های او در نهج البلاغه دست به دست می گردد و در گذشته، استادان سخن به شاگردان خود توصیه می کردند اگر می خواهند سخن گفتن آمیخته با فصاحت و بلاغت را فرا گیرند خطبه های نهج البلاغه را حفظ کنند.

خطبه های بانوی اسلام نیز از فصیح ترین و بلیغ ترین خطبه هاست.

پرورش یافتگان این خانواده حضرت زینب و زین العابدین علیهما السلام در خطبه های کوفه و شام چنان داد سخن دادند که دوست و دشمن را منقلب ساختند، بنابراین باید تصدیق کرد که نام «امیران سخن» برای این خانواده، بسیار زیننده است.

نکته ها

۱- شگفتی های زبان

زبان ظاهری یعنی قطعه گوشتی که در دهان انسان است و کارهای مهم و پیچیده ای بر عهده دارد و همچنین زبان فکری به معنای قدرت بر ادای کلمات و جمله بندی ها و بیان مقاصد خویش از این طریق هر دو از مواهب عظیم خداوند است، لذا فلاسفه و دانشمندان فصل ممیز انسان را همان نطق (زبانی و فکر) شمرده و انسان را «حیوان ناطق» معرفی می کنند. درباره این دو هرچه دقیق تر

ص: ۵۲۵

شویم عجایب بیشتری بر ما ظاهر می شود.

جالب اینکه زبان تقریباً تمام فضای میان دندانها را پر کرده، هنگام غذا خوردن مواد غذایی را به سرعت به زیر دندانها می فرستد و خودش را با مهارت به عقب می کشد، بی آنکه آسیبی ببیند.

پزشکان می گویند: غذا چهار هضم دارد: هضم اول آن در دهان است که کاملاً نرم می شود و با بزاق دهان آمیخته می گردد و تغییرات فراوانی از نظر فیزیکی و شیمیایی در آن ظاهر می شود. سپس روانه معده می گردد و ما بی آنکه بدانیم زبان به هنگام غذا خوردن چه نقش مهمی دارد شب و روز از آن بهره می گیریم.

کار مهم تر زبان انسان، خلق کلمات و مقاطع حروف و کنار هم چیدن جمله ها و بیان تمام مقاصد کوچک و بزرگ و ساده و پیچیده و بسیار پیچیده است که راستی از شگفتیهای آفرینش به شمار می آید.

ولی مهم این است که همه در این کار مهارت ندارند. مهارت در سخن گفتن مرهون عوامل متعددی است که یکی از مهم ترین آنها تمرین مداوم است.

اعتماد به نفس و مرعوب نشدن در برابر جمعیت و حفظ خونسردی و تلقین موفقیت به خویشتن، از عوامل مهم دیگر است.

حضور در مجالس اساتید سخن و استفاده از تجربیات آنها و نکات ظریفی را که در برابر مخاطبان خود اعمال می کنند عامل مهم دیگری است.

به یقین مطالعات قبلی و داشتن مایه های علمی به اعتماد به نفس کمک می کند و اینکه می بینیم بعضی در مجالس مهم بهترین سخنرانیها را ارائه می دهند و بعضی در مجالس کوچکتر به زودی وا می مانند ریشه هایش را در وجدان و عدم وجدان یکی از عوامل بالا باید جستجو کرد.

حالات روحی انسان از شادی و غم، سلامت و بیماری، آرامش و اضطراب و گرفتاری نیز در این امر بسیار مؤثر است.

تعبیر به امتناع (خودداری زبان از سخن گفتن) و اتّساع (گسترش و آمادگی زبان برای این کار) در خطبه بالا- اشاره به همین حالات است.

ابن ابی الحدید موارد جالبی را درباره کسانی که بر منبر رفتند و نتوانستند خطابه ای بخوانند و با ذکر الفاظ نامناسبی از منبر پایین آمدند از کتاب «البيان و التبیین» جاحظ نقل می کند، از جمله می گوید:

عثمان (خلیفه سوم) روزی بر منبر رفت و از سخن گفتن واماند. جمله زیر را گفت و از منبر پایین آمد:

«أنتم إلی إمام عادل أحوج منکم إلی إمام خطیب؛ احتیاج شما به پیشوای عادل بیش از احتیاج شما به پیشوای خطیب و سخنران است» (تکیه کردن عثمان بر مسئله عدالت بسیار جالب است!).

سپس نقل می کند «عدی بن أرتاه» به منبر رفت، چشمش که به مردم افتاد، از سخن بازماند. این جمله را گفت و از منبر پایین آمد: «الحمد لله الذی یطعم هؤلاء و یسقیهم؛ حمد و سپاس برای خداوندی که این حاضران را غذا می دهد و آب می نوشاند».

و نیز «روح بن حاتم» روزی به منبر رفت و همین که چشمش به مردم افتاد که همگی به او نگاه می کنند و گوش به او سپرده اند، صدا زد: «سرهای خود را پایین بیفکنید و چشمهای خود را ببندید، زیرا سوار شدن بر مرکب در اوّل کار مشکل است، هنگامی که خداوند قلبی را بگشاید آسان می شود».

نیز نقل می کند: «مصعب بن حیّان» روزی می خواست خطبه نکاحی بخواند ناگهان واماند و گفت: «لَقَنُوا مَوْتَا كَمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ؛ به مردگان خود لا اله الا الله تلقین کنید». مادر عروس گفت: «عَجَلُ اللَّهِ مَوْتَكُ الْهَذَا دَعْوَانَا كَ؛ خدا به زودی مرگت دهد تو را برای این دعوت کرده بودیم؟!» و موارد دیگری از این قبیل. (۱)

ص: ۵۲۷

آنچه امام علیه السّلام در این خطبه بیان فرموده که ما امرای کلام هستیم واقعیتهای انکارناپذیر است که دوست و دشمن به آن معترف اند. بهترین دلیل برای این مطلب، آثاری است که از این خاندان مقدّس باقی مانده؛ مانند سخنان پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله که به عنوان نهج الفصاحه منتشر شده و این کتاب نهج البلاغه در بخشهای سه گانه خود و دعاهایی مانند دعای کمیل و صباح که سندش به آن حضرت می رسد و دو خطبه معروف بانوی اسلام فاطمه زهرا علیها السّلام و همچنین دعای عرفه که سندش به امام حسین علیه السّلام می رسد و خطبه هایی که خاندان آن حضرت بعد از حادثه کربلا در کوفه و شام و سپس در مدینه ایراد کردند و همچنین دعاهای صحیفه سجادیه و دعاهایی مانند دعای ابو حمزه ثمالی که آن نیز سندش به امام سجاد علیه السّلام می رسد و امثال آنها.

اعتراف دشمنان در این زمینه قابل ملاحظه است. ابن ابی الحدید در جلد اول شرح نهج البلاغه از شخصی به نام محقن ابن ابی محقن نقل می کند هنگامی که او محضر علی علیه السّلام را رها کرد و به معاویه پیوست، معاویه از او پرسید: از نزد چه کسی آمدی؟ گفت: «جئتک من عند أعمی الثّیاس» او برای چاپلوسی در برابر معاویه چنین گفت: من از نزد ناتوان ترین اشخاص در سخن گفتن، آمده ام.

معاویه گفت: «و یحکک کیف یکون أعمی الثّیاس فوالله ما سنّ الفصاحه لقریش غیره؛ وای بر تو چگونه او را ناتوان ترین افراد می شماری در حالی که به خدا سوگند، اساس فصاحت را در میان قریش جز او کسی بنا ننهاد». (۱)

نیز او از عبد الحمید کاتب که در فن نویسندگی ضرب المثل بود نقل می کند که می گفت: هفتاد خطبه از خطبه های علی علیه السّلام را حفظ کردم و پس از آن ذهن من فوق العاده جوشید. (۲)

ص: ۵۲۸

۱- ۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۴.

۲- ۲. همان مدرک، طبق نقل مرحوم علامه مطهری در کتاب سیری در نهج البلاغه، ص ۲۸.

مرحوم سید رضی در مقدمه جالبی که بر نهج البلاغه نوشته سخنی دارد که ترجمه اش این است:

امیر مؤمنان علی علیه السلام سرچشمه فصاحت و منشأ بلاغت و زادگاه آن است، اسرار بلاغت از وی آشکار شد و قواعد و دستوراتش از او سرچشمه گرفت. با استفاده از شیوه او هر خطیب توانایی به قدرت خطابه دست یافت و از گفتار او سخنرانان ماهر یاری جستند، او در این میدان همچنان پیش می رود و دیگران از او عقب مانده اند، زیرا در کلامش نشانه هایی از علم خداست و عطر و بویی از سخنان پیامبر صلی الله علیه و اله.

همان گونه که در آغاز جلد اول نوشتیم، ابن ابی الحدید ذیل خطبه ۲۲۱ بعد از شرح بخشی از کلام مولا درباره عالم برزخ چنین می گوید: «اگر تمام فصحای عرب در مجلس واحدی اجتماع کنند و این بخش از خطبه را برای آنها بخوانند، سزاوار است همگی به خاطر آن سجده کنند، چنان که شعرای عرب هنگامی که شعر معروف عدی بن رقاع را که با این جمله: «قلم اصحاب...» شروع می شود، شنیدند (برای خدا) سجده کردند، چون از علت آن سؤال شد، گفتند: ما محلّ سجود در شعر را می شناسیم، آن گونه که شما محلّ سجود را در قرآن می شناسید». (۱)

برای شرح بیشتر در این زمینه به کتاب سیری در نهج البلاغه شهید مطهری و مقدمه جلد اول شرح پیام امام امیر المؤمنین علیه السلام رجوع شود.

ص: ۵۲۹

واعلموا رحمکم الله انکم فی زمان القائل فیہ بالحقّ قليل، واللّسان عن الصّیّدق کلیل، واللّآزم للحقّ ذلیل. أهله معتکفون علی العصیان، مصطلحون علی الإدهان، فتاهم عارم، و شائبهم آثم، و عالمهم منافق، و قارنهم ممدّق. لا یعظم صغیرهم کبیرهم، و لا یعول غتّیهم فقیرهم.

بدانید، خدایتان رحمت کند، که شما در زمانی قرار گرفته اید که گوینده حق در آن کم، و زبان از گفتار راست عاجز و ناتوان، و همراهان حق، خوارند. اهل این زمان همواره با گناه همراه اند و بر مداهنه و سازشکاری و سهل انگاری اتفاق نظر دارند. جوانانشان بد اخلاق و شرور، و بزرگسالانشان گنهکارند. عالم آنها منافق است و قاریان قرآن و عابدان ریاکارند. نه کوچکشان بزرگسالان را احترام می کنند و نه ثروتمندشان زندگی مستمندانشان را تکفل می نمایند.

ویژگی های محیط فاسد

امام علیه السلام در بخش دوم این خطبه به شرح مفاسدی که در آن عصر و زمان بر اثر سیاستهای حکام پیشین پیدا شده بود و تقریباً در تمام جوامع آلوده دیده می شود، پرداخته و ضمن یازده جمله کوتاه و بسیار پرمعنا ترسیم دقیقی از آن جامعه می فرماید و در واقع چیزی را فروگذار نکرده است (و این است معنای فصاحت و بلاغت و سخنوری اعجاز آمیز) می فرماید: «بدانید خدایتان رحمت

کند که شما در زمانی قرار گرفته اید که گوینده حق در آن کم، و زبان از گفتار راست عاجز و ناتوان، و همراهان حق، خوارند؛ (و اعلموا رحمکم الله انکم فی زمان القائل فیہ بالحقّ قلیل، و اللسان عن الصّیّدق کلّیل (۱)، و اللّازم للحقّ ذلیل).

امام علیه السّلام در ذکر این سه وصف، انگشت روی ریشه های اصلی فساد جامعه گذارده و آن اینکه حق گویان از ترس مخالفان یا فزونی مشکلات حق گویی، خاموش شوند و راستگویان یا بر اثر فشار محیط و هیأت های حاکم و یا ترس از بر باد رفتن منافع شخصی، دم فروبندند یا به جای راستگویی آلوده کذب و دروغ شوند و نیز آنها که حق جویند و حق طلب از متن جامعه کناره گیری کنند یا کنار زده شوند و کسی گوشش بدهکار گفتار حق آنها نباشد و در یک جمله امر به معروف و نهی از منکر به فراموشی سپرده شود و ارشاد جاهل و تنبیه غافل متروک گردد.

سپس به دو وصف دیگر که در واقع نتیجه اوصاف سه گانه پیش است، اشاره کرده می فرماید: «اهل این زمان همواره با گناه همراه اند و بر مدهانه و سازشکاری و سهل انگاری اتفاق نظر دارند؛ (أهله معتکفون علی العصیان، مصطلحون (۲) علی الإدهان (۳)).»

بی شک در هر جامعه ای گناه وجود دارد و سازشکاری و مدهانه دیده می شود؛ ولی بدبختی و سیه روزی آنجاست که یک حرکت عمومی به سوی گناه، آن هم به صورت مستمر و پیوسته صورت گیرد و نیز بدبختی آنجاست که سازشکاران و سهل انگاران دست به دست هم دهند و در این کار متحد شوند.

ص: ۵۳۲

۱ - ۱). «کلّیل» از ریشه «کلّ» بر وزن «حلّ» به معنای خسته و ناتوان شدن و از کار ماندن و ضعیف گشتن گرفته شده است، بنابراین «کلّیل» به معنای خسته و ناتوان و ضعیف است.

۲ - ۲). «مصطلحون» به معنای افرادی است که بر چیزی توافق کنند. از ریشه «صلح» به معنای سازش است.

۳ - ۳). «ادهان» در اصل به معنای روغن مالی کردن است. سپس به معنای خدعه کردن و نیرنگ زدن و سازش کاری بر سر یک امر نامطلوب به کار می رود.

آنگاه امام علیه السلام در ششمین و هفتمین وصف می فرماید: «جوانانشان بد اخلاق و شرور، و بزرگسالانشان گنهکارند»؛ (فتاوی عارم (۱)، و شائبهم (۲) آثم).

بدیهی است در محیطی که حق گویان خاموش شوند و امر به معروف و نهی از منکر به فراموشی سپرده شود محیط خانواده ها آلوده گردد، جوانانی که در این محیط و آن خانواده پرورش می یابند بد اخلاق و بی ادبند. همچنین روشن است هنگامی که این جوانان به سن پیری می رسند عادت به گناه را از دست نمی دهند و از این نکته غافل اند که عمرشان به پایان نزدیک است و اجلسان به زودی فرا می رسد و به سبب این غفلت در دریای گناه غوطه ورنند.

در هشتمین و نهمین وصف می افزاید: «عالم آنها منافق است و قاریان قرآن و عابدان ریاکارند»؛ (و عالمهم منافق، و قارئهم مमाذق (۳)).

آری! عالمان آن زمان که به دنیا پرستی روی آورده اند، راه رسیدن به دنیا را نفاق می دانند و همان گونه که در تعبیر دیگری امام علیه السلام در خطبه ۱۹۴ بیان فرموده:

«وصفهم دواء و قولهم شفاء و فعلهم الداء العلیاء؛ وصفشان درمان، گفتارشان به ظاهر شفا بخش؛ اما کردارشان درد بی درمان است».

در بسیاری از نسخه های نهج البلاغه «قارئهم» آمده است و بسیاری از شارحان نیز همین را ترجیح داده اند که تناسب با جمله قبل دارد، زیرا در آنجا سخن از عالمان است و در اینجا سخن از قاریان قرآن و عابدان است. واژه «مماذق» که به معنای ریاکار و دو رنگ است نیز با آن متناسب است. در حالی که در بعضی از نسخه ها «قارن» از ماده قرین آمده که به معنای دوست است و مفهوم جمله این می شود که دوستان آن زمان دورو و دو چهره اند؛ ولی روشن است که

ص: ۵۳۳

-
- ۱-۱). «عارم» یعنی بد اخلاق و شرور از ریشه «عرامه» به معنای خشونت و کج خلقی و سخت گیری گرفته شده و سیلاب طاقت فرسا و موانعی را که در دره ها برای مهار کردن آبها می سازند، به همین مناسبت «عرم» بر وزن «کدر» گرفته می شود.
 - ۲-۲). «شائب» به معنای پیرمرد بزرگسال از ریشه «شیب» بر وزن «غیب» به معنای پیری گرفته شده است.
 - ۳-۳). «مماذق» به معنای ریاکار از ریشه «مزق» بر وزن «حذف» به معنای آمیختن شیر با آب گرفته شده است.

نسخه اول تناسب بیشتری با مجموع کلام امام دارد.

سرانجام در دهمین و یازدهمین اوصاف اهل آن زمان می فرماید: «نه کوچکشان بزرگسالان را احترام می کند و نه ثروتمندانشان زندگی مستمندانشان را تکفل می نماید»؛ (لا يعظم صغيرهم كبيرهم، و لا يعول [\(1\)](#) غثيهم فقيرهم).

روشن است هنگامی که جوانان و نوجوانان بی ادب، دور از شرم و حیا پرورش یابند، احترامی برای بزرگترها قائل نیستند و در واقع بزرگترها بذری که به دست خود افشانده اند، میوه تلخش را می چینند.

و نیز روشن است هنگامی که فضائل انسانی از جامعه برچیده شود و دنیاپرستی و فساد اخلاق جای آن را بگیرد، اغنیا به فقیران رحم نمی کنند و این حقیقت را فراموش می کنند که خداوند مستمندان را در اموال آنها شریک ساخته و سهم قابل توجهی برای آنها قائل شده است، از این رو تمام آن اموال را حق خود می دانند و در طریق عیش و نوش صرف می کنند. این در صورتی است که آن اموال از طریق حلال به دست آمده باشد و اگر از طریق حرام باشد و صاحبانش معلوم نباشند، همه آن به فقرا و نیازمندان تعلق دارد.

در اینجا دو سؤال باقی می ماند: نخست اینکه چرا در عصر حکومت امام علیه السلام این همه مفاسد جامعه اسلامی را فرا گرفته بود؟ پاسخ این سؤال چندان مشکل نیست، اگر چند قدم به عقب بازگردیم و عصر خلیفه سوم را بررسی کنیم که حاکم وقت و دستیارانش با بیت المال چه ها کردند و پستهای حساس حکومت اسلامی را به دست چه اشخاصی سپردند، جواب این سؤال روشن می شود.

تاریخ به ما می گوید فساد در عصر خلیفه سوم به قدری فراگیر شد که مردم بر خلیفه وقت شوریدند و در برابر چشم مهاجران و انصار او را به قتل رسانیدند و

ص: ۵۳۴

۱- ۱). «لا يعول» از ریشه «عول» بر وزن «قول» به معنای سرپرستی و کفالت زندگی کسی را کردن و عیال نیز از همین ریشه گرفته شده است.

کمتر کسی به یاری او برخاست.

سؤال دیگر اینکه ریشه اصلی این مفسد یازده گانه کجاست؟ اگر درست بنگریم خواهیم دید که همه اینها یا لاقبل اغلب آنها از فساد حکومت سرچشمه می گیرد و مردم که غالباً بر دین حکومتند، همان مسیر را ادامه می دهند و گاه فساد به قدری ریشه دار می شود که کار بر مصلحان بعدی نیز مشکل می گردد، همان گونه که بر امام علیه السلام مشکل شد. به یقین اگر گذاشته بودند امام علیه السلام بعد از پیغمبر زمام جامعه اسلامی را به دست گیرد و با آن عدالت و زهد و درایت مسلمین را در مسیر هدایت پیش برد، سرنوشت اسلام و مسلمانان طور دیگری خواهد بود.

جالب اینکه اگر نگاهی به کشورهای امروز دنیا که حکومتهای فاسدی دارند، بیفکنیم همه مفسدی را که امام علیه السلام در این بخش از خطبه بیان فرموده در آنجا به روشنی می بینیم.

ص: ۵۳۵

و من کلام له علیه السّلام

روی ذعلب الیمامی [الیمانی] عن أحمد بن قتیبه، عن عبد الله بن یزید، عن مالک بن دحیه، قال: کُنّا عند أمير المؤمنين علیه السّلام، و قد ذکر عنده اختلاف

النّاس فقال:

از سخنان امام علیه السّلام است «ذعلب یمانی» از «احمد بن قتیبه» از «عبد الله بن یزید» از «مالک بن دحیه» نقل می کند که همه ما در خدمت امیر مؤمنان علی علیه السّلام بودیم. در آنجا سخن از اختلاف و تفاوت های مردم با یکدیگر به میان آمد، امام علیه السّلام فرمود: (۱)

خطبه در یک نگاه

محور بحث در این کلام امام علیه السّلام ذکر عوامل تفاوت انسانها با یکدیگر است و ظاهر این کلام آن است که نقصان و کمال انسانها در عقول و غرایز به میزان پاکی گلی بسته است که سرشت آنها از آن آفریده شده و اگر می بینیم گروهی از نظر

ص: ۵۳۷

۱- ۱). سند خطبه: زمخشری نیز این کلام را در جزء اول از کتاب ربیع الابرار نقل کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳ ص ۳،

ظاهر یا از جهت اخلاق باهم تناسب و تقارب دارند یا تفاوت و اختلاف در آنها دیده می شود، به سبب نزدیک بودن یا دور بودن نوع خمیرمایه های وجود آنها با یکدیگر است. (البته این سخن سؤالاتی در پی دارد که به خواست خدا در تفسیر و شرح به ذکر آن و پاسخش می پردازیم).

ص: ۵۳۸

إنما فَرَّقَ بينهم مبادئَ طينهم و ذلك أنهم كانوا فلقه من سبخ أرض و عذبها، و حزن تربه و سهلها، فهم على حسب قرب أرضهم يتقاربون، و على قدر اختلافها يتفاوتون، فتأمّ الرّواء ناقص العقل، و مادّ القامه قصير الهمّ، و زاكى العمل قبيح المنظر، و قريب القعر بعيد السّبر، و معروف الضّريبه منكر الجلبيه، و تائه القلب متفرّق اللّب، و طليق اللسان حديد الجنان.

ترجمه

آنچه بین آنها (مردم) ایجاد تفاوت کرده عناصر نخستین سرشت آنهاست، زیرا آنها قطعه ای بودند از زمین شور و شیرین، محکم و سست، و بر حسب نزدیک بودن خاکهایشان با یکدیگر به هم نزدیکند و به مقدار فاصله اختلاف خاکشان با یکدیگر متفاوتند؛ افراد خوش منظر (غالباً) سست عقل اند، بلندقدان کوتاه همت، پاکیزه عملان بدمنظر و کوتاه قدان، عمیق و خوش فکرنند. آنها که نهادی پاک دارند (گاه بر اثر عوامل گوناگون) اخلاق ناپسند ظاهر می سازند. آنها که قلبی ناآرام دارند، افکارشان پراکنده است و سخنوران (زبردست) قوت قلب دارند.

شرح و تفسیر: سرچشمه تفاوتها

سرچشمه تفاوتها

شک نیست که انسانها هم از نظر جسمی و هم از نظر روحی، فکری و اخلاق باهم متفاوتند. نیز شک نیست که این تفاوتها بر اثر تعلیم و تربیت قابل تغییر و

ص: ۵۳۹

دگرگونی است، بنابراین تفاوتها هرگز به سلب اختیار آدمی و مسئله جبر نمی انجامد.

ولی سخن در این است که سرچشمه این تفاوتها چیست؟ چرا بعضی از نظر جسمانی بلند قامت، بعضی دیگر کوتاه، عده ای زیاروی و گروهی نازیبا، جمعی پر استعداد و بعضی ضعیف و ناتوان، گروهی با سخاوت و جمعی بخیل هستند.

امام علیه السلام این اختلافات را به موادی مستند می سازد که جسم انسان از آن برگرفته شده و می فرماید: «آنچه بین آنها ایجاد تفاوت کرده آغازهای سرشت آنهاست، زیرا آنها قطعه ای بودند از زمین شور و شیرین، محکم و سست، و بر حسب نزدیک بودن خاکهایشان با یکدیگر به هم نزدیکند و به مقدار فاصله اختلاف خاکشان با یکدیگر متفاوتند؛ (إِنَّمَا فَرَّقَ بَيْنَهُمْ مَبَادِئُ (۱) طِينِهِمْ وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا فَلَاقَهُ (۲) مِنْ سَبَخٍ (۳) أَرْضٍ وَ عَذْبَهَا (۴)، وَ حَزْنَ (۵) تَرَبَهُ وَ سَهْلَهَا (۶)، فَهَمَّ عَلَى حَسَبِ قَرَبِ أَرْضِهِمْ يَتَقَارِبُونَ، وَ عَلَى قَدْرِ اخْتِلَافِهَا يَتَفَاوَتُونَ) .

بر طبق این بیان، تفاوتها از تفاوت مواد مختلف زمینی گرفته شده است و با توجه به اینکه زمینها و مواد ترکیبی آنها باهم اختلاف دارند، و ترکیبهای وجود انسانها از آن مواد باهم متفاوت است و تفاوت آن مواد تأثیر در تفاوت روحيات

ص: ۵۴۰

۱- ۱). «مبادی» جمع مبدأ به معنای آغاز هر چیزی است و در اینجا به معنای عناصری است که طینت انسانها را تشکیل داده است.

۲- ۲). «فلقه» به معنای قطعه از هر چیزی است. از ریشه «خلق» بر وزن «حلق» گرفته شده که به معنای شکاف دادن است و از آنجایی که شکاف دادن سبب می شود هر چیزی به قطعات متعدد تقسیم شود، واژه «فلقه» به معنای قطعه آمده است.

۳- ۳). «سبخ» به معنای زمین شوره زار است.

۴- ۴). «عذب» به معنای شیرین و گواراست (مقابل سبخ است).

۵- ۵). «حزن» این واژه هنگامی که در مورد زمین به کار رود به معنای زمین خشن و ناهموار است و «حزن» به معنای غم نیز از همین ریشه گرفته شده است.

۶- ۶). «سهل» این واژه هنگامی که در مورد زمین به کار رود به معنای زمین هموار و نرم است و «سهل» به معنای آسان نیز از همین ریشه گرفته شده است.

و افکار و اخلاق آنها دارد، به این ترتیب در میان انسانها اختلافاتی ظاهر گشت.

در اینجا دو سؤال پیش می آید: نخست اینکه جدّ اولی ما حضرت آدم از خاک آفریده شد و انسانهای بعد از نطفه آدم و فرزندان او به وجود آمدند نه از خاک.

دیگر اینکه آیا این سخن مذهب جبر را تقویت نمی کند که می گویند: هرکسی مجبور است کارهای خاصّی را انجام دهد و دگرگونی آن ممکن نیست.

پاسخ سؤال دوم را به آخر خطبه، بحث نکات وامی گذاریم و پاسخ سؤال اول از دو راه ممکن است:

نخست اینکه گرچه انسانهای پس از آدم از نطفه او متولّد می شوند؛ ولی نطفه از مواد ترکیبی مختلفی تشکیل یافته که قسمت عمده آن به زمین برمی گردد و در مسیر پرورش از تغذیه مادر استفاده می کند تا به حدّ کمال و هنگام تولّد برسد و غذای مادر هرچه باشد از مواد زمینی گرفته شده، گیاهان از زمین می رویند و حیوانات مآکول از گیاهان پرورش پیدا می کنند، بنابراین رشد جنین از یک ذره ظاهرایی مقدار تا رسیدن به یک جنین کامل همه از مواد زمینی است.

این مطلب را با ذکر یک مثال می توان روشن تر ساخت و آن اینکه درختان میوه ای که در زمینهای مختلف می رویند و همچنین حبوبات و دانه های غذایی کاملاً با هم متفاوتند؛ مثلاً انگور که در یک زمین می روید بسیار شیرین تر، لطیف تر و جالب تر از انگوری است که در زمین دیگر می روید و همچنین سایر میوه ها.

انسانها نیز چنین هستند و از آنجایی که رابطه جسم و روح نسبت به یکدیگر بسیار نزدیک است تفاوت این مواد در روحيات و خلیات انسان اثر می گذارد.

پاسخ دیگر اینکه صرف نظر از آنچه گفته شد، اگر تنها بر گرفتن جسم آدم از خاک تکیه کنیم باز ممکن است از این ماده ترکیبی وجود آدم هنگامی که نطفه را تشکیل می دهد، نطفه های مختلفی حاصل شود. در بعضی از حالات بخشی از

فلان ماده، بیشتر در نطفه وارد شود و در بعضی از حالات کمتر و به همین دلیل فرزندانمی که از یک پدر و مادر و در یک آب و هوا متولد می شوند و حتی تغذیه پدر و مادر هم شبیه به هم است، باهم متفاوت و مختلف اند؛ یکی دلیرتر و دیگری با سخاوت تر، یکی ضعیف تر و دیگری باهوش تر است.

این نکته نیز قابل ملاحظه است که آب و هوا نیز بخشی از وجود انسان را تشکیل می دهد؛ ولی امام علیه السلام در اینجا سرچشمه اختلاف را فقط تفاوت ماده زمینی ذکر فرمود و سخنی از آب و هوا به میان نیاورد یا از آن رو تأثیر آنها نسبت به مواد زمینی بسیار کمتر است و یا اینکه آب و هوا نیز تحت تأثیر مواد زمینی است، در شوره زارها، آب شور و هوا آلوده و در سرزمینهای شیرین، آب شیرین و هوا پاک و مطبوع است.

البته کیفیت تابش آفتاب نیز تأثیر خاص خود را دارد و به همین دلیل در مناطق استوایی، افراد غالباً سیاه پوست و در مناطق معتدل، سفیدپوست هستند و به یقین تنها رنگ پوست عوض نمی شود، بلکه منطقه جغرافیایی به سبب تفاوت تابش آفتاب یا تفاوت آب و هوا و زمینها، تأثیر ویژه خود را دارد.

به هر حال با توجه به آنچه گفتیم، کلام امام را مطابق آنچه ظاهرش دلالت دارد می توان پذیرفت و با موازین علمی امروز نیز کاملاً سازگار است و نیازی نیست بگوییم منظور از (مبادئ طینهم) ارواح و نفوس انسانی هستند و بقیه الفاظ امام را نیز بر تفاوت ارواح حمل کنیم؛ نه بر تفاوت اجسام که تأثیرگذار در تفاوت اخلاق و روحيات است، آن گونه که از سخنان ابن ابی الحدید در شرحش بر نهج البلاغه استفاده می شود.

آنگاه امام علیه السلام در ادامه سخن نمونه های متعددی از تأثیر جسم بر اخلاق و فکر و صفات نفسانی بیان می فرماید و با ذکر هفت نمونه از رابطه جسم و روح و ترکیب ظاهری با خلق و خوی باطنی، این بحث را به پایان می برد و می فرماید:

«افراد خوش منظر(غالبا)سست عقل اند، بلند قدان کوتاه همت، پاکیزه عملان بد منظر و کوتاه قدان، عمیق و خوش فکرنند آنها که نهادی پاک دارند(گاه بر اثر عوامل گوناگون)اخلاق ناپسند ظاهر می سازند آنها که قلبی ناآرام دارند، افکارشان پراکنده است و سخنوران(زبردست)قوت قلب دارند»؛ (فتاّم الزّواء (۱) ناقص العقل، و مادّ القامه قصیر الهّمّه، و زاکی العمل قبیح المنظر، و قریب القعر (۲) بعید السّبر (۳)، و معروف الضّریبه منکر الجلیبه، و تائه (۴) القلب متفرّق اللّب، و طلیق اللّسان حدید الجنان) .

آنچه درباره این روابط هفتگانه در میان جسم و روح و ماده جسمانی و اخلاق در کلام امام علیه السّلام آمده، به یقین به صورت قاعده ای کلی و بی استثنا نیست، بلکه نظر به غالب افراد دارد و به همین دلیل استثنائاتی برای آنها با چشم خود دیده ایم.

جمله «قریب القعر بعید السّبر» با توجّه به اینکه «قعر» در اینجا اشاره به کوتاهی قامت است، زیرا افراد کوتاه قامت فاصله زیادی در میان سر و قدمهایشان نیست و به همین دلیل واژه «قریب القعر» برای آنها مناسب است و با توجّه به اینکه «سبر» به معنای آزمایش و بررسی و عمق یابی است، تعبیر به «بعید السبر» اشاره به عمق فکر و آگاهی فراوان است.

این احتمال نیز وجود که تعبیر به «بعید السبر» اشاره به این باشد که آنها به تعبیر عوام، افرادی تودار هستند که شناختشان به آسانی امکان پذیر نیست. این

ص: ۵۴۳

۱- ۱). «رواء» از ریشه «ری» بر وزن «حی» در اصل به معنای سیراب شدن است، از این رو به افراد زیبا و خوش چهره «رواء» گفته می شود. گویی آنها همانند گیاهی هستند که کاملا سیراب شده و خوش منظر است.

۲- ۲). «قعر» در اینجا به معنای باطن است و قعر هر چیزی به آخرین نقطه عمق آن اطلاق می شود.

۳- ۳). «سبر» در اصل به معنای آزمودن و بررسی کردن است و به کسی که نمی توان به آسانی به اسرار درون او پی برد «بعید السّبر» اطلاق می شود.

۴- ۴). «تائه» به معنای سرگردان از ریشه «تیه» بر وزن «سعی» و «تیه» بر وزن «تیم» گرفته شده که به معنای سرگردان شدن و گمراه گشتن است.

ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه خود و همچنین ابن‌میشم و بعضی دیگر از شارحان، این معنا را پذیرفتند.

جمله «معروف الضریبه...» با توجه به اینکه «ضریبه» در اینجا به معنای سنجیه، نهاد و خوی و خصلت است و «جلیبه» به معنای کاری است که انسان بر خلاف خوی و خصلت انجام می‌دهد گویی آن را خارج از وجود خود جلب و وارد می‌کند، مفهومی است که گروهی از آن انسانهای پاک نهاد بر اثر عوامل برونی؛ مانند تربیتهای غلط و محیطهای آلوده و تبلیغهای سوء که منشأ دواعی شیطانی می‌شود، برخلاف سنجیه خود رفتار می‌کنند.

جمله «تائه القلب...» مفهومی دارد که غالباً در زندگی خود و دیگران تجربه کرده ایم و آن اینکه افرادی که بر اثر عوامل مختلف، قلبی ناآرام دارند، قدرت تفکر منظم را از دست می‌دهند و طبعاً افکارشان پریشان می‌شود به طوری که از پریشانی فکر آنها ناراحتی دلهایشان را می‌توان به دست آورد.

جمله «و طلیق اللسان...» نیز مفهومی دارد که به تجربه رسیده و آن اینکه سخنوران ماهر، افرادی هستند که قلبی قوی و نیرومند دارند و از چیزی نمی‌ترسند، شجاع‌اند و به همین دلیل در ایراد سخنرانی مهارت دارند.

نکته‌ها

۱- رابطه عجیب روح و جسم

بسیاری از دانشمندان و فلاسفه تصریح کرده‌اند که رابطه روح و جسم انسان چنان است که ویژگی هر یک در دیگری اثر می‌گذارد، بنابراین جای تعجب نیست که میان قیافه و قامت انسانها و سایر ویژگیهای جسمانی آنان با روحیات و اخلاق آنها رابطه‌ای برقرار باشد.

از قدیم الایام تا به امروز جمعی از دانشمندان این روابط را در کتابهای خود

ذکر کرده اند و مجموعه ای به نام علم قیافه شناسی به وجود آمده است.

ولی غالباً اعتراف دارند که این رابطه ها (رابطه اخلاق و روحيات با اشکال مختلف جسمانی) کلیت ندارد، زیرا عوامل دیگری نیز در روحيات و اخلاق انسان اثرگذار است که گاه تأثیر آنها غلبه می کند و رابطه قیافه و اخلاق را برهم می زند؛ مثلاً خلق و خوی پدر و مادر، تأثیر آب و هوای اقلیمی، سر و کار داشتن با اشیای مختلف به حسب شغل و کسب و کار خود، این امور و مانند آن نیز می تواند در خلیات انسان اثر بگذارد و گاه کلیت روابط علم قیافه شناسی را بر هم زند.

به هر حال آنچه در کلام مولا علیه السلام در بالا خواندیم اشاره ای به گوشه ای از این رابطه روح و جسم است که امام علیه السلام در پاسخ سؤال بعضی از یارانش درباره اختلاف روحيات مردم بیان فرمود و آنچه را در این خطبه می خوانیم نیز به یقین اصلی کلی و استثنا ناپذیر نیست.

از اینجا روشن می شود که اگر در بعضی از روایات مطالبی برخلاف آنچه در کلام بالا است دیده می شود از قبیل همین استثنائات است؛ مانند حدیث معروف نبوی که می گوید: «أطلب الخیر عند حسان الوجوه؛ خیر و نیکی را نزد زیبارویان بیابید».

(۱)

در حالی که در بعضی از روایات آمده است رسول خدا ضمن خطبه ای فرمود: «أیها الناس إیاکم و خضراء الدمن قیل یا رسول الله و ما خضراء الدمن؟ قال: المرأة الحسنة فی منبت السوء؛ ای مردم از گیاهان زیبایی که بر مزبله ها می روید پرهیزید، عرض کردند: ای رسول خدا منظور از این گیاهان چیست؟ فرمود: زن زیبارویی که در خانواده آلوده ای پرورش یافته باشد». (۲)

ص: ۵۴۵

۱-۱. وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۳۷، ح ۴.

۲-۲. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۶، ح ۲۲.

۲- آیا این رابطه، با اصل اختیار سازگار است؟

سؤال دیگری که در اینجا مطرح می شود این است که اگر شور و شیرین بودن خاکهای سرشت انسانها و رابطه اشکال جسمانی با خلق و خوی بشر را بپذیریم، نتیجه اش این است که نه نیکوکاران توان بدکاری دارند و نه بدکاران توان نیکوکاری و این موافق مکتب جبر است و می دانیم حرکت کردن بر وفق مکتب جبر نتیجه اش انکار ثواب و عقاب و بی هدف بودن بعثت انبیا و در نهایت نفی عدالت پروردگار است.

پاسخ این سؤال چندان پیچیده نیست. هیچ کس نمی گوید کیفیات جسمانی یا سرشت افراد، علت تامه برای آن خلقیات است، بلکه تنها به عنوان یک زمینه می توان از آن یاد کرد.

این مطلب را با ذکر مثالی می توان روشن ساخت؛ همه می گویند: محیط خانواده یا محیط اجتماع در اعمال انسانها اثر می گذارد؛ ولی این سخن بدان معنا نیست که اراده انسان را سلب کند، بلکه تنها یک زمینه است، لذا بسیار می بینیم افرادی که در یک خانواده آلوده پرورش یافته اند؛ ولی انسانهای صالح و درستکار و با ایمانی بوده اند، و به عکس افرادی در خانواده های صالح پرورش یافته اند؛ ولی انسانهای نادرستی از کار در آمده اند. به بیان دیگر جزء اخیر علت تامه اراده خود انسان است که اثر نهایی را به دنبال دارد.

این نکته نیز شایان توجه است که چنانچه کسی زمینه های نامساعد اخلاقی یا محیطهای خانوادگی یا اجتماعی داشته باشد؛ ولی در مسیر صحیح گام بردارد اجر و پاداش او از کسانی که در محیطی مساعد پرورش یافته اند به یقین بیشتر است.

خطبه ۲۳۵: هنگامی که مشغول غسل رسول خدا و آماده کردن او برای دفن بود

اشاره

و من کلام له علیه السّلام

قاله و هو یلی غسل رسول الله صلّی الله علیه و اله و تجهیزه:

از سخنان امام علیه السّلام است این سخن را هنگامی ایراد فرمود که مشغول غسل رسول خدا صلّی الله علیه و اله و آماده کردن او برای دفن بود. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که اشاره شد، امام علیه السّلام این سخن را هنگامی ایراد کرد که مشغول غسل و تجهیز پیغمبر اکرم بود؛ سخنانی سوزناک و حزن انگیز که از نهایت اندوه

ص: ۵۴۷

۱-۱). سند خطبه: این کلام را گروهی که قبل از سید رضی می زیستند در کتابهای خود آوردند از جمله: الف) «محمد بن حبيب» (متوفای سال ۲۴۵) یعنی ۱۱۴ سال قبل از تولد مرحوم سید رضی در کتاب «امالی» خود آورده است. ب) «ابو اسحاق ابراهیم» معروف به زجاج (متوفای سال ۳۱۱) یعنی ۴۸ سال قبل از تولد سید رضی در کتاب امالی خود از محمد بن یزید مبرد نقل کرده است. ج) شیخ مفید نیز در کتاب امالی خود آن را با سند خویش از ابن عباس روایت کرده است. صاحب کتاب مصادر بعد از ذکر مطالب بالا می گوید: شکی نیست که این کلام، کلام علی علیه السّلام است و اگر در کتاب «زهر الآداب» آن را به دیگری نسبت دادند توهمی بیش نیست. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۲-۱۸۳)

و غم مولا- در آن هنگام خبر می دهد. این در حالی بود که دیگران بدن پیغمبر را رها کرده بودند و در سقیفه بنی ساعده مشغول توطئه برای به دست گرفتن خلافت پیغمبر بودند.

ص: ۵۴۸

بأبي أنت و أمي يا رسول الله لقد انقطع بموتك ما لم ينقطع بموت غيرك من النبوة و الإنباء و أخبار السماء. خصيت حتى صرت مسلّياً عمّن سواك و عممت حتى صار الناس فيك سواء. و لو لا أنك أمرت بالصبر، و نهيت عن الجزع، لأنفدنا عليك ماء الشؤون و لكان الداء ممطلا و الكمد مخالفا، و قلا لك! و لكنّه ما لا يملك رده، و لا يستطيع دفعه! بأبي أنت و أمي! اذكرنا عند ربك، و اجعلنا من بالك.

ترجمه

پدر و مادرم فدایت باد ای رسول خدا، با مرگ تو چیزی قطع شد که با مرگ دیگری قطع نگشت و آن نبوت و پیام آوردن (از سوی خدا) و اخبار آسمان بود.

ولی مصیبت تو این اثر را داشت که تسلی دهنده در برابر مصائب غیر توست (و با توجه به این، مصائب دیگر در نظرم کوچک و کم اهمیت است اضافه بر این) مصیبت تو آن قدر گسترده است که عموم مردم در آن عزا دارند. اگر تو ما را به صبر و شکیبایی امر نفرموده بودی و از جزع و بی تابی نهی نمی کردی، آن قدر بر تو گریه می کردیم که اشکهایمان تمام شود و این درد جانکاه همیشه برایمان باقی بود و حزن و اندوهمان دائمی، و همه اینها در مصیبت تو کم بود؛ اما چه می توان کرد، چون مرگ چیزی است که نمی توان آن را بازگرداند و قدرت بر دفع آن نیست. پدر و مادرم فدایت باد ما را در پیشگاه پروردگارت یاد کن و ما را همیشه به خاطر داشته باش.

مصیبت عظیم و جانگاہ رحلت پیامبر خدا

امام علیه السّلام پیکر پاک پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله را مخاطب ساخته و چنین می گوید: «پدر و مادرم فدایت باد ای رسول خدا، با مرگ تو چیزی قطع شد که با مرگ دیگری قطع نگشت و آن نبوت و پیام آوردن (از سوی خدا) و اخبار آسمان بود»؛ (بأبی أنت و أمی یا رسول الله لقد انقطع بموتک ما لم ينقطع بموت غیرک من النبوه و الإنباء و أخبار السماء).

جمله «بأبی أنت و أمی» که از جمله های رائج در میان عرب به هنگام اظهار علاقه به کسی است، اشاره به این است که عزیزترین عزیزانم پدر و مادر من هستند که آنها را فدای تو می کنم. ممکن است به هنگام گفتن این سخن، پدر و مادر گوینده در حیات نباشند همان گونه که در خطبه مورد بحث چنین است؛ ولی ضروری به مفهوم سخن نمی رساند، زیرا این جمله جنبه کنایی دارد و اشاره به این است که مخاطب، آن قدر عزیز است که انسان عزیزترین بستگان خود را فدای او می کند.

در بعضی از روایات آمده است: که اگر پدر و مادر انسان زنده باشند و اهل ایمان، گفتن این سخن اهانتی به آنها می گردد و سبب عقوبت می شود. (۱)

ولی ظاهراً این حدیث ناظر به مواردی است که مخاطب مانند پیغمبر و امام نباشد، زیرا چنین تعبیری در برابر آن بزرگواران نه تنها اهانت نیست، بلکه مایه افتخار است.

به همین دلیل این تعبیر در بسیاری از زیارت نامه ها، دیده می شود در حالی که بسیاری از زیارت کنندگان، پدران و مادرانشان زنده و اهل ایمانند.

تعبیر به «نبوت» و «انباء» و «اخبار السماء»، سه مفهوم متفاوت دارد: «نبوت»

ص: ۵۵۰

اشاره به مقام آن حضرت است و «انباء» برنامه عملی پیغمبر را در ابلاغ وحی آسمانی بیان می کند و «اخبار السّماء» ناظر به خبرهایی است که مربوط به مسائل شریعت نبوده، مانند خبرهای غیبی و پیش بینی های حوادث آینده و ملاحم.

به هر حال جمله های بالا به صراحت خبر از خاتمیت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله می دهد و دلیل روشنی بر این است که بعد از آن حضرت، فرشته وحی هرگز نازل نخواهد شد و این موهبت عظیم که در سایه وجود پیغمبر، نصیب جهانیان بود با رحلت او برداشته شد و ناراحتی شدید امیر مؤمنان علی علیه السلام نیز به همین جهت است.

سپس به دو نکته دیگر اشاره می کند و می فرماید: «ولی مصیبت تو این اثر را داشت که تسلی دهنده در برابر مصائب غیر توست (و با توجه به اینکه مصائب دیگر کوچک و کم اهمیت است اضافه بر این) مصیبت تو آن قدر گسترده است که عموم مردم در آن به طور یکسان عزا دارند»؛ (خصّصت حتّی صرت مسلّیا (۱) عمّن سواک و عمّت حتّی صار النّاس فیک سواء).

چگونه ممکن است مصیبت پیغمبر عمومیت نداشته باشد در حالی که او «رحمه للعالمین» بود و سبب نجات جامعه بشری از چنگال انواع انحرافات. او به همه انسانها تعلق داشت و همه را تحت توجه و عنایت قرار می داد، بنابراین همه باید بر مرگ آن حضرت اشک بریزند.

از سویی دیگر هر قدر عزیز از دست رفته بزرگ تر و آثارش گسترده تر باشد، به همان نسبت مصیبت فقدانش عظیم تر است و چون پیغمبر اکرم برترین انسان، با خدمتی گسترده و بی نظیر بود، مصیبت فقدانش از همه مصائب برتر است و به بیان دیگر، مصائب دیگر در برابر مصیبت فقدان او کوچک است.

ص: ۵۵۱

۱- ۱). «مسلّیا» به معنای تسلیت دهنده است از ریشه «سلو» بر وزن «سرو» به معنای آرامش بعد از ناراحتی گرفته شده.

به همین دلیل امام علیه السّلام هنگامی که گرفتار مصیبت جانکاه همسرش زهرای مرضیه علیها السّلام شد، به همین مطلب اشاره فرمود و خطاب به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله عرضه داشت: «گرچه پیمانۀ صبرم از فراق دختر برگزیده ات لبریز شده؛ ولی مصیبت مرگ و رحلت تو به قدری بزرگ بود که دیگر مصیبتها را در برابر من کوچک می کند؛ (قلّ یا رسول الله عن صفیتک صبری و رقّ عنها تجلّدی إلا أنّ فی التأسی لی بعظیم فرقتک و فادح مصیبتک موضع تعزّ). (۱)

در حدیثی از امام باقر علیه السّلام می خوانیم که به یکی از یارانش چنین فرمود: «إن أصبت بمصیبه فی نفسک أو فی مالک أو فی ولدتک فاذا کر مصابک بر رسول الله فإنّ الخلائق لم یصابوا بمثله قطّ؛ هرگاه مصیبتی در جان یا مال یا فرزندت به تو برسد، مصیبت رسول الله را یاد کن، زیرا مردم هرگز به مصیبتی مانند مصیبت آن حضرت گرفتار نشدند». (۲)

سپس امام علیه السّلام در ادامه این سخن به نکته دیگری اشاره کرده عرضه می دارد:

«اگر تو ما را به شکیبایی امر نفرموده بودی و از جزع و بی تابی نهی نمی کردی، آن قدر بر تو گریه می کردیم که اشکهایمان تمام شود و این درد جانکاه همیشه برایمان باقی بود و حزن و اندوهمان دائمی، و تازه همه اینها در مصیبت تو کم بود؛ (و لولا أنّک أمرت بالصّبر، و نهیت عن الجزع، لأنفدنا (۳) علیک ماء الشّؤون، و لکان الداء مماطلا و الکمدم محالفا، و قلا لک!).

با توجه به اینکه (شؤون) جمع شأن در اینجا به معنای غده های اشک زاست، منظور امام این است که اگر ما را از گریه و جزع نهی نکرده بودی چنان اشک می ریختیم که منابع اشکی ما تمام شود؛ ولی صبر و شکیبایی را ما از تو آموختیم.

ص: ۵۵۲

۱- ۱). نهج البلاغه، خطبه ۲۰۲.

۲- ۲). کافی، ج ۳، ص ۲۲۰، ح ۲.

۳- ۳). «انفدنا» از ریشه «نفاد» به معنای تمام شدن چیزی است و «انفاد» مصدر باب افعال به معنای تمام کردن است.

آن روز که فرزندت ابراهیم از دنیا چشم پوشید، اشک می ریختی ولی بی تابی و جزع نداشتی، در مصیبت عظیم عمویت حمزه نیز همین گونه رفتار کردی، پس ما شکیبایی را از تو آموختیم.

واژه (مماطل) به معنای بدهکاری است که ادای دین خود را به تأخیر می اندازد و «داء المماطل» به بیماری لاعلاج گفته می شود و شباهت به چنان بدهکاری دارد.

(کمد) به معنای اندوه درونی است و (محالف) کسی است که با انسان پیمان بسته و بر سر پیمان خویش است، بنابراین «کمد محالف» اشاره به اندوه درونی پایدار است.

ضمیر تشبیه در (قلا لک) اشاره به همان داء و کمد است؛ یعنی درد مصیبت تو و اندوه پایدار آن باز هم در برابر عظمت این مصیبت ناچیز است.

امام در ادامه می افزاید: «اُمّیا چه می توان کرد، چون مرگ چیزی است که نمی توان آن را باز گرداند و قدرت بر دفع آن نیست» (و لکنّه ما لا یملک ردّه، ولا یستطاع دفعه!).

بنابراین گریستن و بی تابی مشکلی را حل نمی کند، باید صبر داشت و به رضای خدا راضی بود.

و به گفته سعدی:

خبر داری ای استخوانی قفس که جان تو مرغی است نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید دگر ره، نگردد به دام تو صید

در پایان بار دیگر در مقام ابراز عشق و علاقه به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله بر آمده عرضه می دارد: «پدر و مادرم فدایت باد! ما را در پیشگاه پروردگارت یاد کن و همیشه ما را به خاطر داشته باش»؛ (بأبی أنت و أمّی! اذکرنا عند ربّک، و اجعلنا من بالک). (۱)

ص: ۵۵۳

مفهوم این تعبیر آن است که روح پاک تو به ملکوت اعلی می رود و در جوار قرب خدا قرار می گیرد. در آنجا برای ما دعا کن و حل مشکلات ما را از خدایت بخواه بگونه ای که همیشه در خاطر عاطر تو باشیم.

نکته ها

۱- گریه در مصیبت عزیزان

از کلام بالا- و روایات دیگر استفاده می شود که گریستن در مصائب عزیزان ممنوع نیست، و ممنوع تنها جزع و بی تابی و ناشکری است. قلب انسان کانون عواطف است و این عواطف مخصوصاً هنگامی که شدید باشد، در همه وجود انسان اثر می گذارد. هنگامی که عزیزی از دست رود، قلب متلاطم می گردد و اشک جاری می شود، بغض گلوی انسان را می گیرد و زبان به اظهار اشتیاق به عزیز از دست رفته می پردازد. اینها هیچ کدام ممنوع نیست، بلکه ممدوح است به شرط اینکه آمیخته با شکیبایی و صبر باشد. ممنوع است که انسان بی تابی کند، سر به دیوار بکوبد، لطمه بر صورت زند، سخنان ناروا بگوید.

در حدیثی می خوانیم: «هنگامی که خبر وفات جعفر بن ابی طالب و زید بن حارثه (در جنگ موته) به پیغمبر رسید، هنگامی که وارد خانه می شد شدیداً برای آنها گریه می کرد و می گفت: آنها برای من سخن می گفتند و با آنها انس می گرفتم، هر دو باهم رفتند». (۱)

نیز در داستان جنگ احد می خوانیم: «هنگامی که پیغمبر به مدینه بازگشت از هر خانه ای صدای گریه و زاری برای شهیدی به گوش آن حضرت رسید که بازماندگان بر شهیدانشان می گریستند جز خانه عمویش حمزه، پیغمبر بسیار ناراحت شد و گفت: ولی حمزه گریه کنندگانی ندارد. اهل مدینه که از این سخن

ص: ۵۵۴

باخبر شدند قسم یاد کردند که هرگز بر عزیز از دست رفته ای گریه نکنند مگر اینکه نخست برای حمزه نوحه گری کنند و بگریند» و این سنت همچنان تا امروز (زمانی که امام باقر علیه السلام این حدیث را بیان می فرمود ادامه دارد). (۱)

روایات بسیاری نیز درباره نهی از جزع و بی تابی از معصومان علیهم السلام نقل شده است از جمله امیر مؤمنان علی علیه السلام می فرماید: «إِنَّكَ إِنْ صَبَرْتَ جَرْتَ عَلَيْكَ الْمَقَادِيرَ وَأَنْتَ مَأْجُورٌ وَإِنْ جَزَعْتَ جَرْتَ عَلَيْكَ الْمَقَادِيرَ وَأَنْتَ مَعْذُورٌ؛ اگر صبر و شکیبایی (در مصائب) پیشه کنی آنچه مقدر است به هر حال واقع می شود و تو (در پیشگاه خدا) مأمور هستی و اگر جزع و بی تابی کنی مقدرات به هر حال صورت می گیرد؛ ولی تو گنهکار خواهی بود». (۲)

نباید فراموش کرد جزع و بی تابی افزون بر اینکه نوعی ناسپاسی در پیشگاه خداست، آثار بسیار مخربی روی اعصاب انسان دارد و گاه او را تا سرحد جنون پیش می برد.

۲- تجهیز پیامبر صلی الله علیه و اله

در اینکه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله در چه روزی چشم از جهان بریست، اختلافی نیست. همه اتفاق نظر دارند که روز دوشنبه بود و مشهور میان پیروان اهل بیت علیهم السلام این است که دفن آن حضرت سه روز بعد انجام یافت.

گرچه از روایات استفاده می شود که تعجیل در دفن میت مستحب است؛ ولی هنگامی که شخص از دست رفته کسی مانند پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله باشد و مردم بخواهند گروه گروه بر او نماز بخوانند و ادای احترام نسبت به او بنمایند، مسئله شکل دیگری به خود می گیرد.

ص: ۵۵۵

۱- ۱. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۸۳، ح ۵۵۳.

۲- ۲. مستدرک، ج ۲، ص ۴۳۱، ح ۴۰.

از روایات نیز استفاده می شود مردم ده نفر ده نفر وارد حجره پیامبر شدند و بر آن حضرت نماز گذاردند و سپس در همانجا بدن پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله به خاک سپرده شد، زیرا بعد از آنکه هرکسی درباره محل دفن پیامبر اظهار نظری کرد، بعضی مکه را پیشنهاد کردند و عده ای مدینه را (در بقیع یا در صحن مسجد رسول الله) امیر مؤمنان علی علیه السلام فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَقْبِضْ نَبِيًّا إِلَّا فِي أَطْهَرِ الْبِقَاعِ فَيَنْبَغِي أَنْ يَدْفَنَ فِي الْبِقْعَةِ الَّتِي قَبِضَ فِيهَا فَاتَّفَقَتِ الْجَمَاعَةُ عَلَى قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَدَفْنِ فِي حَجْرَتِهِ؛ خداوند هیچ پیغمبری را قبض روح نمی کند مگر در پاک ترین نقاط روی زمین؛ بنابراین سزاوار است در همان محلی که حضرت قبض روح او شده دفن شود. هنگامی که مردم این سخن را شنیدند متفقا رأی آن حضرت را پذیرفتند و بدن پاک پیامبر در همانجا به خاک سپرده شد». (۱)

در اینکه قبل از پوشاندن قبر چه کسی وارد قبر شد، همچنین نقل شده است:

علی علیه السلام و فضل بن عباس و دو نفر دیگر وارد شدند. (۲)

به هر حال شك نیست که تجهیز پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله اعم از غسل و تکفین و نماز و تدفین عمدتا به وسیله علی علیه السلام صورت گرفت در حالیکه دیگران در سقیفه بنی ساعده مشغول گفت و گو و چانه زدن در امر خلافت بودند و حتی مطابق بعضی از نقلها تعزیه گردانهای سقیفه موفق به نماز بر پیامبر هم نشدند.

برای آگاهی بیشتر در مسائل بالا به کتاب بحار الانوار جلد ۲۲ صفحه ۵۰۴ به بعد مراجعه کنید.

ص: ۵۵۶

۱-۱. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲-۳.

۲-۲. بحار الانوار، ج ص ۲۲، ۵۲۵.

خطبه ۲۳۶: پیرامون حوادث بعد از هجرت پیامبر صلی الله علیه و اله

اشاره

و من کلام له علیه السلام

اقتصّ فيه ذکر ما کان منه بعد هجره النّبی صلی الله علیه و اله ثمّ لحاقه به:

از سخنان امام علیه السلام است که پیرامون حوادث بعد از هجرت پیامبر صلی الله علیه و اله و ملحق شدن به آن حضرت بحث می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

با توجه به اینکه گفتار امام علیه السلام در اینجا به صورت بسیار موجز و کوتاه ذکر شده، نیازی به شرح خطبه در یک نگاه نمی بینیم.

ص: ۵۵۷

۱- ۱). سند خطبه: از کسانی که این سخن را از امام نقل کرده اند، ابن اثیر در کتاب «النهایه» است که آن را در ماده «وطاً» ذکر کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۳۴).

فجعلت أتبع مأخذ رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَأَطَأَ ذِكْرَهُ، حَتَّى انْتَهَيْتَ إِلَى الْعُرْجِ.

ترجمه

من خود را در همان راهی قرار دادم که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ از آن راه رفته بود. همه جا به سراغ او بودم و در گذرگاه یادش قدم می‌زدم تا اینکه به منزلگاه عرج (منزلگاهی نزدیک مدینه) رسیدم (و در این هنگام احساس آرامش کردم که به زودی پیشوای محبوبم را خواهم دید).

شرح و تفسیر: گذرگاه یاد محبوب!

گذرگاه یاد محبوب!

این سخن همان گونه که مرحوم سید رضی گفته است، بخش کوتاهی از خطبه مفصّلی است که امام آن را بیان فرموده و مرحوم سید رضی این چند جمله را به موجب لطافتی که در تعبیرات آن از نظر فصاحت و بلاغت یافته جدا ساخته است.

از کتاب تمام نهج البلاغه چنین برمی آید که این کلام بخشی از خطبه ای بوده که ضمن آن امام علیه السّلام موقعیت خود را نسبت به رسول خدا بیان می کند و در جای جای آن رابطه نزدیک خود را با آن حضرت و عنایت و توجه آن حضرت را نسبت به خودش شرح می دهد و در ضمن همان خطبه موقعیت اهل بیت علیهم السّلام را کاملاً روشن می سازد. (۱)

این سخن-همان گونه که در بالا- اشاره شد-ناظر به زمانی است که پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بعد از داستان «لیله المیّت» با شتاب به سوی مدینه می رفت و امام در

ص: ۵۵۹

(۱- ۱). کتاب تمام نهج البلاغه، ص ۲۴۶، خطبه ۱۹ (این جمله در ادامه خطبه در صفحه ۲۴۹ آمده است).

مکه مانده بود تا امانتهای مردم را که نزد پیغمبر وجود داشت به آنها برساند، سپس در موقعی مناسب دور از چشم دشمن به سوی مدینه حرکت کند.

امام علیه السلام در این فاصله که گرفتار فراق پیشوا و استاد عزیز خود بود، سخت ناراحت بود و ایام فراق بر او سنگینی می کرد. گفتار مورد بحث به خوبی از این امر حکایت می کند که می فرماید: «من خود را در همان راهی قرار دادم که پیامبر صلی الله علیه و اله از آن راه رفته بود. همه جا به سراغ او بودم و در گذرگاه یادش قدم می زدم تا اینکه به منزلگاه عرج (منزلگاهی نزدیک مدینه) رسیدم (و در این هنگام احساس آرامش کردم که به زودی پیشوای محبوبم را خواهم دید)؛ (فجعلت أتبع مأخذ رسول الله صلی الله علیه و اله فأطأ ذكره، حتى انتهيت إلى العرج) .

این سخن نشان می دهد که امام علیه السلام در همین چند روز فراق پیغمبر چه ناراحتی عجیبی داشت، دائماً به یاد آن حضرت بود و با یاد او خاطر خود را مشغول می داشت و همچون کسی که عزیزترین عزیزانش را از او گرفته باشند بی تابی می کرد؛ ولی چاره ای نبود، باید بماند و ودایع مردم را که براساس اعتماد به رسول الله به آن حضرت سپرده بودند، به آنها برساند. سپس دور از چشم دشمن آماده حرکت به سوی مدینه شود. از تواریخ اسلامی استفاده می شود که بدن امام به سبب سنگهای فراوانی که در شب هجرت پیغمبر به سوی او انداخته بودند، در آن حال که در بستر پیغمبر خوابیده بود، سخت مجروح بود؛ ولی تمام این جراحتها را به فراموشی سپرده و پیوسته در فکر محبوبش رسول الله صلی الله علیه و اله بود.

در پایان این سخن، مرحوم سید رضی سخنی دارد به این شرح:

اینکه امام می فرماید: «فأطأ ذكره؛ در گذرگاههای یادش قدم می زدم» از سخنانی است که در نهایت اختصار و فصاحت، حقیقت مهمی را بیان کرده است و منظور امام این است که اخبار مربوط به پیامبر از ابتدای حرکت تا پایان مسیر به من می رسید (و پیوسته به یاد او بودم و در فضای وجود او سیر می کردم). امام

این معنا را با آن کنایه عجیب بیان فرموده است: (قوله عليه السلام: فأطأ ذكره) من الكلام المذی رمی به إلى غایتی الإیجاز و الفصاحه. أراد أنني كنت أعطی خبره صَلَّى اللهُ عليه و اله من بدء خروجی إلى أن انتهیت إلى هذا الموضع، فكنی عن ذلك بهذه الكنايه العجيبه).

نکته ظریف و دقیقی که در جمله (فأطأ ذكره) است و مرحوم سید رضی به دنبال آن است، این است که امام یاد پیغمبر را همچون گذرگاه زیبا و دل انگیزی تصوّر کرده که فضایی عطرآگین داشت و امام روز و شب در آن گذرگاه در حرکت بود. مثل این است که کسی به دیگری بگوید که یاد تو خانه و زندگی من است، یاد تو کوچه های شهر من است.

ای صبا نکهتی از خاک ره یار بیار بیر اندوه دل و مژده دلدار بیار

نکته روح فزا از دهن دوست بگو نامه خوش خبر از عالم اسرار بیار

تا معطر کنم از لطف نسیم تو مشام شمه ای از نفحات نفس یار بیار

نکته: داستان هجرت

داستان هجرت

داستان هجرت پیغمبر داستان عجیبی است. همان گونه که همه می دانیم، سران قریش از وجود پیغمبر احساس خطر شدیدی کردند که اگر برنامه آن حضرت به همان صورت ادامه یابد به زودی همه قدرت خویش را از دست خواهند داد و شهر مکه به صورت زندانی در خواهد آمد، بنابراین تصمیم گرفتند یکی از سه برنامه را در برابر آن حضرت اجرا کنند: یا حضرت را به قتل برسانند و یا برای همیشه زندانی کنند و یا از مکه تبعید نمایند که در آیه شریفه ۳۰ سوره انفال به هر سه اشاره شده است.

اکثریت آنها کشتن حضرت را ترجیح دادند؛ ولی با مشکلی روبه رو بودند و آن اینکه طایفه بنی عبدالمطلب به خونخواهی برمی خیزند و نزاع بزرگی در

مکه پیدا خواهد شد. صلاح در این دیدند که از همه قبائل اطراف دعوت کنند که مشترکاً این قتل را انجام دهند و بنی عبد المطلب از درگیر شدن با همه آنها خود را ناتوان بینند و حداکثر به دیه راضی شوند و به همین دلیل شمشیرزنانی از قبائل مختلف خانه پیامبر را محاصره کردند و منتظر شدند صبح شود و به خانه بریزند و کار را تمام کنند.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله به فرمان پروردگار تصمیم گرفت از دایره محاصره به طرز اعجاز آمیزی خارج شود و شبانه راه مدینه را پیش گیرد (البته از بیراهه رود که نیروی دشمن نتواند به او دسترسی پیدا کند). حضرت، علی علیه السلام را در بستر خود خوابانید، زیرا دشمن از بیرون منزل مراقب بستر بود. در این هنگام بود که جمعی از آنان سنگهایی به سوی بستر پرتاب کردند، علی علیه السلام به خود می پیچید و آهسته ناله می کرد، مبادا دشمن متوجه شود.

صبحگاهان همگی به داخل خانه هجوم آوردند و پیش از آنکه شمشیر خود را بر آن کس که در بستر خوابیده وارد کنند، علی علیه السلام برخاست و بر آنها بانگ زد:

چه می خواهید؟ گفتند: محمد را می خواهیم او کجاست؟ فرمود: مگر او را به من سپرده بودید تا از من تحویل بگیرید، او در خانه نیست. شمشیرداران از شدت غضب برافروخته شده بودند و از اینکه تا صبح صبر کرده بودند پشیمان بودند و تقصیر را به گردن ابو لهب می انداختند که مانع حمله شبانه شده بود (گویا به این دلیل که شیخون زدن آن هم در خانه ای که زن و فرزند در آن است عیب و ننگ بزرگی محسوب می شد).

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله به جای اینکه از طرف شمال به سوی مدینه برود به طرف جنوب حرکت کرد و در غار ثور پنهان شد تا کسی بر آن حضرت دست نیابد.

مأموران قریش بیابانهای اطراف مکه را تا مقدار زیادی جستجو کردند؛ ولی ناکام به مکه برگشتند و از اینکه مرغ از قفس پریده بود سخت ناراحت بودند. (۱)

ص: ۵۶۲

۱- ۱). برای اطلاع بیشتر به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (ذیل همین خطبه) و تفسیر امام حسن عسکری و کتاب فروغ ابدیت مراجعه کنید.

و من کلام له علیه السّلام فی المسارعه إلی العمل

از سخنان امام علیه السّلام است درباره لزوم سرعت در اعمال خیر. (۱)

خطبه در یک نگاه

از کتاب تمام نهج البلاغه استفاده می شود که این خطبه بخشی از خطبه غزّاء است که از خطبه های عجیب و پرمحتوای امام محسوب می شود و آن را در زمانی بیان فرمود که جنازه ای را تشییع می کرد، هنگامی که میت را در لحد گذاردند، کسان او فریاد برداشتند و گریه کردند. امام علیه السّلام این خطبه را برای حاضران ایراد فرمود. (۲)

ص: ۵۶۳

-
- ۱-۱). سند خطبه: تنها چیزی که در کتاب مصادر نهج البلاغه اضافه بر نهج البلاغه در مورد سند خطبه نقل شده این است که: (آمدی در کتاب غرر الحکم جمله اول این خطبه را با تفاوتی نقل کرده که نشان می دهد منبع دیگری در اختیار داشته است و اگر منبع او فقط نهج البلاغه بود، این تفاوت معنا نداشت). (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۵).
- ۲-۲). شرح خطبه غزّاء مطابق نقل سید رضی ذیل خطبه شماره ۸۳ گذشت.

این خطبه در واقع از دو بخش تشکیل یافته.

در بخش اول سخن از سرعت در عمل و استفاده از فرصتهاست، چرا که ممکن است مرگ انسان نابهنگام فرارسد و فرصتها از دست برود و باب توبه بسته شود.

در بخش دوم دستوراتی برای مبارزه با هوای نفس و چگونگی استفاده از این فرصت زندگی دنیا می دهد و این خطبه در مجموع نسخه بسیار مفیدی برای رهروان راه سعادت است.

ص: ۵۶۴

فاعملوا و أنتم في نفس البقاء، و الصّ حِف منشوره، و التّوبه مبسوطه، و المدبّر يدعى و المسىء یرجى، قبل أن یخمد العمل، و ینقطع المهمل، و ینقضی الأجل، و یسدّ باب التّوبه، و تصعد الملائکه.

ترجمه

اکنون که در متن زندگی و حیات هستید، عمل کنید، (زیرا مهم ترین نتیجه عمر، عمل صالح است) این در حالی است که نامه های عمل گشوده و بساط توبه گسترده است فراریان از طاعات خدا به سوی او فراخوانده می شوند و به بدکاران و گنهکاران امید عفو داده می شود. پیش از آنکه چراغ عمل خاموش گردد، مهلت قطع شود و اجل پایان گیرد و پیش از آنکه درهای توبه بسته شود و فرشتگان (که مأمور ثبت اعمال نیک و بدند) به آسمان صعود کنند (سخت بکوشید و فرصت را غنیمت بشمارید).

شرح و تفسیر: فرصت را غنیمت شمیرید

فرصت را غنیمت شمیرید

امام علیه السلام در این بخش از خطبه در عباراتی کوتاه و پرمعنا همه مخاطبان خود را به استفاده از فرصتها تشویق می کند و به همگان هشدار می دهد که این فرصت دائمی نیست و دیر یا زود از دست خواهد رفت. بکوشید تا جامه حسرت و یأس نپوشید.

در مورد چگونگی فرصتها به پنج نکته اشاره می کند:

نخست می فرماید: «اکنون که در متن زندگی و حیات هستید، عمل کنید. (زیرا مهم ترین نتیجه عمر، عمل است)؛ (فاعملوا و أنتم فی نفس البقاء) .

تعبیر به «نفس البقاء» اشاره لطیفی به این معناست که گویی بقای در دنیا را به موجود زنده ای تشبیه کرده که دارد نفس می کشد و پیش از آنکه از نفس بیفتد باید از آن استفاده کرد.

در جمله دوم می فرماید: «نامه های عمل گشوده است»؛ (و الصّحف منشوره (۱)).

اشاره به اینکه با گشوده بودن پرونده ها هر گونه اضافه و اصلاح و کم کردن نقطه های ضعف امکان پذیر است.

در جمله سوم می فرماید: «بساط توبه گسترده است»؛ (و التّوبه مبسوطه) .

روشن است که تا درهای توبه باز و سفره توبه گسترده است، راه بازگشت باز است و با آب توبه می توان آتشیهای برافروخته و سوزان گناه را خاموش کرد. در چنین حالتی انسان به درگاه خدا می رود، اظهار ندامت می کند و قطره اشکی که حاصل توبه ای نصوح و خالص است می ریزد و دریایی از آتش را خاموش می کند.

در کتاب کافی در حدیثی از امام باقر یا امام صادق علیهما السّلام می خوانیم: «آدم به خداوند عرضه داشت: پروردگارا شیطان را بر من مسلط کردی و او را همچون خون در رگهای من جاری ساختی، در برابر آن چیزی برای من قرار ده (که آن را جبران کند) فرمود: ای آدم این فضیلت را برای تو قرار دادم که هر کس از فرزندان تو تصمیم بر گناهی بگیرد چیزی بر او نوشته نمی شود و اگر آن را عمل کند تنها یک گناه برای او می نویسند و اگر تصمیم بر حسنه ای بگیرد، حتی اگر عمل نکرده باشد یک حسنه برای او می نویسند و اگر عمل کند ده حسنه نوشته خواهد

ص: ۵۶۶

شد. آدم عرض کرد پروردگارا لطف بیشتری کن فرمود: این فرصت را برای تو قرار دادم که هر کس گناهی کند سپس استغفار نماید او را می بخشم آدم عرض کرد: پروردگارا لطف بیشتری کن فرمود: درهای توبه را به روی آنها گشوده ام تا زمانی که جان آنها به گلوگاه برسد (و آخرین لحظه جدایی از دنیا فرارسد) آدم عرضه داشت: کافی است». (۱)

در جمله چهارم و پنجم می فرماید: «در حالی که فراریان از طاعات خدا به سوی او فراخوانده می شوند و به بدکاران و گنهکاران امید عفو داده می شود»؛ (و المدبر یدعی و المسیء یرجی) .

در جای جای آیات قرآن آثار این «دعوت» و «امید» دیده می شود خداوند می فرماید: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ»؛ بگو ای بندگان من که بر خویشتن ظلم و اسراف کردید از رحمت خدا مأیوس نشوید خداوند همه گناهان را می بخشد، زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است». (۲)

باز می فرماید: «وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ»؛ به درگاه پروردگارتان بازگردید و در برابر او تسلیم شویم پیش از آنکه عذاب به سراغ شما بیاید سپس از سوی هیچ کس یاری نشوید». (۳)

در ششمین، هفتمین و هشتمین جمله می فرماید: «پیش از آنکه چراغ عمل خاموش گردد، مهلت قطع شود و اجل پایان گیرد»؛ (قبل أن یخمد (۴) العمل، و ینقطع المهمل (۵)، و ینقضی الأجل) .

ص: ۵۶۷

۱-۱. کافی، ج ۲، ص ۴۴۰، ح ۱.

۲-۲. زمر، آیه ۵۳.

۳-۳. زمر، آیه ۵۴.

۴-۴. «یخمد» از ریشه «خمود» بر وزن «عبور» در اصل به معنای خاموش شدن آتش است. سپس به پایان گرفتن هر چیزی و از جمله پایان زندگی اطلاق شده است.

۵-۵. «مهمل» به معنای مهلت است و معمولاً در امور خیر به کار می رود.

آری! تا عمر باقی است، تنور عمل داغ و برافروخته و مهلت باقی است و فرصت برقرار و در آن لحظه که انسان چشم از این جهان بریندد، همه اینها پایان می گیرد.

در نهمین و دهمین جمله می فرماید: «پیش از آنکه در توبه بسته شود و فرشتگان (که مأمور ثبت اعمال نیک و بدند) به آسمان صعود کنند (سخت بکوشید و فرصت را غنیمت بشمارید)؛ (و یسّد باب التّوبه، و تصعد الملائکه) .

ص: ۵۶۸

فَأَخَذَ امْرَأُ مِنْ نَفْسِهِ لِنَفْسِهِ، وَأَخَذَ مِنْ حَيِّ لِمَيِّتٍ، وَمِنْ فَا نَ لِبَاقٍ، وَمِنْ ذَاهِبٍ لِدَائِمٍ. امْرَأُ خَافَ اللّٰهَ وَهُوَ مَعْمَرٌ إِلَىٰ أَجَلِهِ، وَمَنْظُورٌ إِلَىٰ عَمَلِهِ. امْرَأُ أَلْجَمَ نَفْسَهُ بِلْجَامِهَا، وَزَمَّهَا بِزِمَامِهَا، فَأَمْسَكَهَا بِلْجَامِهَا عَنِ مَعَاصِي اللّٰهِ، وَقَادَهَا بِزِمَامِهَا إِلَىٰ طَاعَةِ اللّٰهِ.

ترجمه

هر انسانی باید از خویش برای خویشتن و از حیاتش برای زندگی پس از مرگ و از جهان فانی برای جهان باقی و از جایگاه موقت برای اقامتگاه دائم خود، بهره گیرد و نیز باید در همه طول عمر تا فرارسیدن اجل، از خدا بترسد و از مهلتی که برای عمل به او داده شده استفاده کند. انسان باید نفس سرکش را با لگام (تقوا) مهار کند و افسار آن را در اختیار گیرد و به وسیله این لگام او را از معصیت خدا باز دارد و با این زمام به سوی اطاعت فرمان حق رهبری کند.

شرح و تفسیر: چگونه از این فرصت استفاده کنیم؟

چگونه از این فرصت استفاده کنیم؟

امام علیه السّلام در بخش پیشین این خطبه با ده جمله کوتاه و پرمعنا به همه مخاطبان خود هشدار داد، هشدار در جهت استفاده از فرصتها قبل از آنکه از دست بروند.

در این بخش از خطبه، دستور العملهایی در جهت چگونگی استفاده از این فرصت در ده جمله کوتاه دیگر می دهد. در واقع بخش نخست هشدار است و

می فرماید: «هر انسانی باید از خویش برای خویشتن و از حیاتش برای زندگی پس از مرگ و از جهان فانی برای جهان باقی و از جایگاه رفتنی برای اقامتگاه دائم خود، بهره گیرد»؛ (فأخذ امرؤ من نفسه لنفسه، و أخذ من حیّ لمیت، و من فین لباق، و من ذاهب لدائم) .

در این چهار جمله دوبار جمله «اخذ» که فعل ماضی است تکرار شده؛ ولی به معنای امر است. در جمله اول امام دستور می دهد هر انسانی باید از سرمایه وجود خود برای اندوختن حسنات استفاده کند، زیرا خداوند استعدادها و امکاناتی به انسان بخشیده که اگر در مسیر صحیح به کار گرفته شود اسباب سعادت انسان را فراهم می سازد.

در کلام دیگری از آن حضرت که در غرر الحکم نقل شده است می خوانیم:

«إِنَّ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ يَعْمَلَانِ فَيَكُ فَاعْمَلْ فِيهِمَا وَ يَأْخُذَانِ مِنْكَ فَخُذْ مِنْهُمَا؛ شب و روز در تو اثر می گذارند تو هم در آنها تأثیر بگذار و پیوسته از تو چیزی می گیرند تو هم از آنها چیزی بگیر».

در جمله دوم همین معنا به صورت دیگری آمده که می فرماید: «زندگان برای حال ممات باید از حیات خویش بهره گیرند».

در جمله سوم و چهارم اشاره به این دارد که از این دار فانی می توان برای دار باقی توشه گرفت و از این زندگی زوال پذیر برای زندگی جاودان توشه برداشت.

آنگاه امام علیه السلام در ادامه این سخن می افزاید: «و نیز انسان باید در همه طول عمر تا فرارسیدن اجل، از خدا بترسد و از مهلتی که برای عمل به او داده شده است استفاده کند»؛ (امرؤ خاف الله و هو معمر إلى أجله، و منظور (۱) إلى عمله) .

ص: ۵۷۰

۱- ۱). «منظور» به معنای مهلت داده شده از ریشه «نظر» گرفته شده که دو معنا دارد: نخست توجه کردن به چیزی است و دوم مهلت دادن.

امام علیه السّلام در این دو جمله همان مطلب جمله های پیشین را در لباس جدید بیان فرموده و به همگان هشدار می دهد که از این مهلتی که خدا به آنها داده است بهره گیرند و از خدا بترسند و کوتاهی نکنند.

سپس می افزاید: «انسان باید نفس سرکش را با لگام (تقوا) مهار کند و افسار آن را در اختیار گیرد و به وسیله این لگام او را از معصیت خدا باز دارد و با این زمام به سوی اطاعت فرمان حق رهبری کند»؛ (امرؤ ألجم نفسه بلجامها، و زمها بزمامها، فأمسكها بلجامها عن معاصي الله، وقادها بزمامها إلی طاعة الله).

امام علیه السّلام در چهار جمله اخیر، نفس انسانی را به مرکب سرکشی تشبیه کرده که اگر لجام مناسبی نداشته باشد انسان را به پرتگاه های گناه می کشاند و از مسیر طاعت منحرف می کند.

معمولا برای مهار کردن مرکبهای سرکش از دو وسیله استفاده می شود: یکی (لجام) که طناب یا فلزی است که در دهان حیوان گذارده می شود و با طنابی بسته شده و در دست کسی که سوار مرکب است قرار می گیرد و (زمام) آن ریسمانی است که از سوراخی که در بینی حیوان است می گذرانند و به وسیله طنابی به دست سوار کار می دهند و از آنجایی که هم دهان حیوان و هم بینی حیوان جای حساسی است، با کشیدن این مهار می توان حیوان را از حرکت باز داشت و با کشیدن به یک سو می توان آن را به همان سو هدایت کرد.

تعبیر به «لجامها» و «زمامها» اشاره به این است که باید لجام و زمام مناسبی در خور نفس سرکش تهیه شود که هم بتوان به وسیله آن او را از گناهان باز داشت و هم به سوی طاعت پروردگار هدایت نمود. بسیاری از کسانی که نفس خود را به لجام و زمام نامناسب و سستی مهار می کنند و به هنگام هیجان شهوات این مهار از دست می رود و آلوده انواع گناهان می شوند.

امّا با چه وسیله ای می توان نفس را مهار زد؟ در سخنان دیگری که از امام علیه السّلام

در غرر الحکم و بحار الانوار نقل شده، پاسخ این سخن را می توان یافت.

در حدیثی، امام «قناعت» را عامل اصلاح نفس می شمرد و می فرماید: «اعون شیء علی صلاح النفس القناعه». (۱)

در جای دیگر سخت گرفتن بر نفس را وسیله مهار او می شمرد و می فرماید:

«إذا صعبت عليك نفسك فاصعب لها تذل لك؛ هنگامی که نفس بر تو سخت گیرد تو هم (در طعام و استراحت و...) بر او

سخت بگیر تا رام تو شود». (۲)

ص: ۵۷۲

۱-۱. غرر الحکم، ح ۸۹۸۴.

۲-۲. همان مدرک، ح ۴۸۲۰.

و من کلام له علیه السلام فی شأن الحکمین و ذمّ أهل الشام

از سخنان امام علیه السلام است که درباره حکمین و نکوهش شامیان (پیروان معاویه) بیان فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع از دو بخش تشکیل یافته است، در بخش اول امام شامیان را نکوهش می کند و آنها افرادی سنگدل و بی ریشه معرفی می نماید که باید

ص: ۵۷۳

۱- ۱). سند خطبه: نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه در اینجا چنین می گوید: «ما منابع این خطبه را در ذیل خطبه ۲۶ آورده ایم و در واقع این خطبه فصلی است از نامه ای که امام آن را نوشت و دستور داد برای مردم (در مناطق مختلف) بخوانند» و هنگامی که به گفتار مصادر در ذیل خطبه ۲۶ باز می گردیم، می بینیم که در آنجا می گوید: «این خطبه (خطبه ۲۶) از خطبه های طولانی است که مرحوم سید رضی تنها بخشی از آن را آورده است و جماعتی از پیشینیان بر سید رضی آن را به صورتی که با نقل سید رضی تفاوتی دارد، ذکر کرده اند از جمله «ابراهیم بن هلال الثقفی» در کتاب الغارات، «ابن قتیبه» در کتاب الامامه و السیاسه، «طبری» در کتاب المسترشد و «کلینی» در کتاب الرسائل و در ذیل همان مبحث می گوید: «خطبه ۲۳۶ که همان خطبه ۲۳۸ ماست نیز بخشی از این خطبه بوده است و انگیزه نوشتن این نامه این بوده که گروهی از آن حضرت درخواست کردند رأی خود را درباره خلفای پیشین بیان کند. امام ضمن اینکه به آنها تأکید کرد در فکر وضع کنونی خود باشید که مشکلات مهمی جهان اسلام را تهدید می کند، این نامه را برای آنها نوشت و در اختیارشان قرار داد». (مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۹۰).

تربیت شوند و همچون افراد قاصر تحت ولایت و قیمومت شخص آگاهی قرار گیرند. آنها نه از مهاجرانند و نه از انصار (که به اصول اسلام آشنا باشند و برای بقای آن دل بسوزانند).

در بخش دوم به مسئله حکمین اشاره می کند و می فرماید: شامیان برای این مسئله عمرو عاص را انتخاب کردند که بهترین کسی بود برای حفظ منافع نامشروعشان و شما ابو موسی اشعری را برای حکمیت انتخاب کردید که دورترین افراد از اهداف شما بود. شما می بایست سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبد الله بن عباس می شکستید؛ نه به وسیله فرد ناتوانی همچون ابو موسی.

ص: ۵۷۴

جفاه طغام، و عیید أقزام، جمعوا من كلّ أوب، و تلقّطوا من كلّ شوب، ممّن ینبغی أن یفقه و یؤدّب، و یعلّم و یدرّب، و یولّی علیه، و یؤخذ علی یدیه. لیسوا من المهاجرین و الأنصار، و لا من الذّین تبوّؤا الدّار و الإیمان.

ترجمه

آنها افرادی سنگدل، اوباش و بردگانی فرومایه اند که از هرسو گردآوری شده و از گروههای مختلف و ناهمگون برگرفته شده اند. آنها کسانی هستند که سزاوار است آنان را دین و ادب بیاموزند و تعلیم و تربیت شوند و ولی و قیمی برای سرپرستی آنها تعیین گردد دستشان را بگیرند آنها نه از مهاجرانند، نه از انصار، نه از کسانی که خانه و زندگی خود را در اختیار مهاجران قرار دادند و نه از جان و دل ایمان را پذیرفته اند.

شرح و تفسیر: پیروان معاویه

پیروان معاویه

همان گونه در بالا گفتیم امام علیه السّلام در بخش اول این خطبه به معرفی لشکر شام و نکوهش آنها می پردازد و برای آنها اوصافی ذکر می کند که خبر از نهایت نادانی و بی خبری و فرومایگی آنها می دهد.

در آغاز با ذکر پنج وصف برای آنان می فرماید: «آنها افرادی سنگدل، اوباش و بردگانی فرومایه اند که از هرسو گردآوری شده و از گروههای مختلف و

ناهمگون برگرفته شده اند؛ (جفاه (۱) طغام (۲)، و عیید اقزام (۳)، جمعوا من کلّ أوب (۴)، و تلقطوا (۵) من کلّ شوب (۶) .

سپس می افزاید: «آنها از کسانی هستند که سزاوار است آنان را دین و ادب بیاموزند و تعلیم و تربیت شوند و ولی و قیمی برای سرپرستی آنها تعیین گردد و دستشان را بگیرند (و از تصرف در اموالشان ممنوع کنند)؛ (ممن ینبغی أن یفقه و یؤدب، و یعلم و یدرب (۷)، و یولی علیه، و یؤخذ علی یدیه) .

در پایان می افزاید: «آنها نه از مهاجرانند و نه از انصار، نه از کسانی که خانه و زندگی خود را در اختیار مهاجران قرار دادند و از جان و دل ایمان را پذیرفتند؛ (لیسوا من المهاجرین و الأنصار، و لا من الذین تبوّؤا (۸) الدار و الإیمان) .

همان گونه که قبلا هم اشاره شد، این کلام بخشی از نامه ای است که امام علیه السّلام برای آگاهی مسلمانان از همه حوادثی که در عصر او و قبل از آن گذشته، مکتوب داشته است تا به صورت بخشنامه ای به مناطق مختلف فرستاده شود و درباره معرفی شامیان و طرفداران معاویه که در برابر خلیفه مسلمانان، سر به طغیان برداشته بودند و آتش جنگ صفین را برافروختند، ایراد شده است و نیات پلید آنها و چگونگی شکل گیری جمع ایشان را واضح می سازد.

ص: ۵۷۶

۱-۱. «جفاه» جمع «جافی» به معنای انسان نادان و خشن است.

۲-۲. «طغام» جمع «طغامه» به معنای اراذل و اوباش و افراد شرور و بی سروپاست. واژه «طغام» گاه به معنای مفرد نیز به کار می رود.

۳-۳. «اقزام» جمع «قزم» بر وزن «خشن» به معنای افراد فرومایه و پست است.

۴-۴. «أوب» به معنای بخش و ناحیه است.

۵-۵. «تلقطوا» از ریشه «تلقط» به معنای گردآوری چیزی از اینجا و آنجا است.

۶-۶. «شوب» به معنای مخلوط کردن چیزی با چیز دیگر است. این واژه معنای اسمی هم دارد؛ یعنی اشیای مخلوط شده و در کلام بالا معنای اسمی آن مراد است.

۷-۷. «یدرب» از ریشه «تدریب» به معنای عادت دادن و تمرین نمودن برای فراگرفتن چیزی است.

۸-۸. «تبوّؤا» از ریشه «تبوّأ» به معنای سکنی گرفتن در جایی به قصد بقا و دوام از ریشه «بواء» به معنای تساوی اجزای مکان آمده است و از آنجا که هر کس بخواهد در مکانی ساکن شود، آن مکان را صاف و هموار می سازد این واژه به معنای مزبور به کار رفته است.

آنچه امام علیه السلام درباره ناآگاهی و بی خبری لشکر معاویه بیان فرموده (علی رغم اینکه در میان مردم شام افراد باهوش فراوان بودند) از مسائلی است که تاریخ زندگی معاویه نیز آن را تأیید می کند و از جمله دو داستان معروف زیر است که مسعودی در مروج الذهب آورده است:

نخست اینکه مردی از اهل کوفه سوار بر شتری بود و در حال بازگشت لشکر معاویه از صفین وارد دمشق شد، مردی از دمشقیان دامان او را گرفت و گفت این شتر ماده از من است که در صفین به غارت رفته (در حالی که شتر نر بود).

اختلاف آنها بالا گرفت و به نزد معاویه رفتند. مرد دمشقی پنجاه مرد به عنوان شاهد نزد معاویه آورد که شهادت دادند آن شتر ماده از آن اوست. معاویه برضد مرد کوفی رأی داد و دستور داد شتر را به مرد شامی دهند، مرد کوفی گفت:

معاویه اینها همه شهادت دادند که شتر ماده از آن اوست و شتر من اساساً ماده نیست، نر است. معاویه گفت: این حکمی است که من صادر کرده ام و گذشته است.

هنگامی که جمعیت متفرق شدند معاویه به سراغ مرد کوفی فرستاد و او را احضار کرد و پرسید که قیمت شتر تو چقدر است. او عددی را بیان کرد. معاویه دو برابر آن را به او داد و به او نیکی و محبت کرد و گفت: پیام من را به علی برسان و بگو من با صد هزار نفر لشکر به مقابله تو می آیم از کسانی که فرق میان شتر نر و ماده نمی گذارند.

داستان دوم اینکه: مردم شام به قدری در برابر معاویه تسلیم بودند که هنگامی که می خواست روز جمعه آنها را به سوی میدان صفین ببرد، اعلام کرد که نماز جمعه را روز چهارشنبه خواهیم خواند (مردم پذیرفتند و روز چهارشنبه نماز با

شکوهی به عنوان نماز جمعه بجا آوردند). (۱)

این نکته نیز قابل توجه است که حدیث معروفی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و اله نقل شده که به عمار فرموده بود: «تقتلک الفئه الباغیه؛ گروه ستمکار تو را شهید خواهند کرد». عمار در لشکر علی علیه السلام بود و در صفین به دست جنایتکاران لشکر معاویه شربت شهادت نوشید. هنگامی که گروهی فریاد برآوردند که این سند زنده ای است بر ستمکاری لشکر معاویه، عمرو و عاص به توجیه حدیث پرداخت گفت:

قاتل عمار در حقیقت علی است، چرا که او را با خود آورد و در برابر شمشیرها و تیرهای لشکر ما قرار داد. (۲) شگفت اینکه گروهی این توجیه را پذیرفتند.

ص: ۵۷۸

۱-۱. مروج الذهب، ج ۲، ص ۷۲ مطابق نقل مرحوم علامه امینی در الغدير، ج ۱۰، ص ۱۹۵.

۲-۲. الغدير، ج ۱۰، ص ۱۹۶.

ألا- و إنّ القوم اختاروا لأنفسهم أقرب القوم ممّا تحبون، و إنّكم اخترتم لأنفسكم أقرب القوم ممّا تکرهون. و إنّما عهدکم بعبد الله بن قیس بالأمس يقول: «إنّها فتنة، فقطّعوا أوتارکم، و شیموا سیوفکم». فإن کان صادقاً فقد أخطأ بمسيره، غیر مستکره، و إن کان کاذباً فقد لزمته التّهمه. فادفعوا فی صدر عمرو بن العاص بعبد الله بن العباس، و خذوا مهل الأیام، و حوطوا قواصی الإسلام. ألا ترون إلی بلادکم تغزی، و إلی صفاتکم ترمی؟

آگاه باشید شامیان (در امر حکمیت) برای خویش نزدیک ترین افراد به مقصود و مطلوبشان را انتخاب کرده اند و شما نزدیک ترین افراد را به آنچه از آن ناخشنود هستید برای حکمیت انتخاب نمودید، شما کار عبد الله بن قیس (ابو موسی اشعری) را دیروز (در جنگ جمل) به یاد دارید که می گفت: این واقعه فتنه است بند کمانها را ببرید و شمشیرها را در نیام کنید (و هرگز به سوی این میدان حرکت ننمایید ولی خودش در جنگ صفین شرکت کرده!) اگر او راست می گوید (که این جنگها فتنه است) پس شرکتش بدون اجبار و با میل خود در این میدان نبرد خطا بود و اگر دروغ می گوید، پس متهم است (و شخص متهم و دروغگو نباید برای چنین امر مهمی؛ یعنی حکمیت برگزیده شود. اکنون که بالا بردن قرآن بر نیزه ها شما را فریب داده و کار به مسئله حکمیت کشیده شده و شما آماده نبرد تا پیروزی با لشکر شام نیستید برای حکمیت) سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبد الله بن عباس بکوبید و از فرصت روزگار استفاده نمایید و

مرزهای دوردست اسلام را در اختیار بگیرید. مگر نمی بینید شهرهای شما مورد هجوم دشمن قرار گرفته و نیروهای قدرتمند شما هدف تیر دشمن واقع شده است.

شرح و تفسیر: بهترین و بدترین انتخاب

بهترین و بدترین انتخاب

در بخش گذشته امام علیه السلام به معرفی شامیانی که اطراف معاویه را گرفته بودند، پرداخت و آنها را گروهی جاهل و شرور و اوباش معرفی فرمود و در این بخش از خطبه می فرماید: «با آنکه آنها افرادی نادان و فرومایه هستند در مسائل سیاسی بر شما پیشی گرفته اند. برای مسئله حکمین فردی را انتخاب کرده اند (عمرو عاص) که کاملاً حامی منافع نامشروعشان است و شما فردی را برگزیده اید (ابو موسی اشعری) که به طور کامل برضد مقاصد و منافع شما و مسلمانان گام بر می دارد. بیایید و این اشتباه بزرگ خود را اصلاح کنید.

می فرماید: «آگاه باشید شامیان برای خویش نزدیک ترین افراد به مقصود و مطلوبشان را انتخاب کرده اند و شما نزدیک ترین افراد را به آنچه از آن ناخشنود هستید برای حکمیت انتخاب کرده اید؛ (ألا- و إنّ القوم اختاروا لأنفسهم أقرب القوم ممّا تحبّون، و إنّکم اخترتم لأنفسکم أقرب القوم ممّا تکرهون).

سپس به معرفی ابو موسی اشعری پرداخته و بی آنکه اشاره به سوابق شوم او کند انگشت روی آخرین فتنه انگیزی او می گذارد و می فرماید: «شما کار عبد الله بن قیس (ابو موسی اشعری) را دیروز (جنگ جمل) به یاد دارید که می گفت: این واقعه فتنه است بند کمانها را ببرید و شمشیرها را در نیام کنید (و هرگز به سوی این میدان حرکت ننمایید در حالی که خودش در جنگ صفین شرکت کرد)؛ (و

إنما عهدكم بعبد الله بن قيس بالأمس يقول: «إنها فتنة، فقطّعوا أوتاركم (۱)، و شيموا (۲) سیوفکم» .

آنگاه در ادامه می افزاید: «اگر او راست می گوید (که این جنگها فتنه است) پس شرکتش بدون اجبار و با میل خود در این میدان نبرد خطا بود و اگر دروغ می گوید، پس متهم است (و شخص متهم و دروغگو نباید برای چنین امر مهمی؛ یعنی حکمیت برگزیده شود)»؛ (فإن كان صادقا فقد أخطأ بمسيرة غير مستكره، وإن كان كاذبا فقد لزمته التهمة) .

جالب اینکه طبق روایتی که مرحوم ابن میثم در شرح نهج البلاغه خود آورده از (سويد بن غفله) نقل می کند که من با ابو موسی اشعری در کنار فرات در زمان خلافت عثمان بودم، ابو موسی روایتی برای من نقل کرد و گفت: من از رسول خدا شنیدم که می فرمود: «بنی اسرائیل اختلاف کردند و اختلاف همچنان در میان آنها ادامه یافت تا زمانی که دو نفر حکم گمراه (برای حل اختلاف) برگزیدند آنها گمراه شدند و پیروان خود را نیز گمراه کردند و این امر در امت من نیز واقع خواهد شد. در میان آنها اختلافی پیدا می شود و دو نفر حکم، گمراه و گمراه کننده برای حل اختلاف خود انتخاب خواهند کرد. سويد می گوید: من به ابو موسی گفتم: بترس از اینکه یکی از آن دو تو باشی، او پیراهنش را از تن بیرون آورد و گفت از این کار براءت می جویم این گونه که پیراهنم را از خود دور کرده ام. (اشاره به اینکه چنین مأموریتی را نخواهم پذیرفت؛ ولی همان گونه که می دانیم پذیرفت و پیش بینی معجزه آسای پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله به وقوع پیوست). (۳)

ص: ۵۸۱

۱- ۱). «اوتار» جمع «وتر» بر وزن «سفر» به معنای زه کمان است که دو سر کمان را با آن می بندند و حالت قوسی به آن می دهد و هنگامی که زه را می کشند حالت قوسی بیشتر می شود سپس وقتی زه را رها کردند، چوبه تیر را که به آن تکیه دارد به جلو پرتاب می کند. و قطع اوتار در عبارت بالا کنایه از این است که اقدام به تیراندازی نشود.

۲- ۲). «شیموا» از ریشه «شیم» بر وزن «عیب» به معنای شمشیر را کشیدن و در غلاف کردن گرفته شده است.

۳- ۳). این روایت را نخست ابن ابی الحدید در جلد ۱۳، صفحه ۲۱۵ در شرح خطبه مورد بحث آورده و سپس مرحوم ابن میثم و علامه شوشتری در شروح خود نیز همین خطبه را آورده اند.

سرانجام امام بعد از این تجزیه و تحلیل حساب شده، پیشنهاد مفید و سازنده ای به اصحاب خود می کند و می فرماید: «(اکنون که بالا بردن قرآن بر نیزه ها شما را فریب داده و کار به مسئله حکمیت کشیده شده و شما آماده نبرد تا پیروزی با لشکر شام نیستید، برای حکمیت) سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبد الله بن عباس بکوبید و از فرصت روزگار استفاده نمایید و مرزهای دوردست اسلام را در اختیار بگیرید»؛ (فادفعوا فی صدر عمرو بن العاص بعبد الله بن العباس، و خذوا مهل الأیام، و حوطوا قواصی (۱) الإسلام).

در پایان این سخن برای ایجاد انگیزه و تحریک غیرت دینی و انسانی آنها می فرماید: «مگر نمی بینید شهرهای شما مورد هجوم دشمن قرار گرفته، نیروهای قدرتمند شما هدف تیر دشمن واقع شده است»؛ (ألا- ترون إلی بلادکم تغزی و إلی صفاتکم (۲) ترمی؟).

به یقین ابو موسی اشعری ابله، کسی نبود که بتواند در برابر عمرو بن عاص مکار بایستد و بهترین شخص برای مقابله با او مرد نیرومند و هوشمندی چون ابن عباس بود؛ ولی توطئه های مشترک معاویه و بعضی از اطرافیان خائن امام اجازه این کار را نداد.

نویسنده مصری (عبد الکریم خطیب) در کتابش به نام (علی بن ابی طالب) می نویسد: امام علیه السلام ابن عباس را برای مقابله با عمرو بن عاص آماده کرده بود؛ ولی اصحاب امام اختلاف کردند؛ و اشعث بن قیس (منافق) در رأس گروهی بود که با انتخاب ابن عباس مخالف بود و اشعث همان کسی بود که به اتفاق قومش مسئله تحکیم را بر علی تحمیل کرد و شکی نیست که او رابطه محکمی با معاویه

ص: ۵۸۲

۱- ۱). «قواصی» جمع «قاصیه» به معنای طرف و ناحیه است و «قواصی الاسلام» اشاره به اطراف عراق و حجاز و مناطق دیگری است که زیر پوشش حکومت امیر مؤمنان علی علیه السلام قرار داشت.

۲- ۲). «صفات» مفرد و در اصل به معنای سنگ صاف است و به صورت کنایه از قوت و قدرت استعمال می شود و گاه آن را به سرزمین حیات و زندگی تفسیر کرده اند که انسان آن را صاف و منظم می کند.

داشت(و این توطئه به اتفاق طرفین صورت می گرفت).

مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه خود بعد از نقل مطلب بالا از کتاب علی بن ابی طالب می نویسند: «آنچه را خطیب در اینجا آورده به طور کامل هماهنگ با چیزی است که طه حسین در کتاب علی و بنوه در شرح خطبه ۱۹ نهج البلاغه آورده و می گوید: «اشعث و عمرو بن عاص توطئه بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها و انتخاب حکمین را از پیش طراحی کرده بودند».^(۱)

مرحوم مغنیه در ادامه این سخن از کتاب خطیب چنین نقل می کند: «عمرو بن عاص در تمام منافعی که به معاویه از ناحیه مسئله حکمین می رسید شریک بود، زیرا فرمان حکومت مصر را در دست داشت در حالی که ابن عباس خالصانه در خدمت حکومت اسلامی بود. آیا کسی که برای مطامع مادی کار می کند با کسی که برای خدا عمل می کند یکسان است؟ چرا آن گروه از ابن عباس می ترسیدند؟ آنها از این بیم داشتند که عمرو عاص را از توطئه ای که از پیش آماده شده بود و جز انسان هوشمندی چون ابن عباس متوجه آن نمی شد باز دارند.»^(۲)

پایان جنگ صفین از طریق توطئه برافراشتن قرآنها بر سر نیزه ها در آستانه شکست لشکر معاویه و سپس داستان حکمین، یکی از دردناک ترین فرازهای تاریخ اسلام است و رنج و مصیبتی که امام امیر مؤمنان علیه السلام از این ماجرا کشید بی نظیر بود؛ کاری که توسط گروهی بی ایمان و دنیاپرست و فرومایه انجام گرفت.

ما درباره داستان حکمین و حوادث مربوط به آن ذیل خطبه های ۱۲۵ و ۱۲۷ و ۱۷۷ به قدر کافی بحث کرده ایم.

ص: ۵۸۳

۱-۱. شرح نهج البلاغه مرحوم مغنیه، ج ۳، ص ۳۶۲.

۲-۲. همان مدرک، ص ۳۶۳.

و من خطبه له علیه السلام يذكر فيها آل محمد صلی الله علیه و اله

از خطبه های امام علیه السلام است که در آن درباره (فضائل) خاندان پیغمبر صلی الله علیه و اله سخن به میان آورده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع از یک بخش تشکیل می شود و به طور کامل از فضائل اهل بیت و جایگاه پرارزش آنها در میان امت اسلامی و درک صحیح آنها از دین و در نتیجه مخالفت نکردن با آنان سخن می گوید.

ص: ۵۸۵

۱- ۱). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه آمده است که این خطبه قسمتی از خطبه ۱۴۵ است (طبق شماره ما ۱۴۷) که با جمله (فبعث الله محمدا صلی الله علیه و آله و سلم) شروع می شود تا آنجا که می فرماید: (فالتمسوا ذلك من عند اهله فانهم عيش العلم و موت الجهل) و سید رضی رحمه الله این قسمت را به صورت جداگانه بیان کرده است. مرحوم کلینی نیز در کتاب کافی این خطبه را به صورتی مفصل تر و با کمی اختلاف در بعضی از کلمات آورده است. در کتاب محاضرات الادباء راغب اصفهانی نیز جمله های ذیل این خطبه ذکر شده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷).

هم عیش العلم، و موت الجهل. یخبرکم حلمهم عن علمهم، و ظاهرهم عن باطنهم، و صمتهم عن حکم منطقتهم، لایخالفون الحقّ و لایختلفون فیه. و هم دعائم الإسلام، و ولائج الاعتصام. بهم عاد الحقّ إلى نصابه، و انزاح الباطل عن مقامه، و انقطع لسانه عن منبته. عقلوا الذین عقل و عایه و رعایه، لا عقل سماع و روایه. فإنّ رواه العلم کثیر، و رعایه قلیل.

ترجمه

آنها (آل محمد) مایه حیات علم و دانش و مرگ جهل و نادانی هستند. حلم آنها شما را از علمشان آگاه می سازد و ظاهرشان از باطنشان و سکوتشان از منطق حکیمانه آنها شما را مطلع می کند. هرگز با حق مخالفت نمی کنند و در آن اختلاف ندارند آنها ارکان اسلامند (و ستون های دین) و پناهگاههای مردم. به وسیله آنان (آل محمد) حق به اصل و جایگاه مناسب رسید و باطل از جایگاهش کنار رفت و زبان باطل از بن کنده شد. آنها دین را درک کرده اند، درکی توأم با نگهداری کامل و عمل، نه تنها با شنیدن و روایت کردن، چرا که راویان علم فراوانند و عمل کنندگان آن کم!

شرح و تفسیر: آل محمد علیهم السلام ارکان دین اند

آل محمد علیهم السلام ارکان دین اند

امام علیه السلام دوازده فضیلت در این خطبه کوتاه، برای اهل بیت برشمرده که عظمت مقام آنها را به خوبی ثابت می کند و مخاطبان خویش را به پیروی از آنان وامی دارد. اوصافی که مجموعه فضائل انسانی را در بردارد و شرایط رهبری را

در خود گنجانیده است.

در اولین و دومین وصف می فرماید: «آنها(آل محمد) مایه حیات علم و دانش و مرگ جهل و نادانی هستند»؛ (هم عیش العلم، و موت الجهل).

امام علیه السلام در این تعبیر علم و جهل را به صورت دو موجود زنده تشبیه کرده است که آل محمد حیات به علم می بخشند و جهل را می میرانند و یا به تعبیری دیگر روح علم اند و سبب مرگ جهل.

این همان چیزی است که در حدیث معروف پیغمبر اکرم آمده است که می فرماید: «أهل بیتی کالنجوم بأیهم اقتدیتم اهتدیتم؛ اهل بیت من همچون ستارگان آسمانند(در شبهای تاریک راهنمای مسافران صحرا و دریا هستند) به هر کدام اقتدا کنید هدایت می یابید». (۱)

در حدیث دیگری از ابن عباس آمده است که پیغمبر اکرم فرمود: «النجوم أمان لأهل الأرض من الغرق و أهل بیتی أمان لأمتی من الإختلاف فإذا خالفتها قبيلة من العرب اختلفوا فصاروا حزب إبليس؛ ستارگان امان برای اهل زمین هستند از غرق شدن(در دریا در شبهای تاریک، زیرا به کمک آنها راه خود را پیدا می کنند) و اهل بیت من امان امت من از اختلافاتند، هرگاه قبيله ای از عرب با آنها مخالفت کند اختلاف در میان مردم ظاهر می شود و حزب شیطان خواهند شد». (۲)

سپس در ادامه سخن امام به سه وصف دیگر اشاره کرده می فرماید: «حلم آنها شما را از علمشان آگاه می سازد و ظاهرشان از باطنشان و سکوتشان از منطق حکیمانه آنها شما را مطلع می کند»؛ (یخبرکم حلمهم عن علمهم، و ظاهرهم عن باطنهم، و صمتهم عن حکم منطقهم).

ص: ۵۸۸

۱- ۱. این حدیث در منابع شیعه و اهل سنت آمده از جمله ذهبی در میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۸۲ و ابن حجر در لسان المیزان، ج ۱، ص ۱۳۶.

۲- ۲. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۴۹.

جمله «یخبرکم حلمهم عن علمهم» نشان می دهد که میان این دو صفت «حلم» و «علم» رابطه نزدیکی برقرار است، زیرا افراد جاهل بردبار نیستند و در برابر حوادث مختلف و سؤالاتی که از آنها می شود به زودی خشمگین و ناراحت می شوند؛ ولی عالمان عمیق در برابر این گونه موضوعات خونسرد و بردبارند. و همچنین رابطه میان ظاهر و باطن را که در غالب موارد که حسن ظاهر و رفتار و کردار دلیل بر حسن باطن است و نیز رابطه سکوت را با منطق حکیمانه روشن می سازد و تجربه نشان داده آنها که کمتر سخن می گویند گزیده تر و حساب شده تر حرف می زنند، چنان که در حدیث آمده است: «قال رسول الله: إذا رأيتم المؤمن صموتا فادنوا منه فإنه يلقي الحكمة؛ هنگامی که فرد با ایمان را خاموش و کم حرف ببینید به او نزدیک شوید که سخنان حکمت آمیز می گوید». (۱)

آنگاه در ششمین و هفتمین اوصاف آنها می فرماید: «هرگز با حق مخالفت نمی کنند و در آن اختلاف ندارند»؛ (لا يخالفون الحقّ و لا يختلفون فيه) .

دلیل آن هم روشن است. آنها از یک سو دارای مقام عصمت و از سوی دیگر احاطه کامل به احکام خدا و وحی الهی و سنت پیامبر دارند و کسی که چنین باشد نه گامی برخلاف حق برمی دارد و نه اختلافی در آن پیدا می کند.

حدیث معروف نبوی که می فرماید: «علیّ مع الحقّ معه و الحقّ معه و علی لسانه و الحقّ یدور حیث ما دار علیّ؛ علی با حق و حق با اوست و بر زبان او جاری می شود و هرگونه علی بگردد حق با او می گردد».

در تعبیر دیگری از همان حضرت می خوانیم: «علیّ مع الحقّ و القرآن، و الحقّ و القرآن مع علیّ و لن یفترقا حتّی یردا علیّ الحوض؛ علی همراه حق و همراه قرآن است و حق و قرآن همراه علی است و هرگز این دو از یکدیگر جدا نمی شوند». (۲)

ص: ۵۸۹

۱-۱. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵۴.

۲-۲. مرحوم علامه امینی این دو حدیث را با عبارات متفاوت؛ اقیاً قریب المعنی از منابع مختلف اهل سنت مانند: مناقب خوارج، فرائد السمطين حموی، و ربیع الابرار زمخشری، و الامامه و السیاسه ابن قتیبه و جز آنها نقل کرده است. (الغدیر، ج ۳، ص ۱۷۸ به بعد).

می دانیم امامان معصوم از فرزندان علی علیه السلام نیز وارثان علم او بودند و به همین دلیل هرگز با حق مخالفت نمی کردند.

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم: «کتاب الله فيه نبأ ما قبلکم و خبر ما بعدکم و فضل ما بینکم و نحن نعلمه؛ در کتاب خدا اخبار پیشینیان و خبرهای آینده و آنچه سبب می شود که اختلاف را میان شما حل کند، وجود دارد و ما همه آنها را می دانیم». (۱)

با این حال چگونه ممکن است آنها در حق اختلاف کنند، اختلاف نشانه جهل است و کسانی که به همه این امور آگاه اند ممکن نیست اختلافی داشته باشند.

آنگاه به سراغ هشتمین و نهمین اوصاف آنها می رود و می فرماید: «آنها ارکان اسلام اند (و ستون های دین) و پناهگاههای مردم»؛ (و هم دعائم الإسلام، و و لائح (۲) الاعتصام).

به این ترتیب دین همانند خانه یا خیمه ای است که ستون آن آل محمدند و همان گونه که اگر ستون خانه و خیمه برداشته شود، همه چیز فرومی ریزد، اگر آل محمد را از اسلام کنار بزنیم و اسلام را بدون آنها قرائت کنیم، اصول و فروع آن فرو خواهد ریخت.

در ادامه سخن به بیان سه وصف دیگر (اوصاف دهم تا دوازدهم) پرداخته می فرماید: «به وسیله آنان (آل محمد) حق به اصل و جایگاه مناسب رسید و باطل از جایگاهش کنار رفت و زبان باطل از بن کنده شد»؛ (بهم عاد الحقّ إلی

ص: ۵۹۰

۱- ۱). کافی، ج ۱، ص ۶۱، ح ۹.

۲- ۲). «ولائح» جمع «ولیجه» از ریشه «لوج» به معنای دخول است و به کسی گفته می شود که محرم اسرار یا گرداننده کارهای انسان باشد (ولی از خانواده او نباشد) به طور کلی به هر کسی که از خارج وارد قومی شود و محرم اسرار او شود به او ولیجه می گویند و با واژه «بطانه» قریب المعنی است.

نصابه (۱)، و انزاح (۲) الباطل عن مقامه، و انقطع لسانه عن منبته).

این تعبیر اشاره به انحرافات است که بعد از رسول الله مخصوصاً در عصر خلیفه سوم روی داد؛ بیت المال اسلام بازیچه دست گروهی دنیاپرست شد و بنی امیه که بازماندگان دشمن شماره یک اسلام؛ یعنی ابو سفیان بودند، مقامات مهم را در حکومت اسلامی در اختیار گرفتند و هر کاری از دستشان ساخته بود کردند و نتیجه آن شورش‌های بود که بر ضد خلیفه بر پا شد و منجر به کشته شدن خلیفه و دستیاران او (۳) در برابر چشم مهاجران و انصار شد بی آنکه از وی دفاع کنند.

ولی هنگامی که امام امیر مؤمنان علی علیه السلام زمام حکومت را به دست گرفت حق به جایگاه اصلی اش بازگشت و طرفداران باطل کنار زده شدند و دیگر کسی قدرت نداشت که از وضعیت سابق دفاع کند و حقوق توده های مستضعف مسلمین را در کام دنیاپرستان جاه طلب و زیاده خواه بریزد.

نه تنها امیر مؤمنان، بلکه همه امامان اهل بیت علیهم السلام به حکم داشتن مقام عصمت که با دلایل مختلف از جمله حدیث ثقلین، قابل اثبات است هرگاه قدرت حکومت را به دست می گرفتند به یقین همین امور رخ می داد.

در پایان به بیان آخرین وصف می فرماید: «آنها دین را درک کردند؛ درکی توأم با نگهداری کامل و عمل، نه تنها با شنیدن و روایت کردن، چرا که راویان علم فراوانند و عمل کنندگان آن کم»؛ (عملوا الدین عقل و عایه (۴) و رعایه، لا عقل سماع

ص: ۵۹۱

۱-۱). «نصاب» در اصل به معنای محل بازگشت و جایگاه مناسب و ریشه و ابتدای هر چیزی است. سپس به اندازه و مقدار در باب زکات و مانند آن اطلاق شده است.

۲-۲). «انزاح» از ریشه «زوح» بر وزن «زوج» در اصل به معنای کوچ کردن از مکان است. سپس در مورد هر چیزی که از جایگاهش کنار برود اطلاق شده است.

۳-۳). رجوع کنید به: تاریخ طبری، ج ۳، ص ۴۴۰-۴۴۱.

۴-۴). این واژه در منابع لغت به این صورت دیده نشد و صحیح آن «وعاء» است که به معنای ظرف برای چیزی است و به نظر می رسد که نسخه اصلی وعاء بوده که هماهنگ با سماع در جمله بعد است.

و روايه.فإن رواه العلم كثير، و رعاته (١) قليل). .

به يقين آگاهی از دین؛ مانند آگاهی از هر امر دیگر مراتبی دارد: مرحله اول شنیدن و نقل الفاظ است مرحله دوم فهم معنا و درک محتواست و مرحله سوم ایمان و يقين عمیقی است که در همه وجود انسان نفوذ کند و او را به عمل وا دارد. اهل بیت پیامبر در اوج مرحله سوم قرار داشتند و به همین دلیل رسول خدا به همه امت تأکید فرمود که بعد از رحلت او در کنار قرآن دست به دامن اهل بیت زنند تا از ضلالت و گمراهی در امان باشند.

ص: ۵۹۲

۱- ۱). «رعات» جمع «راعی» به معنای مراعات کننده است.

و من كلام له عليه السلام قاله لعبد الله بن العباس؛ و قد جاءه برسالة من عثمان، و هو محصور يسأله فيها الخروج إلى ماله بينبع، ليقبل هتف الناس باسمه خلافه بعد أن كان سأله مثل ذلك من قبل، فقال عليه السلام:

(۱)

از سخنان امام علیه السلام است که به ابن عباس هنگامی که عثمان در محاصره بود و از ناحیه او نامه ای برای امام آورد که در آن پیشنهاد شده بود که امام از مدینه خارج شود و به ملک خود در ینبع برود تا مردم شعار خلافت به نام او ندهند و این بار دوم بود که عثمان از آن حضرت چنین درخواستی می کرد امام در پاسخ، این سخن را ایراد فرمود: (۲)

ص: ۵۹۳

۱- ۱). «هتف» به معنای صدا زدن و فریاد کشیدن است و منظور در اینجا این است که مردم شعار به عنوان خلافت علی علیه السلام می دادند بعضی نیز گفته اند: «هتف» به معنای صدایی است که شنیده می شود و گوینده اش مشخص نیست.

۲- ۲). سند خطبه: در کتاب مصادر نهج البلاغه آمده است که ابن عبد ربّه در عقد الفرید قسمتی از سخن را آورده و پس از آن نوشته است که علی علیه السلام به دنبال این پیغام عثمان از مدینه خارج شد و به ینبع رفت (ینبع محلی است در نزدیکی مدینه در کنار دریای احمر که در آن زمان بخشی از آن تعلق به حضرت داشت و آن را وقف نموده بود) ولی پس از مدت کوتاهی عثمان نامه دیگری به آن حضرت نوشت و مجددا تقاضا کرد به مدینه باز گردد (و از وی دفاع کند) نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه سپس می افزاید: همین مطلب را مبرّد در کتاب کامل و ابن قتیبه در کتاب الامامه و السیاسه آورده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۹)

محتوای این خطبه روشن است؛ در سال ۳۵ هجری هنگامی که مردم عثمان را در خانه اش محاصره کرده بودند و تقاضای عزل او را از خلافت داشتند، جمعیت شعار می دادند که خلافت حق علی بن ابی طالب است. عثمان برای اینکه جلوی این شعار را بگیرد مصلحت در این دانست که علی علیه السلام از چشم مردم مدینه دور شود، لذا چنین پیشنهادی به آن حضرت کرد. و این در حالی بود که قبلاً همین پیشنهاد را کرده بود و امام به آن عمل کرد. سپس نامه دیگری نوشت که امام به مدینه برگردد و از او دفاع کند. امام برگشت باز عثمان پیشنهاد رفتن به ینبع را به آن حضرت داد که امام در این کلام می فرماید: عثمان می خواهد من همچون شتر آب کش باشم، هر زمان مصلحتش در آمدن من باشد بیایم و هر زمان در رفتن من باشد بروم.

یا ابن عباس، ما یرید عثمان إلا أن يجعلني جملا ناضحا بالغرب: أقبل و أدبر! بعث إلي أن أخرج، ثم بعث إلي أن أقدم، ثم هو الآن يبعث إلي أن أخرج! والله لقد دفعت عنه حتى خشيت أن أكون آثما.

ترجمه

ای ابن عباس، عثمان (با این پیام های ضد و نقیض و دور از منطق) مقصودی جز این ندارد که مرا همچون شتر آبکش قرار دهد؛ گاهی بگوید بیا و گاهی بگوید بازگرد، یکبار عثمان کسی را نزد من فرستاد که از مدینه خارج شوم باز شخصی را نزد من فرستاد که برگردم و هم اکنون فرستاده است که بیرون روم به خدا سوگند من آن قدر از عثمان دفاع کردم که ترسیدم گنهکار باشم!

شرح و تفسیر: یکی دیگر از اشتباهات عثمان

یکی دیگر از اشتباهات عثمان

داستان شورش توده های مردم بر ضد عثمان، یکی از داستانهای اسف انگیز صدر اسلام است. این شورش برخلاف آنچه متعصیان می پندارند، امری کاملا طبیعی بود، زیرا عثمان از یک سو بنی امیه و خویشاوندان خود را که افراد صالحی نبودند بر پستهای حساس کشور اسلام گماشت و از سوی دیگر بیت المال مسلمانان را همانند اموال شخصی خود به اطرافیانش به هر تعداد می خواست می بخشید درحالی که توده های مردم در محرومیت به سر می بردند.

سر و صدای این دو کار ناشایست همه جا پیچید و سبب شورش شدیدی بر ضد عثمان شد، گرچه پرچمدار این شورش گروهی از مصریان و مردم کوفه

ص: ۵۹۵

بودند؛ ولی مردم مدینه نیز با آنها هم صدا شده و مهاجران و انصار در برابر آن سکوت کردند و هیچ کس جز علی علیه السلام به دفاع از عثمان برخاست، زیرا آن حضرت گرچه از معترضان شدید بر اعمال عثمان بود؛ ولی کشتن او را به مصلحت جامعه اسلامی نمی دانست.

به هر حال، در این ماجرا عثمان چند نامه یا چند پیام ضد و نقیض برای امام فرستاد؛ نخست از او خواست که از مدینه به سوی سرزمین «ینبع» خارج شود.

بار دیگر نامه نوشت که حضرت باز گردد، دفعه سوم نامه نوشت که مجدداً از مدینه خارج شود.

دلیل این دستورهای ضد و نقیض این بود که در آغاز گمان می کرد ماندن علی علیه السلام در مدینه سبب تشویق مردم به عزل او و بیعت با آن حضرت به عنوان خلافت خواهد شد. سپس هنگامی که حضرت از مدینه بیرون رفت، عثمان احساس کرد کسی جز علی علیه السلام نمی تواند از او دفاع کند و سبب نجات او از دست شورشیان شود، لذا از آن حضرت تقاضای بازگشت به مدینه را کرد. باز هنگامی که خبرهایی به او رسید که مردم شعار بیعت با امام را سر داده اند، وحشت بر او مستولی شد و بار دیگر تقاضای خروج آن حضرت را از مدینه کرد و از آنجا که آورنده نامه اخیر، ابن عباس بود امام او را مخاطب ساخته و چنین فرمود: «ای ابن عباس عثمان (با این پیام های ضد و نقیض) مقصودی جز این ندارد که مرا همچون شتر آبکش قرار دهد؛ گاهی بگویند بیا و گاهی بگویند باز گرد»؛ (یا ابن عباس، ما یرید عثمان إلا أن یجعلنی جملاً ناضحاً (۱) بالغرب (۲): اقبل و أدبر!).

سپس افزود: «یکبار عثمان کسی را نزد من فرستاد که از مدینه خارج شوم باز شخصی را نزد من فرستاد که برگردم و هم اکنون فرستاده است که بیرون روم»؛

ص: ۵۹۶

۱-۱). «ناضح» به معنای شتر آب کش است و در اصل از ریشه «نضح» بر وزن «نظم» گرفته شده که به معنای آب پاشی کردن است.

۲-۲). «غرب» به معنای دلو بزرگ است.

(بعث إلیّ أن أخرج، ثمّ بعث إلیّ أن أقدم، ثمّ هم الآن یبعث إلیّ أن أخرج!).

این امر نشان می دهد که فشار مردم به قدری شدید بود که عثمان کاملاً دستپاچه شده بود و هر ساعت تصمیم تازه ای می گرفت. غافل از اینکه کار از کار گذشته و دوران حکومتش پایان یافته و مردم هیچ عذری را از او نمی پذیرند و در این میان با شخصیتی همچون علی علیه السّلام که مقام و الانش در پیشگاه خالق و خلق بر کسی پوشیده نیست معامله یک مأمور حلقه به گوش و بی اختیار می کرد.

جالب اینکه عثمان درباره کس دیگری چنین دستورهایی ضدّ و نقیضی را صادر نکرد، زیرا دیگران چنان نقشی را در جامعه اسلامی نداشتند که حضور و غیابشان تأثیرگذار باشد.

سرانجام امام علیه السّلام در پایان این سخن به نکته مهمی اشاره می کند و آن اینکه نهایت کوشش را برای دفاع از عثمان به خرج داده است. کاری که هیچ کس جز آن حضرت انجام نداد و نمی توانست انجام دهد، می فرماید: «به خدا سوگند من آن قدر از عثمان دفاع کردم که ترسیدم گنهکار باشم»؛ (و الله لقد دفعت عنه حتی خشیت أن أکون آثماً).

این تعبیر ممکن است اشاره به این باشد که دفاع بیش از حد از کسی که مرتکب آن کارهای خلاف شده نوعی حمایت از ظلم و خطاست و این کار جایز نیست.

این بهترین تفسیری است که برای عبارت فوق می توان گفت، هر چند ابن ابی الحدید و ابن میثم در شرح نهج البلاغه خود دو احتمال دیگر نیز ذکر کرده اند:

نخست اینکه امام می گوید: به اندازه ای از عثمان دفاع کردم که بر جان خود بیمناکم، زیرا ایستادن در مقابل این همه جمعیت که بر ضد او قیام کرده اند این گمان را به وجود می آورد که آنان به من حمله کنند و آسیبی به من برسانند و این خود گناهی است.

دیگر اینکه می ترسم زیاده روی در دفاع از وی باعث ایجاد اختلاف و کشمکش شود و من ناچار از شدت عمل گردم و کسانی از دست من آزاده شوند و این خود نیز گناه است؛ ولی روشن است که هیچ یک از این دو احتمال متناسب با تعبیر بالا نیست.

در کتاب العقد الفرید آمده است که ابن عباس می گوید: عثمان به سراغ من فرستاد و گفت: مشکل پسر عمویت را با من حل کن (منظورش امام امیر المؤمنین بود) من به او گفتم: پسر عموی من کسی نیست که بتوانم برای او تعیین تکلیف کنم او خودش درباره خود تصمیم می گیرد حالا- بگو چه دوست داری من به او بگویم؟ عثمان گفت: به او بگو از مدینه بیرون رود و در «ینبع» در کنار ملک خودش باشد: نه او سبب اندوه من شود و نه من سبب اندوه او. ابن عباس می گوید: من خدمت علی علیه السلام رسیدم و پیام عثمان را عرض کردم فرمود: عثمان می خواهد من شتر آبکش او باشم (گاه می گوید از مدینه بیرون رو و گاه می گوید باز گرد) سپس این شعر را انشاد کرد:

فکیف به أنى أداوى جراحة فیدوی فلا ملّ الدّواء ولا الدّاء

او را چه می شود من می خواهم بر زخمهای او دوا بگذارم تا درمان شود ولی نه دواء فایده ای دارد و نه درد او.

علی علیه السّلام به دنبال این ماجرا (برای پرهیز از هر گونه اتهام) به روستای ینبع رفت؛ ولی هنگامی که کار بر عثمان مشکل شد عثمان نامه به حضرت نوشت و تقاضا کرد که به مدینه باز گردد. (۱)

این سخن تأییدی است بر آنچه سید رضی در کلام بالا آورده است که عثمان بر اثر دست پاچگی در برابر شورش عظیم مردم دستورات ضدّ و نقیضی درباره آن حضرت صادر کرد.

ص: ۵۹۸

و من خطبه له علیه السلام یحثُّ به أصحابه علی الجهاد

از سخنان امام علیه السلام است که در آن یارانش را به جهاد تشویق می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که از عنوان خطبه روشن شد، هدف امام علیه السلام در ذکر این سخن تشویق یارانش به جهاد است؛ ولی نکات دقیقی را در عبارات کوتاهی بیان فرموده که از عمق تدبیر امام در مسائل مربوط به حکومت و جهاد خبر می دهد.

ص: ۵۹۹

۱-۱). سند خطبه: آمدی در غرر الحکم بعضی از جمله های کلام فوق را به صورت کلمات قصار آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۹۰).

والله مستأديكم شكره و موزّثكم أمره، و مهلكم في مضمار محدود، لتتنازعا سبقه، فشدوا عقد المآزر، و اطوا فضول الخواصر، و لا تجتمع عزيمه و وليمه. ما أنقض النوم لعزائم اليوم، و أمحي الظلم لتذاكير الهمم!

ترجمه

خداوند از شما ادای شکر خویش را می خواهد، و فرمان (حکومت) را به شما سپرده و در این سرای آزمایش و آمادگی، در زمانی محدود به شما فرصت داده، تا برای به دست آوردن جایزه او (بهشت و قرب ذات پاکش) از یکدیگر پیشی بگیرند. حال که چنین است کمربندها را محکم ببندید و دامن‌ها را به کمر زنید (و آماده جهاد با دشمن و حفظ حکومت الهی شوید) و (بدانید) گرفتن تصمیم‌های محکم (برای رسیدن به اهداف بزرگ) با خوش گذرانی و سفره های رنگین سازگار نیست و چه بسیار که خواب شبانه تصمیم‌های محکم روز را از میان برده و تاریکیها، و خاطره همتهای بلند را از خاطره ها محو کرده است.

شرح و تفسیر: کمربندها را محکم ببندید و آماده جهاد شوید!

کمربندها را محکم ببندید و آماده جهاد شوید!

در کتاب تمام نهج البلاغه که به منظور گردآوری تتمّه و تکمیل خطبه هایی که مرحوم سید رضی در نهج البلاغه آورده، تألیف یافته است تصریح می کند که امام خطبه مورد بحث را در ایام صفین بیان فرمود. (۱) محتوای خطبه نیز تناسب با این معنا دارد.

ص: ۶۰۱

به هر حال امام علیه السلام نخست با سه جمله کوتاه مخاطبان خود را برای شنیدن پیام جهاد آماده می سازد و می فرماید: «خداوند از شما ادای شکر خویش را می خواهد و فرمان (حکومت) را به شما سپرده و در این سرای آزمایش و آمادگی در زمانی محدود به شما فرصت داده تا برای به دست آوردن جایزه او (بهشت و قرب ذات پاک او) از یکدگر پیشی بگیرید؛ (والله مستأدیکم (۱) شکره و مورثکم امره، و ممهلمکم (۲) فی مضمار (۳) محدود، لتتازعوا سبقه (۴)).»

گرچه شکر در این عبارت به صورت مطلق ذکر شده، و هماهنگی با اطلاعات شکر در قرآن مجید است؛ مانند «وَ اشْكُرُوا لِي وَ لَا تَكْفُرُونِ» (۵) ولی به نظر می رسد هدف مولا امیر مؤمنان علیه السلام بیشتر بیان شکر نعمت حکومتی است که خدا در عصر آن حضرت به صالحان سپرده بود و جمله دوم (و مورثکم امره) نیز تأکید بر همین معناست، چرا که امر در اینجا نیز به معنای فرمان حکومت است.

از اینجا روشن می شود که مسئله شکر چگونه تناسب با تشویق به جهاد دارد، زیرا جهاد خالصانه و شجاعانه است که حکومت صالحان را حفظ می کند و حفظ نعمت و استفاده از آن مساوی با شکر آن است.

جمله «و ممهلمکم فی مضمار محدود...» اشاره به همان چیزی است که در سایر خطبه های نهج البلاغه آمده است که می فرماید: «ألا و إنَّ الیوم المضمار و غدا السِّباق و السَّبقه الجَنَّة و الغایه النَّار؛ بدانید امروز روز آزمایش و آمادگی است و فردای قیامت میدان مسابقه است و جایزه برندگان این مسابقه بهشت

ص: ۶۰۲

۱-۱. «مستأدی» به معنای طلب کننده است و از ماده «استأداء» و از ریشه «ادا» به معنای طلب ادای چیزی کردن آمده.

۲-۲. «مهمل» به معنای مهلت دهنده است.

۳-۳. «مضمار» میدان و محلی است که اسبها را برای مسابقه، با تمرینهای مختلف آماده و لاغر می کنند. این واژه به معنای اسم زمان نیز آمده است.

۴-۴. «سبق» به معنای مالی است که برای برندگان مسابقه تعیین می شود.

۵-۵. بقره، آیه ۱۵۲.

است و سرانجام بازندگان دوزخ». (۱)

سپس امام به سراغ ذی المقدمه و نتیجه می رود و می فرماید: «حال که چنین است کمربندها را محکم ببندید و دامنها را به کمر زنید (و آماده جهاد با دشمن و حفظ حکومت الهی شوید)»؛ (فشدوا عقد (۲) المآزر (۳)، و اطوا (۴) فضول الخواصر (۵)).

این دو تعبیر (کمر بند را محکم بستن و دامن به کمر زدن) کنایه از آمادگی کامل برای انجام کار است، زیرا شخصی که کمر بند خود را محکم ببندد ستون فقراتش برای انجام کارهای سنگین قوی تر می شود و هنگامی که دامنهای بلند معمول آن زمان را بر چیند و زیر کمر بند قرار دهد، راه رفتن و حرکت برای او آسان تر می شود. حتی امروز که دامن بلندی برای مردان وجود ندارد، این کنایه همچنان رایج و معمول است می گویند: فلان کس دامن همت به کمر بسته تا این کار را انجام دهد.

جمعی از شارحان این احتمال را نیز بعید ندانسته اند که منظور از جمله (و اطوا فضول الخواصر) ترک پر خوری و تن پروری است؛ ولی تفسیر اول بسیار مناسب تر است.

آنگاه امام با سه جمله بسیار پرمعنا و فصیح و بلیغ به مخاطبان خود هشدار می دهد و راه پیروزی را برای آنها روشن می سازد.

نخست می فرماید: «و بدانید» گرفتن تصمیمهای محکم (برای رسیدن به اهداف بزرگ) با خوش گذرانی و سفره های رنگین سازگار نیست؛ «و لا تجتمع عزیمه و ولیمه (۶)».

ص: ۶۰۳

۱- ۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۸.

۲- ۲. «عقد» جمع «عقده» به معنای گره یا وسائلی که چیزی را با آن محکم می بندند.

۳- ۳. «مآزر» جمع «مآزر» بر وزن «منبر» به معنای لنگ و روپوش است.

۴- ۴. «اطوا» یعنی بیچید از ریشه «طی» به معنای پیچیدن گرفته شده است.

۵- ۵. «خواصر» جمع «خاصره» به معنی پهلوی و تهیگاه است.

۶- ۶. «ولیمه» طعامی است که برای عروسی تهیه می شود. سپس به هر گونه طعام که برای دعوت از میهمانان تهیه می گردد

اطلاق شده است و در جمله بالا کنایه از بساط خوشگذرانی است.

«و چه بسیار که خواب شبانه تصمیمهای محکم روز را از میان برده»؛ (ما أنقض التوم لعزائم اليوم).

«و تاریکیها خاطره همتهای بلند را از خاطره ها محو کرده است»؛ (و أمحى الظلم (۱) لتذاکیر (۲) الهمم!).

امام علیه السلام در این بیان کوتاه و فشرده و پرمحتوا به چند نکته مهم برای پیروزی و موفقیت در زندگی و در مدیریتها اشاره فرموده است.

۱. حفظ آمادگیها در هر حال و در هر شرایط یا به تعبیری که امام فرموده:

کمربندها را محکم بستن و دامن به کمر زدن.

۲. ترک تن پروری و خوش گذرانی که نتیجه ای جز سستی و تنبلی ندارد.

۳. مبارزه با عوامل فراموشکاری که سبب می شود انسان گرفتار بی برنامگی و ضعف و زبونی شود.

۴. بالا بردن افق همتها و مبارزه با هر چیزی که همت را سست و ضعیف می کند و پایین می آورد.

هرگاه این اصول چهارگانه مورد توجه مدیران جوامع اسلامی قرار گیرد، به یقین می توانند بر همه مشکلات پیروز شوند.

نکته: زیانهای خوشگذرانی و پرخوری

زیانهای خوشگذرانی و پرخوری

آنچه در خطبه بالا در این زمینه آمد، به صورت گسترده در روایات اسلامی از آن یاد شده است.

در حدیثی از رسول خدا می خوانیم که فرمود: «لا تمیتوا القلوب بکثرة الطعام

ص: ۶۰۴

۱- ۱). «ظلم» جمع «ظلمت» به معنای تاریکی است.

۲- ۲). «تذاکیر» جمع «تذکار» بر وزن «منقار» به معنای یادآوری است.

و الشَّرَابِ فَإِنَّ الْقُلُوبَ تَمُوتُ كَالزَّرْعِ إِذَا كَثُرَ عَلَيْهَا الْمَاءُ؛

دل‌های خود را با فزونی طعام و آب نمیرانید (و پر خوری نکنید) زیرا دل می‌میرد همچون زراعت‌ها که آب زیاد بر آن بفرستند». (۱)

در حدیث دیگری از همان حضرت می‌خوانیم: «الْقَلْبُ يَمْجُ الْحِكْمَةَ عِنْدَ امْتِلَاءِ الْبَطْنِ؛ دَلْ عِلْمٍ وَ دَانِشٍ رَا از خود بیرون می‌کند هنگامی که شکم پر از غذا شود». (۲)

نیز در حدیثی از همان حضرت می‌خوانیم: «مَنْ قَلَّ أَكَلُهُ صِفَا فِكْرِهِ؛ كَسَى كَمْتَرِ غِذَا بِخُورْدِ فِكْرِهِ صَافٍ وَ نُورَانِي مِي شُود». (۳)

سرانجام در حدیث چهارم از آن حضرت می‌خوانیم: «إِيَّاكُمْ وَ فَضُولَ الْمَطْعَمِ فَإِنَّهُ يَسْمُ الْقَلْبَ بِالْقَسْوَةِ وَ يَبْطِئُ بِالْجَوَارِحِ لِلطَّاعَةِ وَ يَصْمُ الْهَمَمَ عَنِ سَمَاعِ الْمَوْعِظَةِ؛ از پر خوری پرهیزید که بر قلب علامت قساوت می‌نهد و اعضا را از اطاعت حق باز می‌دارد و عقول را از شنیدن موعظه کر می‌کند». (۴)

امیر مؤمنان علی علیه السلام نیز در نامه معروف «عثمان بن حنیف» در پاسخ کسانی که می‌گفتند: علی با این غذای کم و ساده چگونه می‌تواند در مقابل قهرمانان در میدان جنگ بایستد می‌فرماید: «أَلَا وَ إِنَّ الشَّجْرَةَ الْبَرِيَّةَ أَصْلَبَ عُودًا وَ الزَّوَاتِعَ الْخَضْرَى أَرْقَ جُلُودًا وَ النَّبَاتَاتِ الْغَذِيَّةَ أَقْوَى وَ قُودًا؛ بدانید درختان بیابانی چوبشان محکم‌تر و درختان سرسبز (که در کنار نهرها می‌رویند) پوستشان نازک‌تر و گیاهان صحرائی آتششان قوی‌تر و خاموشی آنها دیرتر است». (۵)

تعبیر به ولیمه در کلام امام کنایه از هر گونه لذت و خوشگذرانی است و تنها به خوردن و خوراک محدود نمی‌شود.

ص: ۶۰۵

۱-۱. بحار الانوار، ۶۳، ص ۳۳۱، ح ۷.

۲-۲. مجموعه ورام، ج ۲، ص ۱۱۹.

۳-۳. غرر الحکم، ح ۷۴۰۲.

۴-۴. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۷، ح ۴۰.

۵-۵. نهج البلاغه، نامه ۴۵.

شاعر معروف عرب «متنبی» نیز در این زمینه می گوید:

بقدر الكد تكتسب المعالی و من طلب العلی سهر اللیالی

تروم العزّ ثمّ تنام لیلا یغوّث البحر من طلب اللّثالی

به اندازه کوشش و زحمت افتخارات به دست می آید و کسی که طالب افتخار و برتری است، باید شب بیدار بماند.

تو عزّت می خواهی سپس تمام شب را تا به صبح می خوابی در حالی که آنها که طالب لؤلؤ و گوهرند باید در دریا فروروند.

تاریخ زندگی اقوام مختلف نیز آنچه را در این روایات و خطبه بالا آمده است، تصدیق و تأیید می کند. اقوامی در دنیا به اوج قدرت رسیدند که سخت کوش و پرتوان بودند؛ ولی اقوام و افراد خوش گذران و تن پرور همواره عقب افتاده و سر افکنده بودند.

*** مرحوم سید رضی در پایان این خطبه که در واقع پایان مجموع خطب نهج البلاغه است، درود بر پیغمبر اکرم و آلش می فرستد و بخش خطبه ها را پایان می دهد و چنین می گوید:

و صلّی الله علی سیدنا محمد النّبیّ الأُمّی و علی آله مصابیح الدّجی و العروه الوثقی و سلّم تسلیمًا کثیرًا.

درود خدا بر سید و سرور ما محمد پیامبر امی و بر خاندانش چراغهای روشنی بخش تاریکیها و رشته های محکم الهی و سلام فراوان خداوند بر آنها باد.

*** خدا را شکر می گوئیم که توفیق داد پس از چهارده سال کار مداوم، شرح خطبه های نهج البلاغه را که مهم ترین بخش آن و در حدود دو سوم مجموع کتاب شریف نهج البلاغه را تشکیل می دهد، به پایان آوریم.

پایان خطبه های نهج البلاغه

ویژگی های این شرح ۱. شرح و تفسیر همه فصول و جمله های هر خطبه بر خلاف آنچه در بسیاری از شروح نهج البلاغه آمده که تنها بخشهای مورد نظر را تفسیر می کنند.

۲. پیوند جمله ها و بخشهای یک خطبه و ارتباط دقیق منطقی آنها با یکدیگر که در بسیاری از شروح از آن چشم پوشی شده و هر بخشی از خطبه را به طور مستقل و بدون توجه با پیوندهایی که به قبل و بعد دارد، تفسیر کرده اند.

۳. توجه به روح حاکم بر مجموع خطبه و همه بحثها را در محدوده آن قرار دادن و صرف نظر کردن از مطالب حاشیه ای که چندان ارتباط با خطبه ندارد، هر چند چشم گیر و وسوسه انگیز باشد.

۴. اصل را در تفسیر جمله ها، بر تأسیسی گذاشتن؛ یعنی از هر جمله مفهوم مستقلی استفاده نمودن بر خلاف آنچه در بعضی از شروح دیده می شود که جمله های مشابه را فوراً به عنوان تأکید قلمداد می کنند و تفاوت آنها را از نظر دور می دارند.

۵. اضافه کردن مطالب تکمیلی مربوط به خطبه به صورت جداگانه، تحت عنوان «نکته ها» اعم از مسائل تاریخی، اخلاقی، اجتماعی، عقیدتی و جز آن.

۶. ذکر اسناد خطبه با استفاده از کتابهایی که درباره اسناد نهج البلاغه بحث کرده اند.

۷. ذکر دورنما و خلاصه ای از هر خطبه در آغاز بحث به عنوان «خطبه در یک نگاه».

۸. ترجمه لغات مشکل و پیچیده در پاورقی با ذکر ریشه ها و معنای اصلی و فرعی آن.

۹. روان بودن عبارات در ترجمه و به طور کلی تمام آنچه در شرح و نکات آمده و در عین حال رسا بودن و پرهیز از کلمات نامأنوس و پیچیده که تنها در محافل علمی مورد توجه قرار می گیرد، بی آنکه سطح مطالب پایین بیاید.

۱۰. توجه به مطالبی که در شروح مهم آمده است که گاه پذیرش آنها و گاه نقد آنها و گاه تکمیل آنها مورد نظر قرار گرفته است.

۱۱. هدف اصلی از نگارش این شرح این بوده که برای خاص و عام، دانشمندان و افراد عادی، قابل استفاده باشد و هر کس به فراخور استعداد خود بتواند از آن بهره مند گردد.

۱۲. توجه به مسائل و مخاطبان روز.

این نکته نیز قابل توجه است که این کتاب به سبب مزایای مختلفی که دارد به عنوان کتاب برگزیده سال ۸۲ شناخته شد و از آن تقدیر به عمل آمد.

در پایان، ذکر این نکته را لازم می دانیم که به مفهوم «اللَّهُمَّ ما بنا من نعمه فمَنك» هر کاری که مجموعه ما در این زمینه انجام دادند از ما نبود و به لطف خدا بود و امیدواریم مورد رضایت پروردگار و اولیایش و امیر مؤمنان علیه السلام و فرزندش حضرت مهدی صاحب الزمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) قرار گرفته باشد و به شکرانه این نعمت که تا اینجا نصیب ما شد همگی پس از فراق از شرح خطبه ها به سجده افتادیم و خدا را بر این نعمت شکر گفتیم.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

